

JEVREJSKI ALMANAH 1961 - 1962

JEVREJSKI ALMANAH

1961 - 1962

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

1981-1982
H. KAMAR
1981-1982

Stampa
GRAFIČKO PPEDUZEĆE „SLOBODAN JOVIĆ“
Beograd, Stojana Protića 52

JEVREJSKI ALMANAH

1961—1962

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

Urednici :
IVAN IVANJI
(književnost)
ALEKSANDAR LEVI
(publicistika)
Doc. dr ZDENKO LEVNTAL
(nauka)

Glavni urednik:
Doc. dr ZDENKO LEVNTAL.

Lektor:
VERA STOJIC

Tehnički urednik:
MIHAILO JOZIC

Nacrt korica:
IVAN MRAZ
(crtež prema ilustraciji iz sarajevske Hagade)

ŠTAMPANO U 1200 PRIMERAKA

S A D R Ž A J

	Strana
Nekoliko uvodnih reči — — — — —	7
JAKIR EVENTOV: Gevalim — — — — —	9
Dr HAJIM KAMHI: 400-ta godišnjica jevrejske opštine u Sarajevu —	15
VIDOSAVA NEDOMACKI: Jevrejski nadgrobni kamen u Beogradu iz 1641. — — — — —	24
<u>Don KRSTO STOŠIĆ</u> O Jevrejima u Šibeniku — — — — —	27
Dr FÜLÖP GRÜNVALD: Stari popisi novosadskih Jevreja — — —	32
Dr MIROSLAVA DESPOT: Jakob Weiss, zagrebački veletrgovac i manufakturista (1764—1835.) — — — — —	42
DUŠKO KECKEMET: Vid Morpurgo — — — — —	58
STANA ĐURIĆ-KLAJN: Josif Šlezinger. Začetnik srpskog muzičkog života u XIX veku — — — — —	68
LUCI MEVORAH-PETROVIĆ: Abraham Kapon — — — — —	74
ARON ALKALAJ: Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali Beograda — — — — —	82
DUŠAN SINDIK: O jevrejskim školama u Beogradu u XIX veku — —	98
SAMUILO ALKALAJ: Klub „Zajednica” — — — — —	110
Dr NADA ČALIĆ i JELENA VASILJEVIĆ: Ambulanta banjičkog logora	115
EMA ČASAR: Iz građe za jedno istorijsko poglavlje — — — — —	120
ABA KOVNER: Značaj borbe u getima — — — — —	126
Prof. dr mr. ANDRIJA D. MIRKOVIĆ: Farmaceuti Jevreji — žrtve fašizma — — — — —	132
Prof. dr DUŠAN NEDELJKOVIĆ i ANTE KESIĆ: Uz presudu Adolfu Ajhmanu — — — — —	158
Dr DUŠKO HR. KONSTANTINOV: Ekonomska likvidacija bitoljskih Jevreja za vreme fašističke okupacije Makedonije (1941—1943) —	172
Dr ŽELJKO JOSEF LADOR-LEDERER: Svjetski Jevrejski Kongres —	181
Dr ZVONKO ROSENBERG RODE: Položaj Jevreja u Sjedinjenim Dr- žavama Amerike — — — — —	189
ŠALOM BEN-HORIN: Izmjenjena nacija — — — — —	202
Dr MOŠE BAR-CVI: Izvori prava u Izraelu — — — — —	205
<u>Dr ŽAK KALDERON</u> Pozorišta u Izraelu — — — — —	211
HANS BRAMER: Šalom Aš — sporna tema — — — — —	220
Dr ZDENKO LEVNTAL: Pozdrav jednom pobeđenom Evropejcu — —	224

KNJIŽEVNI DEO

IVO ANDRIĆ: Konsulov odlazak (odlomak iz „Travničke hronike”) —	233
OTO BIHALJI-MERIN: Mark Šagal — — — — —	239
ŽAK KONFINO: Nisim Čelebon piše svoju biografiju — — — — —	265

	Strana
DORĐE JOCIĆ: Mojsije pred Aušvicom (pesma) — — — — —	270
DORĐE LEBOVIĆ: Do viđenja, družo Gale — — — — —	272
IVAN V. LALIĆ: Jevreji (pesma) — — — — —	291
JULIJA NAJMAN: Sedamdesetprva kolona (odlomak) — — — — —	293
IVAN IVANJI: Ne samo Mojsije (esej) — — — — —	297
EVGENIJE JEVTUŠENKO: Babin obronak (pesma) — — — — —	316
PETAR ANDRIĆ: Sa vetrom — — — — —	319
ĐURO TAMARIN: Glavni grad Evrope — — — — —	324
LJUBIVOJE RŠUMOVIĆ: Pesma progonjenog kojom se obraća svojoj zvezdi (pesma) — — — — —	345
SLAVKO MIČANOVIĆ: Mošo Kabiljo — — — — —	347
MIRKO SREČKOVIĆ: Epilog (odlomak iz romana) — — — — —	359
SONJA NAHMAN-PREMERU: Simhina prva učiteljica — — — — —	361
DAVID FILIP: Brodovi lutalice (pesma) — — — — —	369
DANILO NAHMIJAS: U crvenom ognju (odlomak iz romana „Oganj”) — — — — —	371
EMA ČASAR: Povest o Baruhovima — — — — —	377
BOŽIDAR KOVAČEVIĆ: Tužbalica za Alegrom (pesma) — — — — —	388
MILOSAV MIRKOVIĆ: Prvi zimski dan (zapis) — — — — —	390
BOGDAN ČIPLIĆ: Moricova poema (prva pesma iz poeme) — — — — —	392
IVAN V. LALIĆ: Nesretni, prevazideni Wolfgang Borchert — — — — —	395
ŽAK KONFINO: Pismo iz Varšave — — — — —	398
ANTE KESIĆ: Mrtvo more — — — — —	403

PRIKAZI KNJIGA

MIODRAG PROTIĆ: Problem čoveka (Radomir Konstantinović: Izlazak — — — — —	407
KARLO KOVAČ: L. Hiršfeld: Istorija jednog života — — — — —	409
MILOSAV MIRKOVIĆ: Dnevnik Ženje Kozinskog — — — — —	413
VIDOSAVA NEDOMAČKI: Jevrejska kultura i umetnost (Sinagoga; Katalog izložbe) — — — — —	415
IVAN IVANJI: Erih Koš: Novosadski pokolj — — — — —	418
IVAN IVANJI: A. Švarc-Bart: Poslednji od pravednika — — — — —	420
IVAN IVANJI: Aušvic — Svedočanstva i izveštaji (H. G. Adler i dr.) — — — — —	422
Dr TEODOR KOVAČ: Danilo Nahmijas: Oganj — — — — —	425

PRILOG

Hronologija važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji (1961 i 1962).
Beleške o nekim saradnicima i njihovim radovima.

NEKOLIKO UVODNIH REČI

Pisati svake druge godine uvodne reči našem „Jevrejskom almanahu“ predstavlja priyatnu dužnost. To je kao neko davanje „blagoslova“, kao ispraćaj s dobrim željama, s izvesnim ponosom ali i potrebnom dozom skepse i kritičnosti, još jednog dela koje je rezultat zajedničkih napora čitavog niza naučnika, kulturnih radnika i književnika naše zemlje, kojima se pridružuju i pojedinci iz drugih zemalja.

Kao i u prošla četiri toma „Jevrejskog almanaha“, nastojali smo da i u ovom damo što više priloga za popunjavanje naučne, publicističke i književne slike života jugoslovenskih Jevreja u dalekoj prošlosti, u godinama katastrofe i borbe, i u našim danima. U tome su nas spontano ili već na prvi poziv pomogli kako naši stari saradnici, tako i jedan broj novih. Potreba da se izlaženje ove knjige suviše ne odlaže, kao i njen ograničen obim, sprečili su publikovanje još čitavog niza naučnih i beletrističkih radova, od kojih ćemo neke objaviti u šestom tomu. Nekoliko izvanredno dragocenih istorijskih i drugih studija nagrađenih na konkursima Saveza jevrejskih opština, nije moglo naći svoje mesto u ovoj publikaciji, zbog svoje obimnosti. Treba da se nadamo da će se naći potrebna sredstva za njihovo štampanje u posebnom zborniku. Već postoji gotovo kompletna građa za jedan takav zbornik posvećen prošlosti Jevreja u Dubrovniku, kao i bogat materijal iz Narodno-oslobodilačke borbe.

Naročito nas ohrabruje činjenica da je među saradnicima i ove knjige sve veći broj ne samo mladih, nego i mladih autora, kao ponovni dokaz da i jedna decimira i tako malobrojna nacionalna zajednica kao što je jevrejska u Jugoslaviji, u svom krilu i dalje rađa nove snage kulturnog stvaralaštva.

Razumljivo je da je velika tragedija jugoslovenskih Jevreja pod fašističkom okupacijom uvek tema ne samo najvećeg dela književnih priloga ovog almanaha, nego delimično i naučnog. Ipak se nadamo da će u budućnosti „Jevrejski almanah“ imati mogućnost da donosi sve više studija koje će obraditi kako značajan doprinos jugoslovenskih Jevreja u borbama za slobodu poslednjih sto godina, tako i izvanredno obilje i raznolikost njihovog kulturnog, privrednog i političkog života, folklor i tradicije, sve do najnovijih dana kad se blizu 7000 jugoslovenskih Jevreja s oduševljenjem i svim svojim snagama i sposobnostima uklopilo u sve vidove života i stvaranja naroda Jugoslavije.

GEVALÍM*

Već je spomenuto da su na istočnim obalama Jadranskog mora živjeli od sedmog stoljeća pa na ovamo Južni Sloveni. Jedno njihovo pleme osnovalo je u desetom vijeku samostalnu državu, Hrvatsku. Ona je kao samostalna država postojala otprilike stotinu godina.

Iz prikaza u ranijem poglavlju — o historiji Jevreja u Bizantu — biće shvatljivo da su Jevreji, bježeći pred progonima u Bizantu, našli skloništa na obalama Jadrana. Treba pretpostaviti takvu mogućnost skroz teoretskoj verziji prema kojoj su Jevreji kulturnog Zapada došli već onda u neprolazne, bregovite krajeve Balkana. Jevreji Italije, tačnije oni iz Apulije i Venecije, naselili su se tek kasnije u Dalmaciji, uglavnom u Dubrovniku i Splitu. O tome biće još opširnije govora u nastavku ovih izlaganja.

Poput mnogih drugih dokumenata iz srednjevjekovne historije nisu ni vrela za prikaz „Gevalím” jasna. Taj problem je usko povezan s predmetom poznatim pod imenom „Kuzari”. Sam Dubnov ističe u „Historiji jevrejskog naroda” (hebrejsko izdanje, tom 4, str. 295), da je „problem Kuzara jedan od najsloženijih pitanja historije Izraela”, ali nastavlja „da su novim istraživanjem pronađena rješenja koja omogućavaju izvjesne zaključke”.

Neka nam oprostí veliki historik, ali dosad još nismo posve- ma razotkrili velo koje obavlja naše s time povezano pitanje, — *ko su u stvari bili „Gevalím”?*

Bez jasnog odgovora upućeni smo na indirektné podatke, uporedbe i logiku zdravog razuma. Najzad i taj je naš predmet isprepleten pričanjima koje ćeš teško dokazati arheološkim otkrićima ili provjerenim dokumentima.

Stvari su nam poznate iz nekoliko vrela: Iz „Kuzari”, čuvenog djela Jehude Halevija, „Sefer Hakuzarim” čiji je autor historio- graf Avraham Ibn Daud (1140), i iz separata rukopisa „Kol me-

---

* Vidi i članak dr Lavoslava Glesingera: Jevreji i Hrvati u Arapskoj Španiji, Jevrejski almanah 1955—6, str. 35—45.

vaser" (taj je rukopis predao Jichak Akariš 1577. god. na štampanje u Stambulu). Arapski geografi iz desetog vijeka — Ibn Desta, Ibn Faclan i drugi — spominju jevrejsko kraljevstvo Kuzara. Pronalazač Kahirske genize*, Šehter, pronašao je 1912. god. u toj genizi pismo nekog Kuzara iz 950 god. koji je živio u Carigradu, i u njemu iznio povijest Kuzara. Taj je prikaz napisan jednostavno, bez poetske frazeologije u duhu vremena, i kroz tu je svoju stvarnost pobudio povjerenje stručnjaka. 1926. god. pronašao je, u arhivu Britanskog muzeja, Simha Asaf, jerusalajimski naučenjak, rukopisnu zbirku Ilbarcelonija „Sefer Haitim”. Taj je rukopis datiran iz godine 1100, otprilike 140 godina nakon što je Josef kralj Kuzara napisao svoje znamenito pismo Hasdaj ibn Šaprutu. U tom rukopisu tvrdi Ilbarceloni da je svojim očima vidio historijsko pismo kralja Josefa Šaprutu. Iz tog pisma razabraće čitalac u glavnim potezima slijedeći opis kuzarskog kraljevstva:

Kuzari su bili turkmansko pleme koje je, izbačeno za vrijeme velike seobe naroda u sedmom vijeku iz svoje stare otadžbine — između Kavkaza, perzijske granice, Armenije i Kaspijskog mora, — krenulo u pravcu sjeverozapada stepama Kaspijskog mora, u području Volge i Dona i dalje prema bivšim grčkim naseobinama u Tabriji (današnji Krim) i obalama južnog Dnjestra, uzduž obale Kaspijskog mora do Astrahana. Na tom su području osnovali u osmom stoljeću Kuzari svoje kraljevstvo s prijestolnicom Itil na padini Volge.

Kralj Kuzara, kagan Bulan, odluči da primi jevrejstvo. Dođuše, Bizantinci iz obližnje svoje naseobine u Hersonu nastojaše da ga uvjere o prednostima svoje mesijanske vjere. Ni muslimani iz susjednih islamskih zemalja nisu ostali skrštenih ruku. Ali u tom su slučaju pobijedili Jevreji i kralj i mnogi njegovi podanici primiše jevrejstvo.

Bilo je to sredinom osmog vijeka. Od onda vladaše Kuzari dvije stotine godina svojom prostranom državom. Pored činjenice što su im sjeverne i zapadne granice ostale nezaštićene pred prepadima neprijatelja, a kroz to su često imali da se bore sa svojim slovenskim susjedima iz paganske kneževine u Kijevu i u isti mah s kršćanskim Bizantincima, uznapredovala je njihova jevrejska država, a njihova je privreda postigla zavidne uspjehe. Izuzev Jevreja bilo je kod Kuzara muslimana i kršćana, ali je među njima vladala uzorna trpeljivost.

Krajem devetog stoljeća ojača jevrejski sektor u državi dolaskom izbjeglica iz Bizanta, žrtava progona Bazilija Makedonskog, okrutnog bizantijskog cara. Njihovim se prihvaćanjem još više za-tegoše i onako napeti kuzarsko-bizantijski odnosi. Učestaše pogranični incidenti, a na kraju izbije pravi rat. Posljednji kralj Kuzara, kagan Josef, onaj koji je 960. god. opisao Ibn Šaprutu historiju Kuzara, osveti se Bizantu za progone Jevreja. Nije propustio

---

* Geniza — tradicionalno spremište oštećenih rukopisa i knjiga iz rabinske i sinagoge literature. (Primjedba prevodioca.)

prilike da udari po nemilosrdnom dušmaninu. Izgleda da je time zapao u nezavidan položaj, jer je u isti mah morao ratovati na različitim frontovima. Odvažni Kuzari nisu mogli održati svoje pozicije u ratu protiv Rusa, Bizantinaca i njihovih saveznika, i to ih je upropastilo.

Vijest o jevrejskom kraljevstvu snažno je odjeknula u različitim, pa i potlačenim dijelovima dijaspore. Saopćenje o dalekom jevrejskom kraljevstvu, na području današnje južne Rusije, izazvalo je veliko uzbuđenje u jevrejskom svijetu. Prema tome je shvatljivo da su Jevreji dijaspore svom snagom nastojali da se stave u vezu s tom bajoslovnom kraljevinom. Mnogi su predstavnici Jevreja smatrali svojom dužnošću da to učine. Tražili su puta i načina da to postignu, ali nisu uspjeli. Saobraćaj bio je u ona vremena sa dalekim zemljama ugrožen čestim razbojničkim prepadima, prometnim poremećajima i općom nesigurnošću.

U to je vrijeme služio na dvoru kordovskog halifa Abdurahmana Trećeg (912-961), u rangu ministra, jevrejski državnik Hasdaj Ibn Šaprut. Abdurahman bio je prosvjećen vladar arapske Španije. Pod njegovom su vladavinom iskorištavana prirodna bogatstva Andaluzije, procvjetaše obrt i trgovina, a kultura je uznapredovala: bio je to zlatan vijek literature i znanosti, otprilike tri do četiri stotine godina pred renesansom u Italiji. S druge je strane Abdurahman u duhu tadašnjeg prosvjećenog svijeta bio jedan od mnogih arapskih samodržaca Iberijskog poluostrva. Ali i pored toga nije ostao nezapažen upliv Hasdaja na razvitak prilika na dvoru halifa. Stekavši njegovo povjerenje, vodio je uspješno vanjske poslove halifata. Naročitih je zasluga stekao sredujući zategnute odnose s tadašnjim njemačkim carom Otonom.

Za vrijeme njegova službovanja stigoše na kordovski dvor izaslanstva mnogih stranih vladara. Došla su da iskažu halifu osjećanja poštovanja svojih gospodara. Među njima stiže onamo i bizantijska misija iz Carigrada koja potvrdi Hasdaju postojanje kuzarske države na čelu s jevrejskim kraljem Josefom. Hasdaj se obradova što je najzad našao željno iščekivanu priliku da se poveže s jevrejskim vladarom. Preda njemu upućeno pismo bizantijskom izaslaniku koji obeća da će se postarati da pismo stigne naslovniku. Međutim se Hasdaj gorko razočara kad mu nakon dugog vremena Carigrad vrati nedostavljeno pismo. Ni ovom se zgodom nije mogao jevrejski državnik koristiti bizantijskom pomoći. Ipak ne klone duhom.

Zaista, naskoro mu se pruži nova prilika. Nakon kratkog vremena stiže u Kordovu izaslanstvo *Gevalim*, a među njenim članovima dva Jevrejina, mar Šaul i mar Josef. Oni se izjaviše spremnim da predadu Hasdajevo pismo svom kralju koji će se postarati da stigne preko Mađarske, Rusije i Bugarske na odredište. Članovi delegacije istakli su u nekoliko navrata da će njihov gospodar biti naročito počašćen ako mu se ukaže prilika da učini uslugu jevrejskom državniku. Hasdaj sjedne i napiše svoje čuveno pismo kralju

Josefu, Kuzaru-Jevrejinu. Začudo, ovog puta stiže pismo u Itil, prijestolnicu Kuzara, zahvaljujući nastojanjima „kralja Gevalim koji su el *Ciklab*” (Sloveni), kako to svjedoči sam Šaprut u uvodu svog pisma kralju Josefu. Na to je pismo odgovorio kralj — a suština tog odgovora je već gore navedena — historijskim prikazom svog naroda i države.

Srednjevekovne granice ne podudaraju se s današnjim našim geografskim pojmovima. Tako na primjer tvrde da je dio Bugara živio pred hiljadu godina u južnoj Rusiji, sjeverno od Crnog mora, a ne tek zapadno od njega kao danas.

U ovom prikazu od najveće je važnosti da se utvrdi geografski položaj države Gevalim u kojoj je bilo Jevreja prema tvrđenju kordovskog ministra. Nema nikakve mogućnosti da se procjeni njihov broj, ali vidjeli smo da su dvojica bili članovi izaslanstva svog kralja na kordovskom dvoru.

Prvi moderni jevrejski historik od formata, Graetz, utvrdio je iz nepoznatih razloga mjesto gevalimske države na donjem Dunavu. Slično je nastavio nagađati Dubnov koji joj je odredio mjesto u današnjoj Bugarskoj. Autor historije „Jevreji u Beogradu” * pok. Ignjat Šlang, utvrdio joj je središte u Beogradu, čitajući prema bilješci na str. 3 svoje historije riječ BLGR u tekstu Šaprutova pisma kao BLGRD, dakle „Belgrad”, koja je prepisivanjem iskrivljena. Bilo je nadalje pokušaja da se geografsko mjesto tog misterioznog kraljevstva odredi u bregovima Karpata, navodeći da GEVEL znači visoko mjesto, brijeg, prema tome planinsku zemlju na putu iz Španije za zemlju Kuzara. Međutim bilo je već u prošlom stoljeću izvjesnih mišljenja koja su identifikovala gevalimsku državu s hrvatskim kraljevstvom desetog stoljeća.

Tačno je da nema znanstvenog dokaza koji će riješiti problem. Ne može se sa apsolutnom sigurnošću identifikovati država Gevalim. Ali sve indicije upućuju na to da su pred hiljadu godina arapski historioografi nazivali riječju Gevalim planinsku obalu Dalmacije s kojom je Španija podržavala pomorske trgovinske odnose. Tom planinskom obalom još je vladala samostalna Hrvatska. Zbog toga piše Hasdaj „kralj Gevalim koji su CIKLAB”, a arapski pisac Ibn Haldun naziva istočnu obalu Jadranskog mora obalom Slovena (SAKALIB). U Palermu, glavnom gradu Sicilije, ima gradska četvrt „Harat askaliba” — četvrt Slovena. Pa i arapski putopisac, Ibrahim Ibn Jakub koji je proputovao zemljama Južnih Slovena oko god. 965, naziva Hrvate naprosto „Sakalib” — Sloveni. U nastavku piše Ibn Jakub: „Njihova je država zemlja visokih i neprolaznih planina”.

Riječ „GEVEL” nalazi se prvenstveno u Psalmima (Tehilim 83,8) a označuje visoku zemlju u Edomu. U Jehezkelu 27,9 ona označuje fenički grad koji su Grci nazivali Biblos. Arapi označuju riječju DŽEBEL — brijeg, prema tome biće Gevalim — ljudi koji

---

* Beograd 1926.

žive u planinama. Izgleda da su tako nazivali srednjovjekovni Arapi Iberiskog poluostrva ljude sa planina, Slovene na istočnim obalama Jadranskog mora koji su, zahvaljujući razgranatoj svojoj mornarici — kako je već navedeno — podržavali žive trgovinske odnose sa arapskom Španijom. Općenito uzevši bile su pomorske saobraćajne veze u srednjem vijeku nesrazmjerno sigurnije od saobraćaja kopnom, na drumovima izloženim na milost i nemilost prohtjevima razbojnika najrazličitijih vrsta i staleža.

Prema tome neka nikoga ne začudi, ako je i poznati jugoslovenski historik, Vladimir Mažuranić, naišao na „Gevalim” kao sinonim za arapsku riječ „Sakalib” u primjeni na Hrvate s istočne obale Jadranskog mora. U opširnom svom napisu „Gevalim” odštampanom u Kolu Matice Hrvatske, Zagreb 1927, on iznosi mišljenje da su Gevalim zaista istovjetni s Hrvatima koji podržavahu za vrijeme svoje državne samostalnosti političke i trgovinske odnose sa Abdurahmanom Trećim. Nesumnjivo je time Mažuranić pridonio pobjedi „hrvatske” teze u diskusiji koja je trajala decenijama o pitanju ko su Gevalim i koja je to njihova misteriozna zemlja.

Za karakteristiku te znanstvene diskusije evo ovdje stav poljskog historika, Modelskog.* Iako se na početku kolebao prihvaćajući mišljenje da su imenom „Sakalib” podrazumijevali Arapi Iberije Hrvate s istočnih obala Jadranskog mora, najzad se Modelski izjasnio za verziju prema kojoj je njemački kralj Oto (arapski Hutu) vjerovatno kralj Gevalim. Svoje mišljenje dokumentovao je Modelski pretpostavkom da je njemački kralj Oto bio šef delegacije koji je na kordovskom dvoru došao u vezu s Ibn Šaprutom, vještim jevrejskim državnikom koji je iskoristio priliku da njegovim posredstvom nađe vezu s Josefom, kuzarskim kraljem.

Modelskovo je rješenje jednostrano i ne odgovara u svojoj suštini pojmu „Gevalim” koji u svakom slučaju označuje ljude s planina. A iz mnogih njegovih krivih zaključaka jedva će se ko moći složiti s njegovom karakteristikom Njemačke kao tipično brdske zemlje.

S gledišta jugoslovenskih Jevreja i njihove historije važna je ta diskusija koja obuhvata i značajnu činjenicu da je u delegaciji Južnih Slovena za Kordovu bilo dva jevrejska člana. Sve se to desilo, kako je naglašeno, u desetom vijeku. Ako se može povjerovati vjerodostojnosti dokumenta Ibn Šapruta, jevrejskog ministra koji je opisao taj događaj, moći ćemo zaključiti na osnovu njegovog indirektnog svjedočanstva, i samo na osnovu tog dragocjenog dokumenta, da su zaista u ona vremena živjeli Jevreji na području današnje Jugoslavije. Prema tome nema mjesta pretpostavci da su jevrejski članovi delegacije bili jedini Jevreji u hrvatskoj državi, jer takav zaključak naprosto nije logičan. Ali treba priznati da je sudbina tih Jevreja nepoznata, iako indicije upućuju na njihovo bi-

---

* Dr Teofil Modelski „Król Gebalim w liście Chasdaja”, u izdanju Nauki Polskiej, Lwów 1910.

zantijsko podrijetlo i asimilaciju u jevrejske zajednice dalmatinskih gradova, Slovenije i Hrvatske — pod vrhovnom vlašću Venecije, Austrije i Mađarske. Ove su zajednice zapažene u historiji tek u kasnijim stoljećima. Bavićemo se njihovom sudbinom ukoliko su sačuvani tragovi njihova postojanja.

Zasluga je pok. Šaloma Freibergera, koji je stradao u katastrofi drugog svjetskog rata, da je osvijetljen nejasan problem Gevalim pod vidom naučne, dijalektične kritike, i time je to pitanje našlo mjesto koje odgovara njegovoj važnosti u općoj historiji dijaspore (vidi o tom Freibergerove priloge u „Židovu“, maj—jul 1931. god.).

(Prijevod poglavlja iz hebrejskog rukopisa „Uvod u historiju Jevreja u Jugoslaviji“. Sva prava objavljivanja i preštampavanja — pridržana).

400-TA GODIŠNJICA JEVREJSKE OPŠTINE U SARAJEVU

Prve pouzdane vijesti o Jevrejima u Bosni i Hercegovini nalazimo u sudskim protokolima t.zv. sidžilima, koji se čuvaju u Gazi-Husrefbegovoj biblioteci u Sarajevu. Autor najvrijednije studije o Jevrejima u Bosni i Hercegovini, sarajevski nadrabini dr Moric Levi¹, citirao je na strani 2-3 nekoliko tih sidžila u kojima se navode imena Jevreja-Sefarada koji se pojavljuju pred šerijatskim sudovima i u kojima se spore sa mještanima, brane svoje interese i traže svoja prava. Godina označena na tim sidžilima jeste 973. po hidžretu, odnosno 1565. po novom kalendaru. Prema navodima tih sidžila živilo je u Sarajevu u tom vremenu oko 15 jevrejskih porodica — doseljenika, koji su se tu stalno nastanili i trgovali.

Drugi važni podatak o Jevrejima u Sarajevu, koji se po vremenskoj oznaci ne slaže sa prethodnim, bio bi rukopis, također sačuvan u pomenutoj biblioteci, u kojem se navodi da je u Sarajevu 958. godine po hidžretu bilo već oko 30-40 Jevreja i da su se bavili trgovinom. Taj navod potiče od tadanjeg državnog namjesnika Hadim Ali-beja iz 1551. godine.

Iz rukopisa Hadim Ali-beja saznajemo o Jevrejima koji privremeno borave u gradu kao prolaznici, bez stalne nastambe i boravišta. To su uglavnom pojedinci bez porodica. Ti Jevreji kao da su se zadržavali u gradu samo kratko vrijeme, uglavnom manje od godinu dana, i odlazili pred svoje velike praznike s jeseni u mjesta odakle su i došli, većinom u Solun. Još i danas svaki religiozni Jevrej, a pogotovo je tako bilo u vremenima duboke pobožnosti, želi da se o velikim praznicima nađe u krugu porodice.

Kada se je broj Jevreja u Sarajevu znatno povećao, jedan od nasljednika Hadim Ali-beja, Gazi Hasan paša naredio je da se Jevreji ili stalno nastane u gradu ili da ga napuste zauvijek. Po navodima „Jew's Encyclopaedia“, sarajevski Jevreji su se poslije te

---

¹ „Die Sephardim in Bosnien“, Sarajevo 1911.

naredbe odselili, neki u Dubrovnik, a neki u druge turske provincije. Međutim dr M. Levi stavlja u sumnju mogućnost ovakvog razvoja događaja.

Ako bismo iz navedenih izvora htjeli izvući zaključak kada zapravo pada 400-ta godišnjica postojanja Jevrejske opštine u Sarajevu, onda bi se na to pitanje moglo približnije i tačnije odgovoriti tek po iznošenju i slijedećih istorijskih podataka.

Poznato je, naime, da se poslije izгона Jevreja iz Španije god. 1492. pod vladom katoličkih monarha Ferdinanda I i Izabele Kastiljske, i iz Portugala god. 1496. pod vladom kralja Manuela, val nesrećnih izgnanika — koji su na tom poluostrvu proživili preko 1500 godina — usmjerio većim dijelom istočnim i jugoistočnim pravcem preko Sredozemnog mora, preko južne Italije, odakle su poslije nekoliko decenija bili također izgnani, i preko obalskih područja Sjeverne Afrike, Male Azije i istočnog dijela Balkanskog poluostrva. Taj val razlio se kao plima preko širokih državnih granica tada moćnog Turskog carstva pod sultanom Bajazitom II i njegovim nasljednikom sultanom Sulejmanom II Veličanstvenim. U tom prisilnom potucanju svijetom svi oni koji nisu htjeli, jer nisu mogli, da prime pokrštenje na koje su ih silili, pošli su vrlo trnovitim putevima. Mnogi od njih nestali su, jer su bili ubijani, prodavani kao roblje, pljačkani, varani, masakrirani od gusara čije su galije krstarile sredozemnim pučinama, ili varani od pomoraca-prevoznika. Oni među njima koji su uspjeli da se dokopaju granica Turskog carstva naišli su na susretljivost i gostoprinstvo. Po fermanu Bajazita II (1481-1512), te nesrećnike koji su očajno kucali na vrata državnih granica, nisu smjeli vraćati, nego ih je trebalo prijateljski prihvatiti, u čemu su mnogo pomagale velike i ugledne jevrejske opštine u Solunu i Stambulu.

Prema Dubnovu, Bajazit II, kada je doznao za progon Jevreja iz Španije, rekao je: „Varaju se oni koji cijene španskog kralja kao pametna vladara. On upropaštava svoju zemlju i pomaže našoj da dođe do blagostanja”. U stvari tako je i bilo, jer su Jevreji bili visoko kulturni i produktivni element, vičan radu i knjizi, trgovini i raznim zanatima, proizvodnji oružja i municije, a pored toga mnogi od njih bili su glasoviti učenjaci, liječnici, državnici, političari, moreplovci i dobri finansijski stručnjaci.

Bjegunci su pridolazili uglavnom brodovima, rijetko kopnenim putevima, u grupama sa svojim porodicama ili pojedinačno, sa imovinom koja im je nakon tolikog lutanja mogla preostati. Prvi talasi moćnog vala izgnanika zapljuskivali su tada dvije najvažnije pomorske luke na Balkanu, prijestolnicu Stambul i trgovačku luku Solun. Prema podacima u studiji² španskog istoričara D. José Amador de los Rios, broj izgnanika morao je iznositi najmanje 300.000 duša, a prema podacima drugih pisaca, taj broj je mogao biti i dvo-

---

² „Estudios históricos, políticos i literarios sobre Los Judios de España”, Madrid 1848

struki. Zanimljivi su i podaci ovog autora o ranijem boravištu izgnanika: iz provincije Andaluzije iselilo se 3.000 porodica, iz provincije Leon 26.000, iz Saragoze 30.000, iz gradova Rodrigo i Villar 20.000, iz Valencije, Alcantare i Malboana 15.000, iz Badajosa, Velvesa 10.000 itd. Oni prognanici koji su se uputili prema Sjevernoj Evropi, dobrim dijelom su se sačuvali i mnogi od njih bili su u stanju da nastave nekadašnji kulturni način života dospjevši u srazmjerno kulturnu sredinu. Neki su svjetlim slovima ispisali svoja imena u istoriji čovječanstva kao pjesnici i filozofi (Leon Juda Abravanel sin Isaka, i Baruh de Spinoza), kao naučnici (Abraham Zacuto, glasoviti astronom, historiograf i moreplovac koji je doprineo mnogim prekomorskim otkrićima, Amatus Lusitanus, jedna od najsvjetlijih figura na polju medicine, Rodrigo Decastro, otac moderne ginekologije, Cezare Lombroso, jedan od najvećih antropologa i osnivač moderne kriminologije, i dr.), kao glasoviti rabini (Saul Levi — Morteira, veliki rabin u Amsterdamu, poznat po svojoj optužnici protiv filozofa Baruha de Spinoze, i David Nieto, veliki rabin u Londonu), veliki državnici (Benjamin Disraeli — lord Beaconsfield, Rusuf Daniel Isaacs, docniji lord Reading, vicekralj Indije, i Josef Nasi, nazvan vojvoda od Naksosa, docnije u sultanovoj službi).

Oni koji su želili da ostanu što bliže Španiji, odazvali su se pozivu portugalskog kralja Juana II da se mogu privremeno naseeliti u Portugalu, ali da uplate 8 zlatnih skuda do isteka roka dozvole. Sa dolaskom njegovog nasljednika, kralja Manuela, stanje doseljenika iz Španije se naglo pogoršalo. On je tražio da se ili u roku od tri mjeseca pokrste ili isele iz zemlje ili da budu prodani kao robovi. Ne mogavši se u kratkom roku pripremiti za prekomorsko iseljenje, a niti odlučiti na pokrštenje, mnogi su od tih nesretnika zaista bili prodani kao roblje i deportovani, a njihova djeca silom zadržana i pokrštena.

Međutim, najveći dio izgnanika iz Španije i Portugala uputio se istočnim pravcem, i mnogi su se iskricali u južnoj Italiji. Prema podacima Ferorellia broj Jevreja u južnoj Italiji povećao se od 50.000 na 150.000 u kratkom vremenu, ali su i ti Jevreji morali kroz nekoliko decenija da sele, pa su se upućivali preko Venecije, Ferare, Ankone na Balkan. Tako su i ovi Jevreji dobrim dijelom stigli u turske pokrajine. Prema Dubnovu, cijeni se da se najmanje 100.000 Jevreja Sefarada uselilo unutar turskih granica.

Oni koji su se nastanili u sjevero-afričkim područjima sukobili su se sa polucivilizovanim arapskim plemenima i bili ubijani, zlostavljani i zapostavljani, dok nisu sasvim izgubili svoju nekadašnju kulturu izjednačivši se u zaostalosti sa starosjediocima i primitivnom okolinom.

Vraćajući se na postavljeno pitanje kada se može računati da su Jevreji-Sefardi stigli do bosansko-hercegovačkih granica i do Sarajeva kao tadašnjeg privrednog i docnije političkog centra bosansko-

hercegovačkog pašaluka, treba naglasiti da se njihov dolazak u Bosnu i Hercegovinu nije odvijao preko jadranskih luka Dubrovnika, Splita i Zadra, kako bi se moglo pretpostaviti, tim prije što u prvoj polovini XVI vijeka te luke nisu bile u turskom posedu. Zato je logično što su brodovi sa izgnanicima pristizali mnogo istočnije u dvije glavne pomorske turske luke Stambul i Solun. Kako se broj izbjeglica vremenom u tim glavnim prihvatnim lukama toliko povećao da je njihov život i pored široke tolerancije državnih vlasti postao težak, mnogi od njih morali su tražiti nova utočišta, gonjeni potrebom osiguranja egzistencije. Mnogi se u prvo vrijeme pojedinačno, a zatim povlačeći sobom i porodice, nastanjuju u okolnim većim i manjim mjestima i tako nastaju jače i velike jevrejske opštine u Jedrenu, Sofiji, Ruščuku, Plovdivu, Skoplju, Bitolju. Sa razvojem trgovačkih puteva prema zapadu i sjeveru poluostrva nastaju jevrejske opštine i u Beogradu, Zemunu, Novom Pazaru, itd. Iako se ne može poreći da je i prije dolaska Sefarada na Balkan bilo Jevreja u mnogim mjestima ovog poluostrva, Jevreji starosjedioci dosta su malobrojni, oni potiču vjerovatno iz vremena osnivanja prvih naseobina u diaspori poslije gubitka državne samostalnosti pod Rimljanima. Možda potiču i iz vremena osnivanja prvih naseobina pod Feničanima i Grcima. Ti starosjedioci Jevreji u pojedinim naseljima na Balkanskom poluostrvu rijetka su pojava, ali o njima ima podataka³.

Kako je naprijed izloženo, poslije prvih napora snalaženja i godina neophodnih za sređivanje i započinjanje urednog vjerskog i društvenog života u prihvatnim lukama i drugim mjestima nastavanja, a gonjeni nuždom da očuvaju egzistenciju, izgnanici su počeli postepeno napuštati ta mjesta i upućivati se u unutrašnjost poluostrva, tražeći za sebe i za svoje porodice pogodnije uslove. Naravno da se u prvo vrijeme nisu upućivali grupno, ni čitave porodice, nego samo pojedinačno, mlađi, sposobniji, otporniji, na ispitivanje prilika, novih tržišta i novih poslovnih veza. Taj period postepenog ali i stalnog migriranja, premeštanja u unutrašnjost, trajao je mnogo godina i decenija, pa i nekoliko stoljeća. U tadašnjim nesigurnim prilikama stalnih i bliskih ratnih žarišta, odluke o stalnom naseljavanju nisu mogle biti donesene naglo i brzo, tim više što su u živom sjećanju ostala ranija stradanja. Zna se iz predanja sačuvanih još i danas kod nekih od preživjelih sefardskih porodica u Sarajevu da su njihovi pretci stigli preko Skoplja (Ušküb) i prozvali se Uščuplije (Salomovi), drugi preko Bitolja (Monastir, — porodice Ovadija, Alevi, itd.), preko Samokova u Bugarskoj, pa su se prozvali Samokovlije, preko Ruščuka (porodice

---

³ Uporedi napomenu u knjizi Jorja Tadića „Jevreji u Dubrovniku“, Sarajevo 1936, na str. 138, i Tih. Đorđevića „Jevreji Balkanskog Poluostrva“ u Spomenici „La Benevolencije“, Sarajevo — Beograd 1924, str. 9—10. Zatim: „Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj“ od Ljub. St. Kosiera, Beograd 1930, str. 16—20.

Pinto i Kapon), preko Čustendila (porodica Elazar), preko Albanije (porodice Kamhi, Levi), itd. U nekim od tih mjesta, a docnije i u novoformiranim opštinama Sefarada—Španjola¹, kako su se između sebe nazivali, formirali su novi naseljenici zasebne vjerske i hramske skupine, odvajajući se po mjestima ranije provenijencije. Tako susrećemo u Stambolu i Solunu, pored ranijih, još i nove vjerske zajednice i hramove barcelonskih, seviljskih, kordovskih, granadskih, katalonskih Jevreja, a u Bitolju sačuvali su se hramovi Sefarada izdvojenih po ranijem porijeklu sve do II svjetskog rata.

Novi doseljenici — vrsni trgovci i zanatlije sa neobičnom sposobnošću snalaženja — osjetili su da se između hrišćanskog Zapada i osmanlijskog Istoka mogu uspostaviti unosni trgovački odnosi. Oni otvaraju ili proširuju trgovačke puteve sve dublje na zapad i na sjever i koriste one načine razmjene koji su se u tadanjim ratnim prilikama mogli uspostavljati i održavati. Tako se razvijaju karavanski putevi iz Soluna prema Jedrenama, Sofiji, Nišu i Beogradu, Bitolju, Skoplju, Novom Pazaru, Višegradu do Sarajeva, odakle se raščlanjuju trgovačke veze na jug prema Dubrovniku, Splitu i Zadru, do kojih su stizali brodovi tovareni robom iz talijanskih luka, a drugim krakom preko Travnika, Jajca ili Bosanskog Broda prema sjevernim granicama Turskog carstva.

O tim privrednim vezama Istoka i Zapada koje su se odvijale preko Balkanskog poluostrva pisali su mnogi historičari i postoji mnoštvo nepobitnih dokumenata, a u njima su novi doseljenici Sefardi bili važni pioniri.

Pošto je izloženo da je pravac naseljavanja Sefarada na Balkansko poluostrvo i u unutrašnjost išao od istoka prema zapadu i da to migriranje počinje ispitivanjem prilika u pojedinim mjestima, biće jasno da su podaci iz oba uvodno citirana izvora o Jevrejima u Sarajevu ubjedljivi i logični. 30-40 Jevreja koji se prema rukopisu iz 1551. bave trgovinom u gradu, ali se zadržavaju samo kraće vrijeme, su upravo oni pioniri-pojedinci koji se probijaju u uspostavljanju i proširivanju trgovačkih veza, bez članova svoje porodice. Podaci iz 1565. su dokaz da se Jevreji u Sarajevu nastanjuju stalno i da je period od 14 do 15 godina (1551-1565.) bio dovoljan da bolje upoznaju veze sa Zapadom i Istokom. (Mnoge trgovačke kuće u Veneciji i sjevernoj Italiji imaju tada svoje stalne predstavnike u Sarajevu i nekim drugim trgovačkim mjestima na Balkanu.) Jevreji su upoznali i lokalne prilike i znaju da se u obrani svojih interesa mogu obraćati na šerijatske sudove, koji su uživali reputaciju nepristrasnosti, i pred kojima su nastupali i kao tužioc i kao tužene stranke.

---

¹ Riječ Sefard-Sefarad potiče od hebrejske riječi koja je značila isto što i zemlja Zapada. Pod zemljom Zapada podrazumjevala se Španija u koju su se Jevreji uselili već prije 2000 godina, po gubitku svoje samostalnosti, a od VII vijeka nove ere, živili u većim skupinama i formirali napredne i cvatuće opštine. Oni su dali Španiji, Jevrejstvu i čovječanstvu djela neprocjenjive vrijednosti i zajedno sa Mavrima dosegli svoje „zlatno doba“.

Ako treba odgovoriti na pitanje otkada postoji stalna skupina Jevreja ili čak i jevrejska opština u Sarajevu, onda se ne može uzeti neka godina ranija od 1565. Otkada znamo da Jevreji žive u Sarajevu stalno u broju većem od 10, minimalnom za vršenje obreda u hramu (minjan), i da mogu rješavati zajedničke društvene i vjerske potrebe i nastupati kao organizovana vjerska zajednica.

Veliki vezir Sijavuš paša stariji podigao je 1580-1581. u predjelu između nekadašnje Ferhadije i Čemaluša ulice, u neposrednoj blizini „čaršije”, veliki han kao stalnu stambenu zgradu za Jevreje i odobrio im je da unutar zidina toga hana na zapadnoj strani udare temelje svome hramu-sinagogi, gde će vršiti bogoslužjenja, svakodnevno se sastajati i birati vjerske predstojnike i hahame, a docnije i rabine. To je novi dokaz da je jevrejska opština u Sarajevu onda morala biti brojčano, materijalno i organizaciono toliko jaka, da se odlučila i na gradnju hrama od čvrstog materijala, u obrisima koji ukazuju na mogućnost i sposobnost većih izdataka radi zadovoljenja etičkih i društvenih potreba. Taj podatak neizbježno navodi na misao da je odluci za gradnju hrama morala godinama prethoditi srazmjerno čvrsta skupina istomišljenika i solidna prikupljena materijalna osnova kojom je mogla da raspolaže opština. Taj neodređeni period mora da je brojao najmanje petnaestak godina. Zato smatramo da su, u nedostatku drugih podataka, pojava Jevreja pred lokalnim sudskim organima i postojanje 15 porodica Jevreja stalno nastanjenih još u 1565. godini — dovoljan dokaz da se godina 1565. može usvojiti kao početak postojanja jevrejske opštine u Sarajevu. Prema tome se približavamo godini kada bi današnja Jevrejska opština u Sarajevu zajedno sa čitavom jevrejskom zajednicom u Jugoslaviji mogla i trebala da proslavi 400-tu godišnjicu svoga opstanka.⁵

Velika je šteta što se istorijski dokument uobičajen kod jevrejskih opština čitavog svijeta u davnoj i bližoj prošlosti, prvi opštinski protokol — zvan Pinkes-pinakes u kojem su se nalazili podaci o najvažnijim događajima, o zaključcima važnim po rad opštinske uprave, o primitcima i izdatcima, приходима i rashodima, imenima dostojnika u hramu i izabраних старјешина, те свјештеника и рабина, — izgubio ili je nestao u požaru koji je godine 1697. poharao Sarajevo. Izgorio je i han Jevreja, koji su Turci nazvali „Čifuthana”. Taj „han” imao je karakter prividnog geta, a sami Jevreji nazivali su ga na španjolskom jeziku kojim su govorili Kortijo (Cortijo). Novi Pinakes nakon požara, obnove hrama i zidina geta, ustrojen je ponovo 1720. godine. Podaci uneseni u taj drugi opštinski protokol govore o jednoj jevrejskoj opštini brojčano dođuše malo, ali vitalnoj, po intenzitetu rada, odnosima prema državnim organima, i dramatičnim, često puta i mudrim i dalekosežnim odlukama donesenim u danima najveće opasnosti. U njoj je ključao

⁵ Aškenaska opština u Sarajevu osnovana je 1879—1880, a do podizanja aškenaskog hrama proteklo je punih 20 godina, jer je gradnja započela, nakon mnogo teškoća, 1900. godine.

vjerski i organizovani život kao nekad u velikim opštinama u Španiji. Solun i Stambol služili su im kao uzor i od njihovih velikih rabina tražili su često savjete i dobijali odgovore u vidu „responza“. Iz takvog jednog odgovora utvrđeno je da je upravo 1581. — godina izgradnje hrama na području geta, u krugu današnje takozvane „Velike avlije“, i da je odobrenje za gradnju izdao veliki vezir Sijavuš paša Atik, zvani Stari. Iz jednog drugog odgovora rabinata iz Soluna proizlazi da su u Jevrejskoj opštini u Sarajevu djelovala istovremeno tri istaknuta vjerska funkcionera: Ašer Zebulun, Macilijah Mučaćon i Samuel Baruh, ovaj posljednji kao rabin. Dok se Zebulun odazvao pozivu Beogradske jevrejske opštine da vrši funkciju sveštenika, dotle su Mučaćon i rabin Baruh djelovali dugo godina u Jevrejskoj opštini u Sarajevu i zakopani su na sarajevskom Jevrejskom groblju u Kovačićima na Debelom brdu. Njihovi se nadgrobni spomenici smatraju kao jedni od najstarijih na tom groblju.

Istini za volju treba podvući da „Čifuthana“ nije imala karakter geta kakvog susrećemo u hrišćanskim zemljama, jer turski naziv „Čifuthana“ govori jasno da je riječ o hanu odnosno stambenom objektu gdje se noćiva, a ne gdje se prisilno odvajaju stanovnici. Sam izraz „čifut“ bio je u tadanjim vremenima u narodu široko rasprostranjen naziv za Jevreje pridošlice, bez prizvuka ponižavanja i prezira. Iz toga bi proizlazilo da se sarajevskom „getu“ ne može pripisati onaj uopšteni karakter restriktivnog prava kretanja naturen Jevrejima u srednjem i novom vijeku u hrišćanskim državama, tim više što je u Sarajevu ostalo Jevreja i van zidina geta i što su se mogli nastaniti i u zgradama koje su slobodno kupovali. Prema navodima M. Levija moglo je biti nastanjeno u prvim godinama izgradnje hana u njemu oko 60 porodica, što nam, s obzirom na skućeni prostor ograđenog geta, izgleda pretjerano. U prilog činjenici da je stanovanje u getu bilo fakultativnog a ne prisilnog karaktera, govori da se je van zidina geta nalazilo u najmanju ruku isto toliko porodica već u prvim godinama njegove izgradnje, i drugo, da su stanovnici geta plaćali Vakufu — Evladijehu — godišnju najamninu zvanu „mukata“ u visini od 120 groša po stanu odnosno po porodici. Da se getu u Sarajevu ne može pridati karakter mjere uperene protiv Jevreja pridošlica, dokazuje i činjenica da je takav han ili ograđeni prostor za stanovanje za skupinu Jevreja bio određen samo u gradu Sarajevu, a nepoznato nam je da je postojao igdje drugdje u Turskoj. Geto je izgrađen samo na molbu jedne grupe istaknutih muslimana koji su se tužili da Jevreji vrlo neoprezno barataju vatrom, uslijed čega nastaju česti požari u gradu i da u međusobnom saobraćaju prave galamu. Zato su molili da se Jevreji izdvoje iz njihove sredine.⁶ Ovaj sidžil napisan je u sudskim protokolima 140 godina iza stvarnog događaja i

⁶ Uporedi petu knjigu sidžila iz god. 1721, gdje je doslovno reprodukovani sadržaj kao što je gore izložen.

u njemu se navode vremenski podaci, po kojima je odluku o izgradnji geta doneo Sijavuš paša-Atik godine 989. po hidžretu, što odgovara godini 1580-1581. po novom kalendaru. Prema citatu sudskog protokola, dakle jednog nejevrejskog izvora, proizlazi da se godina osnivanja geta i povod njegovom osnivanju slaže u cijelosti sa godinom iz jevrejskih izvora, a citirana je u jednom od „Odgovora” (responza rabinata iz Soluna), kao što smo i mi ranije napomenuli.

Po Vladislavu Skariću je Sarajevo nastalo tek god. 1435. Varoš se razvijala postepeno s obadvije strane Miljacke oko namjensnikova dvora (Saraja), koji je bio na lijevoj obali rijeke. Po samom polju oko Saraja (turski — Saraj-ova) nazvala se nova varoš. S obzirom na to da se Sarajevo razvilo srazmjerno dosta kasno, tj. tek 100 godina prije dolaska Jevreja u ove krajeve, biće razumljivo zašto se Jevreji-doseljenici u varoši koja nije brojala mnogo stanovnika nisu odlučivali da se odmah stalno nastane.⁷

Tvrdnja da je na Jevrejskom groblju na lijevoj strani Miljacke bilo zakopano nekoliko Jevreja navodno još u 1551. godini⁸ nije tačna, jer se zna da su Jevreji grada Sarajeva postali vlasnici zemljišta groblja na Debelom brdu tek polovicom XVII vijeka, a na samom groblju nisu pronađeni nadgrobni spomenici sa podacima starijim od grobova Samuela Baruha i Maclijaha Mučaćona, o kojima je ranije bilo riječi. Iz toga bi proizlazilo da navodi po raznim leksikonima o dolasku Jevreja u Sarajevo prije 1560/65, sa željom da se stalno nastane, ne odgovaraju činjenicama i da ostaje tvrdnja da se tek iza 1565. god. može govoriti o postojanju jedne veće jevrejske zajednice u tom gradu. Na pitanje gdje su se mogli sahranjivati Jevreji, ako je groblje kupljeno tek polovicom XVII vijeka, možemo odgovoriti da je to bilo najvjerovatnije na istom groblju na Debelom brdu, iako zemljište nije još bilo u vlasništvu Jevrejske opštine, nego možda državno ili privatno. Negdje oko 1920. ili 1921. god., prilikom izgradnje kanalizacije kroz Logavinu ulicu, pronađen je jedan jevrejski nadgrobni spomenik čiji se natpis nije mogao tačno dešifrirati. Pojavila se verzija po kojoj su Jevreji prije zakapanja mrtvacu na Debelom brdu mogli biti sahranjivani i na drugim mjestima (Logavina ulica nalazi se nedaleko i poviše Predimareta i Čemaluše ulice u kojima je izgrađen han za stanovanje Jevreja), ali nam izgleda ipak dosta neuvjerljiva. Jedan nadgrobni spomenik bez pouzdanih podataka o vremenu ukopa ne može da obori napred navedene činjenice.

*

U Jevrejskoj opštini u Sarajevu obrazovan je inicijativni odbor za proslavu 400-godišnjice jevrejske zajednice u Bosni i Her-

⁷ Uporedi „Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do Austrougarske okupacije” od Vlad. Skarića, str. 36, izd. 1937 g.)

⁸ Članak M. Franca pod „Bosnia” u „Jew's Encyclopaedia”.

cegovini, sastavljen od predstavnika Opštine i istaknutih jevrejskih javnih radnika, a formiran je i poseban redakcioni odbor za izradu Spomenice koja bi trebalo da sadrži niz naučnih radova o postojanju, životu i radu Jevrejske opštine u Sarajevu i Jevreja u Bosni i Hercegovini. Kako se brojčano stanje naše zajednice poslije tragedije u II svjetskom ratu svelo na jednu desetinu od predratnog, samo je napisana riječ u stanju da iščupa iz zaborava i dokumentuje prošlost nekada visoko kulturne i vrlo aktivne zajednice Jevreja u Bosni i Hercegovini za trajnu uspomenu budućim generacijama.

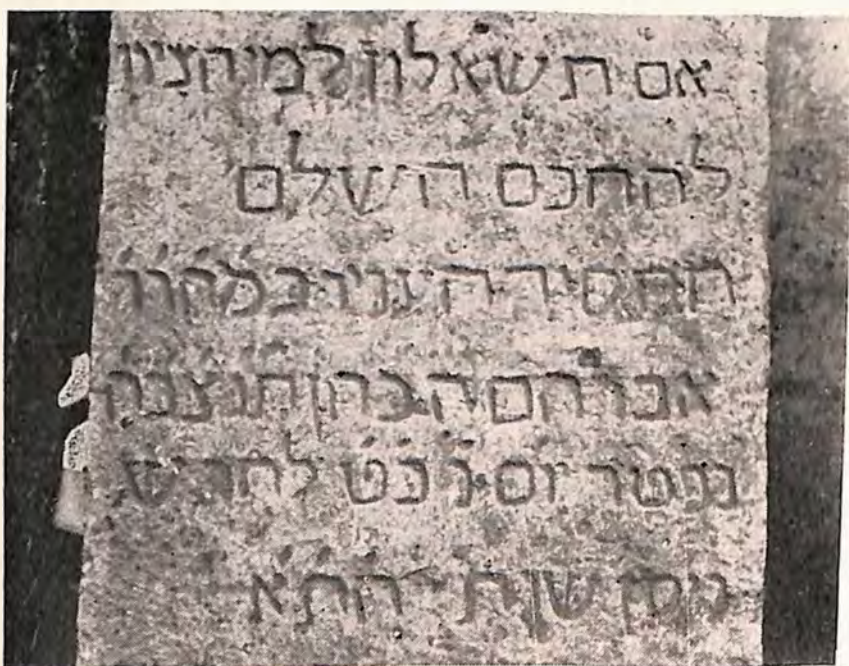
Prema zamisli inicijativnog i redakcionog odbora, u Spomenici biće objavljeni razni članci istaknutih naučnika, književnika i kulturnih radnika, obuhvatajući tri glavna perioda: turski, austrijski i jugoslovenski. U jugoslovenskom periodu biće posebno obrađena razdoblja oba svjetska rata, stradanje Jevreja 1941-1945. i učešće u NOB-i, kao i današnje stanje. Vjerski život i biografije znamenitih rabina biće obrađeni od poznavaoaca tih prilika i jedinog preživjelog vjerskog naučnika i hebraiste-rabina u našoj zemlji, Menahema Romana. Obrada socijalnih, društvenih i privrednih prilika povjerena je istaknutim sociolozima, ekonomistima i javnim radnicima kojima je stalo da se što vjernije prikažu materijalni i društveni odnosi i strujanja među Sefardima i Aškenazima u Bosni i Hercegovini.

Sama proslava mogla bi da se izvede krajem ove ili tek iduće godine, ako nekadašnja matična zgrada Los Maldarim Jevrejske opštine u Sarajevu u ulici Šaloma Albaharija bude ispražnjena od sadašnjeg privremenog korisnika. Nije dovršena ni depandansa Muzeja grada Sarajeva, koja je po sporazumu Jevrejske opštine u Sarajevu i Narodnog odbora sreza Sarajevo namijenjena da postane Jevrejski muzej. Muzej će se smjestiti u starom Velikom hramu zvanom Il Kal Grandi iz 1581. god., koji se nalazi upravo na području nekadanjeg geta i koji po svojoj arhitekturi i izvedbi predstavlja istorijsko-kulturni spomenik neobične vrijednosti.

JEVREJSKI NADGROBNI KAMEN U BEOGRADU IZ 1641.

U nekadašnjem gornjem delu starog Beograda, na uglu današnje Zmaj Jovine ulice i Obilićevog venca, pronađen je 1962. godine prilikom zidanja nove zgrade, do sada najstariji očuvani jevrejski nadgrobni kamen na području ovog grada. Bez ikakvog

Natpis na spomeniku

ornamenta delimično odlomjen, kamen ima samo hebrejski natpis u 6 redova, veoma čitljiv, koji u prevodu glasi:

ako pitate za koga je ovaj znak
za savršenog mudraca
skromnog pravednika, našeg svetlog učitelja, našeg rabina,
Avrahama Kohena, nek duša večno živi
preminuo u utorak 29. meseca
nisana godine 5401 (9. aprila 1641.)

U do sada poznatim literarnim izvorima o beogradskim Jevrejima nigde se ne pominje ime ovog rabina. U svojoj knjizi „Jevreji u Beogradu“, rabin Ignjat Šlang pominje kao beogradske rabine prve polovine XVII v. samo Meira Andela (do 1617. g.) i Judu Lerma (od 1617. do oko 1642. g.).¹ Prema tome, rabin Avraham Kohen je verovatno samo privremeno bio nastanjen u Beogradu, možda samo kao gost ili rođak neke rabinske ili druge jevrejske porodice. Ostaje da se putem ispitivanja starih literarnih izvora i dokumenata o Jevrejima susednih zemalja sazna nešto više o njemu.

Ovaj nadgrobni kamen se sada nalazi u dvorištu sinagoge u Beogradu, Kosmajaska 19.

Važna je činjenica koju navodi I. Šlang² da su nedaleko od mesta gde je ovaj nadgrobni kamen otkriven, još krajem prošlog veka nađene i druge jevrejske nadgrobne ploče prilikom kopanja temelja za zgradu Narodne banke. Na jednoj od ploča bilo je ime

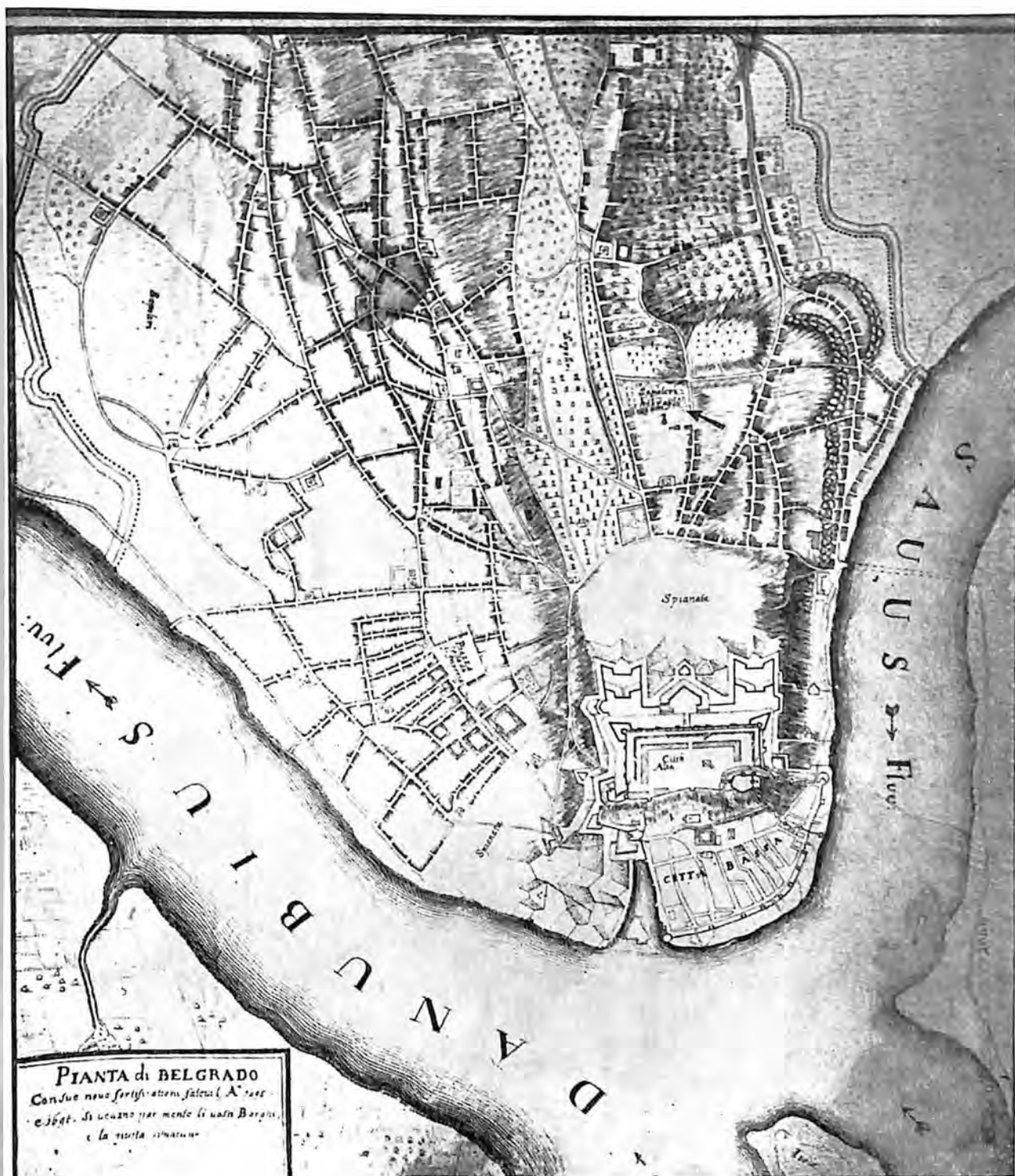
¹) I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926, str. 21—22 i 26—30.

²) N. d., str. 22—23.

Daniela Pereca, sa godinom njegove smrti 380 (1620.). Na drugoj ploči je stajalo ime Arona Isaka Abravanela. I. Šlang pretpostavlja da je to sin čuvenog državnika na dvoru kralja Ferdinanda koji je napustio Španiju 1492. Prema tome ta bi ploča mogla biti još iz XVI v. Danas od tih ploča nema više traga.

Verovatno je da će nova iskopavanja u tom delu Beograda otkriti i druge spomenike ovog do sada najstarijeg poznatog jevrejskog groblja u Beogradu.

Plan Beograda iz 1695—1696. godine sa ucertanim jevrejskim grobljem (Sepolcri hebrayci) — (Original se nalazi u Muzeju grada Beograda.)

O JEVREJIMA U ŠIBENIKU¹

Grada za povijest Jevreja u Dalmaciji

Šibensko Veliko vijeće odlučilo je 28. I 1432. da se sklopi ugovor s jednim Jevrejinom koji ima 10.000 dukata, koje će pozajmljivati građanima uz 10% kamata, time da u zalog primljene stvari ne smije prodati izvan Šibenika i bez znanja gradskog kneza i njegove kurije, te da ih ne smije sam kupovati.² Takav Jevrejin se, vjerovatno, tada nije našao.

26. XII 1568. odlučilo je Vijeće, ovog puta s uspjehom, da se sklopi ugovor s Jevrejima novčarima. Odnos je utanačen s braćom Rafaelom i Grizonom, sinovima Mellija Zizza (Cizzo) iz Mletaka. Prema ugovoru od 23 tačke, braća imaju donijeti 3000 dukata i davati ih u zajam uz 20% kamata. Ugovorom je Jevrejima zajamčena opskrba mesom (bez krvi), liječenje od strane gradskog liječnika, učenje njihove djece kod gradskog magistra, zemljište za grobište. Morali su (kao i u Splitu) nositi poznatu žutu kapu. Oslobođeni su od gradskih daća i poreza. Ugovor je sklopljen na tri godine, ali se mogao produžiti. Kroz to vrijeme nijedan drugi Jevrejin nije se u Šibeniku mogao baviti njihovim poslom.³

Već 10. II 1569. braća Melli nalaze se u gradu. Njihova novčarska kondukta produžavana je. 7. IX 1579. Grizon moli Veliko vijeće za produženje na daljnje tri godine, jer su mu suci dali otkaz kondukte bez znanja i privole drugih faktora. Molba je prihvaćena sa 40 prema 9 glasova.⁴ Ali se Grizon udaljio iz Šibenika — čini se, iz obiteljskih razloga — prije isteka kondukte. Vijeće 6. VII 1580. odlučuje da se sklopi ugovor s drugim kojim Jevrejinom, uz iste uvjete kao prije, osim što će imati 2 solida po dukatu i neke manje pogodnosti.⁵

Salomon Cizzo, Jevrejin iz Seuta (?), sklopio je 1. V 1583. nagodbu sa svojim stricem Grizonom i ovu ponovio 7. VI i. g. ugovorom. Prema toj nagodbi, Grizon neće tražiti od Salomona da troši (za hranu) dok bude u Šibeniku, a Salomon neće odgovarati za poslovanje svog strica. Biblije koje je Grizon ostavio u Padovi u si-

nagodi, imadu se smatrati Salomonovima („Biblie s'intendono di esso m. Salomon”). Grizon će dati sinovcu 75 libra kao zajam.⁶ Grizon je tražio od Vijeća i 1586. god. produženje kondukte za tri godine. 1588. god. vodi se između njega te Jere Nemira i Nikole Rankolina parnica zbog zaloga. Djelovao je u Šibeniku nekako do oko 1600. god. Ali, pored njega, navode se u Šibeniku Jevrejin Josef de Horta 1582. god. a neki Israel („Hebreo”) 1587. god.

Grizona dao je 1590. god. šibenski knez zatvoriti zatao što nije htio dati prćiju svojoj kćeri koja se udala za Jurja de Bassano.⁷

29. IX 1607. zamolili su suci šibenskog Velikog dvora gradskog kneza, kad je odlazio u Mletke, da nagovori kojeg Jevrejina da dođe u Šibenik s novcem, ali se takav nije našao. Ni odluka Velikog vijeća od 28. IV 1612., kojom je dano punomoćstvo njegovom članu Ivanu Dobrojeviću da ugovori novčarsku konduktu po prijašnjim uvjetima s jednim Jevrejinom iz Mletaka, koji se izjavio spremnim da je prihvati, nije urodila pozitivnim rezultatom.

13. III 1622, sa 42. prema 4. glasa, Veliko je vijeće prihvatilo konduktu s mletačkim novčarima Jevrejima Samuelom (Semitolo, Santom) Samagia i Andelom Pesco, na pet godina, „per soccorrer alli bisogni della città e massime nelli presenti cosi calamitosi tempi”.^{*} Jevreji su pristali da otvore banku-zalagaonicu sa 6000 dukata kapitala. Kamata je utvrđena sa 2 solida mjesečno po uzajmljenom dukatu. Neiskupljeni zalozi mogli su se prodati samo na javnoj dražbi, a tu su ih mogli kupiti i zajmodavci. Pored opskrbe, liječenja, školovanja i grobišta, Jevrejima je sad priznato pravo da u svojoj kući otvore sinagogu, da drže kršćansku poslugu i, što je važno, da se bave svakom drugom privrednom djelatnošću. Obojica su mogla dovesti još dvije jevrejske obitelji.⁸

Državna vlast u Mlecima i Zadru prijekim je okom gledala djelatnost Jevreja novčara u Šibeniku, želeći da ih zamijeni ustanovom javne zalagaonice. Providur Molin odlukom od 26. III 1624. naredio je Samagiji da likvidira svoje poslovanje, ostavivši mu za to rok od dva mjeseca, i da ode iz Šibenika. Nije pomogla ni predstava udruženih šibenskih nobila, građana i pučana od 7. V 1624. da Samagia ostane, ako ne do kraja ugovorene kondukte, a ono za vrijeme dulje od dva mjeseca, da bi se mogli iskupiti zalozi. U predstavi Šibenčani kažu da je Samagia kroz prve dvije godine bio od velike koristi i olakšanja svemu gradu („il banchiere di gran comodo e sollievo a tutta la città”), dajući nekoliko tisuća dukata.⁹ Bankaru je dozvoljeno da u septembru likvidira zaloge, da neiskupljene u roku od tri dana preda jednom kuratoriju, a tri dana nakon toga otputuje iz Šibenika. Mogao se samo još jednom vratiti: po novoj godini 1625. da neiskupljene zaloge proda na javnoj dražbi.

Ali čini se da Šibenik ni nakon izгона Samagije nije ostao bez Jevreja. 1657. god. Jevrejin Abram predao je sudu jednu tužbu protiv šibenskih trgovaca. Jevrejska obitelj Franco najduže je ostala

---

* (tal.)

u Šibeniku. Zna se da je 27. VII 1649. umro, za strašne kuge, i Jevrejin Samuel Franco, a njegove robinje Alis Perković i Turkinja Samasa od druge kužne bolesti. U godinama 1680. — 1693. u Šibeniku žive Josef Franco i Danijel Navaro, koji se bave trgovinom i raznim zakupima. Petar-Ante Rankolin plijeni 1685. god. nešto Josefu Francu, a ovaj 21. X 1689. sudskim putem traži od Frana Bersatića da mu vrati 292 libre. 20. II 1690. gradski knez naređuje da kmetovi koji drže zemlje Bersatića u „Ograjenicama” odsada priznadu gospodarom Jevrejina Josefa, ali to 2. VII i. g. opozivlje.¹⁰

U knjizi računa šibenske dolačke župe za godine 1690. — 1707. upisane su svote koje su braća Rafael i Josef plaćali bratovštini za kupljeno vino. Tako je Rafael 27. V 1690. dao 702 libre za 64 barila dobrog vina (list 169), a dva dana kasnije Josef plaća 100 libra. Za ostatak od 81 libre polaže zaloge, tri zlatna prstena (list 169). Taj je ostatak platio 15. VII 1691. U aprilu 1692. god. kupio je 69 barila vina (list 172). Braća Franco platili su bratovštini 28. X 1692. 50 cekina ili 1450 libra, a 9. XI i. g. ostatak od 1130 libre (listovi 176 i 178). „Samuel Illia d' Israel”, jevrejski trgovac iz Splita, zakupnik prodaje duhana u Dalmaciji („appaltator del tabacco di tutta la provincia”), dao je 26. II 1692. braći Josefu i Rafaelu Franco u Šibeniku duhan za grad i kotar. Budući da se Samuel nije držao svojih obaveza, Franco ga je pozvao na odgovornost, pa su se obje stranke nagodile pred javnim notarom 21. III 1694.¹¹ 1695. god. Rafael Franco bio je u pritvoru jer nije platio dug Sebastijanu Vergneru. Rafaelova žena Ester založila je 27. XII 1695. svu svoju prćiju da oslobodi muža iz zatvora.

1707. god. u Šibeniku je Abram Abenu, trgovac. Jakob i Izak Abenu spominju se 1717. god. a Mojsije 1734. Svi su od jedne obitelji.

Jevrejin Abram Pesso pok. Ilije i njegov brat Salamon Vito imaju 1717. god. dućan u Šibeniku kod crkve sv. Barbare, koji je pripadao opatiji sv. Nikole. Njihov prijatelj Izak Penso pok. Emanuela živi u Omišu, a Josef Russo pok. Gabrielja na Bolu.

Ilija Gianni je trgovac u Šibeniku 1734. god. U novembru 1737. god. bubnjar Dominik de Bartoli, u kumpaniji gradskog kapetana Ivana Spineda, zapečatio je, na zahtjev Bartula Berizzija, dućan Jevrejina Ilije Giannija, trgovca, kao i knjige dužnika i ostalo. U sumnju je bio doveden posao ovog trgovca, kojemu su pozajmili Bartul Berizzi 280 libra, Frano Tavelli 40 cekina u zlatu, Ivan Zullioli 82 cekina, Andrija Tardina 492 libre, Antun Dom. Giota 28 i pol cekina, Krste Vincenti 25 cekina, Ante Pallozzetti 30 cekina, Tomazij Pini 2035 libra i Antun Marini 612 libra. Bilo je valjda i drugih koji su Gianniju dali novaca. Ali su 10. XI 1737. kreditori izjavili da on neće pasti pod stečaj, kako su se pronijeli glasovi, a, uz to, roba u njegovu dućanu daleko premaša vrijednost pozajmljenih novaca. U ovom se spisu spominju Jevreji Ilija Fo-

ligno, sluga trgovca, Samuel Gentili, trgovac iz Verone, i neki Jevrejini iz Poljske, nastanjeni u Ferrari.

Barem od 1754. pa do 1767. god. Jevrejini Jakob Lucena prodaje u Šibeniku rublje.

1773. god. Baruh Salomon Caviglio, Jevrejini „iz Otomanske države”, trguje u Šibeniku.

Jevrejini Adolf Dauer pok. Mojsija, iz Jaroslava (Galicija), došao je 1875. god. u Šibenik iz Trsta, gdje se oženio s Julijom Tolentino, koja mu je — kako je Adolf izjavio na sudu — donijela 4000 kruna i drugih 2000 u mjenicama. U Šibeniku je imao oveću trgovinu manufakture i odijela, a filijalu u Risano, gdje je dobro radio. U Šibeniku je pao više puta pod stečaj. 1905. god. izjavio je na šibenskom sudu da mu aktiva iznosi 126.000 kruna a pasiva 138.000 kruna. 1897. god. povjerio je radnju u Šibeniku svom nećaku (sinu svoje sestre Bete) Martinu Brodawki pok. Salamona. Dauer se 1916. god. utopio noću u moru, putujući parobrodom iz Zadra u Šibenik. Brodawkina žena Rozalija umrla je 1904. god. Iako je 1910. god. stekao u Šibeniku općinsku pripadnost. Brodawka se, sa brojnomo obitelji, nakon prvog svjetskoga rata iselio u Italiju.

Salamon Drutter pok. Pinkasa, bogati trgovac u Šibeniku, stalno se u njemu nastanio 1911. god. i tu 1925. god. stekao općinsku pripadnost.¹²

*

Boris Berger, Jevrejini iz Rige, došao je u Šibenik kao ruski vojni zarobljenik 1916. god. Tu je nakon prvog svjetskoga rata otvorio krojačku radnju. Nakon prošlog rata prešao je s obitelji u Zagreb.

Avram Š. Finci stalno se nastanio s obitelji početkom tridesetih godina ovog vijeka u Šibeniku. U početku kompanjon Salamona Druttera, otvorio je kasnije samostalnu trgovinu tekstilom. Prije početka drugog svjetskoga rata preselio se u Split, a zatim u Izrael.

BILJEŠKE

¹ Dio 10. poglavlja III dijela pišćeve „Povijesti Šibenika” (rukopis u Muzeju grada Šibenika), u kojoj je prikupljeno i djelomično obrađeno gradivo do 1918. god. Ovaj dio priredio je za štampu Albert Drutter, iz Šibenika.

² Volumen Statutorum, Legum et Reformationum Civitatis Sibenici, reformacija CCXXI.

³ Arhiv Općine Šibenik, Consilia Nobilium, nesređen svezak, listovi 171 — 173.

⁴ Arhiv Općine Šibenik, Consilia Nobilium 1572 — 1586, listovi 123 i 126.

⁵ Ibidem, list 126.

⁶ Šibenski notarijatski arhiv, sv. 47, I, 495 — 497. Spisi J. Mattiazzo.

⁷ Arhiv Općine Šibenik, sv. I (nesređen).

⁸ Uglavci („Capitoli”) ove kondukte nalaze se u bilješci pod crtomo rasprave dr Jelke Perić „Židovi u Šibeniku” („Omanut” — Zagreb, I, str. 384 i 385).

⁹ Historijski arhiv u Zadru, Spisi Gen. Prov. Molin.

¹⁰ Arhiv Općine Šibenik, sv. 23.

¹¹ Šibenski notarijatski arhiv, sv. 87, I, 221.

¹² Pod naslovom „Krštenja Jevreja” pisac je dodao ove bilješke:

14. V 1627. kršten je jedan Jevrej u Novoj crkvi. Crkva, je tom prigodom potrošila 3 libre i 6 solida, „per lemosina a uno Ebreo fatto christiano”.*

Petar, prije Josef, odrasli Jevrej iz Firence („Joseph adultus Haebreus Florentinus”), kršten je 7. XI 1636. u katedrali od natpopa Marina Šimunića. Kumovima su bili gradski knez Petar Cornaro i Margarita Ručić žena Ivana, gubernatora (Gradski župski ured u Šibeniku, knj. krštenih 1633. — 1647).

23. VI 1802. biskup Mihovio Spalatin krstio je u katedrali, na posebno podignutom oltaru, Jevrejina Abrahama Lefkovića (Levi), iz čete časnika Paška Martini. Imao je 19 godina. Dobio je ime Frane Vitalis, a prezime Kleinmayer. Svjedok je bio Paško Martin de Basta a kum Vitalis Kleinmayer. Biskup ga je ujedno knizmao, a Vitalis i opet bio kumom (Gradski župski ured u Šibeniku, knj. krštenih 1788. — 1812.).

Antun Josip Tolentino, rođen 24. II 1841. u Splitu u jevrejskoj vjeri s imenom Salamon, Amadej i Rafael, kršten je u crkvi sv. Frane u Šibeniku 22. XII 1877. Otac Samuel i majka Rahela Pampas iz Splita su. O ovome postoji spis u arhivu Biskupije u Šibeniku iz 1877. god., br. 1387 (Gradski župski ured u Šibeniku, knj. rođenih 1874. — 1884.).

---

* (tal.)

STARI POPISI NOVOSADSKIH JEVREJA

Pisci istorije novosadskih Jevreja izvode registar jevrejskog stanovništva ovog grada iz spiskova tadašnjih kućevlasnika, koji su sačuvani u arhivu Magistrata još iz 1748. godine.¹ U Zemaljskom arhivu Budimpešte, gde se priprema za štampu popis mađarskih Jevreja iz prve polovine XVIII veka, pronađen je popis Jevreja Županije Bačke iz 1727-1744. Ove popisne liste navode imena jevrejskog življa tadašnje petrovaradinske tvrđave, tj. varošice Petrovaradin.

U toku velikog oslobodilačkog rata* (1683-1699), carske su sile oslobodile najveći deo Mađarske od turske vladavine. Jevreji, vojni nabavljači, igrali su vidnu ulogu u snabdevanju carskih trupa, a mnogobrojni Jevreji držali su kantine ili prodavali sitnu robu vojnicima, tako da su stalno bili u sastavu carske vojske. Tu se pominje i Isak Polak, rodom iz Prosnitza (Moravska), koji se žali kralju Leopoldu I da je, prilikom ratnih operacija kod Slankamena (1661), sa brodovima izgubljenim u borbi, propala i njegova cela imovina u vrednosti od 4.000 forinti, te moli vladara da mu, na tri godine, odloži plaćanje dažbina i ostalih obaveza.² Arhivi bečke Dvorske kancelarije iz 1695, 1696. i 1706, pominju Solomona Hirschla kao vojnog snabdevača.³

Posle zaključenja Karlovačkog mira (1699), Petrovaradin je postao važno pogranično utvrđenje habsburške monarhije, s obzirom na to da su, na osnovu mirovnog ugovora, Beograd, njegova predgrađa i jugoistočni deo Srema, ostali pod turskom vlašću. U ovom pograničnom utvrđenju, stalno izloženom napadima neprijatelja, dozvolu boravka je mogao da dobije samo mali broj Jevreja, uglavnom oni za koje se smatralo da su potrebni radi snabdevanja voj-

* U jugoslovenskoj historiografiji poznat kao „bečki rat“ (prim. red.).

¹ Rado Imre-Mayor Jozsef: A novisadi zsidók története. Novi Sad, 1930. 15—16.

² Magyar Zsidó Okleveltár II. 22 sz.

³ Max Grünwald: Samuel Oppenheimer und sein Kreis. Wien — Leipzig, 1913.

ske. Ostali, kao i Srbi, Hrvati i Jermeni, naseljeni su na levoj obali Dunava, u šančevima Petrovaradina. No oni su i preko reke održavali vezu sa vojskom u samoj tvrđavi.

Godine 1725. ponovo je uspostavljeno kraljevsko-mađarsko namesništvo (Consilium regium locumtenentiale). Shodno kraljevskoj naredbi, namesništvo vrši popis celokupnog jevrejskog stanovništva zemlje, pošto Kruna tu, kao i u drugim monarhiji područnim krajevima, želi da smanji broj jevrejskog stanovništva. Popisima jevrejskog živilja Županije Bačke iz 1727, 1728. i 1735. godine, lokalne vlasti udovoljile su ponovljenim zahtevima namesništva.

Prvi izveštaj o Jevrejima Bačke županije (Catalogus Judaeorum) datira iz 1727. godine. Ali to je samo imenik one sedmorice Jevreja koji su u to vreme stanovali na šančevima Petrovaradina (in fossato Petrovaradiensis). Ta su imena izdvojena iz opšteg popisa bačvanskog stanovništva.

Namestički savet nije bio zadovoljan ovim izveštajem, tako da je 1728. Županija morala da pošalje tačan izveštaj, sa 24 rubrike, potpisan od predsednika suda i porotnika. Na žalost, neke su rubrike ostale nepopunjene. Ovaj popis pokazuje da je na petrovaradinskim šančevima živelo 12 porodica, a navode se imena već ranije popisane petorice starešina porodice. Na prvom mestu se pominje Marcus Filip (Philippus Marx), zatim porodica Daics (Taics) i Joachim sa primedbom „von Futok”.

Kako se integralni tekst popisa nalazi na kraju ovog napisa, ovde će se se izložiti samo neke njegove karakteristike. Popis od 1728. godine navodi 12 porodica. Zanimljive su one rubrike u koje su uneta mesta porekla starešina porodice i trajanje njihovog prebivanja u sadašnjem mestu boravka. Marcus Filip je najstariji jevrejski žitelj varošice; on se tu nastanio 1693. godine, a poreklom je iz Stomfe; iz tog mesta su još tri porodice došle u Petrovaradin. Osim ove 4 porodice, još tri su se doselile iz Mađarske, i to jedna iz Bude a dve iz Nagy-Lewarada (nedaleko od Stomfe). Ostale porodice vode poreklo iz Moravske (dve iz Nikolsburga, a jedna iz Ungarisch Broda), Poljske (jedna) i Ramsaicza (jedna). Joachim von Futok, rodom iz Nikolsburga, živi već 10 godina u Petrovaradinu, a doselio se verovatno iz Futoga. Tročlana porodica Taics doselila se devet godina pre popisa. A i ostali su već tu 1-4 godine. Abraham Lebl, poreklom iz Ungarisch Broda, vrši obrezivanja, a dokumenta kažu da je oslobođen plaćanja stanarine, jer je službenik (servit). Ovaj Abraham Lebl je svakako identičan sa onim Leblom iz popisa od 1736, koji se tada bavi ritualnim klanjem, vodi poreklo iz Ungarisch Broda i potpada pod feudalnog gospodara grofa Kaunitza.

Pošto su razne županije vršile popise Jevreja na različite načine, Namesnički savet je, 1735. godine, dostavio svakoj županiji

naročite obrasce, što je omogućilo dobijanje jednoobraznih podataka o Jevrejima cele Mađarske.⁴

Bačka županija dostavlja Namesničkom savetu 13. januara 1736. godine popunjene obrasce koji pokazuju da u Petrovaradinu, koji se sada već naziva varošicom (oppidum), stanuje 15 jevrejskih porodica. Po treći put se pominje na prvom mestu Marx Philip; međutim, on se ne bavi više svojim starim zanatom — pečenjem rakije, no još uvek je najbogatiji član zajednice. Plaća najveći porez i vlasnik je najvećeg broja domaćih životinja. Zanimljivo je da, iako nema dece, u kući drži „preceptora” — učitelja; to je, verovatno, bio nastavnik jevrejske dece cele zajednice, njih dvadesetak. Jevreji, poreklom iz Mađarske, smatrali su porodicu grofova Palffy svojim feudalnim gospodarom. Feudalni gospodari doseljenika iz Moravske bili su gospodari Dietrichstein, Kaunitz, Lichtenstein i Philip.⁵ U doba popisa svi su potpadali pod zakone Dvorske komore. Pošto su podeljeni po delatnostima, vidi se da je među njima bilo 3 krojača, 3 kočijaša (koji poseduju 1-2 konja), dok troje trguju starim gvožđem, a jedan poljoprivrednim proizvodima.

Međutim, popisi mađarskih Jevreja četrdesetih godina XVIII veka imali su svoj poseban cilj. Marija Terezija je tih godina (godine ratova oko nasleđstva) tražila vanredne poreze od jevrejskog stanovništva monarhije. Shodno naredbi izdatoj 2. 4. 1743, svaka jevrejska porodica oporezovana je sa 6 forinti, a 1746. svaki Jevrein mora da plati 2 forinte dažbina. Ovo vanredno oporezivanje zahtevalo je popisivanje Jevreja u svim županijama monarhije.

Popisi u Bačkoj županiji godine 1743. i 1744. pokazuju sledeće činjenice: u varošici Petrovaradinu popisano je, 12. 6. 1743, 26 starešina porodica, među kojima 15 kućevlasnika (rabin ima čak i dve kuće; v. Rado Major i.m.16.1). Jedanaestoro nemaju sopstvene kuće. Piraštaj jevrejskog stanovništva počev od 1736. može se objasniti time što je, posle rata Karla III sa Turcima, Beograd ostao pod turskom vlašću, te su se Jevreji koji su ga napustili delimično nastanili u Petrovaradinu. Drugu činjenicu koju nam pokazuje popis stanovništva je početak okupljanja i organizacije jevrejskih zajednica. Na spisku prvo može da se vidi ime Judex Josephus Kon, a dalje se ređaju rabin Lipman, Izak Velis Ludi magister i Izak Sachter. Zanimljivo je da spisak navodi 4 krojača, koji su svakako radili za obližnji garnizon petrovaradinske tvrđave.

Poslednji popis datira iz 1744. godine i navodi 19 starešina porodice, koji su uplatili vanredni porez od po 6 forinti. Ranija imena

---

⁴ Magyar Zsidó Oklevéltár VI. 1118/a.

⁵ U Mađarskom zemaljskom arhivu nađen je spisak Jevreja koji su se preselili u Mađarsku iz Moravske; u spisku se navode i imena mesta koja su napustili kao i nazivi njihovih novih prebivališta. Iz spiska se vidi da su se Zallel Nathan iz Lausitz i Hirschel iz Ungarisch Broda naselili u Petrovaradinu. Namesnički savet Ideale Judaeorum fasc. 1010.

se tu, uglavnom, ponavljaju, no jedino ime koje se pojavljuje u svih 5 popisa — je ime Jacoba Taicsa.⁶

Podaci o zanimanjima starešina porodica su sledeći: Abraham — knjigovezac, Jacobus — sapundžija, Abraham — felčer. Abrahama knjigovesca pominje Rado-Mayor i.m. 17. Nekoliko imena iz popisnih spiskova srećemo i u najstarijem zapisniku o kupoprodajama grada Novog Sada, podesetih godina XVIII veka.

Osobeni popis Jevreja tog kraja, kakvog je zahtevala naredba iz 1746. godine, nije sačuvan. U izveštaju Provincialis Commissariatusa od 25. jula 1746. govori se samo o naplati vanrednog poreza od 2 forinte i dodaje da je u Bačkoj županiji, koja je pripadala Districtusu Osijek, taj porez platilo 144 Jevreja, u ukupnom iznosu od 288 forinti, te da je iznos u celosti naplaćen. Na Petrovaradin od toga broja Jevreja otpada otprilike 100 lica. Ostali su stanovali u Baji. Prema popisu iz 1736. godine, kada je u Petrovaradinu popisano 56 Jevreja, u Baji ih je živelo 34.

Mađarski jevrejski arhiv štampaće u svom planiranom 8. tomu, spise i dokumente o naplati poreza trpeljivosti i drugih nameta koji su bili razrezani pojedincima (Individual Repartition). Ove beleške, koje su sastavljene u krugovima tamošnje jevrejske zajednice, daće još jasniju sliku o Jevrejima Petrovaradina i Novog Sada počev od druge polovine XVIII veka.

P R I L O G I

Popis jevrejskog stanovništva Bačke županije od 17. 2. 1727.

Catalogus

Judaeorum in Inclyto Comitatu Bacsieni existentium, et conscriptione domestica erutorum prout sequitur soli tantum domino arendatori contribuentes.

In Oppido Baja

Moises Mihal

Löbel Izak

In Fossato Petrovaradiensis

Philipus Marx

Isach Taics

Joachim

Jacob Taics

Gyurka Taics

Hersl Wolff

Extradata per me Ladislaum Baranyaj antelati I Cottus Jur. Ordinar. Notarium m. p. L. S.

OL. Acta Particularia 17. 2. 1727.

⁶ Svih pet popisa pominju samo dve starešine porodica poreklom iz Beograda. Popis iz 1728. pokazuje da jedan od njih, Jorg Taicz, ima i jednog službenika rodom iz Beograda.

Popis iz 1736. godine navodi da, u blizini Petrovaradina, na imanju Szivacz (in possessione Szivacz), stanuje Jevrejin Samuel Nissim sa svojom porodicom. Nissim je rođen i vaspitan (natus et educatus) u Beogradu. Ovde živi u svojoj kući sa ženom i troje dece. Na osnovu carskog naređenja, oslobođen je plaćanja poreza vlastelinu. Posедуje dobro uvedenu radnju, snabdevenu turskom robom.

Conscriptio Judae-Numerus orum in Fossato Petrovaradiensis subque Jurisdic

	A n h a b e a n t								Si propriam domum non habet quantum solvit ab Inquillnato	
	Personarum	Uxoratorum	Filios	Consan- gvineos	Servitores	Et quomodo tales vocentur	Demum unde sint?	Domos		
Marcus Filip	1	est	—	—	2	Moyses et alter Moyses	Bohe- mia unter- que	habet	—	—
Izak Taicz	1	est	—	—	—	—	—	habet	—	—
Jakab Taicz	1	est	—	—	—	—	—	—	8	—
Jakab Abraham	1	—	—	—	1	Jose- phum	Buda	—	12	—
David Polák	1	est	—	—	1	Michl	Polo- nia	habet	—	—
Jerg Taicz	1	est	—	—	1	Lazar	Bel- grado	—	12	—
Jakab Schnalder	1	est	—	—	—	—	—	—	6	—
Izrael Alexander	1	est	—	—	—	—	—	—	6	—
Joachim von Futok	1	est	—	—	—	—	—	—	6	—
Moyses Lebl	1	—	—	—	—	—	—	—	servit	—
Joseph Michl	1	est	—	—	—	—	—	—	servit	—
Lebl Abraham	1	est	—	—	—	—	—	—	servit	—

O.L. Acta Judaeurom No 1, 1728—2

tione Inclyti Comitatus Basciensis degentium peracta die 3ta Aprilis Anno 1728

A quot annis hic habitat	Et unde venit huc?	A n h a b e a n t						Quantum solvit portionis?		Arendae		Et cui haec solvunt?
		Boves	Vaccas	Equos	Braxalorium	Ahena	Aut alia facultates, fornicem et quanti valoris merces	fl.	X.	fl.	X.	
		Ab annis ab 35	Stomfa	4	2	1	—	4		20	—	
a 9	Levardino	—	—	—	—	—	merces habet fl. 40	5	—	2	—	
a 9	Stomfa	—	—	—	—	—		2	30	2	—	
a 3	Buda	—	—	—	—	—	pro fl. 80	3	30	3	—	
a 4	Polonia	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	
a 9	Levardino	—	—	—	—	—	pro fl. 30	3	—	1	10	
ab 1	Nicolsburgio	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	
ab 1	Stomfa	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	
a 10	Nicolsburgio	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	
a 2	Ramsalcz	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
a 2	Stomfa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
ab	Ungrislbrod	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

L.S. Stephanus Kermendy Inclyti Comitatus Basciensis Processualis Judlium m.p.
 L.S. Sigismundus Zaborszky Inclyti Comitatus Basciensis Jurassor m.p.

Conscriptio Judaeorum per Comitatum Bac

Nomina Locorum	Nomina Judaeorum et viduarum	Uxores	Majores proles	Minores proles	Praeceptor	Famulus	Ancilla	Summa capitum	Habet				Dominus illius haereditarius in vel extra Hungariam est
									Equos	Boves	Vaccas	Vitulos	
In Oppido Petrova- radiensi	Marx Philip	1	—	—	1	1	1	5	3	—	3	1	In Hungaria Familia Comitum Pálffy
	Wolff Sneider	1	—	1	—	—	—	3	—	—	—	—	In Moravia Princeps Philtp
	Abraham Lazar	1	—	3	—	—	—	5	—	—	1	—	In Polonia Princeps Sapla
	Abraham Polak	1	—	1	—	—	—	3	2	—	1	1	In Polonia Vajvoda Krakovszky
	Jacob Izrael	1	—	2	—	—	—	4	—	—	—	—	In Moravia Princeps Lichtenstein
	Izak Dates	1	—	2	—	—	—	4	1	—	—	—	In Hungaria Familia Comitum Pálffy
	Lebl Schachter	1	1	3	—	—	—	6	—	—	—	—	In Moravia Comes Kaunicz
	Jacob Dates	1	1	3	—	—	—	6	—	—	—	—	In Hungaria Familia Comitum Pálffy
	Gotl Jacob	1	—	1	—	—	—	3	1	—	—	—	In Polonia ex Libera Civitate Elkus
	Lebel Schneider	1	—	—	—	1	1	4	—	—	—	—	In Moravia Princeps Dietrichstein
	Jacob Lebel	1	—	3	—	—	—	5	—	—	—	—	In Moravia Princeps Dietrichstein
	Michael Benedic	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	In Hungaria Familia Comitum Pálffy
	Joseph Michel	1	—	1	—	—	—	3	—	—	—	—	In Hungaria Familia Comitum Pálffy
	Moises Majer	1	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	In Bohemia
	Isak Mislecz	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	In Moravia Princeps Dietrichstein, obductam vero uxorem Kis Mar- tonis recognoscit Principem Eszterhazy

siensem sub dato 13 Januarij 1736 submissa

De praesenti est in curia, aut in fundo vel sub jurisdictione, aut protectione.	Annue solvit						Conditione est vel quaestum, aut opificium.
	Haereditario Domino			Alteri Dno sub cujusexercet actuali protectione aut in cujus fundo vel curia est.			
	In parata fl. X.	In naturalibus	Quae in pretio efficerent fl. X.	In parata	In naturalibus	Quae in votors adficerent	
Excelsae Camerae Aulicae	3	—	—	—	5	—	De praesenti nullum cum antiquis exercet quaestu antea verofuit coctor cremati
Excelsae Camerae Aulicae	—	—	—	—	45	—	Sartor
Excelsae Camerae Aulicae	—	—	—	—	45	—	—
Excelsae Camerae Aulicae	—	—	—	—	45	—	Auriga
Excelsae Camerae Aulicae	4	—	—	—	—	—	Exercet quaestum cum antiquis ferramentis usuatritis vestibus
Excelsae Camerae Aulicae	—	—	—	—	45	—	Exercet quaestum cum antiquis ferramentis
Excelsae Camerae Aulicae	3	—	—	—	45	—	—
Excelsae Camerae Aulicae	—	—	—	—	45	—	—
Excelsae Camerae Aulicae	—	—	—	—	30	—	Auriga
Excelsae Camerae Aulicae	—	—	—	—	—	—	Sartor
Excelsae Camerae Aulicae	—	—	—	—	45	—	Sartor
Excelsae Camerae Aulicae	—	—	—	—	—	—	Exercet quaestum cum antiquis ferramentis
Excelsae Camerae Aulicae	—	—	—	—	45	—	—
Excelsae Camerae Aulicae	—	—	—	—	45	—	Auriga
Excelsae Camerae Aulicae	4	—	—	—	45	—	Exercet quaestum cum frumento

P R I L O G I V

Conscriptio Judaeorum in oppido Petrovaradiensis commorantium die 12 Junii
1743 peracta.

	Domum habentes in uno Pane personae	Absque domo in uno Pane Personae
Judex Josephus Kon		1
Lipman Jacob	1	
Jacobus Taics	1	
Abraham Perl	1	
Jacobus Hes	1	
Abraham Lebl	1	
Abraham Lazar	1	
Jacobus Izrael	1	
Lebl Jacob	1	
Jacobus Kotl	1	
Abraham Volf		1
Josephus Michl	1	
Michl Benedik		1
Salamon Shnajder		1
Simon Lebl	1	
Majer Shnaider		1
Volf Shnaider		1
Joseph Shnaider		1
Hers Perl	1	
Izak Aizen hondler		1
Salamon Velis	1	
Lipman Rabiner	2	
Salamon Pancsova		1
Izak Velis Ludimagister	1	
Izak Sachter		1
Izrael Majer		1
	<hr/>	<hr/>
	Summa 16	11

Stephanus Janeso J. Cottus Bacsiensis Ordinarius Judium O. L. Acta Ju-
daeorum no 2.1743-2.

P R I L O G V

Anno 1744to die 5ta Mensis Septembris penes Benignum Suae Maiestatis Regiae Mandatum in oppido Petro Varadensi peracta est conscription Judaeorum in eodem oppido commorantium et per 6 florenos taxatorum.

	flor.
Simon Leebl deposuit florenos	6
Kutl Polak	6
Jacob Taics	6
Joseph Michl	6
Jacobus Fles	6
Perl Kesztl	6
Leebl Kon	6
Abraham Buch Bintr	6
Salomon Velis	6
Jacobus Szavenszider	6
Jacobus Salamon	6
Izak Taics	6
Majer Snaider	6
Abraham Felcserer	6
Salamon Snaider	6
Michl Benedik	6
Joseph Kon	6
Jacob Hersl	6
Rabiner	6
<hr/>	
Summa	
fecit 114 florenos	

L. S. Stephanus Jancso Incltyti Comitatus Bacsiensis Judlium.
O.L. Acta Judaeorum No 2. 1745—4.

(S madarskog prevela: Regina Fleischer)

**JAKOB WEISS
ZAGREBAČKI VELETRGOVAC I MANUFAKTURISTA
(1764-1835)**

Opći procvat trgovine, prometa i privrede, koji je u XVIII stoljeću zahvatio i naše krajeve, omogućio je potkraj istog stoljeća i pojedinim židovskim doseljenicima sudjelovanje u trgovačko-pri-vrednim podhvatima. Tako je nakon Josipova edikta o toleranciji¹ zapažen sve veći udio Židova u trgovini, koji će se daleko više osje-ćati tek u slijedećem XIX stoljeću. Židov je ranije bio „... natje- ran, da u glavnom bude stanovnik grada. On je morao očajno tražiti izlaz u svakoj grani gradskoga gospodarstva. Pa i ovdje se našao svaki čas smetan tlačiteljskim zakonodavstvom — bilo kod kup- vanja, prodaje ili rukotvorstva.”² S vremenom postaju Židovi i stanovnici manjih naselja i sela, no glavno sjedište im ipak ostaje grad. Potkraj XVIII stoljeća ima nekoliko židovskih obitelji i u Zagrebu³, među njima vidno mjesto u tadanjoj trgovini grada zau- zimaju Jakob Stiegler⁴ i Jakov Weiss⁵. Prvi je posjedovao veliku trgovinu sa zemaljskim plodinama imajući i filijalu u Jaski, dok je drugi uz trgovinu zemaljskim produktima imao kasnijih godina i jednu tvornicu likera. „Grad se Zagreb tada raspao na dvije ju- risdikcije, na gradsku i na biskupsku ili laškouličnu. Doseljeni su Židovi morali prema tomu, gdje su se želili nastaniti, steći dozvolu ili od gradskoga magistrata ili od biskupa”.⁶ Navedeni Židovi su obojica potpadali pod gradsku jurisdikciju.

Jakov Weiss rođen je godine 1764. u Rechnitzu⁷, došao je u Zagreb godine 1789. i uz Stieglera je jedan od najstarijih židovskih doseljenika u Zagrebu u XVIII stoljeću⁸. Sa sobom je doveo ženu Francisku rođenu Pollak, rodom iz Velike Kanjiže u Ugarskoj. Čini se da je Weiss prvih godina nakon dolaska u Zagreb ponajviše trgo- vao s Velikom Kanjižom, afirmirajući se vremenom i u glavnome gradu Hrvatske. Trguje zemaljskim plodinama, duhanom i šljivo- vicom, a 1801. — 1810. ima i trgovinu rezanom robom tzv. „Schnit- twarenhandlung”. Godine 1799. doživljava neke neugodnosti s obzi- rom na preprodaju šljivovice u Veliku Kanjižu židovskom trgovcu

Josipu Wolffu, koji mu isporučenu pošiljku ne isplaćuje⁹, čime dovodi Weissa u vrlo nezgodan položaj. Ni kasnijih godina povećavanjem svog trgovačkog poslovanja ne mimoilaze ni Weissa sve one neugodnosti koje je manje više imao tada svaki poslovan čovjek. Neisplaćivanje obaveza prema njemu izazvalo je i veliko dugovanje s njegove strane, pa ga zbog toga s vremena na vrijeme tuže zagrebačkom gradskom magistratu tadanji zagrebački trgovci. Tako ga je uz ostale tužio i Ćiril Milošević¹⁰, kome je Weiss početkom 1800. god. dugovao još 64 forinti i 48 krajcara.¹¹ Izgleda da su se tuženi i tužilac nagodili, jer još iste godine Weissovo poslovanje postaje sve veće, i on kupuje veliko trgovačko skladište zagrebačkog trgovca Josifa Schiffera¹², sklapajući s njime 20. X 1800. ugovor prema kome se jedna i druga strana obavezuje na slijedeće:

„... Wir Endesgefertigte und zwar ich Joseph Schiffer Bürgerlicher Handelsmann in Agram als Verkäufer i(n) einer Seite, dann ich Iacob Veisz Handels Jud in Agram und dessen Gemahlin ich Francisca gebohrne Pollack¹³, als Käufer i(n) der andern Seite, nach genohmen auf uns lauth hierländischen Gesetzen so genannten Lasten aller unserer Kinder, Erben oder Nachfolger bekennen hiemit frey, und öffentlich wie das Wir gegenwärtigen Kauf und Verkauf Contract zusammen einstimmig, und nach reifer Uiberlegung Wohl bedachtlich geschlossen, auch selben zur grössern Sicherheit vor denen untergeschriebenen Herrn Exmissen unter heutigen unten gesetzten dato, eigenhändig unterfertiget, und auf immer unwiderrufflich fest erklärt und bekräftiget haben...“¹⁴

Vrijednost čitave preuzete robe bila je procjenjena na 22.383 forinti i 56 krajcara, jedan dio isplaćen je odmah u gotovom, a preostali novac je Weiss isplatio Schifferovoj udovici, jer je u međuvremenu Schiffer umro. Tačnim pregledom robe ustanovljeno je bilo na licu mjesta da sva roba nije kvalitetna, pa je Weiss kao kupac dobio neke olakšice, t.j. ukupna novčana svota je bila nešto snižena. Tom robom otvara tad Weiss svoju ranije spomenutu trgovinu rezane robe.

Sa koliko zapravo novaca i robe posluje Weiss godine 1802. saznajemo iz njegovog vlastitog iskaza, što ga je te godine uputio zagrebačkom gradskom poglavarstvu i u kome je prikazao svoja potraživanja, dugovanja i gotovi novac ovim riječima:

„... Über meinen so wohl hier als auch in Karlstadt habende Waare, wie auch anderer liegender Güter. Meine hiesige Handlung nebst hiesige Schulden laut Schuldner Buch belauft sich von f. 40000 bis f. 45000 dran Gelder nebst Contracte auf Hönik und Weinstein in hiesiger gegend 4130, in Weinstein und Hönik liegend 1150 in lehren Getreid Sacken allhier liegen 1500 allhier liegen 32 Eimer Slivovitz a f. 25—800 in meiner Cassa befindet sich Baar 6000.“¹⁵

Weiss je u istome dopisu iskazao i opticaj svog novca i robe u Karlovcu, Petrinji, Varaždinu, Novom Mjestu, Ljubljani, Beču i Šopronju. Njegovo tržište se prema tome iskazu proširilo na značajne centre i izvan teritorija Hrvatske, uz zemaljske plodine pro-

daje šljivovicu, vinsku kiselinu i med, a prazne vreće žita posvje-
dočuju i zamjernu prodaju žitarica. Posao napreduje i dalje, pa ga
godine 1804. srećemo i kao preprodavca pepeljike¹⁶, koju u ovećim
količinama kupuje od zagrebačkih pepeljara.

Tako je mjeseca juna 1804. sklopio Weiss ugovor sa zagre-
bačkim pepeljarom Martinom Egellom¹⁷, no kako je ubrzo između
njih zbog dalje dobave pepeljike izbio spor, to su obojica pristala
na prijateljsku nagodbu, koja je pred zagrebačkim gradskim pogla-
varstvom napravljena 28. III 1805, pa je prema njoj ugovoreno
i ovo:

„... Ich Martin Egell hiesiger Potaschen Fabricant Einerseits, dann
ich Jacob Weiss hiesiger Handelsmann an heutigen unten stehenden Dato¹⁸
freymüthig, wegen der zwischen uns, aus dem vergangenes Jahr hier in
Agram untern 22 ten Juny 1804 in betref der Zulieferender und abzuneh-
mender Potasche geschlossenen Contract entstandener Zwistigkeit, vor
dennem dazu erbethenen Zwei H(erren) H(erren) Stadt Exmissen getroffen
und eingegangen haben folgendermassen: Erstens: Ich Martin Egell Podaschen
Fabricant stehe freywillig ab von dem mit Jacob Weisz untern 22. Junij
1804 verabredeten Contract solcher gestallt ab-dass mir der Herr Jacob
Weiss von gelieferten v(origen) J(ahre) 804 Fässer 15. Podaschen, welche
Sporco 15430 und Netto 13887 enthaltenen, und Zentner p(e)r f. gerechnet
2360 fl.¹⁹ 48 X.²⁰ betragen hat. Den Rest (welcher nach Abzug der bis nun
erlegten 900 f. und neu einverglichenen f. 50 48 x. mithin zusam(m)en 950
fl. 48 x.) annach p(e)r 1410 fl. geblieben ist, nach Abschluss dieses Vergleichs
höchstens bis 3 ten April d(ieses) J(ahres) 1805 zu erlegen sich verbindet, und
verpflichtet sey. — Hingegen ich aber mich feuerlichst verbinde Ihme Jacob
Weiss in diesen l(aufenden) J(ahre) 1805 Fässer 18-Potaschen gegen 180
Zentner von guter, wohl Calcionirter, auch gut Vehrwhahrtet Qualität, und
nach dem gesehenen Muster, um den vorher verabredeten Preis Ein Zentner
a 17 f. so zwar zu liefern, dass ich nähmlich den H(err) Jacob Weiss, und
keinem andern auch unter Straf zu Gunsten H(err) Jacob Weiss hiemit ver-
schriebenen R.²¹ f. die bereits in der Herschaft Pokupzko fertig liegende Acht
Fässer Potasche auf meine Kosten so bald der Weg fahrbar wird aufs hiessi-
ge Lob(liche) 30-igst²² Amt stellen will und muss...“²³

Weiss je kupujući i preprodavajući pepeljiku s vremenom
dobio dozvolu i za paljenje pepeljike u šumama Ugarske, pa je za
taj posao najmio i jednog majstora pepeljara imenom Benedikta
Schlesingera, kome je u tome poslu pomagao Weissov rođak Pin-
cas Pollak, brat Weissove žene Franciske. Spomenuti Pollak je
prema sačuvanoj arhivskoj građi imao nekih neprijatnosti prigodom
paljenja pepeljike u šumama porodice Inkey, pa je čak i zagre-
bački gradski magistrat morao u tome sporu intervenirati.²⁴

Krajem 1804. proširuje Weiss svoju trgovačku mrežu po či-
tavom teritoriju austrijske carevine²⁵ prodavajući i kupujući robu
od poznatih bečkih, praških i ostalih trgovaca. Taj golemi posao tra-
žio je i veliko financijsko poslovanje, pa je Weiss bio prisiljen
posuđivati na duže i kraće vrijeme oveće novčane svote. Njegovi
brojni vjerovnici, da mu ne onemoguće dalje redovito poslovanje,
odobrili su mu isplaćivanje u ratama, i to 50% od ukupne svote u
mjesečnim obrocima u roku od 16 mjeseci, dok su preostali dio
jednostavno otpisali. Čitav posao oko isplate vodila je kao Weissov

opunomoćenik njegova supruga Franciska. Iz dopisa koji je bio poslan zagrebačkom gradskom poglavarstvu saznajemo i ove zanimljive pojedinosti:

„Da uns der Herr Jacob Weiss Handelsmann in Agram in dem Königreiche Kroazien immer als ein redlicher Mann bekannt war, so nehmen wir den von seiner Gattin Frau Franziska Weiss als dessen Bevollmächtiger gemachten Antrag an, gestehen ihm von unseren Forderungen den Nachlass von 50 p(er) c(en)to gegen den zu, dass uns die übrigen 50(per) c(en)to seinem Antrage gemäss und zwar gleich nach aufgehobener gerichtl(ichen) Administration zehen pro Cento, in Vier Monathen darauf wieder Zehern pro Cento, und sofort von Vier zu Vier Monathen ununterbrochen Zehern pro Cento folglich die ganzen Fünzig pro Cento in Sechzehn Monathen von obgedachten Termin püncktl(ich), und bei sonstigen Verluste sowohl der Terminen, als des hiemit zugestandenem Nachlasses im Baren Gelde hier in Wien zu handen der hiemit zu diesem Empfange gewählten Herrn Fachini, und Trentzenskij²⁸ abgeführt, und eben dahin sowohl der gegenwärtige Antrag, als auch das von der Frau Franciska Weiss ausgestellte certiorirte Bürgschafts Instrument bis zur gänzlichen Berichtigung dieser 50 p(er) c(en)to erlegt werde. Wir erklären uns auch hiemit dass die von dem Löbl(ichen) Magistrate der Königl(ichen) Freystadt Agram bewilligte Administration der Jacob Weissischen Handlung ohne weiteren wieder aufgehoben werde, doch solle die von dem Herrn Iacob Weiss zu unserer Sicherheit bewirkte Intabulation unserer Forderung solange bei ihrer vollen Rechtskraft bleiben, bis der gedachte H(err) Iacob Weiss sich bey dem Löb(lichen) Stadt Magistrat über die vollständige Berichtigung der angetragenen 50 p(er) c(en)to durch förmliche Quittungen der obgedacht von uns hiemit bevollmächtigten Depositar ausgewiesen haben wird. Urkund dessen unsere Eigenhändige Fertigung. Wien den 1. ten December 1804.“²⁷

Slijede potpisi Weissovih vjerovnika — trgovaca iz Beča, Praga, Ljubljane, Trsta i ostalih većih i manjih trgovačkih središta na teritoriji austrijske monarhije. Ukupna svota premašila je 20.000 forinti, najjači vjerovnik je bio neki Samuel Schlesinger iz Eisenstadta²⁸ sa posuđenom svotom u visini od preko 7000 forinti, pa poznata bečka tvrdka Löwinger i Hoffmann²⁹ sa 4195 forinti, bečka tvrtka Fachino i Trentsenski sa 2427 forinti i ostali sa svotama između 1000 do 2000 forinti. Sanirajući na taj način svoje prilike, Weiss neposredno nakon toga sklapa nove trgovačke ugovore uz ostalo i s trgovcem Moysesom Schayem³⁰ iz Kiseka³¹. Prema pojedinim tačkama ugovora Weiss je morao isporučiti Schayu pošiljku od 46 bačava rakije i 80 centi pepeljike i isplatiti u gotovom svotu od preko 2000 forinti za robu, koju je on nabavio od Schaya. Ukoliko bi zbog vremenskih nepogoda i rdavih puteva bio Weiss spriječen otposlati svu robu, to ga Schay prvenstveno obavezuje na isporuku pepeljike u težini od 30 centi³², dok mu ostalu robu može poslati i kasnije. Tokom godine 1805. Weiss posluje i sa bečkim trgovcem Hermannom Werthheimsteinom³³, koje veze usprkos stanovitim nesuglasica podržava i slijedećih godina. Werthheimstein je vrlo često bio nezadovoljan s Weissovim poslovanjem i svaki čas ga je tužio zagrebačkom gradskom poglavarstvu³⁴, koje je nastale sporove vrlo brzo rješavalo na obostrano zadovoljstvo, pa se posao onda opet nesmetano dalje odvijao.

Koliko god su Weissa preko zagrebačkog gradskog poglavarstva tužakali njegovi vjerovnici, toliko je on istovremeno preko iste instance ganjao svoje dužnike. Tako je jednom prilikom utjerivao novac i od jednoga pokojnika, nekog natporučnika Franca. U tome smislu uputio je godine 1810. zagrebačkom gradskom poglavarstvu pismo u kome je iznio ova svoja traženja:

„Löblich(er) Stadt Magistrat. Dass der verewigte Herr Oberlieut(nant) Franz mir lauth Beylage F. 261 x. 31 schuldet, weiss ich ganz gewiss, was aber seine Geforderung, die er durch eine Obligation in f. 235 1 x. dann in einem Conto in f. 97 40 x. bey mir haben sollte, anbelangt, bitte ich die Herren Masse Verwalters dahin anzureichen, dass sie mir die Original Urkunde mittheilen möchten, worauf ich dann meine weitere Aüßerung an einen löbl(ichen) Stadt Magistrat abgeben werde. Was ich an den anschließigen Bescheid hiemit gehorsamst zu antworten die Ehre habe. Agram d(en) 8 te(n) May 1810 unterthänigst gehorsamste Diener Jacob Weiss Handelsman.“³⁵

Odgovor na taj Weissov istup je izostao, znači da su njegova traženja bila ispravna, a protivnička stranka nije vjerojatno nikakvim pismenim dokazom mogla dokazati svoja navedena traženja.

Godine 1810. upušta se Weiss u jedan novi trgovačko-privredni podhvat. Pravilno je uočio novonastalu političku situaciju stvorenu nakon mira u Schönbrunnu godine 1809, iz kojeg mira su nikle i poznate Napoleonove „Ilirske provincije“³⁶. Kako tada na teritoriju Zagreba osim novoveške papirane nema manufaktura, to Weiss pomišlja na osnivanje malenog poduzeća u vidu jedne tvornice likera, koja do tada na teritoriju nekadanje zagrebačke županije nije postojala.³⁷ U tome smislu moli preko zagrebačkog gradskog magistrata dozvolu za osnivanje poduzeća, koje bi bilo veoma korisno u trgovačkom i privrednom pogledu ne samo za Weissa, nego i za sam grad Zagreb. Weissovu molbu prosljeđuje zagrebačko gradsko poglavarstvo ugarskom kraljevskom namjesničkom vijeću, koje je od godine 1779, nakon ukinuća hrvatskog kraljevskog namjesničkog vijeća, odobravalo i u Hrvatskoj osnivanje privrednih poduzeća. Mjeseca juna godine 1810. ugarsko kraljevsko namjesničko vijeće odbija Weissovu molbu³⁸ ne obrazloživši međutim svoj negativan odgovor. Čini se da je Weiss ponovio molbu, na koju je ponovo uslijedio i drugi — također negavitan odgovor³⁹, poslan iz Pešte mjeseca jula 1810, pročitana na sjednici zagrebačke gradske uprave mjeseca augusta iste godine. Međutim usprkos dva negativna odgovora, Weiss otvara tvornicu likera u zgradi koja je bila vlasništvo Josipa Stajduchara posjednika mnogih kuća u Zagrebu⁴⁰. Spomenutu zgradu je Weiss adaptirao prema svojim potrebama pregradivši je prema prijedlozima poznatog zagrebačkog graditelja arhitekta Bartola Felbingera⁴¹. Činjenica da je zagrebački gradski magistrat odobrio Weissu i bez privole ugarskog kraljevskog namjesničkog vijeća izgradnju i otvaranje tvornice svakako je značajno jer dokazuje da je grad Zagreb smatrao sebe punopravno ovlaštenim da u danome momentu ospori negativno rješenje kraljevskog ugarskog namjesničkog vijeća, donoseći svoju pozitivnu

odluku. Felbinger, pregrađujući zgradu, bio je i nadziratelj gradnje, vodeći uz to i sve ostale poslove. Nedugo nakon prvih početnih zavhata izbija spor između Weissa i Felbingera zbog neisplaćivanja dovoženog i potrošenog materijala. Felbinger se pritužuje gradskom poglavarstvu iznoseći razloge zbog kojih nije izvršio traženu isplatu dobavljaču kamena, koji je potreban pri pregradnji, a koju svotu nije mogao isplatiti, jer mu je naručitelj Weiss nije dostavio. Opravdava se ovim riječima:

„Es ist allerdings richtig, dass der Steinlieferant noch 100 f. für die Steine welche zum Baue bei der Rosoglio Fabrique geführt worden sind, zu fodern hat, welche ich auf des H(er)r Weiss anschaffen asordirte, und habe ihm auch so lange mir Weiss Geld gegeben, rüchtig ausgezahlt, ich habe mir ne rechnung gemacht ich habe noch nicht meinen Verdienten Lohn, noch weniger wird mir meine Mühe belohnt die ich mit denen Uibrigen arbeitsleuten hatte, wofür er mir 500 f. versprach folglich kann ich den Bauern nur dann bezahlen, wenn mich der H(er)r Weis bezahlt, wären diese Steine für meinen Gebrauch gewesen, dürfte sich der Bauer gewiss nicht beklagen, den(n) ich habe ihm jederzeit gethan was er wolte. Agram an 25 July Bart. Felbinger Baumeister.“⁴²

Osim toga se Felbinger već i ranije obratio na zagrebački gradski magistrat molbom, tražeći da magistrat kao mjerodavno pravno lice zapovjedi Weissu isplatu i preostalih 737 forinti, koju svotu mu je Weiss dugovao na račun pregradnji izvršenih na tvorničkoj zgradi.⁴³ Gradski magistrat je u tome smislu uputio Weissu dopis, na koji je spomenuti otposlao slijedeći odgovor:

„Lobliches Magistrat! Auf die des Maurermeisters Bartholomai Felbinger den 2 ten März (letzten) J(ahres) 1810⁴⁴ wegen geforderten von mir für die Erbauung des Rosogli-Fabrique Gebäudes noch 737 fl... Diese vorgeblich schuldige 737 fl. habe ich dem Felbinger mit Recht auf sein beliebiges Begehren nicht erlegt aus dem Grunde Erstens weil ich Solchem 4000. Stück Ziegeln in die Einbauung des Fabrique Gebäudes vorgestreckt habe, welche er mir nicht nur nicht rückkehrte, vielmehr in seine Rechnung als seine eigene eingesezt hatte und Zweytens-weil ich bey der Uibernahme dieses Gabaudes einsahe, dass Solches mit keinen Gewölb versehen, die Camine und Rauchfange nicht gut ausgeführt, und somit dieses der Gefahr einer entstehenden Feuerbrunst ausgesezt wäre...“⁴⁵

Na kraju pisma Weiss naglašava da je voljan smjesta isplatiti Felbingeru preostalih 735 forinti čim dotični uredi sve ono na što se je obavezao. Weiss osim toga napominje da je pozvao kao stručnjaka i zagrebačkog dimnjačara Matiju Minkendorfera⁴⁶, koji je uvijek spreman sve Weissove navode posvjedočiti. Weiss je uprkos iznesenih nedostataka u samoj zgradi započeo još godine 1811. pravljjenjem likera zaposlivši u poduzeću vrsne talijanske stručnjake. Međutim još iste godine biva prisiljen jedva započetu proizvodnju gotovo u potpunosti obustaviti, što su se protiv njegove tvornice pobunili neki zagrebački mlinari, koji su takođe uz potok Medveščak imali svoje mlinove. Prema iskazima mlinara Franje Hacka, Josipa Lugarića, trgovca Antuna Czvajera i sapunara Josipa Brosche-a⁴⁷ je Weissova tvornica trošila „ogromne vodene količine”

ometajući na taj način posao u mlinovima, a donekle je smetala i sapunaru Broscheu, koji je i za svoj posao trebao stanovite oveće količine vode. Navedena lica su zagrebačkom gradskom magistratu uputila opširnu predstavku u kojoj su vrlo detaljno iznijeli sve svoje teškoće, tražeći da magistrat na lice mjesta izašalje komisiju koja će ustanoviti postojeće stanje.⁴⁸ Istovremeno s predstavkom nezadovoljnika šalje zagrebačkom gradskom poglavarstvu svoje stanovište i obrazloženje i vlasnik napadnutog poduzeća — Jakob Weiss. On vrlo oštro upozorava zagrebačku gradsku upravu da će, ukoliko se nastala hajka nastavi, biti prisiljen raskinuti postojeći ugovor s vlasnikom tvorničke zgrade Josipom Stajducharom i na taj način obustaviti i jedva započetu proizvodnju. U pismu Weiss doslovce kaže :

„Löbliches Magistrat! Die hiesigen vier Müllners, nemlich Franz Hack, Joseph Brosche, Joseph Lugaritsch und Anton Zweyer hatten sich beym Löbl(ichen) Magistrat-wegen zu grossen besitzendem Raum des vor dem Bache in das von mir in Bestand habende Rosogli-Fabrique Gebäude geleiteten, zur fertigung des Rosigli-Liquors unumgänglich nöthigen Wasser-Rohrs und dadurch Ihnen zugefügten Schaden-schriftlich beklagt:-zu Folge dieser Klage hat das Löb(liche) Magistrat zuerst mittelst H(err) Exmissen Stadt H(aup)tmann v(on) Biff und Fiscus Kayser die klagenden von allen vielleicht verübenden Gewaltthätigkeiten gerichtlich inhibiren, dann aber also-gleich eine Com(m)ission zur Untersuchung der Sache deputiren geruhet:-dann nun die alsogleich deputirte Commission bey Untersuchung des in der Frage stehenden Rohrs befunden, dass der Raum desselben, und durch denselben ablaufenden Wasser-ohne denen unter diesem Gebäude stehenden Mühlen einen geringsten Schaden zuzufügen auf einem kaum zugelassen werden könne. In Erfolg dessen (obwohlen wieder diese Commission und alle Gewaltthätigkeiten der Eigenthümer des erwähnten Gebäudes H(err) Joseph v(on) Stajdacher bey dem Löb(lichen) Magistrat förmliche Protestation-aus der Ursache, weil ohne ihn in denen öffentlichen Stadt-Geschäften abwerbenden zu vernehmen, diese Streit-Sache nicht geschlichtet werden könnte-unterlegt, -und obwohl ich durch den ganzen Som(m)er von dem in der Frage stehenden Rohr keinen Gebrauch machte, indeme ich nur durch die Winters-Zeit mittels Wasser in der Fabrique arbeite (liess ich ungezögert dem Rohre einen noch kleinern Raum, als der eines Daumes ist anmachen) über ein Welches stehet in der Willkür des Löbl(ichen) Magistrat sich davon augenscheinlich zu überzeugen). Dem ohngeachtet sind die obererwähnten Kläger heute früh bey den Fabrique Gebäude erschiene(n) und haben-ohne das darüber fällende Urtheil des Löbl(ichen) Magistrats abzuwarten(indem wie mir bewust ist-selbst die gehörige Relation von der Löbl(ichen) Commission dem Löbl(ichen) Magistrat noch nicht vorgelegt wurde) eigenmächtig mit Hindansetzung aller Gesetzen, und obrigkeitlichen Anordnungen das angebrachte, bis nun ununterbrochen genossen Wasser Rohr gänzlich vernichtet. — Da nun aber durch die gewaltsame Entreissung des Gebäudes dieses mir unumgänglich nöthige Wasser Rohres zugleich die Perfertigung des Rosoglio-Liquors verhindert wird, dem zu Folge, wenn ich keine Hoffnung mehr haben sollte, in den vorgehabten des gewaltthätig zerstörten Wasser-Rohrs Gebrauch durch den H(err) Fabriq(ue) — Eigenthümer zurück gesetzt werden, so mache ich in jenem Falle vor dem Löbl(ichen) Magistrat jetzt für immer meine förmliche Erklärung, dass ich von den mit den Eigenthümer dieses Rosogli-Fabrique Gebäudes H(err) Joseph v. Stajdocher deswegen geschlossenen Constract hiemit gänzlich abstehe, und denselben Constract für null und nichtig seyentlichst erkläre und ansehe so d(a)ss der Eigenthümer H(err) Joseph v. Stajdocher im Folge hierwegen gar keinen Regress an mir zu nehmen berichtigt wird, welche meine Erklärung bitte ich zugleich dem

H(err) Eigenthümer Joseph v. Stajdocher gesetzmässig mitzutheilen. Ein welches. da ich dem Löbl(ichen) Magistrat vorlege, zugleich mit aller Achtung verharre. Eines Löbl(ichen) Magistrats unterthanigste Diener Jacob Weiss Agram den 28 ten Augustus 1811."¹⁰

Spor između zagrebačkih mlinara i Weissa nastavio se kroz čitav mjesec septembar godine 1811. 23. IX izašla je na teren nova komisija, koja je izvjestila zagrebačko gradsko poglavarstvo o vodostaju. Izvještaj komisije se saglasio sa zahtjevima zagrebačkih mlinara, naglašavajući da, ma da su postavljene i uže cijevi, potrošak vode još uvijek je znatan, i onemogućava rad tamošnjih mlinova.⁵⁰ Weissu je omelanje rada u tvornici prouzrokovalo velike finansijske smetnje, pa je on zbog toga nastojao naći novo vrelo prihoda i zarade. Osim toga ne smijemo smetnuti s uma da je godina 1811. promatrana i s općeg finansijskog aspekta bila kobna i puna teških posljedica. Poznata je činjenica da je „...doba teških i dugotrajnih ratova⁵¹ nanijelo... narodu hrvatskomu tolike udarce, da ih nije bilo tako lasno preboljeti. Neizmjeran bješe porez u krvi, a nebrojeno tisuća narodnih ruku propalo je na bojnim poljanama evropskim. Tome još je pridolazio golemi novčani porez i onaj u prirodninama, dapače poslije schönbrunnskoga mira nastala je nova pogibao, koja je sve slojeve pučanstva jednako teško pogodila i bacila u krizu. Česti i dugi ratovi proždri su bajoslovne svote, koje nijesu bile sakupljene iz redovitoga dohotka. Poradi toga se država ispomagala štampanjem papirnatoga novca (Bankzettel) i kovanjem rdavoga bakrenoga. Već godine 1800. bješe u prometu oko 200 milijuna banknota, koja je svota sve više rasla, tako da su one poplavile isto tako Hrvatsku kao i Ugarsku i Austriju. Badava su se staleži na saborima, a naročito 1807, opirali papirnatom novcu, njega je sve više bivalo, što je imalo konačno za posljedicu da mu se prometna vrijednost vanredno mijenjala, sve više padajući. Poradi toga svi su pretrpjeli golemu štetu, a naročito ratar, obrtnik i trgovac. Godine 1811. bilo je u prometu u monarhiji osim 80 milijuna nevaljaloga kovanoga novca još i preko jedne milijarde papira, našto je kralj Franjo bio prisiljen da naredbom od 20. februara snizi vrijednost novca na jednu petinu. Ova naredba, obično zvana „državni bankrot“, bješe od nedoglednih posljedica, te je prouzročila opću bijedu i osiromašenje. Na teritoriju ugarskom i hrvatskom cirkuliralo je od toga novca oko 400 milijuna, pa je razumljivo da je sniženje vrijednosti na 80 milijuna bilo pravom narodnom nesrećom, na koju su vijest Hrvatska i Ugarska odjeknule bolnim jaukom”.⁵² „Državni bankrot” nije mimoišao ni Zagreb, pa su i mnogi zagrebački trgovci osjetili njegove kobne posljedice, želeći istovremeno na sve moguće načine popraviti svoje teško finansijsko stanje i slabo poslovanje. Zbog toga nas ni najmanje ne začuđuje činjenica da upravo te kobne godine 1811. i zagrebački trgovac Juraj Belić⁵³ iznajmljujući kuću i stan još 1810. Jakobu Weissu, izgubivši čini se u „državnom bankrotu” oveće novčane svote, želi upravo tad pomoću najraznovrsnijih smicalica popraviti svoj težak

položaj. Stalno napada Weissa zbog tobožnjeg neisplaćivanja najamnine, misleći na taj način utjerati neke upravo astronomske novčane cifre. Međutim Weiss mu ne nasjeda već nepobitno dokazuje da je:

„... Herr Bellich-laut Contract⁵¹... die auf 10 Jahr als Vorschuss bestimmte, und bey ihm zu verbleibende f. 3000 richtig erhalten, nebst dem auch andere f. 4500-lauth Quittung a Conto der Hauszinsjahre, vor 15. März l(aufenden) J(ahres), folglich bevor als die vor erwähnte Veraenderung⁵⁵ geschah, richtig bezogen und von uns empfangen. Nicht minder da er ohne Grund uns mit einer gerichtlichen admintion belanget, ist der klare Beweiss dass er uns geflissentlich zu kränken suchet...“⁵⁶

Spor oko tog tobožnjeg neisplaćivanja najamnine vukao se kroz nekoliko godina, imajući kasnije i vrlo neugodnih posljedica. Weiss je tako bio primoran detaljno specificirati plaćenu najamninu i podastrijeti sve potvrde o uplati zagrebačkom gradskom magistratu, nadajući se i vjerujući da će taj dokazni materijal konačno ušutkati Belića, u čem se ali ljuto prevario.⁵⁷ Belić je napadao i dalje, želeći na svaki način izazvati javni skandal, kako bi što više u očima zagrebačkih trgovaca onemogućio Weissa, koji mu je izgleda i na trgovačkome polju bio opasan takmac.

Prisiljen općim trgovačko privrednim stanjem, Weiss je usmjerio svoje poslovanje, kao i prodaju i kupnju proizvoda, na novo tržište — na tursko pogranične posjede.⁵⁸ Weiss kupuje preko svojih predstavnika najprije kavu, koju preprodaje po Zagrebu i izvan njega. S prvom kupljenom kavom godine 1812. imao je Weiss smjesta neugodnosti, te mu je bila zaplijenjena, zbog čega se on tuži na zagrebački gradski magistrat, tvrdeći da se on pridržavao tačno svih postojećih trgovačkih propisa, i da moli izručenje zaplijenjene robe.⁵⁹ Taj spor je izgleda sretno završio, pa se Weiss slijedeće godine, 1813, sve više i češće bavi kupnjom i prodajom kave, koju preko nekog Ignaza Hoffmanna nabavlja u Jasenovcu⁶⁰ kod tamošnjih turskih aga. I ovo Weissovo poslovanje skopčano je s raznim nesuglasticama, teškoćama i neugodnostima. Ignaz Hoffmann, kupujući oveće količine kave, isplaćivao je samo jedan dio gotovim novcem, dok je preostalu svotu ostajao ponekad dužan i preko postavljenog roka u vremenskom trajanju od tri mjeseca. Zbog toga su turske age s pravom tužile Weissa zagrebačkom gradskom magistratu, tražeći da što prije podmiri dugove. Weiss je nudio umjesto novaca za prvi čas oveće količine likera, na što Turci nisu htjeli pristati, pa je naposljetku isplatio preostalu svotu, želeći i dalje ostati s Turcima u dobrim poslovnim odnosima. Početkom aprila 1813. je čak napravljen pismeni ugovor između Ignaza Hoffmanna i Tover age „prodavacza od Caffee“ i to:

„... u Ime primite Caffae od 2209. Oka Slovom richi Dvi hilyade dvi Stotine i Devet megyu Tovera Hagom iz Dubiza i Ignazom Hoffman iz Zagreba prepostavljeneh Iude Weissa pravo i bez svake sumlje kako slidi zavzashi. 1° Primisse Kako gore recseno Dvi hiljade Dvi Stotine i Devet Oka Caffee i pogodisse oku 6 1/2 Turski Grosha, koja u Sumi Novacza illiti Iaspre 14358

Groscha i 20 Para scini: od kojie 2^{go} Danas 2846 Turski Groscha dobrij Novacza prodavecz u Ruke primij, to jest Tovera Haga, a 3^{che} ostajuchi Dug od 11512 Groscha zavezuje se Ignatius Hoffmann u Ime Gozpodara Weissa bez svakog izgovora od Danas pocsimavshi Csetirj Misicza tojest poslednji Dan Iulia ove godine izplatiti, ito u Orlashicza svaku po 6-a Krixevacha po 6 i fertalij groscha rascunajuchij. To u tverdieno i vopisano na Kashtili u Iasse-noveczu pred imenovatim Szvedokom na 1^a Aprila 1813."⁰¹

Nedugo nakon toga zamoli Weiss jasenovačkog kapetana Radičevića da mu, usprkos ranije sastavljenog ugovora, ishodi nove uslove plaćanja kod Turaka, zbog toga što je on momentano u nemogućnosti izvršiti zaostalu isplatu do mjeseca jula ove godine. Radičeviću kaže uz ostalo i ovo:

„Sie werden meine Zudringlichkeit verzeihen, dass ich so freij bin und sie belästige mir die Gefälligkeit zu erzeigen, und mit die Türken wo meinen bestellten mit Sie Geschäften machten, und ich an Ihnen zu zahlen habe, wo aber für jezt es unmöglich ist dahin bringen möchten, das Sie auf den Antrag eingehen möchten ich möchte Sie gerne auf 3 Ratten bezahlen, das ist 1/3 Ende dieses und das 2 1/3 Ende 7-ber und das letzte Ende 8-ber Ich hoffe von Ihre Güte wie wohl wir noch nicht bekannt sind, aber desto ferner in Bekantschaft kom(m)en werden, und Ihre Mühe mit Dank bezahlen werde, sollten Sie diese Proposition mit die Türken beendigen so belieben Sie auf meine Unkosten mir es gleich durch meinen Bothen zu avisiren, wan die Türken von meine fabriquen erzeignes das ist Ordiner Rosolio gebrauchen könnten so Mochte ich Ihnen soviel Ihre Schuld ist liefern f 20 in Münze den Küsten franco nach Jesenovatz, auf Ihre güte höchst bauend und zu gegendienste stets bereit zeichnet sich mit Hochachtung Ihr bereitwilliger Diener Iacob Weiss."⁰²

Radičevićeva intervencija nije uspjela, pa se u čitavu stvar umješalo čak i tursko poslanstvo u Beču, tražeći preko zagrebačkog magistrata što hitnije rješenje tog nezgodnog spora. Dopis poslanstva je imao ovaj sadržaj:

„Wohlloblicher Magistrat! Der zu Agram ansässige Iude Iacob Weiss ist dem Türkischen Unterthan Ballich Mujo, eine Summe von 11512 Piastern aufrecht schuldig, suchet aber auf allerhand Wege die schon mit Ende Iulii d(ieses) J(ahres) fallig gewesene Zahlung zu verzögern...“⁰³

Na kraju traže predstavnici poslanstva brzu intervenciju. Kako je upravo u to vrijeme Weiss izvan Zagreba, traži zagrebački gradski magistrat da to neugodno pitanje riješi njegov pravni opunomoćenik — supruga Franciska. Ona je saslušala izaslanike gradskog poglavarstva i uvidjevši da su u pravu isplatila smjesta zaostalu traženu svotu. Na taj način je taj neugodan a ujedno i nepotreban incident skinut s dnevnog reda. Zagrebačko gradsko poglavarstvo je smjesta o povoljnom ishodu stvari izvjestilo tursko poslanstvo u Beču, pa je isto tako brzo stigao i odgovor u kome predstavnik poslanstva zahvaljuje, naglašavajući da ovaj postupak:

„... rechtfertiget vollkommen den Vortheilhaften und rühmlichen Begriff, welchen ich jederzeit von dieser wohlloblichen Behörde geheget, und erweket in mir den Wunsch bald eine Gelegenheit zu finden, wo ich durch irgend

eine Gegengefälligkeit die wahre und aufrichtige Hochachtung beweisen könne, mit welcher ich die Ehre habe zu seyn..."⁸⁴

Međutim ubrzo nakon prvog pozitivnog rješenog spora pojavljuje se drugi u licu turskog age Šapsali Halila, kome je Weiss također ostao dužan jednu oveću svotu novaca. I ovoga puta intervenira predstavnik turskog poslanstva u Beču preko zagrebačkog gradskog magistrata, želeći i ovo pitanje svog turskog podanika što prije riješiti. Iz svega toga vidimo da Weissovi zagrebački poslovi nazaduju, pa on stoga iz razumljivih razloga opet traži novo vrelo prihoda. Usmjerava svoja nastojanja spram sjevernog dijela Apeninskog poluotoka, tamo se nalaze austrijske trupe, veliki odjeli su u Vicenzi i Veroni, upravo ta mjesta privlače Weissovu pažnju. Odlazi u Vicenzu, gdje ubrzo uspostavlja vezu s rukovodećim oficirima, postavši od 1814, pa sve do smrti jedan od njihovih glavnih dobavljača zemaljskih plodina. U Zagreb svraća vrlo rijetko, poslove mu vodi žena Franciska uz pomoć namještenika. Najprije je gotovo u potpunosti zapelo poslovanje u tvornici likera, na što se i gradskom zagrebačkom poglavarstvu tuže pojedini potrošači iznoseći upravo katastrofalno stanje poduzeća ovakovim riječima:

„... prosseztne godine 813 dan Misseza Decembra od Fabrike Jacoba Weiss svako jako Likere vuzeti hoteo szem, ij kada vu ovo ime k Vaissizi bil bi dossal, od takove Preis Zettel primio jessam, iz koga odmah vidiosam, da ovogo felle Lickera neima, jerbo vecha stran u Preis Zettel jest izbrissana billa, naoto meni Veissiza mi odgovorilla da one felle Lickera kojega nima dachega datti pripraviti. Szato ja nemoguchi verovati, da Fabrika koija pred mallo vrime na Glassu jie billa, podpuno robbe polag Preis Zettel nebi imala, isti Dan otissao sam u Fabniku gledati alli zaisto, ij onde nista szvam u jednom karantellu nikoliko Ruma nissam nassao, kako takojer Fabrikant mi jie kazao, da sada nepravi nikakova Lickera negko samo spiritusse. Zverhu kojega ovako dogoijenoga poszla ov Attestat dajem. Agram dan 9 Januara 814. Giorgio Vragnizan.“⁸⁵

Iskazu Vranyczanijevom pridružuje se neki Juraj Krizmanić, ma da nepismen, kazuje u pero sve ono što je isti dan s trgovcem Vranyczanijem zapazio u Weissovoj tvornici likera.⁸⁶ Rad i proizvodnja u tvornici opada i dalje, pa je čini se potkraj godine 1814. poslovanje posvema obustavljeno. Mnogo bolje ne idu ni poslovi u trgovini zemaljskim plodinama, pa i na tome polju sprovodi Weissova žena tihu likvidaciju. Taj posao nije bio jednostavan, jer su sa svih strana navalili Weissovi vjerovnici, među njima je bio najžešći neki Ivan Miškić, koji je smjesta tražio potpunu likvidaciju, navodeći da Weiss nikada nigdje nije podmirivao svoja dugovanja, kao ni ostale obaveze. Na taj napad reagirao je Weiss jednim vrlo opširnim i oštrim pismom, koje je poslao zagrebačkom gradskom poglavarstvu. U pismu kaže:

„Löblicher Königlich Stadt Magistrat! Herr Iohan v. Miskich Lauth seiner an einem Löblichen Magistrat unter 17 ten jüngst verflrossenen Monaths und Jahrs ein gereichten bittschrift fodert die Sperung meiner Waaren, gibt vor dass ich keinen meiner Gläubiger befriedigte, und dass ohnearchtet das

breits schon geschöpften gerichtlichen Spruches der türkischen Unterthan Topesaga Papersnovich nicht bezahlt, wohl aber der selbe sam(m)t meinen übrigen Gläubiger an den formlichen Weeg der Rechten verwiesen werden solle, dass seine Angabe grösstentheils falsch sey, er giebt sich schon daraus dass er vorbringt, keiner meiner Gläubiger sey von mir befridigt wo doch so wohl der Ausweis . . . als auch die eingelosten und zum Theil auf Kenntniss Eines Löbliche(n) Magistrats aus tabulirten Original Wechsel deren einige ich gegen beliebige Rückstellung . . . beylage hinreichend darthun das ich seith Monath Iuly 1813 bis Janer 1814 F. 3000 in Conventions Münz und gegen F. 9000 in Wiener Währung blos zur abschaffung meiner passiv Schulden aus bezahlt habe und wan ich auch nichts aus bezahlt hätte, was gehet dieses den Kläger an da meine übrigen Gläubiger mich nicht an klagen viel mehr überzeugt sind dass ich seinerzeit Ihre etwa billige Foderungen unbedridigt nicht belassen wolle. Es ist sonnenklar, dass Bittsteller H(err) v(on) Miskich, als einzelner Kläger um die Sperung meiner Waaren & Producten Handlung anzuhalten das Recht desto weniger habe da selbst seine vorgebliche Forderung, erst von der Gerichtliche Erörterung abhängt, und er davon nahmhafte Zahlungen die er Wucherischenweise zu(m) Theil auch zu Quittiren unterlies bekommen, mit einem Worte seyne Foderung wirklich so beschaffen sey, das er bey strenger Gerechtlichkeit und an Weege der Rechten gar keinen Vortheil dabey mehr zu hoffen habe. Und in der That nach seinem eigenem Bittschriftlich vorgebrachten Grundsatz da er besagten Türkeschen Unterthan Papersnovich sam(m)t übrigen meinen Gläubiger an formlichen Weeg der Rechten an zu weisen fodert giebt er wider sich selbst einen sprechenden Beweis das er wahrhaft oder kein Gesetzmässiger Gläubiger ist, oder aber wen(n) er seiner Forderung trauen darf, den nemlichen Weeg der Rechten, welchem er anderen meinen Gläubigern überlässt, auch selber einzugehen habe: wass Ihm auch Gerichtlich das auferlegt werden mögefodert die billigkeit und das Landes Gesetz Wegen Miskredit, den Kläger H(err) v. Miskich mir durch sein ungegründetes verlangen zuzuzihen suchte, behalte mir jenes was Rechteres ist, und hinsichtlich auf meinen Vermögens Stand habe die Ehre mich dahin gehorsamst zu äusseren dass es Einen Loblichen Magistrat wohl bekan(n)t sey, dass ich selbst bey gegenwärtigen Stockung des Handels und allgemeiner Geld Mangel, jedes mahl, jenes was Gerichtlich fürs Recht befunden war, ohne Gerichtliche Executionen gebrauchten zu müssen, pünktlich befridigt habe, der einzige Umstand schon und jener dass meine übrige hisige Gläubige(r) mich in meiner Handlung nicht beschränken, sondern Ihre Foderungen mir ferner Creditiren, und bey mir belassen, spricht für meinen Vermögens Stand. und legt den feindlichen Vorhaben des Klägers unzertrümliche Schranken dergestalt- dass es wegen meinen Vermögen gar keines weitern ausweises bedarf, und Kläger mit seiner vergeblichen Foderung an formlichen Weeg der Rechten zu verweihen, kon(n)t . . ."⁶⁷

Tom opsežnom elaboratu dodaje Weiss izjavu o podmirenim dugovima i to za navedeni vremenski raspon iznesen i u elaboratu t.j. od jula 1813. do januara 1814. Za to vrijeme isplatio je zagrebačkom trgovcu Vidaliju 2398 forinti i 19 krajcara, isto tako platio je i preostale dugove poznatom zagrebačkom trgovcu Pavelu Hatzu u iznosu od 769 forinti i 24 krajcara. Turčinu Tepešagi 2285 forinti, a podmirio je i neke druge dugove. Prema tome su sve tvrdnje Miškićeve bile neosnovane, pogotovo ona koja se odnosila na Tepešagu, koje podmirivanje dugova je potvrdio i zagrebački gradski magistrat, prosljedivši ga i na tursko poslanstvo u Beč.⁶⁸ Iz daljeg teksta spomenutog dopisa slijedi da je Weiss dugovao i 7905 pija-steri Halilagi, koju svotu je prema izjavi zagrebačkog gradskog magistrata namjeravao također u najkraćem roku podmiriti.⁶⁹

Weiss boravi od 1814. izvan Zagreba u Veroni i Vicenzi i likvidira sve preostale poslove pomoću svoje žene, koja tek kasnijih godina napušta Zagreb. U Zagrebu ostaju kao uspomena na Weissovo poslovanje i nakon njegovog odlaska dopisi upućeni zagrebačkom gradskom poglavarstvu u kojima Weissovi vjerovnici traže još naknadnu isplatu dugovanja, a iznose i neka svoja druga potraživanja. Tako se godine 1816. ponovo javlja Weissov najmodavac Juraj Belić sa zahtjevom za isplatu zaostale najamnine, pa zagrebački gradski magistrat u tome smislu upućuje dopis vojnome tribunalu u Vicenzi moleći da tu stvar službenim putem konačno s Weissom likvidira.⁷⁰ Na dopis zagrebačkog gradskog magistrata odgovorio je lično Weiss pismom.⁷¹

Spor sa Belićem, usprkos Weissove izjave, nastavlja se i godine 1817. Belić nepovlasno raskida ugovor sklopljen 1810. na 10 godina, kojim je ugovorom Weiss kao najmoprimac imao isključivo pravo korištenja čitave zgrade koja se nalazila u Ilici 88 i to od 1. V 1810. do usključivo 1. V 1820. godine. Za to vrijeme Belić nije mogao rečeni objekt ni iznajmiti ni prodati. Weiss se zbog toga s pravom žali na sve Belićeve postupke, koji su Weissu bili zagaran-tirani točkom 6. i 7. rečenoga ugovora.⁷² Belić međutim želi na svaki način prodati kuću, pa kako ga Weissova žena Franciska ne pušta u kuću, to je on dočeka jedne večeri na ulici želeći s njome konačno riješiti to pitanje. Kako mu ona ni na jedno pitanje nije odgovarala, izazvan njenim vladanjem, ispremlati nemoćnu ženu, tako da su je u besvesnom stanju odnijeli kući.⁷³ Još iste noći provali Belić u Weissovu kuću razbijajući i uništavajući sve do čega je stigao. Saznavši veoma brzo za taj nečuveni prepad, Weiss s pravom traži, od zagrebačkog gradskog poglavarstva zaštitu za svoju obitelj, koja je bila izvrnuta takvim teškim napadima. U tome smislu napisao je iz Vicenze pismo.⁷⁴ Kako i kada je zapravo dovršen spor Belić-Weiss iz pristupačne građe nije bilo moguće ustanoviti. Nakon tog prepada napušta i Franciska Weiss s obitelji⁷⁵ Zagreb, u kome je posljednjih godina svoga boravka bila izvrnuta nemilim ispadima. U Zagrebu ostaje od obitelji Weiss samo kćerka Charlotta udata za Ignaca Cohena, koja obitelj se „... nigdje inače ne spominje, sigurno se već prije 1840. iselila.”⁷⁶

Poslednji puta boravi Weiss u Zagrebu godine 1820, želi lično riješiti pitanje novaca, koji mu je dugovala francuska vlada iz vremena kada su Francuzi držali i jedan dio Hrvatske u svojim rukama, pa je tada Weiss s privolom austrijskih vlasti snabdjevaao povremeno živežnim namirnicama francusku vojsku. Isporučenu robu mu Francuzi nikada nisu isplatili, pa zbog rješavanja tog za njega važnog pitanja dolazi i u Zagreb mjeseca februara navedene godine. S obzirom na svoja potraživanja obraća se na zagrebački gradski magistrat pismom u kome iznosi svoje zahtjeve ovim riječima:

„Löbliches Magistrat! Sowohl von den Hochlöblichen Hungarischen Hofkanzley, untern 1t(en) Junij 1819. No. 6611. als auch von der Hochlöblichen Hungarischen Staathalterey unter 22 ten Junij 1819. Zahl 17569. ist die

Verordnung angelangt, womit ich mich, wegen meiner, bey des Französischen Regierung ausstehender liquiden Foderung p(e)r f. 10200 Conv. Münz(en) bis zur endlichen Erörterung der bestehender Liquidirungs-Commission gedulden möge. Seit jener Zeit, sind bereits sieben Monath verflossen, die Französische Regierung, solle auch zur Entschädigung des Oesterreichischen Unternehmen an unsern Hof die nöthigen Gelder abgeführt haben, und es erhielten zugleich schon mehrere Oesterreichischen Unterthanen durch unbegranzte Gerechtigkeitsliebe unser Allerhöchsten Throns ihre Befriedigung. Nur ich Armer noch mit namhafter Schulden und Kinder belasteter Unterthan, welcher mich zum Vorthheil des Allerhöchsten Aerarii mit Lieferungen in Italien befasse, und während dieser auch das Unglück hatte, einen Fuss durch den Scheu der Pferde, zerbrochen, zu erhalten, schwebte für meine grechte Foderung in Ungewissheit-Weswegen ich abermal einer Löblichen Magistrat um eine kräftige Verwendung, ganz gehorsamst bitte. Und in Hoffnung einer baldige Befriedigung ersterbe. Agram den 16 en Feber 1820 Iacob Weiss."¹

Prema sačuvanim i proučenim podacima umire Jacob Weiss u Veroni mjeseca aprila godine 1835, njegove poslove je dalje vodio, čini se, njegov sin Maksimilijan², koji je i ranije pomagao oca u radu.

Djelovanje zagrebačkog veletrgovca i manufakturiste Jacoba Weissa značajno je u razvoju zagrebačke trgovine i privrede s nekoliko aspekata. Weissova trgovina zemaljskim plodinama povezala je Zagreb sa velikim brojem trgovaca iz Beča, Šopronja, Praga i drugih mjesta. Ti trgovci i nakon odlaska Weissova iz Zagreba održavaju i dalje uspostavljene veze sa Zagrebom i njegovim trgovcima. Weissova tvornica likera, osnovana 1810, iako je poslovala svega četiri godine, ipak znači mali ma da i skroman početak u privrednom razvoju Zagreba u prvom deceniju XIX stoljeća. I na kraju, udio Weissa u zagrebačkoj trgovini i privredi krajem XVIII i početkom XIX stoljeća uvod je u kasniju trgovačku privrednu djelatnost zagrebačkih trgovaca i industrijalaca, koja će naročito ojačati u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća.

BILJEŠKE

¹ Stupio na snagu godine 1781.

² Roth, Cecil, Jevreji u kulturi čovječanstva, Zagreb, 1939, str. 22.

³ Vidi tabelu u monografiji Schwarz, Gavro, Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka, Zagreb, 1939, između str. 8—9.

⁴ U Zagrebu od 1787.

⁵ U Zagrebu od 1789.

⁶ Schwarz o. c., str. 9.

⁷ Mjesto u Ugarskoj u nekadanjoj županiji Vas.

⁸ Prema do sada istraženoj arhivskoj građi bilo je već i u XV st. u Zagrebu nekoliko Židova. v. Gelb, Hinko, Jevreji u Jugoslaviji, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1960, sv. 4, str. 488—491.

⁹ Acta politica — Zagreb, F. CCXL-1799-br. 346, Depozit u Državnom arhivu u Zagrebu. U kasnijim citatima upotrebljavamo za Acta politica, Zagreb — A.p.Z.

- ¹⁰ Dobronić, Lelja, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb, 1959. str. 77.
- ¹¹ A.p.Z.F. CCL, 1800, br. 303; i br. 315.
- ¹² Dobronić, o.c. str. 141.
- ¹³ U svim Weissovim poslovnim podhvatima sudjeluje njegova žena Franciska.
- ¹⁴ A.p.Z.F. CCLXVI-1802, br. 1005.
- ¹⁵ A.p.Z.F. CCLXVI-1802, br. 1045.
- ¹⁶ Schwarz u svojoj gore citiranoj monografiji na str. 11 navodi da je Weiss imao u Zagrebu fabriku pepeljike, što međutim iz pristupačne i proučene građe nije bilo moguće ustanoviti, jer iz nje slijedi da se Weiss samo bavio prodajom pepeljike, koju su i njegovi ljudi palili u šumama Ugarske.
- ¹⁷ Dobronić, o.c. str. 67.
- ¹⁸ 28. III 1805.
- ¹⁹ fl. = florenos = forinti.
- ²⁰ x. = cruciferos = krajcare.
- ²¹ R. = Rheinische = rajnski.
- ²² tridesetnica.
- ²³ A.p.Z.F. CCLXXX — 1805, br. 297.
- ²⁴ A.p.Z.F. CCCXIII — 1809, br. 236.
- ²⁵ Vladajući Franjo I. (1792—1835) uzeo je 10. VIII 1804 carski naslov.
- ²⁶ Bečki trgovci.
- ²⁷ A.p.Z.F. CCXCVI — 1809, br. 1588.
- ²⁸ Grad u Ugarskoj, poznat pod imenom Kis-Marton u nekadanjoj šopronskoj županiji.
- ²⁹ Hoffmanovi su bili poznati bečki veletrgovci svilom, imajući u zakupu i odmotavaonice svile na teritoriju nekadanje Vojne Krajine. Djelovanje te obitelji je još potpuno neispitano s obzirom na naše krajeve.
- ³⁰ A.p.Z.F. CCLXIII — 1805, br. 307.
- ³¹ Mađarski Kőszeg, Njemački Güns, hrvatski Kisek. Bio slobodni kraljevski grad u nekadanjoj šopronskoj županiji, važno trgovačko mjesto.
- ³² A.p.Z.F. CCLXXX — 1805 — br. 307.
- ³³ A.p.Z.F. CCLXXXIII — 1805, br. 1042, F. CCLXXXIV — 1805, br. 1176.
- ³⁴ A.p.Z.F. CCXC — 1806, br. 1586.
- ³⁵ A.p.Z.F. CCCXXIX — 1810, br. 839.
- ³⁶ O privrednom stanju „Ilirskih provincija” vidi — Pivec-Stelè Melita, La vie économique des provinces illyriennes (1809 — 1813) suivie d'une bibliographie critique Institut d'études slaves de l'Université de Paris, Collection historique, T. VI, Paris, 1930.
- ³⁷ Tada postoji poznata tvornica maraskina u Zadru i tvornice likera na Rijeci.
- ³⁸ A.p.Z.F. CCCXXXIV — 1810, br. 1358.
- ³⁹ A.p.Z. F. CCCXXXVI — 1810, br. 1590.
- ⁴⁰ Ta zgrada se nalazila između Medvedgradske br. 2 i Kožarske ulice između br. 46—60. v. Dobronić o.c., str. 73—75.
- ⁴¹ Felbinger, Bartol (r. 1785—1871 u Zagrebu).
- ⁴² A.p.Z. F. CCCLIII — 1811, br. 1672.
- ⁴³ A.p.Z.F. CCCXLIX — 1811, br. 1066.
- ⁴⁴ Znači da je pregradnja započeta ili krajem 1809. ili početkom 1810.
- ⁴⁵ A.p.Z.F. CCCLVI — 1811, br. 2018.
- ⁴⁶ Dobronić, o.c. str. 47.
- ⁴⁷ Dobronić, o.c. str. 73, 75.
- ⁴⁸ A.p.Z.F. CCCLVI — 1811, br. 1944.
- ⁴⁹ A.p.Z.F. CCCLVI — 1811, br. 1945.
- ⁵⁰ A.p.Z.F. CCCLVI — 1811, br. 2084.
- ⁵¹ Austrijsko-francuski ratovi.
- ⁵² Šišić, Ferdo, Hrvatska povijest, III. Zagreb, 1913, str. 126—127. v. Mala knjižnica „Matice Hrvatske”, sv. VII.
- ⁵³ Dobronić, o.c. str. 141.

- ⁵⁴ Ugovor između Weissa i Belića sklopljen je 10. II 1810.
- ⁵⁵ Odnosi se na „državni bankrot“ 1811.
- ⁵⁶ A.p.Z.F. CCCL 1811, br. 1209.
- ⁵⁷ A.p.Z.F. CCCXCV — 1813, br. 2641.
- ⁵⁸ O trgovini u Bosni i pograničnim krajevima u XIX stoljeću v. Popović, Vasilj, Trgovina i promet Bosne u Napoleonovo doba. Spomenik SAN, Beograd, 1929, LXIX, drugi razred, 54, str. 85—91; Zaplata, Rudolf, Privredne prilike Bosne i Hercegovine polovinom XIX vijeka (Iz povjerljive arhive austrijskog generalnog konzula u Sarajevu). Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1933, sveska za historiju i etnografiju, str. 77—90.
- ⁵⁹ A.p.Z.F. CCCXC — 1813, br. 1939.
- ⁶⁰ Jasenovac je početkom XIX st. naselje sa oko 2000 stanovnika. v. Csaplovics, Johann, Slavonien und zum Theil Croatien..., Pesth, 1818, Theil. I. str. 69.
- ⁶¹ A.p.Z.F. CCCXCII — 1813, br. 2231.
- ⁶² A.p.Z.F. CCCXCII — 1813, br. 2231.
- ⁶³ A.p.Z.F. CCCXCV — 1813, br. 2610.
- ⁶⁴ A.p.Z.F. CCCXCVII — 1813, br. 2827.
- ⁶⁵ A.p.Z.F. CD — 1814, br. 84.
- ⁶⁶ A.p.Z.F. CD — 1814, br. 84.
- ⁶⁷ A.p.Z.F. CDII — 1814, br. 300.
- ⁶⁸ A.p.Z.F. CDV — 1814, br. 999.
- ⁶⁹ A.p.Z.F. CDV — 1814, br. 999.
- ⁷⁰ A.p.Z.F. CDLV — 1816, br. 3233.
- ⁷¹ A.p.Z.F. CDLVI — 1816, br. 3334.
- ⁷² A.p.Z.F. CDLVII — 1817, br. 18.
- ⁷³ A.p.Z.F. CDLXVI — 1817, br. 1857.
- ⁷⁴ A.p.Z.F. CDLXVIII — 1817, br. 2187.
- ⁷⁵ Imali su dvije kćeri i dva sina.
- ⁷⁶ Schwarz, o.c. str. 78.
- ⁷⁷ A.p.Z.F. DXXVII — 1820, br. 647.
- ⁷⁸ Roden u Zagrebu godine 1805.

VID MORPURGO

Značajna uloga koju je Vid (Vita, Vito) Morpurgo odigrao u javnom životu Splita i Dalmacije u drugoj polovini prošlog stoljeća nije još dovoljno uočena i istaknuta. Uglavnom zbog prirodene skromnosti i neisticanja svoje ličnosti u javnosti. Pa ipak, ta uloga nije bila ništa manje značajna za Split i Dalmaciju od one drugog istaknutog Jevrejina u prošlosti grada, osnivatelja splitskog lazareta krajem XVI st., Danijela Rodrige. I jedan i drugi su napretku i budućnosti grada i zajednice kojoj su pripadali posvetili čitav svoj život i djelovanje.

Obitelj Morpurgo nije spadala među najstarije splitske jevrejske obitelji kojih su članovi pokapani na jevrejskom groblju na Marjanu još od XVI stoljeća. Moisé Morpurgo, zvan Capuzina, preselio se u XVII st. iz Maribora (Marburg — Morpurgo) u Goricu, a njegov sin David Vita odatle u Split, gdje se oženio Sarom Rake-
lom Russo, tu umro 1774. god. i pokopan na Marjanu, gdje mu još postoji nadgrobna ploča. Dva sina su se odselila, trgujući, u Smirnu, a treći Moisé ostao je u Splitu. Jedan njegov sin, David, služio je prvo u Veneciji, zatim je imao trgovinu u Zadru i konačno se nastanio u Splitu. I drugi sin, Adam, imao je tekstilnu trgovinu u Splitu. Treći sin, Jakov Vita, djed našeg Vida, također je prije služio u Veneciji i tamo se oženio. Vrativši se u Dalmaciju, imao je trgovinu u Milni na Braču, a zatim u Splitu, na Voćnom trgu. Od njegovo desetoro djece najviše nas zanima David Elija (1809-1882), otac Vidov.

Svestranost, kulturu i marljivost naslijedio je Vid od oca Davida. Sačuvan nam je u obitelji Morpurgo Davidov dnevnik iz kojega plastično izbija neobično aktivna njegova djelatnost na mnogim poljima rada. Mlad je ostao bez roditelja i bio je odgajen u rodbini. Majka Nijemica naučila ga je njemački, a talijanski je naučio u jevrejskoj školi. Rano je naučio i hebrejsku kaligrafiju. Kao dječak naučio je zanat knjigovezca. Uštedivši tim obrtom manju svotu, naručio je u Beču jevrejskih knjiga i prodavao ih u Splitu. Time se izdržavao u školi. Zatim se zaposlio u trgovini Abrahama Gentiloma i radio u njegovoj trgovini na Visu, a kasnije u filijali tršćanske firme Jesurun u Splitu. 1837. godine oženio se Anettom (Hanom) Gentili iz Gorice. U Gorici je usput naučio gajiti svilenu bubu. Pokušao je i da izdaje školske knjige, ali je dotadanji izdavač školskih knjiga za Dalmaciju Battara iz Zadra spriječio da David dobije od vlade dozvolu za njihovo raspačavanje. Zatim je nabavio jednu parnu roljaču i pravio rašu (debelo sukno), a stalno se bavio i svilarstvom, koje je u Splitu bilo razvijeno, naročito kada je bolest svilene bube bila zahvatila Italiju. Od 1864. vodio je u Splitu i dućan tekstila, a zatim ga prepustio drugom sinu Josipu.

David Morpurgo sudjelovao je i u javnom političkom životu grada i bio biran, kao predstavnik trgovaca Narodne stranke, u splitsku Trgovačku komoru 1863. god., odmah po njenom osnutku. 1864. god. nagrađen je na velikoj gospodarskoj izložbi u Zagrebu brončanom medaljom za svoje uzorke predene svile.

Bio je kulturni, naobražen i time je naročito djelovao na sina Vida. 1845. preveo je prvi s hebrejskog na talijanski jedno opsežno djelo religioznog sadržaja s namjerom da ga tiska, ali je rukopis ostao do danas neobjavljen kod njegovih nasljednika. Među ostalim sastavio je na hebrejskom posmrtnu tužaljkicu i natpis na grobu učenom splitskom rabinu Jakovu Musafiji, učitelju Vidovu. Amaterski se bavio i slikarstvom.¹

Vid Morpurgo (Haj — Vita) rodio se 7. svibnja 1838, na dan splitskog patrona sv. Duje, u renesansnoj kući na Dosudu, pokraj tadanjeg Trga povrća (danas Mihovilov trg). Godinu dana docnije preselila se obitelj u drugu kuću unutar zidova Dioklecijanove palače, kod crkve sv. Filipa.

¹ Značajno je da su mnogi članovi i kasnijih generacija obitelji Morpurgo bili skloni javnoj kulturnoj i umjetničkoj djelatnosti. Nećak Vida Morpurga Viktor pisao je pjesme na talijanskom jeziku, opsežnu historiju Jevreja u Splitu i historijsko djelo o splitskom lazaretu i Danijelu Rodrigi (u tisku). Njegova kći Tina bavila se slikarstvom i nasilna smrt u njemačkom logoru (kao i većine članova njene obitelji) prekinula ju je u naponu stvaranja. Drugi nećak Vida Morpurga Luciano poznati je rimski izdavač i pisac nekoliko vrlo zapaženih djela. Konačno, jedan od potomaka Vida Morpurga, koji po njemu i nosi ime Vito, ugledni je italijanski slavista.

O Tini Morpurgo pisao je Kruno Prijatelj u „Jevrejskom pregledu“ br. 10—11, 1960. god. (Prim. red.).

Nakon prve pouke koju je dobio od oca Davida, pohađao je Vid 1846-1849. osnovnu školu u Splitu, gdje mu je, među ostalima, bio učiteljem Andrija Stazić, promicatelj hrvatskog jezika u školama. Nakon toga pohađao je splitsku gimnaziju: četiri razreda gramatike i dva humanistike, dok je posljednja dva razreda retorike (VII i VIII razr.) pohađao u nadbiskupskom sjemeništu, gdje su uz klerike učili i svjetovnjaci. U srednjoj školi bio je dobar đak. Odlično je savladavao talijanski i njemački, dobro latinski i grčki, dok hrvatski jezik („ilirski“) nije nikada uspio dobro naučiti, iako se osjećao Hrvatom, jer je gradska inteligencija govorila isključivo talijanski, a samo pučani predgrađa hrvatski. Profesori su mu bili istaknuti javni radnici, a vjerski odgoj pružio mu je rabin Jedidja Jakov Musafija, pa se Vid čitavog života strogo pridržavao vjerskih dogma i obreda.

Kao i njegov otac David, Vid Morpurgo se vrlo rano osamostalio i počeo privređivati. Dok je još pohađao gimnaziju, započeo je knjižarskom djelatnošću. 1852, kada mu je bilo 14 godina, rukovodio je, pod firmom Petra Sava, skladištem knjiga milanske firme Borroni e Scotti. Skladište i knjižara nalazili su se najprije u jednoj prostoriji kod samostana sv. Klare (danas Severova ul.), a zatim u malenoj prostoriji nad Željeznim vratima Dioklecijanove palače, na ulazu nekadašnjeg geta. 1855. preselila se trgovina u obližnju kuću na istočnoj strani Trga oružja (danas Narodni trg), iznad kasnije knjižare. Bio je u trgovačkim vezama s poznatim inozemnim izdavačkim poduzećima, a 1855. i 1857. putovao je s ocem u Italiju i ugovarao narudžbe s izdavačima u Trstu, Veneciji i Milanu. Na drugom putovanju posjetio je u Torinu proslavljenog dalmatinskog pisca i javnog radnika Nikolu Tommasea, koji je već u četrdeset-osmim godinama podstaknuo rodoljubni plamen u mnogim Dalmatincima.

1860. god. dobio je Vid Morpurgo dozvolu da može samostalno voditi knjižaru. To je bila jedna od prvih knjažara u Splitu, a zacijelo najvažnija i najdužeg trajanja. Iz prvog kata preselila se uskoro u prizemlje iste zgrade. Od tada, pa sve do drugog svjetskog rata, vodili su je Vid Morpurgo, zatim njegovi nasljednici, a nakon oslobođenja naslijedila ju je u istom lokalnu knjižaru „Luka Botić“. Iz prvih poslovnih knjiga može se zaključiti da je mladi Vid Morpurgo nabavljao knjige od poznatih firmi u Zagrebu, Zadru, Rijeci, Dubrovniku, Beču, Trstu, Milanu, Torinu, Veroni, Veneciji i dr.

1860. god., dakle kao dvadesetdvođodišnjak, osnovao je on i prvu posudbenu biblioteku u Splitu. Nije bila dugog vijeka, ali ju je 1863. opet obnovio, kako se vidi iz oglasa u zadarskom „Narodnom listu“.

Još aktivniji nego na knjižarskom bio je Vid Morpurgo na izdavačkom polju. On je bio jedini profesionalni splitski izdavač u prošlom stoljeću, a jedan od značajnijih u prvoj polovini ovog.

Već u rukopisnim satiričnim novinama, sačuvanim u obiteljskom arhivu, očituje se njegova izdavačka sklonost i organizacija.

Postavši knjižar, sanjao je o časopisu koji bi okupio sve dalmatinske javne radnike i doprineo tada uspavanoj dalmatinskoj kulturi i književnosti. Jedini istaknuti dalmatinski časopis koji je izlazio sredinom stoljeća bila je „Zora Dalmatinska” Ante Kuzmanića, ali kratkog vijeka.

Morpurgo se tada obratio svim istaknutijim dalmatinskim piscima u domovini i inozemstvu, i molio ih za suradnju i pomoć u općoj težnji razvitka književnosti i nauke. Bilo je još doba Bachova apsolutizma i nikakva politička ili nacionalna ideja nije se mogla progurati kroz štampu. Stoga je tadanji Morpurgov cilj bio kulturno uzdizanje Dalmacije, a tek kasnije i političko.

Tako je 1859. maleni svezak „Dalmatinskog godišnjaka” (Annuario Dalmatico) ugledao svijetlo. Prilozi su pisani talijanskim jezikom, jer su dalmatinski građani učili u domovini niže i srednje škole skoro isključivo na talijanskom jeziku, a više škole učili su na talijanskim sveučilištima, te je hrvatskim jezikom malo tko znao dobro pisati, a hrvatski književni jezik nije bio još razvijen ni ujednačen. Morpurgo i mnogi drugi narodni borci učili su hrvatski u zrelim godinama, kao što je, uostalom, Cavour učio talijanski.

Sam Morpurgo ističe u predgovoru prvog sveska godišnjaka da mu se ideja pokretanja jednog takvog časopisa rodila još 1856. godine „videći da našoj pokrajini nedostaje jedno glasilo koje bi obrađivalo njene moralne i materijalne interese i koje bi, sakupljajući svake godine radove najboljih umova u zemlji, nastojalo da ih osvijetli i pokaže ostalima, ako se kod nas ne napreduje gigantским koracima, da se ipak ne besposličiči . . .”

U malenom arhivu Vida Morpurga i redakcije „Dalmatinskog godišnjaka”, sačuvanom kod njegovih nasljednika, postoji, uz rukopisne priloge pripremljene za tisak, i znatan broj pisama što su ih izdavaču Vidu Morpurgu uputile tada istaknute javne ličnosti, dalmatinski književni i naučni radnici, među ostalima Nikola Tammaseo, August Kaznačić, Augustin Grubišić i dr.

Do danas u našoj nauci i književnosti još nije uočena značajna uloga „Dalmatinskog godišnjaka” (Annuario Dalmatico), jedne od prvih naših kvalitetnih periodika. U prvom njegovom svesku mladi je splitski advokat, kasnije jedan od vođa „narodnjaka”, Konstantin Vojnović pisao o izvještaju Trgovačke i industrijske komore splitskog okruga, analizirajući ekonomsko stanje u Dalmaciji. Ostali suradnici bili su Koriolan de Cerineo Lucio, Jakov Chiudina, Josip Ferrari Cupilli, Ivan Francesci, Ivan Krstitelj Brajnović, G.A. Kaznačić, Nikola Gradi i Nikola Tommaseo („Nauk koji se skriva u korijenima slavenskog jezika”).

Naročito je značajan prilog samog Vida Morpurga „Bibliografski dalmatinski vjesnik” za god. 1856, 1857. i 1858, u kome on prikazuje sve nove knjige dalmatinskih pisaca ili o Dalmaciji, dajući uz svaku iscrpne i stručne bibliografske podatke i svoj kratak osvrt na njen sadržaj i važnost. To je jedna od prvih i najstručnijih obrazloženih bibliografija u južnih Slavena, koju je nastavio i u

drugom svesku godišnjaka, a za treći svezak pripravo u rukopisu. Time Vid Morpurgo i na polju naše bibliografije zauzima jedno on najistaknutijih mjesta.

Padom Bachovog apsolutizma i Listopadskom diplomom 20. X 1860. obnavlja se ustavni sistem u austrijskoj carevini. Od nacionalno-revolucionarnih težnja četrdesetosme do šezdesete gušila je apsolutistička bečka diktatura svaki nacionalni ili liberalni pokret u začetku. Uvjeti za slobodniji razvitak liberalizma i nacionalizma postali su 1860. god. daleko bolji i to se osjećalo u čitavoj mnogonarodnoj monarhiji, a naročito u slavenskim zemljama u kojima se nacionalna svijest opet slobodnije budila i razvijala. Ulogu koju je u sjevernoj Hrvatskoj odigrao ilirski pokret još u prvoj polovini i sredinom stoljeća, trebalo je da odigra narodni pokret u Dalmaciji šezdesetih godina.

Pad apsolutizma i novi ustavni život urodili su u Dalmaciji dvojakim rezultatom: prvo, općim liberalizmom koji se očitovao naročito u autonomiji dalmatinskih komuna i obnovi dalmatinskog sabora i, drugo, razvijanjem nacionalne svijesti i nacionalnog pokreta. Međutim te dvije ideje nisu se paralelno razvijale. Dok se čitava seoska Dalmacija sastojala od hrvatskog, djelomično i srpskog življa, koji je govorio samo narodnim jezikom, u gradovima, dugo pod venecijanskom, a zatim lombardskovenetskom upravom, razvijao se građanski stalež pod jakim utjecajem prekomorske italiske kulture i civilizacije, koji je, iako slavenskog porijekla, jedva znao da govori narodnim jezikom. Čak i gradski pučani i težaci stidjeli su se vlastitog jezika.

Stoga su težnje prvih preporoditelja u Dalmaciji, naročito Ante Kuzmanića, Božidara Petranovića, Luke Botića, Mihovila Pavlinovića, Mihovila Klaića i dr. bile da probude narodnu svijest i narodni jezik. Na tom polju propagiranja hrvatskog jezika i slavenske nacionalne svijesti u narodu djelovao je i Nikola Tommaseo, naročito svojim „Iskricama” hrvatski pisanima. Ali Tommaseova ideja bila je panslavistička. On se smatrao Slavenom, ali ne Hrvatom, već Dalmatincem. Nositelj iste ideologije dalmatinske autonomije, neovisne o Hrvatima, a kulturno vezane za Italiju, bio je i Zadranin knez Franjo Borelli, koji se u Beču, voljnome da sjedini Dalmaciju i gornju Hrvatsku, izjasnio protiv tog sjedinjenja, kao i popularni splitski načelnik Antun Bajamonti, koji je imao za sobom ne samo gradsku inteligenciju već i najširi puk splitskih predgrada. Tako se razvila borba liberala ali „autonomaša” (ili Dalmatoslavena) i „aneksionista” ili narodnjaka. Prvi su u gradovima bili daleko brojniji.

Ideje nacionalne slobode i jedinstva donijeli su sa studija iz Italije dalmatinski mladi rodoljubi, zadahnuti patriotizmom talijanskog naroda u borbi za nacionalnu slobodu i nacionalno jedinstvo. Bitnu ulogu odigrala je grupa splitskih patriota, iako su po-

znati vođi pokreta bili Miho Klaić i Mihovil Pavlinović. Najaktivniji su u Splitu bili Kosta Vojnović, Lovro Monti, Vicko Milić, Vid Morpurgo, Natko Nodilo i Gajo Bulat. Ta je grupa započela borbu za pripojenje Dalmacije ostaloj Hrvatskoj i Slavoniji, a zatim ostalim južnoslavenskim zemljama, i to ne samo poletno, već i taktično i sistematski, jer se trebalo suprotstaviti centralističkim težnjama Beča s jedne strane, a autonomaškim idejama s druge.

U toj nacionalnoj borbi odigrao je Vid Morpurgo presudnu i do danas nedovoljno uočenu i rasvijetljenu ulogu. Morpurgo, naime, nikada nije spadao u one javne vođe pokreta, u one nosioce barjaka, već je djelovao tiho, skromno i trijezno. U njega su svi ostali vođi pokreta tražili savjeta i on je rukovodio većinom uspješnih akcija na raznim područjima protiv daleko nadmoćnijeg političkog djelovanja. Trebalo je osvijestiti građanstvo, probuditi u njemu nacionalno osjećanje, a seljaka osloboditi od materijalne sputanosti uz veleposjednike.

Splitskih narodnjaka bila je tek šačica. Oni su se sakupljali u Morpurgovoj knjižari na trgu, koja je uskoro postala, i ostala decenijama, ne samo kulturno žarište i sastajalište naprednih građana već i žarište političkog djelovanja čitave srednje Dalmacije. Ona je s uspjehom zamjenjivala Narodnu čitaonicu, pa kad se ova i osnovala, na ustuk autonomaškoj čitaonici, djelovala je neko vrijeme baš u Morpurgovoj knjižari.

Vid Morpurgo posjedovao je široku kulturu, neobičnu inteligenciju, primjenu marljivost a njegove političke i socijalne ideje bile su nadasve napredne. Vrlo aktivan trgovac, izdavač, bankar i industrijalac, žrtvovao je čitav svoj privatni život i imetak za ciljeve nacionalne borbe. Iako je više publicirao političke rasprave drugih i podsticao ih na pisanje, nego sam pisao, upoznajemo ipak njegove političke ideje iz sačuvanih njegovih tiskanih tekstova, predgovora, novinskih dopisa, pisama i sl. Tako u dva opširna pisma uglednom javnom radniku Augustu Grubišiću, sačuvana u splitskoj Naučnoj biblioteci, obrazlaže potanko svoju nacionalnu ideologiju, ujedno i ideologiju čitave splitske patriotske grupe, na koju je on presudno utjecao. On je bio svijestan da je budućnost Dalmacije osigurana jedino u sklopu čitave Hrvatske, a ne u autonomnoj izoliranosti. Jednako je bio svijestan toga da Dalmacija ne može i ne smije nikada biti talijanska, jer bi ubrzo postala njenom kolonijom.

Drugi svezak „Dalmatinskog godišnjaka” (Annuario Dalmatico) izdao je Morpurgo 1861. godine. Za razliku od prvog sveska, objavljenog prije Listopadske diplome, ovaj drugi odiše novim liberalnim i nacionalnim duhom. Uz radove nekih dotadašnjih suradnika, najznačajniji su uvodni članci mladog advokata Lovra Montija, koga je Morpurgo veoma cijenio i podsticao na rad, i to

„O zadacima novinstva u Dalmaciji” i „O budućem smjeru obrazovanog staleža u Dalmaciji”. U njima Monti postavlja temelje skore nacionalne žurnalistike i govori o presudnoj ulozi naprednog građanstva u nacionalnoj borbi. Oba su članka objavljena anonimno, kao i treći pod naslovom „Srpska književnost”, u kojemu se daje pregled književnog djelovanja Dositeja Obradovića, Njegoša i Vuka Karadžića, dosljedno programu narodnjaka da je potrebno upoznati život i kulturu ostale slavenske braće. I u drugom svesku svog godišnjaka nastavio je Vid Morpurgo bibliografski pregled djela Dalmatinaca i o Dalmaciji za 1859. i 1860. godinu.

Međutim nije se Morpurgova politička izdavačka djelatnost ograničila samo na spomenuti godišnjak. On je te presudne 1861. godine, u doba burnih usmenih i pismenih polemika između autonomaša i aneksionista, izdao četiri zasebne knjižice političko-polemičkog sadržaja. Prva je bila istaknuta rasprava Lovre Montija „Razmatranja o aneksiji Kraljevine Dalmacije Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji”; druga Ignjata Bakotića „Stranke u Dalmaciji”; treća opsežna rasprava Konstantina Vojnovića „Glas za sjedinjenje, ili razlozi Dalmacije za njeno sjedinjenje s Hrvatskom i Ugarskom”, sve tri na talijanskom jeziku; a kao četvrta talijanski prijevod Šulekovog „Hrvatsko-ugarskog ustava”. Te su rasprave, uz još nekoliko narodnjačkih, objavljenih u Dalmaciji iste godine, branile ideju sjedinjenja Dalmacije i Hrvatske, nasuprot ideji dalmatinske autonomije koju su naročito zastupali u brojnim polemičkim izdanjima Nikola Tommaseo i Antun Bajamonti.

Još jedno popularno izdanje Vida Morpurga vrijedno je spomenuti. 1862. i 1863. god. objavio je on dva godišta kalendara „Dioklecijanov nasljednik” (L'Erede di Diocleziano). Osim uobičajenih kalendarских i općih podataka, u njima je i Morpurgov historijski podsjetnik s pregledom najvažnijih historijskih događaja iz prošlosti Dalmacije i ostalih južnoslavenskih naroda, pa čak i onih najsvremenijih, kao na primjer u vezi s aktuelnom borbom Srba i Crnogoraca s Turcima.

Morpurgo je pripremio za tisak i treću knjigu „Dalmatinskog godišnjaka”, ali do tiskanja ipak nije došlo, jer je upravo tada, 1862. godine, počelo u Zadru izlaziti glasilo Narodne stranke „Il Nazionale — Narodni list”, i dalje izlaženje godišnjaka nije više bilo tako nužno. Sačuvan je veći dio rukopisa pripremljenih za treći svezak, pa se na temelju njih može dobiti fizionomija tog neobjavljenog godišta. Morpurgo je namjeravao da ga izda u dva izdanja: na talijanskom i hrvatskom jeziku, a da oba izdanja odišu izrazito narodnim duhom. Čak je uputio i opširan poziv na suradnju svim istaknutijim dalmatinskim javnim radnicima, izlažući u njemu program zamišljenog godišnjaka. U njegovoj ostavštini sačuvani su tako neobjavljeni rukopisi Vicka Milića, Mede Pucića, Jovana Sundečića, Stjepana Buzolića i dr. Najvažniji je koncept rukopisa samog Morpurga, treći dio „Dalmatinskog bibliografskog vjėsnika”,

naročito značajnog jer se odnosi na brojna izdanja u Dalmaciji presudne 1861. godine

Jedan od najvažnijih datuma u borbi dalmatinskih narodnjaka za nacionalnu svijest, nezavisnost i sjedinjenje s ostalim Hrvatima, i u daljoj fazi s ostalim južnim Slavenima, predstavlja osnutak njihovog glasila „Il Nazionale -- Narodni list”. Počeo je izlaziti u Zadru, administrativnom središtu Dalmacije, 1862. godine, na talijanskom jeziku s dodatkom na hrvatskom.

Ideja pokretanja „Narodnog lista” potječe iz Splita. Niknula je u grupi mladih splitskih partiota, a presudnu ulogu u tome odigrao je baš Vid Morpurgo. On je već posjedovao izdavačko iskustvo, smisao za organizaciju, a naročito je znao planirati ekonomsku stranu pothvata. Organizirao je list na akcionarskoj bazi, pa su rodoljubi iz cijele Dalmacije postali njegovi dioničari. Jedan od najjačih akcionara bio je i Josip Juraj Strossmayer. Ne samo da je Morpurgo sudjelovao u poduzeću velikim materijalnim udjelom, već je on i dalje rukovodio novčanom stranom poslovanja, pa je sakupljao pretplate, a i dopise suradnika za srednju Dalmaciju.

Vid Morpurgo je naročito doprineo „Narodnom listu” brojnim svojim političkim prilozima, osobito dopisima iz Splita, u kojima je kritizirao politiku gradskog načelnika Antuna Bajamontija i ostalih autonomaša. Njegova kritika bila je sigurna, dobro utemeljena i jetka, pa je neprijatelja ujedala više nego kritika i jednog drugog političkog radnika. Stoga je i shvatljivo da se bijes, od autonomaša nahuškane gomile, vrlo često svaljivao na Vida Morpurga i da je čitav život proveo u živoj opasnosti. Njegov stvarni udio u „Narodnom listu” teško je u cjelini uočiti, jer je pisao pod pseudonimima.

Presudan je i udio Vida Morpurga u osnivanju splitske „Narodne (Slavjanske) čitaonice” 1862. godine, kada su autonomasi izbacili „Narodni list” iz svojih čitaonica. Tako je „Narodna čitaonica”, naročito zaslugom Koste Vojnovića, uz Morpurgovu knjižaru, postala drugo žarište narodne ideje i borbe u Splitu i bila također često napadana od neprijatelja.

Morpurgova politička djelatnost naročito je značajna kroz dva puna decenija borbe narodnjaka za vlast u Splitu, od 1862. do 1882. god. Vođa borbe, uz Klaića, Pavlinovića, Vojnovića i ostale, postao je mladi Morpurgov suradnik splitski advokat Gajo Bulat, ali je Morpurgo ostao i dalje manje vidljiv ali presudan točak čitavog pokreta i borbe. On je oštroumno otkrivao najslabije strane nadmoćnijeg neprijatelja i usmjeravao akciju u tom pravcu. On

je naročito rukovodio čitavom izbornom politikom „Narodne stranke“, ne samo u Splitu, već u čitavoj Dalmaciji. Tako je ubrzo stekao duboko poštovanje i prijateljstvo naprednih javnih radnika iz čitave Dalmacije, naročito rodoljubivog seoskog svećenstva, koje je imalo stjecište u njegovoj knjižari, gdje je stalno dolazilo po iskusni savjet. Prijateljevao je sa Strossmayerom, a narodni vođe Klaić, Pavlinović i Bulat tražili su u svakoj odsudnijoj akciji njegov savjet.

1870. izabran je Vid Morpurgo, kao kandidat „Narodne stranke“, u Dalmatinski sabor, a nakon pobjede narodnjaka u splitskoj općini 1882. godine, koja pobjeda mnogo duguje njegovoj oštroumnoj i taktičnoj izornoj politici, biran je za općinskog prijednika.

Obnašao je i mnoge druge javne dužnosti. Tako se kao dugogodišnji predsjednik splitske Trgovačke komore zalagao za privredni razvoj Dalmacije, najaktivnije sudjelovao u tada akutnom parobrodarskom i željezničkom pitanju i sl.

Ali najviše truda, zalaganja i osobnih materijalnih sredstava uložio je Morpurgo u „Prvu pučku dalmatinsku banku“. Osnovana je u Splitu 1869. god. njegovom inicijativom sa zadatkom da materijalno osamostali široki građanski i seoski puk, novčano i ideološki ovisan o kapitalistima i veleposjednicima i da mu štednjom i novčanom pomoći u potrebi pomogne. Bio je doživotni predsjednik, a kasnije potpredsjednik te banke i veći dio svoje životne energije posvetio je njoj, podigavši je na stepen visokog političkog i novčanog zavoda.

*

Upravo je nevjerovatna svestranost njegova zanimanja i neiscrpljivost energije koja je u njemu buktila. Uz sve te javne poslove vodio je i dalje knjižaru i opskrbljivao ju je sistematski ne samo svim suvremenim hrvatskim i srpskim izdanjima, već i ostalim inozemnim koja su imala ikakvu vezu s Dalmacijom ili sa Slavenima uopće. Katalozi knjiga njegove knjižare brojili su oko 5000 raznih probranih djela, među kojima su se nalazila originalna izdanja Marka Marulića iz XVI st. i brojna pučka izdanja, naročito pjesmarice, njegove naklade.

U nastojanju da razvije domaću industriju na ustuk stranog kapitala, osnovao je 1875. prvu splitsku tvornicu opeka, koja je bila kratkog trajanja. Ali zato su njegova destilerija pića i skladište vina bili na svjetskom tržištu poznato i renomirano poduzeće.

Pa ipak, kada je umro, umoran i iscrpen od rada i borbe, 1911. god., nije ostavio kao plod svog dugog rada nikakvog kapitala, jer je sve prilagao općoj narodnoj stvari.

Njegova smrt pobudila je jednodušne hvale i priznanja pojediniku od svih, pa i od njegovih političkih protivnika. Pokopan je na starom jevrejskom groblju pod marjanskim borovima, odakle

se pruža pogled na čitav Split, grad koji je pokojnik toliko volio i toliko mu dao. U grobnu ploču uklesan je natpis:

„Uzvišen umom, plemenit duhom, cijeli život misaonoga rada posveti oslobođenju puka od duševnog i materijalnog ropstva. U budenju naroda iznedu prvih, začetnik prve knjižare, prve banke, prvih industrija, ostavi umirući neispunjenu prazninu”.

Ali tiho i skromno djelovanje javnog radnika Vida Morpurga lako je zasjenila mnogo glasnija i bučnija aktivnost drugih, naročito kad je u narodnoj stranci došlo do razmimoilaženja između starih narodnjaka i mladih pravaša. Tako su Morpurgova aktivnost i njegove zasluge pale u zaborav, pa nije u historiji narodne borbe dobio ono mjesto koje mu pripada. Smatrao sam stoga svojom dužnošću da baš sada, povodom stogodišnjice narodnog preporoda u Dalmaciji, ispravno osvijetlim njegov lik i istaknem njegovu ulogu u toj borbi.²

---

² Iscrpnu studiju „Vid Murgurgo i narodni preporod u Splitu” objavio sam u splitskom časopisu „Mogućnosti” 1962, br. 11, 12, 1963. br. 1 i zasebno u 14. svesku Izdanja Muzeja grada Splita (1963) pod istim naslovom. Posebni rad „Neobjavljena bibliografija Vida Murgurga za 1861. godinu” predao sam „Radovima Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru”.

JOSIF ŠLEZINGER

Začetnik srpskog muzičkog života u XIX veku

Retko koji muzičar u svet-skoj istoriji muzike ima tako određeno začetničku, pionirsku ulogu u jednoj zemlji, u jednom narodu, kao što je imao Josif Šlezinger u Srbiji XIX veka. Jer posle viševekovnog zatišja i posle praznine koja je nastala u srpskoj muzičkoj kulturi za vreme turske dominacije — sve je u toj oblasti iznova, iz korena započeto upravo nastojanjem, zaslugom i veoma razgranatom delatnošću Josifa Šlezingera. To je bilo u vreme prve vladavine kneza Miloša, u doba stvaranja prvih osnova za samostalnost srpske kneževine, kada se, uporedo sa začeci-

ma kapitalističkih odnosa, rađala i srpska građanska klasa i njena kultura.

Pre nego što je došao u Srbiju, životni put Josifa Šlezingera nije bio obeležen tako značajnim dostignućima kakve je potom ostvario u malenoj kneževini. Rođen je 1794. u Somboru, u skromnoj porodici kojoj je na čelu bio otac, po zanimanju kantor u sinagogi i koljič*. Pošto je stekao minimalno muzičko obrazovanje kod privatnih učitelja u rodnom gradu, mladom Josifu je muzika bila svakim danom sve draža i bliža, te se već u 16. godini čvrsto opredelio za poziv muzičara. I uprkos protivljenju oca, koji je zanat svetovnog „muzikanta” smatrao sramotom i nedostojnom profesijom,

* Čovek koji obavlja klanje živine prema ritualnim propisima.

jom, Josif se 1810. godine otiskuje iz roditeljske kuće i pridružuje se orkestarskoj kapeli Marka Rožaveldija (Rózsavölgyi). Otada u stvari započinje njegov lutalački život, koji će se smiriti i urediti tek po dolasku u Srbiju, ali koji će mu doneti znatnu muzičku praksu i iskustvo: sudelujući u raznim orkestrima širom Ugarske, Josif je naučio da svira na mnogim instrumentima (violina, klarinet, truba, rog), a isto tako je savladao osnove muzičke teorije i dirigovanja. Još više se usavršio i proširio svoj muzičarski horizont kada je od 1820. do 1829. delovao kao gradski kapelnik u Novom Sadu. U toj sredini on je imao prilike da se bliže upozna ne samo sa srpskim narodnim melodijama (od kojih je jedan deo, po njegovim zapisima, objavio Karlovčanin Emanuel Kolarović u „Letopisu Matice srpske”)¹, nego i sa opštim kulturnim stremljenjima srpskog građanstva. Drugim rečima, bio je duhovno pripremljen za prelazak u Srbiju.

Pošto je dve godine proveo kao učitelj dece Jevrema Obrenovića i osnivač i dirigent vojne kapele u Šapcu, gde se već bio tako proćuo kao muzički stručnjak da su mu slati vojnici iz drugih garnizona „na nauku muzikalnog iskustva”², njega knez Miloš poziva k sebi u službu u tadašnju srpsku prestonicu — Kragujevac.

Upravo dolaskom Šlezingerovim u Kragujevac nastaje odlučan prelom, odnosno nova etapa u istoriji srpske muzičke kulture. Dok je dotada — u skladu sa opštom duhovnom klimom u kojoj je srpsko društvo tek polagano izrastalo iz seosko-orijentalne primitive — muzička praksa bila isključivo u rukama Turaka i Cigana, dotle je po Šlezingerovu dolasku nov, evropski duh počeo postepeno zahvatati srpski muzički život. Namesto instrumenata koji su bili tipični za turske muzičke kapele (zurle, goč, tapan itd.), Šlezinger uvodi evropske (prvobitno duvačke, kako je i odgovaralo sastavu vojne muzike, a potom i gudačke), a namesto improvizovanog, „sluhističkog” programa, sastavljenog isključivo od narodnih napeva, Šlezinger izvodi ne samo svoje obrade narodnih melodija u vidu raznih potpurija, fantazija i marševa, nego i mnoga značajna savremena dela svetske muzičke literature. Njemu zahvaljujući, Kragujevac je, prvi u Srbiji, imao prilike da sluša već tridesetih godina prošlog veka sasvim nova, tek komponovana dela Belinija (Bellini), Donicetija (Donizetti) ili Alevija (Halévy).

Službeno postavljen za „kapelmajstora knjaževsko-srpske bande”, Šlezingerov rad je daleko premašivao delokrug dirigenta jednog vojnog orkestra. On je „bandiste” (članove orkestra), koji su mahom bili nepismeni ali muzikalni mladići sa sela, pre svega morao obučavati u muzičkoj pismenosti i načinu sviranja na pojedinim instrumentima; morao je zbog toga da sam sastavlja odgovarajuće vežbe i da pronalazi metode za učenje instrumenata; da piše

---

¹ Letopis Matice Srpske, 1828, IV; Kuhač: „Južnoslovenske narodne popevke” II, br. 711.

² T. Đorđević: „Srbija pre sto godina”, 1946, str. 66.

i svoje aranžmane tuđih kompozicija, odgovarajući sastavu i muzičkom umeću svirača; najzad, njegova dužnost je bila — a i potreba — da sam komponuje za svakojake prilike koje su se ukazivale. Njegov orkestar je svirao i na svečanostima vezanim za dvorski protokol (dočeci kneza, prijemi stranih izaslanstava, slave, balovi itd.) i u svakodnevnom životu prilikom kneževih izleta, pa i nedeljnih praznika. Najveću pak ulogu imao je Šlezinger — ne samo po učešću orkestra nego i po sopstvenim kompozicijama — u pozorištu koje je u Kragujevcu osnovao Joakim Vujić, a potom vodio Atanasije Nikolić.

Za to prvo zvanično pozorište u Srbiji Šlezinger je komponovao scensku muziku u nizu domaćih, tada izvedenih komada (Joakima Vujića, Sterije Popovića, Atanasija Nikolića), a samim tim postao je začetnik kasnije, tokom celog XIX veka pa i početkom XX veka, veoma omiljenog scenskog žanra u Srbiji, takozvanog „komada s pevanjem”. Ako bismo na te njegove kompozicije primenili savremene naše kriterijume, one svakako ne bi izlazile iz okvira prosečnog amaterizma i izvesne nedovoljne muzičke pismenosti. Međutim, ako uzmemo u obzir sa kakvim je izvođačkim ansamblom Šlezinger morao računati i za kakvu publiku je morao komponovati i sastavljati svoje programe — onda je on učinio veoma mnogo. Sa kakvim se teškoćama Šlezinger morao boriti najbolje nam pokazuje činjenica da su svirači, kao vojni obveznici, pored za njih mukotrpnog izučavanja muzičke veštine, morali raditi i druge vojničke poslove. A to je trajalo sve do 1836. godine, do trenutka kada je knez Miloš izdao naredbu da se „bandiste samo s muzikalnim izučenijem, koje mnogo truda iziskuje, zanimaju” i „da bandiste samo bandiste budu, a šnajderi i čizmari neka budu iz vojničke garde”³.

Najpozitivnija strana u Šlezingerovu delovanju jeste ta da je on doprineo da muzika postane omiljena u širokim slojevima građanstva, pa čak i neophodna potreba⁴. Štaviše, iz svedočanstava savremenika saznajemo da su njegovo muziciranje i njegove muzičke tvorevine nailazili na oduševljen prijem ne samo publike nego i savremene štampe⁵. A sa naročitom ljubavlju i simpatijama se Šlezingera sećao, čak četrdesetak godina kasnije, raniji učesnik-pevač u predstavama koje je dirigovao Šlezinger, potonji kasacioni sudija Sreten Popović⁶.

³ Drž. Arh. K. K. Vojska, 7. maj 1836, No 1788. Cit. prema Tih. Dordević: „Iz Srbije kneza Miloša”, 1922.

⁴ Muzika je u tolikoj meri bila utkana u pozorišne predstave, da, kada se jednom prilikom izvodio Vujićev komad „Kreštalica” bez muzike, knez Miloš se digao i napustio predstavu, a sledeći njegov primer, i ostali građani su napustili dvoranu. (Joakim Vujić: „Tužba knjižestva serbskago”).

⁵ Srbske novine, 1834, br. 42; Novine srbske, 1840, br. 47.

⁶ Sreten Popović: „Putovanje po novoj Srbiji”, Beograd 1950, str. 195—197.

No Šlezingera nije mimoišla ni pažnja stranaca koji su boravili u našoj sredini. Tako se Johan Štraus (Johann Strauss), bora-veći u Novom Sadu, zainteresovao za njegove kompozicije i poneo ih sobom u Beč⁷. A poznati francuski geolog, lekar i putopisac Ami Bue (Boué) u svome obirnom i značajnom delu „La Turquie d'Europe” (Pariz, 1840, tom II) Šlezingeru posvećuje ove zanimljive redove, karakteristične po tačnom uočavanju prilika:

„Srpski knez održava u svojoj vojsci samo jednu vojnu muziku pod upravom Gospodina Šlezingera, Jevrejina poreklom iz Šleske (sic!). Uvek ima na okupu 60—70 muzičara, ali to nisu profesionalni muzičari nego većinom mladi Srbi koje Šlezinger muzički vaspitava. Štaviše, često se događa da mu knez uzima najbolje ljude da bi ih izolovano plasirao u druge trupe u cilju širenja i negovanja ukusa u narodu za pravu muziku. Uostalom, Gospodin Šlezinger je dobar dirigent, on mnogo pažnje poklanja svojim ljudima i stara se o tome da budu uvek pristojno odeveni; zbog toga ima reputaciju da je vrlo strog. On ima pravo da primeni i do 50 batina. Kažu da bi njegov orkestar mogao biti i bolji da ga turski ukus i naklonost bivšeg kneza prema velikom bubnju nisu ranije primoravali da dosta često primenjuje ovaj bučni instrument”.⁸

Kao pionir na muzičkom polju u Srbiji, Šlezinger je sa ne-sebičnom ljubavlju pomogao i izlazio u susret svakom mladem muzičaru koji mu se obratio za pomoć. Otuda, zahvaljujući Šlezingerovoj saradnji, nastaju poneke pesme Nikole Đurkovića („Ustaj, ustaj, Srbije”); on pomaže Alojzu Kalauzu u pronalaženju srpskih narodnih melodija; kolegijalno izlazi u susret hrvatskom kompozitoru Vatroslavu Lisinskom prilikom njegova boravka u Beogradu, i najzad veoma tesno, drugarski saraduje sa hrvatskim folkloristom i muzičkim piscem Franjom Kuhačom, koji mu se odužio ne samo toplo (pa čak i veoma subjektivno) napisanom biografijom⁹ nego i time što je, posle Šlezingerove smrti, prikupio — koliko ih je još mogao naći — njegove kompozicije, prepisao ih i predao na čuvanje Srpskom učenom društvu.

Ako smo dovde pominjali Šlezingera u okviru njegove veoma zaslužne muzičke delatnosti, ne možemo ne spomenuti da on, kao vojno lice (po činu je bio kapetan), nije ostao pošteđen od posledica političkih previranja koja su tako karakteristična za nemirnu istoriju Srbije u XIX veku. Iskusio je loše i dobre strane promena vladara i dinastija (u službi je bio za vreme obeju vladavina Miloša i Mihaila Obrenovića, kao i kneza Aleksandra Karađorđevića), ali je na svojim leđima najbolnije osetio 1839. godine posledice

⁷ Čurčin, „Kotzebue im Serbokroatischen”, Archiv für slavische Philologie, 1909, Bd. 30, 4.

⁸ Pod „bivšim knezom” podrazumeva se knez Miloš, jer u vreme kada je Boué boravio u Kragujevcu, bio je na vladi knez Mihailo.

⁹ Fr. S. Kuhač „Josip Šlezinger”, preštampano iz „Vienca”. Zagreb 1897.

pobune vojske protiv Saveta, pobune koju je Toma Vučić Perišić kod sela Trešnje krvavo ugušio. O tome, kao i o nepravdi nanesenoj Šlezingeru, najuverljivije nam svedoči jedno njegovo pismo upućeno knezu Mihailu.¹⁰ Pošto je dosada neobjavljeno, a sadrži i zanimljive podatke o prilikama i odnosima u tadašnjim vladajućim krugovima, donosimo ga u celini:

„Njegovoj Svetlosti Milostivješemu
Gospodaru i Knjazu Srbskom
Muširu Otomanske Porte
Mihailu Obrenoviću
Svepokorneiše Prošenije
Jozefa Šlezingera
Kapelmaistora K. S. Garnizone Bande.

Vaša Svetlost,
Milostiveiši gospodaru!

Navršilo se već puni deset godina dana, od kako sam ja svepokorneiše dolupodpisani u Srbiju koraćio, gdi sam kao što je i predpostavljenom mi Nadležateljstvu, a i samoj Vašoj Svetlosti dovoljno poznato, u svojstvu Kapelmaistora Srbsku neuku mladež, u struci muzikalnoj obučavao, i sotim naj-mogućnije usluge otečestvu Srbskom sa znanjem moga Hudožestva ukazao, pored čega još učinivše primetiti neizostavljam, da sam za protekli deset Godina: 84 Bandista, 13 Kafaljerski Trumbatera i 26 Egerski Signala izučio, i među nji takovi voeni poredak i složenije zaveo, da su se blagonadežni učenici moji, pri svakom opitnom, a i javnom postrojeniju, svagda torže-stveno, kako u voenoj Organizaciji, tako i po Časti Hudožestva njđovog otlič-no pokazivali; kakogod što sam s Dozvoljenijem više vlasti, međutim vreme-nom i neka Ekonomičeska postrojenja pomeđ poverenim mi ljudstvom zaveo; Koim sam u nabavljenju razni potrebitosti za okrute Bandista i Mu-zikalni propisa (Note), i samom Praviteljstvu na olakšanje troškova služio: i premda je meni za Note koje su moja Sobstvenost bile, od strane Pravi-teljstva, po dozvoljeniju G. Avrama Petronijevića i G. Đoke Protića, obe-ćano, da će mi se priznati i platiti, zaoto opet do danas za iste ni jedne pare primio nisam.

No pri svoj tolikoj prema Srbskom otečestvu osvedočenoj ohoti mojoj, točnom odpravljanju predstojavši mi Dužnosti, i svagda neporočnom pove-deniju, podvrgala me je sudbina prošle 1839. god. u maju izkušeniju, kad sam s pobuniteljima se Soldatima i Bandistima, neznajući na što se ide, pristati morao, pa prispevši tako na Trešnju, onde tek grozeću mi opasnost uvidio, i tim povodom bez ikakvog nadležnog i Sudejskog ispita izprebijan, po tome uhapšen, no najposle po četirimesečnom zatvoru, počem se ništa protivu mene nije dokazati moglo, oslobođen bio.

Ovo stradanje koliko je pogubna i nesnosna Sledstva za moje zdravlje sobom donelo, u toliko je dvojinom za Obstoateljstvo moje familije, štetno, u najnepriličnije stanje prouzrokovalo, počem sam međutim vremenom, pre-mešten s kućištem i u apsu ležeći preko mere zadužiti se morao.

Istina je, da sam ja, posle navedenog izkušnja, i počem je Kuća moja, skupno s postojavšom Kancelarijom mojom, poremećena, pokućstvo od časti razpoklanjano, i razneto i najposle pod pečatom stojavši oslobođeno, ipak u istu službu pozvan bio, gdi i danas još predstojeće mi Dužnosti odpravljam; no zaista sam odoto doba i primetno ukraćenije počuvstvovati mogao, počem sam najpre u Kragujevcu s 460 Talira i potrebnim mi Deputatom, ja ovde, u Beogradu, gdi osvedočena veća skupoća postoji, s 400 Talira godišnje

¹⁰ Arhiv N. R. Srbije, Ministarstvo Inostranih Dela, V.-f. IV, r. 15 — 1840. godina.

plate, i bez ikakvog Deputata naplaćen, sledovateljno na mesto povišenja, na protiv ukraćeno mi je i za 60 Talira; kakogod što mi je i za 5 meseci, dok sam u zatvoru bio, pripadajući mi od 1. maja do 30. septembra u 1839. god. Plaća ukraćena.

Da bi se pak zaoto vreme učinjeni Dugova osloboditi mogao, učtivejše obraćam se Vašoj Svetlosti, svepokorneiše moleći, da bi, imajući milostivejše prizrenije, na moje dosad Otečestvu Srbskom ukazane usluge, a i u 1839. God. nevino stradanje moje, velikodušno odobriti blagovolela, da mi se kako 5 meseca ukraćena plata, tako i za predpomenute Muzikalne prepise (Note), koliko sam do danas izdao, sprovedljivo od strane Praviteljstva naplati.

Očekujući Milostivejše udovletvorenije, s istinitim strahopočitanijem prebivam

26. marta 1840
u Beogradu

Vaše Svetlosti
Milostivejšeg Gospodara
Svepokorneiši
Jos. Šlezinger
Kapelmajstor

Kao što se iz samog pisma vidi, Šlezinger je tada bio reaktiviran i preseljen u Beograd i njegova dalja aktivnost — sve do penzionisanja, 1863. godine — vezana je za ovaj grad. Tu je on i dalje učestvovao u kulturnom životu grada, priređujući koncerte, nastupajući kao dirigent u predstavama „Teatra na Ćumruku”, u kome su se izvodili i komadi s njegovom muzikom („Židanje Ravanice”, „Ženidba cara Dušana”, „Kraljević Marko i Arapin”) i učestvujući opet u svima zvaničnim svečanostima sa svojom „voenom bandom”. Tu je, prema Kuhačevom kazivanju, bio i starešina jevrejske opštine „te je ne samo rečima budio nego i svojim primjerom prednjačio da Židovi uzljube Srbiju kao pravu svoju domovinu”.¹¹ Tu je, najzad, 1870. godine sklopio svoje umorne oči. Kao nagradu za svoj dugogodišnji trud imao je — takvu popularnost da je njegovo prezime postalo sinonim za muzičara, za dirigenta odnosno kapelmajstora: još zadugo po njegovoj smrti kapelmajstori su se u Srbiji nazivali „šlezingerima”...¹²

¹¹ Kuhač, op. cit., str. 60.

¹² S. Popović, op. cit. str. 196.

ABRAHAM KAPON

Krajem XIX i početkom XX veka Bosna je još uvek bila zabačena provincija Austro-ugarske monarhije, a sefardska jevrejska zajednica u Sarajevu, u koju je sporo i raznim zaobilaznim putevima prodirao uticaj Zapada, je nedovoljno brzim koracima išla ka progresu. Poznato je da su sve do polovine XIX veka verske škole bili jedini stubovi prosvetljenosti među bosanskim Jevrejima, i da su pored znanja veronauke pružale samo još pismenost. Jedva da je prošlo pedeset godina od vremena kada je u Sarajevu pod turskom okupacijom otvorena prva javna škola (ruždija), u koju su Je-

vreji retko i nerado slali svoju decu smatrajući je profanom. Među starijim Jevrejima bilo je veoma malo školovanih ljudi kao što su to bili Ziver Efendi Salom, kasnije jedan od valija u Damasku, Javer Efendi Baruh, odličan poznavalac turskog jezika i kao takav, od 1876. godine, bosanski predstavnik u turskom parlamentu, i Zeki Efendi Atijas, dugogodišnji državni činovnik. Ni austrijska okupacija nije donela veći preobražaj u prosvetnim prilikama Bosne, pa ni sarajevske jevrejske zajednice. Obavezna školska nastava uvedena je tek 1911. godine. Takve su bile prilike u vreme kada se 1900. godine doselio u Sarajevo Abraham Kapon, pokretač prvog jevrejskog lista u Bosni.

Rodio se u Ruščuku 1853. godine. Usled raznih nedaća koje je smrt njegovog oca donela porodici, radio je u svojoj najranijoj mladosti kao pomoćnik u trgovini i istovremeno učio hebrejski kod tada čuvenog rabina Menahema Farhija, osnivača prve Talmud-

tore modernog sistema u Ruščuku. Kasnije, zbog oskudice u koju mu je porodica zapala, morao je, i pored svoje žarke želje za znanjem, da napusti voljenog učitelja i učenje. Od tada će ceo njegov život biti isprepleten borbom za голу egzistenciju i željom da sebi stvori mogućnost za intenzivan intelektualni rad.

Živeo je u Ruščuku, Nikopolju, Plevni, Sofiji, Varni, Carigradu, Ploestiju i Sarajevu, i bavio se trgovinom, bankarskim poslovima, bio prevodilac gradske opštine, urednik novina, hazan, propovednik, pesnik i pisac. Za sve vreme svoje burne karijere, tokom koje su njegove aktivnosti bile određene ličnom ekonomskom situacijom i potrebom da ishrani svoju brojnu porodicu, njegov duh intelektualca tražio je kompenzaciju u intenzivnom aktivnom učestvovanju u kulturnom životu i razvoju jevrejskih zajednica u kojima se nalazio. Po svojim životnim nazorima bio je vatreni sledbenik Haskale, pokreta prosvete koji je već čitav jedan vek prodirao i učvršćivao se među Jevrejima Nemačke, Austrije, Poljske i Rusije. Neobičnost njegove ličnosti dolazila je do punog izražaja baš u tom balkanskom ambijentu, u jevrejskim zajednicama Bugarske, Turske, Rumunije i Bosne, gde je živeo i sa misionarskim fanatizmom se borio protiv vekovnih predrasuda. Srž njegove intelektualne ličnosti bila je večita težnja za progresom: deci treba dati školu, približiti im modernu nauku i literaturu. Tim svojim idejama ostao je dosledan do kraja života. U svojim autobiografskim beleškama, koje su ostale u rukopisu nedovršene iza njegove smrti, on opisuje prilike u nikopoljskoj jevrejskoj opštini 1878. godine:

„... Jevrejske porodice u Nikopolju su se posle rata (bugarsko-turskog*) nalazile u velikoj nevolji: sinagoga koju su uz velike žrtve saziali 1850. godine, bila je spaljena za vreme rata, a u nedostatku škole, deca su lutala ulicama. Članovi zajednice su uz napore saziali dve obične sobe koje su služile kao škola i sinagoga. Medutim, stanje u opštini je bilo tako da je još mnogo štošta moglo da se poželi. 1880-81. godine sam uz pomoć inteligentnog trgovca Samuela Bony-a doprineo poboljšanju stanja stvari time što sam pripomogao da kao profesor hebrejskog jezika dođe iskusni Isak Djaldeti, učenik cenjenog Samuela Lupe, direktora škole „Alliance israelite” u Filipopolisu i Jedrenu, i što sam osnovao društvo „Ahavat reim”, koje je izdržavalo školu gde su deca na opšte zadovoljstvo dobijala instrukcije u hebrejskom i francuskom jeziku...”

Njegovo učešće u životu jevrejske opštine u Plevni, gde mu je 1883. godine gradska opština poverila prevodenje službenih akata sa turskog na bugarski jezik, bilo je takođe značajno:

„... U Plevni je jevrejska opština bila podeljena u dve partije koje su se od pre nekoliko godina međusobno svadale, tako da zidanje sinagoge započeto pre rata nije moglo da bude završeno; školu nisu imali i opšte stanje u opštini nije bilo zadovoljavajuće. Iako se nisam mešao u te probleme, nisam mogao da odbijem pred-

* prim. autora.

log poštovanog Ham rabi Gabriela Almozlino, tada vrhovnog rabina Bugarske, koji mi je telegrafski stavio u zadatak da pomirim partije. Uložio sam mnogo napora dok sam smirio uzburkane duhove; potpomognut od nekolicine intelektualaca uspeo sam da sa ulice odvučem decu koja su se bavila kojekakvim poslovima, kao i onu koja su radila kod nekih trgovaca, i pretvarajući u školu jedno odeljenje koje je pripadalo opštini, doveo sam kao profesora hebrejskog, bugarskog i francuskog jezika mladog Hajima Basana. Učinio sam da „Alliance israelite” pošalje besplatno priličnu količinu školskog materijala za siromašnu decu, tako da su i roditelji i deca progledali pošto su duže vremena provodili život bolne zaostalosti, tapkajući u mraku...”

Iz ovih zabeležaka vidi se da se Kapon uzdigao iznad savremenika po svojim shvatanjima o važnosti koje je prosvećivanje imalo. Posebnu pažnju i brigu ukazivao je deci i omladini, pravilno ocenjujući njihovu ulogu u kulturnom napretku. Interesantno je da je on, koji je prva znanja stekao u verskoj školi i koji sa toliko poštovanja govori o verskim učenjacima, talmudistima i rabinima, a uz to je i sam unuk beogradskog rabina Šelomo Kapon, autora mnogih verskih rasprava, usmjerio svoju aktivnost ne na osnivanje religioznih škola, već onih koje će deci pružiti pismenost, poznavanje jezika i opšte obrazovanje.

1885. godine Kapon je živio kraće vreme u Varni i ponovo u Ruščuku, ali ne mogavši da u tim mestima obezbedi sebi i svojoj porodici egzistenciju, nastanio se iste godine u Ploestiju, gde je do 1900. godine vršio funkciju hazana i propovednika u jevrejskoj opštini.

Za vreme službovanja u Ploestiju, njegova aktivnost je bila veoma živa. Njemu i grupi intelektualaca pripada zasluga za razradu opštinskih statuta, kao i statuta društva „Bikur holim — Rehitsa levaya” i fonda „Natan Koen” obrazovanog u cilju potpomaganja nezbrinutih devojaka; doprineo je izgradnji novog, modernog hrama propagirajući njegovo podizanje svojim govorima i putujući i lično rasturajući srećke specijalne lutrije, ustanovljene u tu svrhu i odobrene od države. No, nesumnjivo je najveća njegova zasluga bila pokretanje lista „La Alborada” koji je izlazio 1898/9. godine. List je bio štampan na španskom jeziku, na 28 strana i sadržavao je književne priloge, prevode iz strane literature, manje studije, talmudsku književnost, španske poslovice i izreke sačuvane u jeziku sefardskih Jevreja, kao i lokalne vesti. Do aprila 1899. godine izašlo je 12 brojeva „La Alborade”. S obzirom na to da je štampana u Ruščuku, smatra se i znatnim prilogom razvoju jevrejske štampe u Bugarskoj.

Poznato je da je položaj Jevreja u drugoj polovini XIX veka u Rumuniji bio otežan raznim zakonima i drugim merama koje su Jevrejima uskraćivale građanska prava, i raznim zabranama i restrikcijama ih izdvajale od ostalog stanovništva na privrednom, kulturnom i političkom polju. Jevreji su u Rumuniji smatrani stran-

cima čak i u slučajevima gde je već više generacija jedne porodice nastanjivalo zemlju. Na sednicama rumunske skupštine iz 1869. godine tvrdilo se da je prodor Jevreja u trgovinu i industriju toliki da ometa formiranje nacionalne buržoazije i da oni ugrožavaju vlast i nezavisnost Rumunije. Jevrejima su škole bile nepristupačne a nastavnici i profesori univerziteta su smatrani njihovim najgorčnijim neprijateljima, jer su se koristili svojim položajem za propagiranje antisemitskih ideja i udruživali se u društva kao što je bilo „Udruženje otpora protiv jevrejske invazije”, osnovano u Bukureštu 1870. godine.

U ovim uslovima, koji se nisu promenili ni krajem XIX veka, mnoge su jevrejske porodice napuštale Rumuniju. Veliki talas iseljavanja u Severnu Ameriku zahvatio je rumunsku jevrejsku zajednicu. Početkom 1900. godine i Kapon odluči da sa svojom porodicom napusti Ploesti i otputuje u Ameriku, gde će njegova deca moći da nastave školovanje koje im je u Rumuniji bilo uskraćeno. Pred njim su se otvarale nove perspektive bolje budućnosti, u šta su ga uveravali prijatelji iz Novoga sveta.

Međutim, put Abrahama Kaponu u Ameriku nije se nikada ostvario. Prekinuo je putovanje u Beču gde je saznao da će, zbog mnoštva emigranata iz Rusije i Rumunije, morati da u Roterdamu čeka do jeseni na slobodna mesta na brodu. To ga je navelo na pomisao da odloži put do proleća, a da zimu provede u Ploestiju ili Bukureštu. U Beču se tada nalazio na proputovanju Meir Danon iz Bijeljine, koji mu je savetovao da dođe na šest meseci u Sarajevo umesto da se vraća u Rumuniju. Poslušavši njegov savet, doputovao je 12. maja 1900. godine u Sarajevo. Sticajem raznih okolnosti je tu i ostao do kraja života.

U to vreme je u Sarajevu tradicija još uvek bila skoro jedini putokaz porodičnog, kulturnog i privrednog života, a među starijim Jevrejima je tako reći jedino merilo za stepen kulture i znanja bilo poznavanje Biblije i Talmuda. No, prve generacije mladih intelektualaca već su išle na školovanje u kulturne centre Austrije, te je njihov doprinos novim strujanjima postajao sve značajniji. Među njima je Kapon našao pristalice svojih ideja

U Sarajevu je Kaponu prvenstveno zadržala zamisao ponovnog izdavanja „La Alborade”:

„... Ostao sam sa porodicom u Sarajevu jer mi je izvestan broj obrazovanih ljudi ovog grada predložio da ovde objavljujem svoj list „La Alborada” koji je prestao da izlazi u Ploestiju. Izgledalo mi je da bi želja ovih intelektualaca mogla da se ostvari uz pomoć svih onih koji su se pokazali kao veliki ljubitelji napretka i koji su mnogo obećavali...

... Na jednom sastanku najprosvećenijih članova opštine utvrđena je velika potreba postojanja jednog lista koji bi bio organ Sefarada Bosne i Hercegovine. Obrazovan je odbor od 10 intelektualaca kojima je stavljeno u zadatak da učine sve što je moguće za ostvarenje ovog projekta, a pošto su neka gospoda obećala do-

brovoljne priloge za rezervni fond koji bi osigurao izlaženje lista, „La Alborada” se pojavila na opšte zadovoljstvo...”

Prvi broj „La Alborade” je izašao 28. decembra 1900. godine. Imao je karakter poučno-literarnog nedeljnog lista i kao takav je stekao svoje čitaoce. Redaktor mu je bio Abraham Kapon, a odgovorni urednik Elijas E. Kajon. Stranice „La Alborade” najčešće je ispunjavao sam Kapon i preko njih sprovodio svoju kulturnu misiju.

Trideset godina kasnije, kada je u sećanju sarajevskih Jevreja „La Alborada” postojala još samo kao asocijacija na njenog osnivača, Kalmi Baruh je, dajući kratku ocenu književnog rada Abrahama Kapon, rekao: „Koliko god cenim pesme i ostale radove pokojnog Kapon, za mene ostaje taj časopis kao fenomen, jedna od najlepših manifestacija njegovih kulturnih i književnih napora. Pre punih trideset godina izdavanja jednog časopisa sa modernističkim tendencijama u našoj sredini znači mnogo. Za to je bila potrebna jaka kulturna svest, sprema i rešenost na borbu sa vekovnim predrasudama. Pokojni Kapon je zasigurno imao sve te dispozicije, pa izgleda da je u tome i ustrajao”.

Međutim, prepreke za izlaženje lista su bile suviše velike i list nije bio dugog veka. Poslednji broj je izašao 16. avgusta 1901. godine. O tome kako je „La Alborada” prestala da izlazi posle tridesetog broja, piše sam Kapon:

„... Sva obećanja su se pretvorila u vodu, a sve nade u razočaranja. Zbog nesloga koje su izbile unutar opštine oko upravljanja opštinskim institucijama i oko hramova, list nije mogao da izlazi duže od osam meseci. Ljudi koji većim delom nisu bili navikli da čitaju novine i koji su živeli u zaostalosti, počeli su da vole „La Alboradu”, te su mnogi bili razočarani kada je prestala da izlazi. Osnivači su, međutim, iz obzira koje su imali prema svojim rođacima i prijateljima, protivnicima omladine i intelektualaca, izgubili svaku volju da učine bilo kakav napor za ponovno izlaženje lista. Kao posledica toga, posle mog danonoćnog napora od 8-9 meseci, imao sam tu nesreću da vidim utrošenu svu svoju skromnu ušteđevinu. To je bila sva korist koju sam imao od ovog lista o kome jedva da je ostalo nešto traga u sećanju naprednih, a koji za mene i moju porodicu predstavlja samo neprijatnu uspomenu...”

Zbog toga je Kapon 1903. godine prihvatio ponuđeno mu mesto hazana i propovednika u hramu koji je bio osnovan na inicijativu sarajevskih intelektualaca u zgradi škole sazidane iste godine. Bila je to prva moderna sinagoga u Sarajevu u kojoj žene nisu stajale iza rešetaka (mušebeka). Pored ostalih reformi koje je uneo u bogoslužje, Kapon je organizovao prvi sinagogalni hor u Sarajevu. Od tada je u tom hramu pevao hor, a prisutni su se molili tiho i nečujno. Zbog toga je nazvan „Il kal di lus mudus” (Hram nemih).

U toku svog hazanskog službovanja Kapon je zbog svojih naprednih pogleda stekao dosta neprijatelja. On je otvoreno istupao

protiv nekih običaja kao što je „kaporet”, tvrdeći da potiče iz vremena prinošenja žrtava. Ortodoksi su se za njim bacali kamenjem na ulici, jer je subotom nosio štap. Nasuprot tome, omladina ga je rado slušala dok govori i okupljala se oko njega, naročito bečki daci, članovi „Esperanse”. Sve je to doprinelo da mu u jesen 1910. godine bude otkazana služba. On to komentariše sa ogorčenjem: „... Imao bih i suviše da pišem kada bih hteo da prikažem ružne i neukusne pojave koje su me postepeno demoralisale za ovih deset godina mog života u Sarajevu. Sva obećanja koja su mi data u vezi sa poboljšanjem moje egzistencije, bila su kao kule u vazduhu, jer u izvesnim momentima predstavnici opštine nisu mogli (zbog nesloga), dok u drugim nisu znali, da dostojno nagrade onoga ko je ispunjavao svoje dužnosti na putevima progresa...”

Posle toga, slobodan od svih obaveza prema sarajevskoj opštini, provodi godinu dana u Ruščuku, za koje je vreme bio redaktor nedeljnog lista „Hašofar”, organa cionističke organizacije u Bugarskoj. Pored toga je aktivno saradivao u društvu „Mikra”, koje je osnovala omladina u želji da se bliže upozna sa hebrejskim jezikom i književnošću. Kasnije je ovu saradnju nastavio šaljući svoje rukopise iz Sarajeva.

Ostatak svog života posvetio je književnosti i poeziji, i beleženju folklornog blaga među sefardskim Jevrejima Bosne.

Umro je u svojoj 77-oj godini, 21. septembra 1930. godine. Za sobom je ostavio mnoštvo neobjavljenih rukopisa koji su nestali u drugom svetskom ratu.

*

Prilično je teško u potpunosti obuhvatiti složenu ličnost Abrahama Kapona, i oceniti njegov doprinos na polju prosvetavanja i napretka jevrejskih zajednica u kojima je živio. Veoma živog, nemirnog i iskričavog duha, i sam je celog svog života žudeo za novim znanjima. On sam o sebi govori da su ga životne okolnosti spojene sa ličnom željom za učenjem odvele putevima studiranja jezika, španskog, turskog, bugarskog, francuskog i rumunskog „i još ponekog” što po njegovom mišljenju ipak nije bilo dovoljno da ga uvrsti u redove poliglota. Zbog toga je kasnije, oslobodivši se potrebe da izdržava porodicu trgovinom, sa oduševljenjem obnavljao svoja znanja hebrejskog jezika stečena u detinjstvu da bi pisao na tom jeziku pozorišne komade, pesme i pripovetke.

Jedna od osnovnih komponenata njegove ličnosti bila je otpor prema svakom konzervativizmu, verskom i društvenom. To mu je često pribavljalo neprijatelje, ali zato je i okupljalo oko njega mlade i napredne duhove među kojima je uvek imao prijatelje. Svoje komade i pesme pisao je za omladinu i narod i posvećivao ih je njima sa mnogo topline.

Bio je istovremeno romantičar i racionalista. Iznad svega je cenio nauku, a kod ljudi je poštovao znanje i mudrost. Jedan od

njegovih životnih ciljeva je bio da neukom čoveku približi izvore znanja i filozofije. U predgovoru svog španskog prepeva Solomonovih izreka, koje naziva „najrečitijim skupom doktrina o društvenom redu i moralu“, kaže da se one veoma retko nalaze u kućama sefardskih Jevreja, jer je malo onih koji znaju hebrejski jezik, a i ti treba da se služe komentarima da bi mogli da shvate suštinu alegoričnih fraza. Rađi toga ih prevodi u stihu, na jezik koji je prijatan uhu, da bi čitalac mogao da ih čita sa uživanjem i da koristi „plodove mudrosti posejane na polju svetske književnosti“.

Pri oceni književnog rada Abrahama Kapona treba imati u vidu da sefardsko-jevrejska književnost u to vreme nije imala svoju tradiciju koja je piscima pružala oslonac. Sporadičnost u pojavljivanju pojedinih autora činila je da su oni bili samonikli u svom pozivu. Tako je i Abraham Kapon, spreman u rabinskim studijama, uz to sa opštim obrazovanjem koje je sam stekao u svom intelektualnom dodiru sa Zapadom, predstavljao neobičnu ličnost u sredini u kojoj je gotovo jedina lektira bila Biblija i molitvenik. U toj sredini strogih verskih tradicija Abraham Kapon je propagator evropske civilizacije, približava je narodu za koji i piše.

• Pored prepeva Solomonovih izreka na španskom jeziku, koje su objavljene u prvoj svesci njegovih „Poesias“ štampanih u Beču 1922. godine, druga sveska „Poesias“, iste godine štampana, sadrži zbirku pesama, epigrama i misli moralno-didaktičkog karaktera. Ranije je već bio objavio dva pozorišna komada i to:

„El Angustiador“, komad u tri čina, štampan u Sarajevu 1914. godine, i „Shivat-Sion“, komad u dva čina, pisan na hebrejskom jeziku u Sarajevu, a štampan u Beču 1921. godine. Sarađivao je u raznim jevrejskim časopisima i listovima Rumunije, Bugarske, Turske i Španije.

Bio je odličan poznavalac španskog jezika i kao takav proučavao jezik bosanskih Sefarada, beležio njihove poslovice i romanse. Na tom poslu sarađivao je i bio u stalnom kontaktu sa najeminentnijim filozofima i naučnicima Španije, dr Angelom Pulidom, autorom čuvenih dela o Sefardima, Ramonom Menendezom Pidalom, književnikom i akademikom, Manuelom Manrikom de Lara, akademikom i kompozitorom, i drugima.

Na žalost, lista Kaponovih rukopisa i radova nije potpuna. Poznato je da je iza svoje smrti ostavio 17 neobjavljenih rukopisa. U poslednjem ratu talas razaranja i uništenja kulturnih i materijalnih vrednosti poneo je sobom i ove neobjavljene rukopise, tako da je njegovo životno delo u svom najvećem delu skoro u potpunosti predato zaboravu.

ŽIVOT I OBIČAJI U NEKADAŠNJOJ JEVREJSKOJ MAHALI

Ovim beleškama želimo da evociramo i sačuvamo od zaborava život jednog sveta koga danas više nema, sveta koji je vekovima davao specifično obeležje jednom kraju Beograda, potpuno različitom od drugih delova grada toga doba. I da ostavimo zabeležene ritualne i folklorne običaje koji vode poreklo od dveju civilizacija: jedne autohtone, jevrejske, i druge iz nekadašnje španske postojbine, običaje donete kao kulturna baština. Ovo činimo tim pre što je ostao neobično mali broj živih svedoka koji su taj svet i njihov život poznavali. Jer, posle prvog svetskog rata jevrejska Mahala gubi svoj karakter isključivo sefardskog kraja. A za vreme drugog svetskog rata njeni jevrejski stanovnici su skoro svi uništeni kao žrtve nacističkog genocida.

I

Oduvek su beogradski Sefardi, po nekom nepisanom redu, bili podeljeni u dve grupe: na one imućnije (među ovima je bilo i bogatih) koji su stanovali *gore* u čaršiji, van Mahale: „los de arriba”, i na siromašniji svet koji je živeo *dole* u Mahali, na Jaliiji: „los de abajo.” Mi ćemo u ovom pregledu govoriti o ovoj drugoj skupini, o njenom životu i običajima, radostima i mukama, njenom čuvanju vekovnih tradicija. Među ovim ljudima bilo je dosta njih koji su bez teškoća sastavljali kraj s krajem; ali je veliki broj njihov bio mali čovek što živi od danas do sutra; ili pak oni koji su, služeći i nadničeći za zlehudu platu, tavorili u očekivanju da im deca (a njih je uvek bilo dosta) stanu na noge. Ova su obično služila kao šegrtri ili kalfe, ženska deca kao služinčad u porodicama onih „gore”, i tako ponešto doprinosila olakšanju domaćeg budžeta. Po zanimanju taj svet u Mahali bio je vrlo različit. Bilo je tu pijaćara, sitnih trgovaca, koji su prodavali rashodovani tekstil i sit-

nice, a poneki i žensku obuću izišlu iz mode, robu koju su im gro-sisti iz čaršije davali jeftino. Zatim ajari: kompanije od četvorice-petorice koji su otkupljivali robu izlaganu licitaciji, te bi je posle prodavali na pijaci. „Samsari” su za račun izvoznika na Savi ku-povali sirove jagnjeće i jareće kože, i sušili ih na tavanu šupa po dvorištima mahalskim. Starinari čiji su dućani bili na Batal-dža-miji, tj. prodavci starog odela i nameštaja. Posao prljav i nehigi-jenski, ali dosta unosan. Veliki broj mladih služio je u tadašnjoj čaršiji kod Starog telegrafa (Sremska ulica i Zeleni venac), u Va-sinoj ulici i na Zereku. Bilo je i nekoliko carinskih posrednika — špeditera, dobrih poznavalaca zamršenih propisa pri carinjenju (dumruku). Zatim zanatlije: obućari — „krpe”, mali krojači i kro-jačice belog rublja, limari, poneki farbar, štamparski radnik i ti-pograf; burekdžije koji su ujutru prodavali po radnjama sefardske specijalitete (pogačice sa sirom i kajmakom, *burekitas* sa sirom i spanaćem, *lekah-patišpan*), jedan čevabdžija, dve kafedžije, dva fijakerista i kočijaša sa špediterskim kolima. A bilo je ljudi bez određenog zanimanja *rinčiperos* — „Luftmenschen”. Nemoćni i bo-lesni, oni su životarili od darežljivosti Jevrejske opštine i dobro-tvornih društava (Žensko društvo, Udruženje za pomaganje siro-tinje — „Anije air”, *Oneg šabat** koje je docnije imalo i Dom za starce i starice) pa i od oba hrama. Veliki trgovci Sefardi primali bi petkom posete ove sirotinje koju su darivali novcem za „do-ček šabata”. I najzad treba tu još dodati: sveštenike, učitelje, crkve-njake, opštinsko osoblje, čuvare (*šomerim*) i nadzornike, svet koji se obavezno skupljao u sinagogama i *Tikun hacotu*** (čitaonici, vrsti *ješive*) i obrazovao potreban minjan od desetorice bez kojih se ne može održati služba u hramu.

Sav taj svet živeo je u svojim domovima skromno i povu-ćeno. Pa ipak, ako se i skomračilo ne može se reći da se gladovalo, ako se nije odevalo luksuzno, nije bilo odrpanih i u traljama. U tom siromaštvu, u toj mucu sastavljanja oba kraja, bilo je neke vere i optimizma da će doći bolji dani. Za to su nalazili podršku i ohrabrenja u striktnom ispunjavanju verskih propisa Tore, u ču-vanju subote i velikih praznika. Pa i u rezigniranom očekivanju da će se njihova deca penjati na lestvicama društvenim, na ko-jima su oni, njihovi roditelji, zbog teških uslova i nespremnosti za život, bili zaustavljeni. Docnijih godina taj optimizam zasnivao se na većim mogućnostima za zaradu i intenzivnijem školovanju njihove dece po srednjim i stručnim školama, pa i na fakultetima. I te nade nisu omanule. Iz jevrejske Mahale izišao je veći broj samostalnih trgovaca, zatim advokata, inženjera, lekara, a mnogi su u privatnoj pa i u državnoj službi zauzeli ugledne položaje.

Stanbene prilike u Mahali bile su daleko od zahteva higijene i konfora. Blizu Dunava, Mahala je nekoliko puta, za vreme veli-

* *Oneg šabat* (hebr.) = poštovanje (proslavljanje) subote.

** *Tikun hacot* (hebr.) = „Red ponoćne službe”; prostorija u kojoj se ta služba održava.

kih poplava, bila pod vodom koja je dopirala skoro do Dušanove ulice. Poplave su ostavljale vidne tragove na starim i rabatnim mahalskim kućama. U tesnim i krivim ulicama i sokacima bez prolaza popločanim turskom kaldrmom, osvetljeni retkim petrolejskim fenjerima, kuće su bile zidane još za tursko vreme. To su bile bondručare i od naboja, mnoge iskrivljene i naherene. Kroz razdešena ćerčiva zavijala je zimi košava, a krovovi pokriveni turskom ćeramidom, zarasli u mahovinu, prokišnjavali su. Za vreme pljuskova i kad se topio sneg, nije bila retkost videti lavore na krevetima, kako u njih kaplje kiša. Fasade su zalud čekale kre-

Dve tipične zgrade iz jevrejske mahale

čenja i popravke, zidovi — oblepljeni blatom i slamom — često su u visini čoveka otrbušatili kao trudnice pred porođaj. Bilo je pravo čudo kako se mnoge od tih kuća sklone padu nisu skljkale i srušile. A bilo ih je većinom vlažnih, čemu su ne malo doprinele čistunice-domaćice brižljivo perući iskrivljeni i crvotočni patos mlazevima vode, dok su mnoge tavanice od dasaka bile pocrnele i počađavele. Najveći broj kuća bio je prizemljuša — za moga vremena ne pamtim da je i jedna nova stanbena zgrada podignuta u Mahali — a na sprat nije bilo više od dve ili tri kuće sa ispustima — turskim erkerima i doksatima. Jevrejska škola u Solunskoj ulici bila je takođe na sprat, ali ona je morala biti sagrađena pre bombardovanja Beograda (1862), sudeći po jednoj neeksplodiranoj turskoj granati koja je kao uspomena na taj događaj bila vidno smeštena na krovu.

Prostrana dvorišta obrasla u travu imala su stare šan-dudove, od čijeg se ploda kuvalo vrlo ukusno slatko, zatim zōvu i bagrem, jorgovan i jasmin. A ponegde, kao u otmenoj kući Davičovih, iza stare sinagoge, bilo je osmanluka sa vinovom lozom. U avlijama bi žene, sedeći na travi ili na tronošcima, ispijale šoljice kafe egle-nišući o mahalskim novostima. Tu se leti u *gurnama* (male pečke oblepljene blatom) spremao ručak, a u jesen se u velikim kalaisa-nim tavama na sadžacima kuvao pekmez od šljiva; ostavljala u buretu turšija od paprika, krastavaca i zelenih paradajza sa ce-lerom. A tiju Rafael bi ujesen iz okolnih sela donosio domaćicama u čabricama srpski sir, čije spravljanje je on nadziravao zbog ri-tualnih propisa. Sve su to bili važni prehranbeni artikli neop-hodni za zimnicu u svakom urednom domaćinstvu. To je bila do-puna ili čak i jedina hrana za doručak i večeru. U mnogim kuhi-njama odžaci su bili starinski, otvoreni, nezaštićeni. Kiša je kroz njih šibala, a sneg upadao. U boljim kućama tu bi se u zaklonu sušili u dimu bataci kljukanih gusaka. Bavljenje u tim prostori-jama zimi bilo je za domaće prava muka zbog ledenog vetra koji je kroz odžak ubacivao pahuljice snega, vraćajući dim kojeg je bila kuhinja puna, dok je pod, popločan ciglama, bio vlažan od barica.

Pod takvim uslovima sanitarne prilike nisu bile na željenoj visini. Pa ipak, sve u svemu, taj veseli narod, i pored vlažnih i ne higijenskih stanova, nije bolovao od nekih težih oboljenja. Tu-berkuloza, tako obična drugde u to vreme, bila je u Mahali za-čudo retka. Sve dok nije pronađen lek protiv difterije, deca su teško bolovala od „gušobolje”. Posle poplava mnogi su se razbo-ljevali od malarije sa recidivama. Stariji svet i žene žalili su se na reumatične bolove. Pa ipak, i bez statističkih podataka, izvesno je da je smrtnost u Mahali bila znatno manja nego u drugim kra-jevima grada. To se ima zahvaliti, osim umerenosti, još i dobro uređenoj lekarskoj službi *Bikur holim*,* društava, pod upravom tadašnje Jevrejske opštine, koje je besplatno lečilo taj siromašni svet i davalo lekove. Društvo je imalo dobre i savesne lekare, koji su ostali u lepoj uspomeni beogradskih Sefarada. Među prvim je-vrejskim lekarima toga doba treba pomenuti dr Samuila Popsa, zatim starog dr Bernarda Brila. Sa zlatnim naočarima, krupan, po-malo trapava hoda, dr Bril donosio je tako reći svojom pojavom zdravlje u bolesnikovu kuću. Dobra srca i čovekoljubiv, on bi če-sto tutnuo pod jastuk siromašnom pacijentu novac za hranu. Za-tim, dr Simon Farhi ozbiljna držanja, pa dr Avram Farkić, koji bi svojim dosetkama hrabrio i raspoložio svoje bolesnike. I docnije mnogi drugi, mlađi lekari.

Ali osim stručnih lekara, i mnoge starije žene bavile su se lečenjem lekovitim travama pa i bajanjem i praznovericama. Te

---

* *Bikur holim* (hebr.) = poseta bolesnika.

su babe verovalе i pričale drugima priče o *sidim* (duhovima) i o *brušas* (vešticama) koje porodiljama krađu i zamenjuju novorođenčad. One su gasile živo ugljevlje i istopljenc olovo iznad pokrивene bolesnikove glave i iz oblika ohlađenog metala pogadale „uzrok” bolesti. Teški bolesnici oblačili bi u zoru košulje ostavljene prekonoc napolju na rosi. A najstroži bapski lek bio je „davanje jajeta” (*guevo*) koji se na tajanstveni način davao teškom bolesniku koga su čuvali *ruhesim* (noćni čuvari društva za ritualnu sahranu „*Hevra kadiša*”).* Poznavajući sva ta čaranja i bajanja, dr Brill, u teškim slučajevima, kada bi ga upitali za stanje zdravlja bolesnikovog, odgovorio bi, pola ozbiljno, pola ironično: Dajte mu *el guviziko* (malo jaje). Što bi značilo da su iscrpena sva lekarska sredstva.

II

U Mahali svet je u ranije vreme između sebe govorio jezikom špansko-sefardskim. To je onaj idiom donet iz Španije posle izgnanstva (1492), ali izmešan mnogim turskim, srpskim i hebrejskim rečima. Na tom jeziku ostale su sačuvane vrlo sočne poslovice i izreke** i poneke romanse. Taj jezik, ali mnogo čistiji i književniji, ostao je sačuvan u molitvenicima, a upotrebljavan je i u novinama koje su u drugoj polovini XIX veka izdavane u Beču, Solunu i Sarajevu. U Beogradu, devedesetih godina istoga stoleća izlazio je list „*El amigo del pueblo*”, čiji je urednik bio tadašnji beogradski rabin dr Simon Bernfeld. I ove novine kao i one u pomenutim varošima štampane su jevrejskim slovima tipa „raši”.

U Beogradu moga vremena bila je dobro uređena štamparija Samuila Horovica, koja je imala i jevrejska slova. U njoj su štampane neke knjige i molitvenici. Dr Bernfeld izdao je tu na španskom jeziku „*Istoriju Jevreja*”, a po njegovom odlasku iz Beograda popularni *haham* Bohore (Jakov behar Altarac) produžio je izdavanje „*Istorije Jevreja*” u tri knjige na špansko-sefardskom jeziku i jednog molitvenika (*Tefilat Jaakov*).*** Poznavali smo skromnog *hahama* Bohora, čoveka velike erudicije u Tori, Talmudu i istoriji Jevreja, čoveka koga su nemaština i domaće nevolje do kraja života gonile, ali koji je u svojim besedama kao i u životu zračio svojim nezlobnim humorom, kao pravi filozof.

III

Svakodnevni život našeg čoveka u Mahali odvijao se u krugu porodice, u staranju da se odgaji porod i u čuvanju nasleđenih tra-

* *Hevra kadiša* (hebr.) = sveti skup.

** Haim S. Davičo objavio je u Vladanovoj „*Otađzbini*” veliki broj ovih poslovice u srpskom prevodu.

*** Vidi: Šlang, *Jevreji u Beogradu*, str. 102.

dicija i vršenju verskih propisa. U tome se sastojala sadržina i smisao života prosečnog čoveka toga vremena. Ipak ne bi odgovaralo istini ako bi se tvrdilo da su oni ogrezli u neku zatucanost i mistificizam. Posećivanje hrama i ispunjavanje običaja bilo je tako reći zanimanje u slobodnim časovima ljudi nezauzetih drugim, neophodnim poslom. I mogućnost da se nadu sa drugovima i prijateljima. A priređivane su još i *tajfe*, vesela posela prilikom porodičnih svečanosti i praznika (svadbe, venčanja, *Bar-micva*, *Purim*). Tu bi se pričale narodne priče o Nasradin-hodži i Džuhi (vrsta Budalina Tale), a žene bi pevale stare romanse, sačuvane iz Španije.

Ako sinagoge radnim danom nisu bile pune, to se ne bi moglo reći za petak uveče (pa i subotu), kad se dočekivao *šabat*. Tada je svaki ko nije bio sprečen dolazio u hram. Posle hrama kod kuće domaćin bi pri svetlosti dveju sveća čitao pre obeda *kiduš*-molitvu*. Najlepši stoni pokrivač pokrivač bi sveže lepinje od finog brašna, premazane žumancetom. Rano u petak ljudi bi išli na pijak da se snabdu hranom, naročito *kašer* mesom, jer se za *šabat* svaki trudio da sve bude bolje i lepše opremljeno nego drugog dana. Za *šabat* se uveče obavezno iznosio na sto *pastel* (pita s mesom i iseckanim peršunom) i *fižon* (pasulj sa goveđim mesom). Kao deser: leti voće, zimi *hošav* (kuvane suve šljive). Vino, sem za *kiduš*, nije se pilo. Već u petak mesile bi se vruće pogačice sa sirom i kajmakom i *burekitas*, i to bi se serviralo podgrejano za subotnji doručak zajedno sa kuvanim jajima, vrlo ukusnim (kuvana su po dvatri dana sa ljuskama od crnog luka, sa dodatkom soli, bibera i ulja), uz čašicu šljivovice. Vrlo umereni u piću, naši ljudi zadirkivali su bosanske Sefarde što toliko vole „šljivu”. Ne pamtim da sam u Mahali ikad video pijanog Jevrejina. Jednog veseljaka, koji je voleo da popije „koju više”, drugovi su u šali prozvali „Malo-manje”, i taj nadimak ostao je prikačen i njegovoj deci. Stari ritualni propisi zabranjuju Jevrejima subotom paljenje i gašenje sveća kao i loženje peći. Tu bi dužnost vršili uz nagradu Šiptari ili muslimani. Subotom su dućani bili zatvoreni: bio je to zaista dan sedmičnog odmora po propisima Tore. Ali kad je zakonom objavljeno zatvaranje radnji nedeljom, većina Jevreja bila je primorana da i subotom drži radnje otvorene. Leti, subotom pred večer, žene bi sa decom sedele na travi na ledini Malog Kalemegdana, na dogled Dunava, i tu bi užinale. A nedeljom pravljeni su izleti u Topčider i na izvor „Hladne vode”, blizu Višnjice.

Pomenusmo *tajfe*. Za moga vremena bila je čuvena *tija* Džamila di Sid kao pevačica romansa uz *pandero* (dahire). Ona je bila neophodan „rekvizit” za *banjo di novjas* (kupanje mlade). Jednog dana pre svadbe čitava povorka žena i devojaka — rođake devojčine i mladoženjine — vodile bi mladu na kupanje u amam tiju-

---

* Kiduš (hebr.) = molitva osvećenja subote peharom vina.

Zunane, uz pesmu i dahire tija Džamile. Taj običaj imao je i praktične svrhe, da se pre svadbe otkriju mogući fizički nedostaci mladini. I mladoženju bi vodili drugovi obeju porodica na kupanje, ali sa mnogo manje ceremonija.

IV

Porodični život bio je u to doba strogo moralan, mnogobrojnost dece bio je za to dokaz. Neverstvo u braku bilo je retko. Brakovi su zaključivani obično uz posredovanje profesionalnih *kazaminteras* (provodađike, u šali nazivane *kazamintiras*, *mintiras* = laži). Bilo je i onda, razume se, ašikovanja mladog sveta, ali sa puno obzira, i ona bi se obično završavala venčanjem. Bilo je ipak, ali retko, ojađenih i napuštenih devojaka. Ali bi se tu umešala odrasla braća i rođaci devojčini, pa bi vršili moralni i fizički pritisak na momka. Ako je bio u pitanju miraz koji siromašni roditelji nisu mogli dati, tada bi se vršile *kožetas* (skupljanje priloga). Te bi se dužnosti primale ugledne i energične žene. One bi toga radi zašle po radnjama i kućama onih „gore”, ali uvek čuvajući diskreciju u pogledu imena devojke za koju se novac traži. Pitanje miraza za udavače u siromašnim porodicama nije bilo lako rešiti, makoliko da je miraz za današnje pojmove bio neznatan (10-30 dukata). U takvim slučajevima priskakalo je u pomoć „Žensko društvo” sa svojim *kožetas*. Svaki ko je mogao rado je prilagao. Udomiti sirotu devojku smatralo se za bogougodno delo, *zahut*. — Oko isplate miraza, čak i u imućnijim kućama, bilo je često okapanja. Provodađike, da bi svršile svoj „posao”, obećavale bi više nego što su roditelji mogli dati. Otuda potiče sefardski izraz: „Dobio miraz u ogledalu”, što znači da je mladoženji isplaćena samo polovina ugovorene sume (druga polovina je bila „u ogledalu”).

Pre svadbe u kući vereničinih roditelja izlagani su javno darovi i devojačka sprema koje mlada donosi mužu. Tom prilikom izvršio bi se *prisiado* (procena izloženih darova) čiji se iznos unosio u bračni ugovor zajedno sa sumom miraza. I još se dodavao jedan paušal koji je mladoženja dobrovoljno priznavao zbog toga što je mlada *virgo intacta**. Bračni ugovor *Ketuba*, u kome je bila naznačena ova ukupna suma, čitao se u sinagogi na dan venčanja pred svima. Ova institucija bila je važna zbog eventualnog razvoda braka, jer je muž bio dužan da razvedenoj ženi vrati ceo miraz.

Ako bi se sudilo po odredbama Mojsijeva zakona (V knjiga 24, 1) muž ima daleko većeg prava od žene u pogledu razvoda (*get*). U praksi pak nije bilo tako. Rabini, Talmud i tradicija ublažili su u znatnoj meri strogost tih odredaba i davale su daleko veće ga-

---

* Mlada koja nije kao takva ulazila u brak gubila bi privilegiju da bude venčana u sinagogi. Venčanje bi se tada obavljalo kod kuće, a to je za mladu bila velika sramota.

Žene koje su se preudavale venčavane su takođe kod kuće.

rantije ženi protivu zloupotreba i samovolje nesavesnog muža. O svemu tome sudio je Duhovni sud (*Bet din*). — U Mahali razvodi brakova bili su prilično retki.

Sve do prvog svetskog rata brakovi između Jevreja i ne-Jevreja bili su prava retkost. Devojka koja bi „uskočila” za nekog Srbina, smatrala bi se za izroda i kuknjavi roditelja za „pobeguljom” pridružila bi se cela Mahala: pokršćavanje je smatrano za pravu narodnu nesreću. Prelaz muškarca u hrišćansku veru bio je još redi. Ali najteži udarac za Mahalu bio je kad se sin samoga rabina Bidjeranija pokrstio. Cela Mahala bila je van sebe od zaprepasćenja. Bilo je predloga da se u znak opšte žalosti provede ceo jedan dan u postu kao na *Jom Kipur*. U Mahali stanovao je jedan pokršteni Jevrejin Jovan koji se oženio Srpkinjom. Ali on je u duši ostao Jevrejin. O velikim praznicima on se uvek vrzmao oko sinagoge da bi slušao pojanje molitava, ne smejući da uđe u hram. A ne bi ga ni pustili!

V

Za *Bar Micva* (sinagogalno punoletstvo) dečka koji je napunio 13. godinu, bio je veliki prijem u roditeljskom domu. Na jutarnjoj službi jedne subote slavljenika, obučenog svečano, sveštenik bi ceremonijalno prozvao na oltar. Dužnost mu je bila da pročita jedan odeljak Tore koja se čita te subote. To je u stvari prvo javno istupanje dečka koji je na taj način osposobljen za *minjan* (desetorica potrebnih da se služba može održati u hramu). Mati i rodake sa galerije sinagoge posipale bi ga bonbonama dok se peo uz oltar i kad se vraćao otud. On je mesecima vežbao kod sveštenika taj pasus Tore da bi mogao bez greške da ga pročita. Na primanju kod kuće, on bi imao još napamet da kazuje *daruš* (prediku) koju bi mu spremio učitelj ili sveštenik. Roditelji i rođaci darivali bi slavljenika poklonima u novcu, knjigama i stvarima. Ta svečanost ostavljala bi nezaboravan utisak na dečakovu dušu.

Pesah (Pasha) koja pada u proleće, stvarala je svakoj domaćici dužnost da izvrši *kal hamira* (veliko čišćenje) cele kuće. U celom domu ne sme ostati ni najmanje mrvice običnog kvasnog hleba, jer se za vreme osam dana, koliko traje Pasha, jede samo beskvasni hleb (u pomen izlaska iz Misira, kada su Jevreji pošli noseći testo bez kvasca). U pekari koju je držao jedan Makedonac, mesile su taj beskvasni hleb, *bojus* — pogače — Jevrejke pod strogim nadzorom opštinskog službenika. Dućan, unutrašnjost peći, amurluk i naćve bili su brižljivo očišćene novim metlama. Tek kad se završi podela pashalnog hleba i *nacá*, pekar je mogao peći običan hleb. Domaćica je spremala još i pashalne sudove. Koja ih nije imala zasebne, morala bi svoje obične, svakodnevnne, popariti ključalom vodom da bi se mogli upotrebljavati za vreme Pesaha.

Prve dve večeri proslavljane su po drevnom ritualu pashalne *Hagade*, koju je domaćin sa odraslim sinovima imao da pročita od korica do korica. I to uz razne obrede koji evociraju teško misirsko ropstvo. Za vreme obreda, najmlađe dete nosi obešeno o rame zavežljaj sa pashalnim hlebom. Na trpezu stavlja se jedan prazan tanjir sa priborom za nevidljivog gosta — proroka Iliju, a vrata se po tradiciji drže širom otvorena... Pasulj i krompir, ranijih godina, nije se jeo zbog toga što ta jela nabubre od nekog tobožnjeg kvasca! Vino za Pashu mora biti naročito spremno. Najzanimljivije je da Tora propisuje da Pasha traje sedam dana i tog se pravila drže u Palestini, dok se u dijaspori po vekovnom običaju Pasha praznuje jedan dan više!

Zimski praznici *Hanuka* i *Purim* slave se kao uspomena na dva događaja iz jevrejske prošlosti, od kojih je prvi autentično istorijski, dok za drugi nedostaje pouzdana podloga u povesnici jevrejskog naroda. Hanuka je praznik otpora i pobeđe junačkih Makabejaca nad grčko-sirijskim tiraninom Antiohom Epifanom, koji je pod smrtnom kaznom zabranio vršenje propisa Mojsijeva učenja. Svaka kuća u Mahali imala je menoru sa osam žižaka koje je domaćin sa ukućanima palio svakog dana po jedan više. To odgovara tradiciji po kojoj su Makabejci izvršili osvećenje hrama kada su zauzeli Jerusalim. Zbog ratnih događaja nije bilo dovoljno ulja da bi se hram osvetlio. Nađeno je samo u jednom krčagu nešto ulja, jedva za jedno veče. Ali se desilo „čudo“, to ulje bilo je dovoljno za svih osam dana Hanuke!

Za Hanuku mesile su domaćice naročite kolače: *halva di masa* (od brašna, ulja i šećera), *rokakes* (medeni kolači), *mezunot* (od brašna, jaja i šećera). Za ovaj praznik odevala bi se siromašna školska deca.

Purim se od pamtiveka proslavljao veselo i bučno, ne samo kod kuće, već i na ulici, tako da je davao utisak opšteg narodnog veselja. Mladarija bi se uveče oblačila u kostime sa maskama. Još pre praznika spremali bi se da prikažu neku epizodu iz jevrejske istorije (na primer onu o Esteri) ili iz srpske istorije. Uveče je u Mahali vrvelo kao u košnici. Srbi iz drugih delova varoši slegli bi se u Mahalu da vide maske. Po pojedinim kućama bili su postavljeni puni stolovi, a vrata su bila otvorena za goste koji su zajedno sa maskama ulazili i izlazili do duboko u noć. U hramu se čitala „Knjiga o Esteri“. Deca, koja su u hramu imala odvojena sedišta pod nadzorom parnasa, mogla su pri pomenu *Hamana** i njegovih sinova da lupanjem nogu o pod dadu izraza svom negodovanju. Sutradan glavna ulica u Mahali služila je za gromoglasni i bučni vašar. Na postavljenim stolovima prodavalo se voće, šećerlema,

---

* Haman — doglavnik persijskog kralja Ahašveroša iz „Knjige o Esteri“.

halva i dečje igračke. Žene su spremale specijalne purimske poslastice i kolače (baklava, *roskas di alhašuv, juzlime*)*.

Dečji praznik voća (*Frutas, Hamiša asar betevet*) bio je velika radost za decu, jer su se punile kese voćem i delile deci i rođacima. Verenik je slao verenici naročito izabrano, fino voće i bonbone. „Žensko društvo” delilo je kese sa voćem siromašnoj deci.

Tiša-be-av (9. dan meseca ava) bio je dan nacionalne žalosti. To je dan kada je vavilonski kralj Nebukadnecar srušio Solomov hram (586. pre n. e.). Istog datuma, 70. god. n. e., spalio je rimski vojskovođa Titus drugi hram u Jerusalimu. Ta dvoguba nacionalna katastrofa proslavljena je u Mahali po drevnom ritualu. Na navečerje toga dana ulazili su vernici u potpuno zamračenu staru sinagogu gde su na podu pred svetilištem gorele dve sveće. Sveštenici sede na zemlji pored sveća kao što se sedi u kući u kojoj leži mrtvac. Uzbudanim glasom čita se „*Eha*” („Pláč Jeremijin”), posle čega haham Adanja svečano, potresnim glasom objavljuje na španskom: „Danas je hiljada i (toliko) stotina godina kako je neprijatelj izraelskog naroda uništio našu svetinju”. Lelujava svetlost dogorelih sveća projecira izdužene, fantastične senke prisutnih na plafon staroga hrama. Ova jeziva slika, dostojna da je neki Rembrandt stavi na platno u svetlo-mračnom koloritu, — evocirala bi svu tragediju jednoga naroda koja traje više od dve hiljade godina. — Na ove reči uputili bi se svi u potpunom mraku, pobožno čuteći ka izlazu. Sutradan stariji svet držao je strogi post. Išlo se na groblje radi pomena pokojnicima...

Dva najveća praznika kod Jevreja su Nova godina (*Roš hašana*) i Praznik opraštaja (*Jom Kipur*). Čak i onaj Jevrejin čija noga preko godine nije prekoračila prag sinagoge dolazio bi o tim praznicima u hram, već i radi toga da se nađe i pozdravi sa prijateljima. Čitav mesec dana ranije skupljali bi se pobožni Jevreji još pre svađuća na *Selihot*** (opraštanje) u *Tikun hacotu*. Još u potpunom mraku pre toga *samas* (crkvenjak) išao je po Mahali i lupajući štapom na kapije kuća budio narod na službu. Bio je simpatičan običaj, očuvan još danas, da se o Novoj godini u hramu mire zavađeni pružajući jedan drugom ruku. A svi ostali čestitaju jedan drugom praznik rukovanjem i ljubljnjem.

Jom Kipur je dan kada pobožni Jevreji sa strahopoštovanjem očekuju kao da ima da padne presuda za dela i postupke učinjene u toku protekle godine. Oni kao da polažu o tome računa pred Bogom i pred svojom savešću, tražeći opraštaja za svoje grehove. Posti se celoga dana bez jela i pića, post koji počinje još od navečerja ovog najvećeg praznika. U to doba bio je običaj da svaki donese i zapali voštanu sveću u hramu. Sveće su stvarale zagušljivu atmosferu, pa je docnije to ukinuto. Posle pokajničke molitve *Kol*

* *Roskas di alhašuv, juzlime* (špansko-sefard.) = specijalne purimske poslastice od brašna, oraha i meda.

O slavljenju Purima u jevrejskoj Mahali mi smo objavili opširan napis u „Jevrejskom almanahu” za godinu 1954.

** *Selihot* (hebr.) = opraštanja.

Nidre* kada se sve Tore obnose oko stolova vernika, vršio bi se pomen pokojnicima, počev od rabina i sveštenika umrlih pre više vekova. Post su držali čak i dečaci koji su prošli Bar-Micvu. Ceo dan ostaje se u hramu, a kad se pojave prve zvezde i čuje gromki zvuk šofara (roga) praznik i post su završeni.

VI

Devedesetih godina prošloga veka, kada u Beogradu nije bilo ni 60.000 stanovnika, mlađi svet pojedinih delova grada (Dorćol, Palilula, Vračar, Savamala) bili su tako neprijateljski zagriženi, da su vođene čitave epske bitke kamenicama. Svaki kraj imao je svoje čuvene vođe, poznate siledžije. To je bio slučaj u mnogim varošima u unutrašnjosti Srbije. A da se to moglo dešavati i u Beogradu, pokazuje da i Beograd nije bio ništa drugo do jedna velika palanka. Od tih „desanta” nije bila pošteđena ni Mahala. „Neprijatelj” bi se obično spuštao preko ledina Malog Kalemegdana, i posle napada mnogi prozori bili bi polupani, a glave okrvavljene. U Mahali borbu bi prihvatao neustrašivi, rano preminuli, Juda Davičo. Zaklanjajući glavu jednom rukom i držeći kamenice u drugoj, on bi sa drugovima jurišao u protivnapad. Bitke su se vodile sa promenljivim ishodom. Juda bi se ponekad vraćao kući obliven krvlju.

Nije to bila neka mržnja prema Jevrejima. Odnosi između omladine srpske i jevrejske postajali su utoliko prisniji ukoliko je priticaj Jevreja u srpske škole s vremenom bivao jači. Ali tako nije bilo uvek u prošlosti. Knez Miloš je imao nesumnjivo simpatije za svoje „staroverce”, kako je on zvao Jevreje. Verovatno i zbog svojih prijateljskih i poslovnih veza sa Hajimom ben Davidom, koga je on nazvao „Davičo” i koji mu je jednom život spasao. Ali pod knezom Aleksandrom i knezom Mihailom izdata je naredba kojom se zabranjuje Jevrejima stanovanje u unutrašnjosti i sticanje nepokretnih imanja. Ta je naredba povučena za vreme druge vlade kneza Miloša, ali posle njegove smrti oduzeta su Jevrejima pomenuta prava. To je trajalo do Berlinskog kongresa (1878), kada je svima balkanskim Jevrejima u načelu priznata ravnopravnost. Tek ustavom od 1888. god. data su srpskim Jevrejima sva građanska prava kao i drugim srpskim državljanima. Taj radosni događaj svečano je proslavljen u Mahali. Jedna deputacija predvođena predsednikom Opštine Jakovom M. Alkalajem bila je primljena kod kralja Milana, da mu se zahvali, i podnela mu je tom prilikom na dar srebrnu *megilu* („Knjigu o Esteri”).

VII

U Beogradu je postojala i Opština eškenaskih Jevreja, mada je njihov broj bio mnogo manji. Između sefardskih i eškenaskih Jevreja ne samo da nije bilo prisnog kontakta, već je postojala pod-

* Kol Nidre (aram.) = sva zavetovanja.

vojenost koja se najbolje ogledala u zasebnim grobljima — slučaj koji se teško može još negde naći. Ukoliko je bilo među njima opštenja, to je bilo na poslovno-trgovačkom planu. Medusobne socijalne i kulturne veze nisu skoro ni postojale. Brakovi između Sefarada i Eškenaza bili su prava retkost. Ali ta se situacija bitno izmenila pred ratove 1912-1914. godine. U novoosnovanu „Ložu Bene Berit” ušli su ugledni građani obeju opština. Sa širenjem cionističkog pokreta posle Balfurove deklaracije, pokret koji je obuhvatio Jevreje oba obreda, međusobni brakovi postali su mnogo češći, da bi se time potvrdilo da i jedni i drugi pripadaju istom narodu.

I Sefardi i Eškenazi imali su *šohetim* (ritualni koljiči) koji su klali stoku i živinu po propisima Tore (kašer). Zatim, svaka opština imala je svoga *moela*, profesionalnog stručnjaka za obrezivanje muške dece. Posle prvog svetskog rata tu dužnost vršio je lekar-hirurg u prisustvu sveštenika.

VIII

Ako je privatni život mahalskih stanovnika nosio sve karakteristike povučenosti i skromnosti, društveni život Sefarada nije bio manje živ i intenzivan. Osim društava sa versko-ritualnim sadržajem („Hevra Kadiša” — za ritualnu sahranu; *Oneg šabat* i *Gemilut hasadim** — za čuvanje subote; *Tikun hacot* — vrsta ješive) bilo je organizacija sa dobrotvornim, kulturnim i književnim ciljevima. I još društava za štednju i pozajmice, u koja treba računati i dve banke (Beogradska Trgovačka Štedionica i Banka Merkur, a posle prvog svetskog rata Generalna Banka i Banka Metropol).

Društvo „Potpora” pomagalo je prvo siromašne studente, a posle i učenike na zanatima. Klub „Zajednica”, sa prosvetnim ciljevima, izdavalo je čak i svoj list na srpskom jeziku. „Srpsko Jevrejska književna zajednica”, osnovana oko 1894. god., okupila je izvestan broj jevrejskih i srpskih intelektualaca (Benko Davičo, Jovan Mandil, Rafailo Finc, Avram Lević, Pera Taletov, prof. Gligorije Hadži-Tašković i drugi). Društvo je imalo svoju biblioteku i čitaonicu i održavalo i neka predavanja. Ali od svih kulturnih društava najveći značaj i uticaj je imalo *Srpsko-jevrejsko pevačko društvo*, širenjem jevrejske svetovne i sinagogalne, kao i srpske i jugoslovenske pesme. Radom svojih spremnih horovođa (Pokorni, Josif Marinković, Brezovšek, Malata, Maržinec, i naročito N. V. Štirski) stvoren je vrlo disciplinovan mešoviti hor koji je podigao renome ovog prevačkog društva tako da se ono ubrajalo u prva te vrste u Beogradu. Ono je prenelo srpsku pesmu i u druge krajeve (Sarajevo, Vojvodina), i ta su gostovanja bila u patriotskim inten-

---

* *Gemilut hasadim* (hebr.) = ukazivanje usluga.

cijama tadašnjih službenih krugova. Osim svojih koncerata i zabava ono je, mnogo pre „Opere” Žarka Savića i Narodnog pozorišta, izvelo prvi put u Beogradu pod dirigentskom palicom zaslužnog Štirkog Smetaninu operu „Prodana nevesta”.

IX

Osim održavanja službe u hramovima, zadatak svih opštinskih uprava bila je briga oko nastave u jevrejskim školama, koje su radile u časovima kada državne škole nisu imale predavanja. U početku nastavnici su, kao i mnogi sveštenici, bili samouci-volonteri bez pedagoške spreme. Docnije, naročito posle prvog svetskog rata, primani su stručnjaci i sa fakultetskom spremom — teolozi, historičari, itd. Nastava je obuhvatila čitanje molitvenika, Bibliju i biblijsku istoriju, istoriju jevrejskog naroda i moderan jevrejski jezik (ivrit). Predavanja su držana u jevrejskoj školi u Mahali, a zatim u novom Jevrejskom domu. Devedesetih godina prošloga veka, rabin Bidjerano otvorio je Seminar (viša teološka škola), koji su posećivali naročito odabrani i spremni mladići. Bilo ih je oko desetorice, od kojih je samo jedan (Jakov Katalan) ostao u struci kao sveštenik. Nastava u jevrejskim školama bila je obavezna, jer su državne škole tražile za srpsku decu polaganje ispita iz hrišćanske nauke, a od jevrejske ocenu iz Biblije. Posle prvog svetskog rata, priticajem Jevreja iz cele zemlje, u jevrejskim školama u Beogradu broj đaka dostizao je cifru od 500.

X

Sve do prevrata 1903. god. život Sefarada u Beogradu tekao je jednoliko i mirno kao Dunav u večernjim časovima. Prevrat 1903. god. i dolazak kralja Petra I bio je prekretnica u dotadašnjem učmalom privrednom i reakcionarnom političkom životu Srbije. Otvorene su perspektive za snažan privredni razvoj zemlje, državne finansije se sređuju, zajmovima dobijenim iz Francuske podižu se nove pruge, trgovina i industrija kreću napred. Napredak u svakom pogledu odrazio se i na opšte prilike Jevreja, od kojih je veliki broj delovao kao trgovac, privrednik i posrednik.

Posle uvođenja novog demokratskog režima i beogradski Jevreji — naročito Sefardi — pokazuju jače interesovanje za politička strujanja. Za vreme stare vladavine beogradski Jevreji imali su ponekad svoje narodne poslanike, ali to su bili ukazom postavljeni, t.zv. „vladini poslanici” (Avram Ozerović, David Buli). Posle 1903. na slobodnim izborima Beograd je, prvi put u parlamentarnoj istoriji Srbije, izabrao jednog Jevrejina, Bencionu Bulija, za narodnog poslanika.

Godine su prolazile i nove generacije intelektualaca Sefarada sa stručnom i akademskom spremom počele su pristizati. Ranije su se oni sa višim kvalifikacijama jedva mogli izbrojati na prste jedne ruke (David A. Koen, advokat i pisac „Beseda”, ubijen od Bugara 1915. u Nišu; Haim S. Davičo, književnik, pisac „Sa Jalije”; dr David M. Alkalaj advokat, Jovan Mandil novinar, Rafailo Finc advokat i dr.), sada je stručne škole i fakultete završio veći broj jevrejskih studenata. Puni poleta i energije, oni su ulazili u javni život i zauzimali pozicije u jevrejskim ustanovama. Ali Jevrejsku

Uprava jevrejske verske opštine (1887—96.) na čelu s Jakvom M. Alkalajem (u sredini)

opštinu držali su i dalje oni „gore” čvrsto u svojim rukama (predsednik Haim Azriel, potpredsednik dr David Alkalaj). Neslaganje između starih konzervativaca koji su držali vlast i mladog naraštaja bila je prirodna posledica smene generacija, i ono se pretvorilo u borbu, oštru i beskompromisnu za tadašnju Opštinu i protiv nje, i to: na zborovima građana, u štampi, brošurama, pa i pred sudom. Neposredni povod raspaljivanju strasti bilo je pitanje zidanja sinagoge *Bet Jizrael* u Cara Uroša ulici (u drugom svetskom ratu Nemci su je bacili u vazduh). Narod je opoziciju nazvao „Mlado-Turcima”, a pristalice opštinske uprave „Staro-Turcima”. „Mlado-Turci” su oštro zamerali familijarnost u trošenju opštinskog novca oko zidanja nove sinagoge, poverene rođenom sinu predsednikovom,

Davidu-Viktoru Azrielu. Ceo sefardski svet bio se uskomešao i borba je trajala čitavu godinu, da bi se završila potpunom pobedom „Mlado-Turaka” koji su na prvim opštinskim izborima dobili Opštinu.

Pod novim okolnostima stvoreni su uslovi za intenzivnije i prisnije odnose Sefarada sa srpskom sredinom. Mlađi naraštaj govori već pravilnim i čistim srpskim jezikom, španski idiom se potiskuje i njime se služe samo stariji po kućama. Međutim, integracija te male jevrejske skupine nije se ipak vršila ni brzo ni potpuno. Ranijih godina glavna smetnja bio je zaseban jezik Sefarada i njihov odvojen život. Kad su neki naši intelektualci (David A. Koen, na pr.) pokušali da to uklapanje Sefarada u srpsku sredinu izvrše asimilacionom formulom: „Srbi Mojsijeve vere”, po primeru zapadnoevropskih Jevreja, to je kod nekih Srba primljeno sa simpatijom, ali kod mnogih nije; infiltracija tuđeg elementa nije bila za njih poželjna. (Uzged: Sefaradi nisu posrbljavali svoja imena, poneki su samo dodavali svome prezimenu „ić”, što je izazivalo ironične primedbe.) Uostalom, poznat je zakon iz sociologije Jevreja, da tendencija Jevreja za potpunom asimilacijom izaziva otpor i negodovanje okoline. Primera za to imamo u mnogim zemljama i u raznim istorijskim epohama.

Pa ipak, kulturna i privredna integracija srpskih Jevreja uopšte, a Sefarada napose, vršila se stvarno, na drugi način i bez promene imena i pokrštavanja. Za vreme bosanske krize (1908) i sva tri rata (1912-1918), Sefardi kao i Eškenazi davali su primere patriotizma i savesnosti u službi, što je naišlo na priznanje službenih krugova i civilnih i vojnih. U oba balkanska rata kao i u prvom svetskom ratu, Jevreji su svojim grobovima posejali bojišta po Makedoniji i Bugarskoj (Jedrene). Za vreme austro-ugarske okupacije Beograda (1915-1918) patriotizam izgladnelih beogradskih Jevreja dovodio je do besa ljude iz Guvernmana: oni su uzalud tražili saradnike među Jevrejima. Ali su baš zbog toga uzimali nesrazmerno veliki broj jevrejskih talaca.

Stvaranjem države Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršena su velika pomeranja u odnosima između pojedinih slojeva. I to kako u široj srpskoj sredini, tako i među beogradskim Jevrejima, posebno Sefardima. U vremenu inflacije i prestanka predratnih trgovačkih veza sa bivšom Austro-Ugarskom i Nemačkom, mnoge predratne firme nisu se snašle. Naprotiv, mlađi element iz Mahale, došavši iz Soluna i Zapadne Evrope, uspeo je da izbije na površinu. Tako je izvršena izvesna nivelacija životnog standarda između onih „gore” i onih „dole” u korist ovih drugih. Sefardi iz porušene Mahale sele se na Zerek, u čaršiju i Batal-džamiju. Doseljavaju se u Beograd još mnogi Sefardi iz Bosne, Hercegovine, Makedonije. Samim tim jevrejska Mahala prestaje da bude centar sefardskog života. Mnogi partijarhalni običaji napuštaju se ili se modifikuju na savremeniji, moderan način. Purimska svečanost, na primer, ne održava se više u Mahali. Ona je zamenjena maskiranim balovima

ženskog i pevačkog društva. *Macot* za Pesah ne prave se više kao pre, one se sada donose iz drugih mesta, fabrički spremljene. Nova sinagoga postaje centar verskog života; od dveju sinagoga u Mahali jedna je ratom porušena. Kupanje mlade ne praktikuje se više: tiju-Zunanin amam takođe je srušen. Služba se u novom hramu modernizuje: učestvuje pevačko društvo sa svojim mešovitim horom u pratnji harmonijuma. A u novo sazidanom Jevrejskom domu (ul. 7. jula 71. i 71a) smeštene su, osim kancelarija Sefaradske opštine, i sve njene institucije (škola, dobrotvorne i kulturne organizacije, zatim Loža Bene Berit i Cionistička organizacija). U njoj nalazi svoje specijalne prostorije i tek osnovana Jevrejska čitaonica sa svojom bogatom bibliotekom. Ona je sve do drugog svetskog rata priređivala vrlo zapažena predavanja. Predavači su bili ugledni profesori univerziteta i javni radnici Srbi i Jevreji.*

I mada su u Mahali dve organizacije: „Žensko društvo” i „Oneg Šabat” podigli svoje ugledne domove (ovo poslednje i dom za starce i starice), jevrejska Mahala izgubila je nekadašnji značaj. Ona je preseljenjem velike veličine Sefarada prestala da bude jevrejska Mahala samim tim što u njoj Jevreji skoro više nisu ni stanovali.

---

* Aron Alkalaj: „Dvanaest godina Jevrejske Čitaonice” (Jevrejski almanah za god. 1955/56).

O JEVREJSKIM ŠKOLAMA U BEOGRADU U XIX VEKU*

Poznato je da su Jevreji jedini narod koji je uspeo da obnovi svoju državu 2000 godina posle gubitka državne samostalnosti i raseljavanja po čitavom svetu. Pri tome je potrebno imati u vidu činjenicu da su oni uprkos velikim teškoćama na koje su nailazili u toku svoje prošlosti uspeali da sačuvaju glavna obeležja svoje narodne kulture: jezik, pismo, običaje i religiju, i da su dobrim delom zahvaljujući upornom čuvanju navedenih tekovina uspeali da obnove i državu. Zato proučavanje pitanja jevrejskih škola u dijaspori zaslužuje veliku pažnju istraživača.

Prvi tragovi o naseljavanju Jevreja na teritoriju današnjih južnoslovenskih država potiču još iz starog veka. A krajem XV i početkom XVI veka došlo je do masovnog naseljavanja Sefarada na Balkan, oni žive sa južnoslovenskim narodima, koji baš tada gube svoje nezavisne države, ali se trude da na ovaj ili onaj način sačuvaju svoje ime, jezik, običaje i pismo. Jevreji koji su tokom XIX veka živeli u Beogradu imali su prilike da neposredno prate oslobođenje srpskog naroda ispod viševekovnog turskog jarma i da pri tome vide koliko je truda taj narod uložio da bi ponovo podigao na viši nivo svoju vekovima sputavanu kulturu, ne ometajući pri tome ni razvoj kulture onih etničkih grupa koje su se u danom momentu našle na tlu Srbije. Zato je posebno interesantno ispitati kako se formiranje nove srpske države odrazilo na prosvetne prilike beogradskih Jevreja. U sledećim redovima iznećemo, na osnovu do sada nepoznatih dokumenata, neke momente iz kulturne prošlosti Jevreja u Beogradu, i to one koji se odnose na osnivanje prve jevrejske škole u kojoj se učio i srpski jezik.

Pre nego što prikažemo ovu građu upoznaćemo čitaoce sa do sada poznatim činjenicama o jevrejskoj školi u Beogradu tokom XIX veka.

Govoreći o kulturnim prilikama beogradskih Jevreja toga vremena, Šlang kaže da se u jevrejskim školama¹ učila uglavnom jevrejska književnost, a da je nastavni jezik bio španjolski. Učitelji su bili pomoćnici sveštenika, za početnike, dok su rabini pou-

čavali starije đake. Interesantna je Šlangova napomena da su se oni učenici koji su želeli da nauče srpski jezik obraćali privatnim licima, što ukazuje na to da se srpski jezik nije predavao u ovim školama.

Najstariji nama poznati podatak na osnovu kojeg se može zaključiti da je u Beogradu postojala jevrejska škola u XIX veku, nalazi se u haračkom defteru za 1827. god. u koji je upisano 239 jevrejskih poreskih glava; od toga broja 22 osobe su bile jevrejski učitelji, đaci i sveštenici². Objavljen je i spisak Jevreja po zanimanjima iz kojeg se vidi da je 1845. god. među njima bilo šest učitelja (tri svetovna i tri verska) i 76 đaka³. Iako se iz ovog dokumenta ne vidi kakvog su karaktera bile škole za koje su bili vezani navedeni učitelji i đaci, ipak se sa sigurnošću može reći da se ovde radi o jevrejskim verskim školama⁴.

Međutim, nesumnjivo kao jedan od najznačajnijih događaja kulturne istorije beogradskih Jevreja u XIX veku, vredi zabeležiti osnivanje fonda za podizanje jevrejske škole 1847. god. Izložićemo događaje držeći se hronološkog reda dokumenata.

Predstavnici Jevrejske opštine u Beogradu obratili su se 13. aprila 1847. god⁵. Početelstvu prosveštenija s molbom za odobrenje osnivanja fonda iz kojeg bi trebalo podići školu za duhovno obrazovanje jevrejske omladine. Kao što se iz teksta molbe vidi, fond je trebalo osnovati od dobrovoljnih priloga članova opštine. Bilo je predviđeno da svaki imućniji član opštine u toku narednih pet godina priloži 180 groša i to u ratama od tri groša mesečno. Za tih pet godina trebalo je novac stavljati pod interes s tim da se ni interes ni glavnica ne diraju, dok se ne prikupi dovoljna svota da se iz fonda može davati pristojna plata učiteljima. Verovatno zato da bi ubrzali čitavu akciju i da pred vlastima pokažu dobru volju, potpisani predstavnici Jevrejske opštine, Mošu⁶ Čelebon Ozer i Josif Kum av. Ruso pozajmili su opštini na pet godina 800 forinti srebra bez kamate. Pored toga sto ljudi je priložilo 150 forinti, a u hramu je prikupljeno 50 forinti, tako da je fond već pre zvaničnog odobrenja za početak rada imao na raspolaganju svotu od 1000 forinti.

Početelstvo prosveštenija je ovu molbu poslalo Upraviteljstvu varoši Beograda 27. maja iste godine s uputstvom da izvidi pristaju li Jevreji na davanje doprinosa za školski fond. U svom izveštaju od 12. juna upravitelj varoši Beograda obaveštava Početelstvo da je član Upraviteljstva Nikola Kostić sakupio sve članove Jevrejske opštine i da su oni tom prilikom jednoglasno pristali na davanje doprinosa. Tom prilikom opštinari su predali Kostiću i „Uredbu pečatanu na evrejskom jeziku”⁷. Istovremeno su izrazili i negodovanje protiv „prokletstva” na kraju Uredbe. Zato je upravitelj Beograda skrenuo pažnju Početelstvu da bi taj deo Uredbe trebalo izmeniti, jer ne odgovara duhu vremena. Uz original Uredbe predata je i kopija — prevod na srpskom jeziku pod naslovom „Srećno preduzeće za školsku naredbu”⁸. Ona na kraju sadrži veoma oštru duhovnu sankciju koja glasi: „koji od nas ovo

Содержание: 1. Введение. 2. Глава I. Общие положения. 3. Глава II. Права и обязанности граждан. 4. Глава III. Государственный строй. 5. Глава IV. Судоподобные органы. 6. Глава V. Финансы. 7. Глава VI. Вооруженные силы. 8. Глава VII. Международные отношения. 9. Глава VIII. Заключительные положения.

Введение. Мы, нижеподписавшиеся, представители различных слоев населения, объединившись для достижения общенациональных целей, предлагаем гражданам Российской Империи принять настоящую Конституцию. Мы стремимся к созданию справедливого и демократического государства, основанного на принципах свободы, равенства и законности.

Глава I. Общие положения.

1. Российская Империя есть демократическое государство, основанное на принципах свободы, равенства и законности. 2. Высшей властью в государстве является народ. 3. Государственная власть осуществляется на основе разделения на законодательную, исполнительную и судебную. 4. Граждане Российской Империи равны перед законом. 5. Каждый гражданин имеет право на свободу мысли, слова, совести, вероисповедания, собраний, мирных собраний и выражения своих взглядов в печати. 6. Каждый гражданин имеет право на участие в управлении государством. 7. Каждый гражданин имеет право на труд, на отдых и на социальное обеспечение в старости, в болезни и при инвалидности, вызванной вследствие трудового увечья или старости. 8. Каждый гражданин имеет право на образование. 9. Каждый гражданин имеет право на жилище. 10. Каждый гражданин имеет право на защиту своей собственности. 11. Каждый гражданин имеет право на защиту своей чести и доброго имени. 12. Каждый гражданин имеет право на защиту своей свободы. 13. Каждый гражданин имеет право на защиту своей жизни. 14. Каждый гражданин имеет право на защиту своей семьи. 15. Каждый гражданин имеет право на защиту своих законных интересов. 16. Каждый гражданин имеет право на защиту своих законных прав. 17. Каждый гражданин имеет право на защиту своих законных обязанностей. 18. Каждый гражданин имеет право на защиту своих законных интересов. 19. Каждый гражданин имеет право на защиту своих законных прав. 20. Каждый гражданин имеет право на защиту своих законных обязанностей.

1. Государство гарантирует каждому гражданину свободу мысли, слова, совести, вероисповедания, собраний, мирных собраний и выражения своих взглядов в печати. 2. Государство гарантирует каждому гражданину право на участие в управлении государством. 3. Государство гарантирует каждому гражданину право на труд, на отдых и на социальное обеспечение в старости, в болезни и при инвалидности, вызванной вследствие трудового увечья или старости. 4. Государство гарантирует каждому гражданину право на образование. 5. Государство гарантирует каждому гражданину право на жилище. 6. Государство гарантирует каждому гражданину право на защиту своей собственности. 7. Государство гарантирует каждому гражданину право на защиту своей чести и доброго имени. 8. Государство гарантирует каждому гражданину право на защиту своей свободы. 9. Государство гарантирует каждому гражданину право на защиту своей жизни. 10. Государство гарантирует каждому гражданину право на защиту своей семьи. 11. Государство гарантирует каждому гражданину право на защиту своих законных интересов. 12. Государство гарантирует каждому гражданину право на защиту своих законных прав. 13. Государство гарантирует каждому гражданину право на защиту своих законных обязанностей.

Глава II. Права и обязанности граждан.

1. Граждане Российской Империи имеют право на участие в управлении государством. 2. Граждане Российской Империи имеют право на труд, на отдых и на социальное обеспечение в старости, в болезни и при инвалидности, вызванной вследствие трудового увечья или старости. 3. Граждане Российской Империи имеют право на образование. 4. Граждане Российской Империи имеют право на жилище. 5. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своей собственности. 6. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своей чести и доброго имени. 7. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своей свободы. 8. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своей жизни. 9. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своей семьи. 10. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своих законных интересов. 11. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своих законных прав. 12. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своих законных обязанностей. 13. Граждане Российской Империи имеют право на участие в управлении государством. 14. Граждане Российской Империи имеют право на труд, на отдых и на социальное обеспечение в старости, в болезни и при инвалидности, вызванной вследствие трудового увечья или старости. 15. Граждане Российской Империи имеют право на образование. 16. Граждане Российской Империи имеют право на жилище. 17. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своей собственности. 18. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своей чести и доброго имени. 19. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своей свободы. 20. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своей жизни. 21. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своей семьи. 22. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своих законных интересов. 23. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своих законных прав. 24. Граждане Российской Империи имеют право на защиту своих законных обязанностей.

Всего страниц 100. Цена 1 рубль. Издательство "Российская Империя".

Содержание

Введение. Мы, нижеподписавшиеся, представители различных слоев населения, объединившись для достижения общенациональных целей, предлагаем гражданам Российской Империи принять настоящую Конституцию. Мы стремимся к созданию справедливого и демократического государства, основанного на принципах свободы, равенства и законности.

1. Российская Империя есть демократическое государство, основанное на принципах свободы, равенства и законности. 2. Высшей властью в государстве является народ. 3. Государственная власть осуществляется на основе разделения на законодательную, исполнительную и судебную. 4. Граждане Российской Империи равны перед законом. 5. Каждый гражданин имеет право на свободу мысли, слова, совести, вероисповедания, собраний, мирных собраний и выражения своих взглядов в печати. 6. Каждый гражданин имеет право на участие в управлении государством. 7. Каждый гражданин имеет право на труд, на отдых и на социальное обеспечение в старости, в болезни и при инвалидности, вызванной вследствие трудового увечья или старости. 8. Каждый гражданин имеет право на образование. 9. Каждый гражданин имеет право на жилище. 10. Каждый гражданин имеет право на защиту своей собственности. 11. Каждый гражданин имеет право на защиту своей чести и доброго имени. 12. Каждый гражданин имеет право на защиту своей свободы. 13. Каждый гражданин имеет право на защиту своей жизни. 14. Каждый гражданин имеет право на защиту своей семьи. 15. Каждый гражданин имеет право на защиту своих законных интересов. 16. Каждый гражданин имеет право на защиту своих законных прав. 17. Каждый гражданин имеет право на защиту своих законных обязанностей.

ne ispuni, protivan će biti svetinji ovoj, protivan glasu pradedova naših; dakle i samome Bogu protivan pokazaće se”.

U „Srećnom preduzeću” se kaže da su „upravitelji fonda” uvideli kako im škole iz dana u dan opadaju, jer slabo plaćeni učitelji nemaju volju da poučavaju omladinu, a deca se udaljavaju od škole i nimalo ne napreduju u veronauči. To očitó dokazuje da se i u ovom slučaju radilo o verskoj školi. Dokumentat je potpisalo dvanaest upravitelja fonda na srpskoj kopiji, dok bi u originalu trebalo da bude devedeset⁹ potpisnika. Upravitelji se obavezuju da će uvek i u svako doba polagati računa o prihodima i rashodima svim potpisnicima, da će svoje odluke podnositi na uvid članovima fonda, da za pet godina ništa neće uzimati iz kase fonda i da će se posle tog roka brinuti o njegovoj nameni. Takođe se napominje da je ta akcija još ranije započeta, ali nikakav uspeh nije postignut zbog koristoljublja pojedinaca. Za slučaj smrti jednoga od dvanaest upravitelja ili promene mesta boravka, predviđeno je da potpisani između sebe većinom glasova izaberu drugoga.

Ipak, ovaj proglas nije bio odraz mišljenja celokupnog članstva tadašnje beogradske Jevrejske opštine. To se vidi iz predstave upućene 10. juna Upraviteljstvu varoši Beograda potpisane od tadašnjih kmetova¹⁰. U predstavi se najpre izražava radost što ima takvih članova opštine koji se brinu o školovanju jevrejske omladine, ali je istovremeno izražena i bojazan da osnivači novog školskog fonda nisu izabrali dobar put za sprovođenje svog programa. Kmetovi su na „Srećno preduzeće” stavili ove primedbe: nedemokratsko rukovođenje fondom, jer su osnivači odredili za sve opštinare jednake novčane priloge, a istovremeno zadržali upravu u svojim rukama, i kako to stoji u predstavi, „ispitivanje njiovi dela zabranili”, zadržali pravo popunjavanja mesta u upravnom odboru fonda, što proklinju svakog ko primeti grešku u njihovom radu¹¹, što su ne samo rođaci među sobom, nego među njima ima i ljudi koji služe i zavise od drugih, a neki su uz to austrijski državljani. Kmetovi su predložili da se svi članovi opštine međusobno sporazumeju i uspostave zajednički fond, koji bi nastao spajanjem već postojećeg sa novim fondom. kako bi se udruživanjem snaga lakše ostvario zajednički cilj. Takođe je predloženo da fondom upravljaju trojica tutora, koji će se menjati svake tri godine s tim što će izbor vršiti svi članovi opštine.

Iz ovoga proizlazi da su unutar opštine postojale dve stranke koje su nastojale da sprovedu u život svoja gledišta. Tadašnjim vlastima je, koliko se to iz dokumenata može videti, bilo važno samo jedno: da li članovi opštine imaju volju da potpomognu održavanje školskog fonda, dok su sve ostalo prepustili samoj opštini. To pokazuje rešenje Popečiteljstva prosvetljenija upućeno 4. jula Upraviteljstvu varoši Beograda¹². Iz nekih primedaba kmetova Jevrejske opštine može se zaključiti da se ovde nije radilo o običnom stranačkom sukobu. Naime, u navedenoj predstavi kmetova izričito stoji da među potpisnicima „Srećnog preduzeća” ima „ljudi

koji služe i od drugi zavise", što je po našem mišljenju indikacija koja ukazuje na sukob raznih društvenih slojeva, koji u to vreme zahvata gradsko stanovništvo u Srbiji. U prilog ovom mišljenju ide i navedeni predlog kmetova da se za upravitelje fonda biraju ljudi koji „sami svoju radnju imaju” i žive nezavisno. Stoga mislimo da je ovo bio pokušaj trgovačkog sloja, možda onog ekonomski naj-snažnijeg, da preuzme upravu nad fondom iz kojeg se imala osno-vati jevrejska škola. Ne možemo reći kako je završena ova borba unutar same opštine, jer ne raspoložemo potrebnim dokumentima. Važno je da je cilj bio postignut, da je škola otvorena i da je funk-cionisala po pravilima ovog fonda, o čemu će nešto kasnije biti govora.

I do sada je bilo poznato da je sredinom XIX veka podignuta zgrada jevrejske škole u Beogradu, što navedeni dokumenti po-tvrđuju¹³.

Već je rečeno da se značaj ovih dokumenata sastoji u tome što ukazuju na prvi poznati pokušaj da se u jednoj jevrejskoj školi uvede učenje srpskog jezika. Međutim, po nekim kasnijim doku-mentima kao i po jevrejskim udžbenicima¹⁴ koji se nešto ranije štampaju u Beogradu, očigledno je da se niukom slučaju još ne može govoriti o nastavi na srpskom jeziku u ovoj školi. Na osnovu pregledanih dokumenata može se reći da je pitanje učenja i po-hađanje nastave na srpskom jeziku aktuelno još dugi niz godina (sve do 1874. god., a verovatno i kasnije). Dva dokumenta kasnijeg datuma nam to najbolje pokazuju.

U Beogradu je 1961. g. formirana jedna komisija sa zadatkom da ispita stanje i odnose beogradske jevrejske crkvene opštine¹⁵ (ra-dilo se o sporu Jevreja skoro doseljenih iz Austrije i onih koji su se već smatrali starosedeocima u Beogradu). Pred komisijom su na 17 pitanja iz raznih oblasti života beogradske Jevrejske opštine odgovarali Lazar Levenzon i Ilija Bringer. Ovde ćemo analizirati samo dvanaesto pitanje i odgovor na isto, jer se ono u celini odnosi na školu. Komisija je, između ostalog, upitala predstavnike opštine da li opština ima škola, šta se u njima uči, ko ih pohađa i ko plaća učitelje. U odgovoru na ovo pitanje Bringer i Levenzon navode da opština ima školu za mušku decu sa sedam razreda. Za to vreme deca su učila jevrejski bukvar, psalme, proročanstva i sve što je u vezi sa Biblijom. U poslednjoj godini školovanja deca su učila pored navedenog srpski i nemački jezik. Drugi predmeti se u školi nisu učili. Deca su pohađala školu od svoje treće ili četvrte godine. Na-stavno osoblje nije bilo školovano, nego su dužnost učitelja vršili ljudi koji nisu uspeli kao trgovci¹⁶ a plaćani su od tzv. „gabele”; to je bila taksa koja se plaćala za meso (20 para za oku). Dalje, predstavnici opštine govore da se shodno rešenju od 4. VII 1847. god.¹⁷ ranije plaćalo 30 para nedeljno od svake oženjene glave u toku pet godina. To je izmenjeno pa se 1861. god. umesto toga na-plaćivalo 1% od miraza. Te godine je bilo sedam učitelja. Stariji su

imali platu od 200 a mladi 100 talira godišnje; postavljala ih je i otpuštala sama opština.

Sve ovo nam vrlo ilustrativno prikazuje kakvo je stanje bilo u jevrejskoj školi 60-ih godina prošloga veka, a jednovremeno pokazuje primenu dozvole za osnivanje škole izdate još 1847. god. Takođe se vidi da je srpskom jeziku poklanjana izvesna pažnja, ali još uvek ne i dovoljna.

Do kada je postojala ova škola ne može se reći na osnovu do sada poznatih dokumenata. Oni čitaoci koji poznaju ivrit i ladino moći će iz priložene fotokopije videti da je škola bila verskog karaktera. Sama zgrada je obnovljena 1878. god., što se vidi iz molbe Jevrejske opštine za odobrenje kredita, najpre u iznosu od 2000 groša a zatim, da osnovu procene inženjera Uprave grada, 5046 groša. Ovaj kredit je odobren.¹⁵ To su podaci koji su nam za sada poznati o jevrejskoj školi za mušku decu u Beogradu u XIX veku.¹⁹

Da li su jevrejska deca išla i u državne škole u vreme kada je nastalo „Srećno preduzeće“, teško je reći. Podatke o tome imamo znatno kasnije, tek 1873. god., kada je postavljeno pitanje nastavnog jezika za jevrejsku decu u državnoj školi na Jaliји. Naime, 25. avgusta te godine učitelj jalijske škole Milivoje Stevanović žalio se ministru prosvete da mu je teško predavati velikom broju učenika (bilo ih je 110 u sva četiri razreda), pogotovu zato što su deca *većinom* jevrejskog porekla i ne razumeju srpski. Po rečima Stevanovića, deca su pre podne učila jevrejski a posle podne srpski, uz to su redovno bili slavljani svi praznici, kako jevrejski tako i srpski, pa se učitelj pitao kakav se uspeh može postići pod takvim uslovima. On je predložio dva rešenja: ili da se školi doda još jedan učitelj, kao što je to i ranije bilo. ili da učenici III i IV razreda budu prebačeni u škole na Dorćolu i kod Saborne crkve. U tom slučaju bi škola na Jaliји ostala samo sa dva razreda.²⁰ Ministar se najpre odlučio za ukidanje III i IV razreda u jalijskoj školi, što je izazvalo energičan protest članova Jevrejske opštine, koji su zapretili da će decu ispisati iz škole. Za taj korak navedena su dva razloga. Prvo, da su škole kod Saborne crkve i na Dorćolu veoma udaljene, što predstavlja zimi veliku smetnju siromašnoj deci zbog odevanja, i drugo da se nastava u tim školama obavlja u vreme kad jevrejska deca posećuju časove veronauke.²¹ Na kraju je ipak doneta odluka da se ponovo otvore III i IV razred u školi na Jaliји.²²

Potrebno je kazati nekoliko reči i o ženskoj jevrejskoj osnovnoj školi u Beogradu. Za razliku od muške, koju je osnovala opština, žensku školu je osnovala država. U dokumentima ona se pominje tek 1878. god., ali podaci na koje nailazimo govore da je ta škola postojala i ranije. U spomenici koju je izdalo Jevrejsko žensko društvo povodom 50-te godišnjice svoga rada stoji da je država otvorila žensku jevrejsku osnovnu školu 1864. god. na Jaliји. Prva učiteljica u toj školi bila je Pijada Kapetanović²³. Njena naslednica Regina Eliša (Jeliševa) postavljena je za privremenu učiteljicu desete klase za sva četiri razreda 1. avgusta 1878. god.²⁴ Njeno po-

stavljeno bilo je potkrepljeno molbom Skupa jevrejske crkveno-školske opštine od 16. jula te godine. U molbi se kaže da je Jeliševa s najboljim uspehom završila Višu žensku školu i naglašava da je ona naročito pogodna da predaje u školi na Jaliji, jer će nju deca razumeti.²⁵ Iz dokumenata o ovoj školi ne može se zaključiti da je ona bila namenjena isključivo jevrejskoj ženskoj deci, iako je jasno da su ona bila u većini. Isto tako dokumenti ne pokazuju šta su deca učila u toj školi, ali se s druge strane vidi briga opštinske uprave o obrazovanju ženske dece, o čuvanju maternjeg, ali i težnja za savladavanjem srpskog jezika. To je i prirodno, jer je 1878. god. Srbiji konačno priznata nezavisnost, a s druge strane Berlinskim ugovorom je zagarantovana sloboda veroispovesti u Srbiji, što je sve našlo svog odraza i u jevrejskim školama tog vremena.

BELEŠKE

* Građu za ovaj rad crpli smo iz arhivskog fonda Muzeja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, zbirka ispisa Momčila Ž. Jovanovića. Taj materijal nije definitivno srušen, pa su stoga navedene samo signature Državnog arhiva NRS, gde se nalaze originali. Koristimo priliku da najlepše zahvalimo upravi Muzeja što nam je omogućila korišćenje ove dragocene građe.

¹ Ignjat Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926, 89. Tih. R. Đorđeviću (Iz Srbije kneza Miloša. Kulturne prilike 1815—1839, 1922, 110) je bilo poznato da su jevrejske škole toga vremena bile ustanove Jevrejske opštine.

² T. R. Đorđević, n.d. 110. Nešto kasnije, 1832. god., u čitavom Beogradu ima 227 učenika i svega tri učitelja.

³ Dr Isak Alkalaj, *Arhivska građa o Jevrejima u Srbiji*, *Jevrejski almanah* za 5689. god., Vršac 1928, 28—41.

⁴ Kada govorimo o verskim školama, mislimo na one škole u kojima se najveća pažnja poklanjala veronauci, a ne na one čiji su se dači spremali za sveštenički poziv.

⁵ V. priloženi dokumenat br. 1.

⁶ Sva imena navodimo onako kako su zabeležena u originalu.

⁷ To je u stvari štampani proglas koji je verovatno bio podeljen članovima opštine. V. fotoreprodukciju u prilogu.

⁸ V. dok. br. 2.

⁹ Taj podatak ne odgovara tekstu na fotografiji. Drug Moric Abinun se ljubazno odazvao našoj molbi i preveo je čitav tekst za Muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije na srpskohrvatski jezik. Poređenjem tog prevoda sa srpskim prevodom iz 1847. god. mogu se uočiti sledeće razlike: 1. proglas na latinu nije potpisalo 90 članova jevrejske opštine, nego samo 12 upravitelja fonda, kao što stoji u prevodu iz 1847.; 2. ne pominje se izričito učenje srpskog jezika, nego se samo uopšteno govori o učenju dva ili tri strana jezika; 3. proglas govori o podizanju školske zgrade sa osam učionica od kojih će dve u prizemlju biti namenjene deci do pet godina starosti, a na spratu četiri za decu starijeg uzrasta, dok je osmi razred bio predviđen za ješivu. U potpisima ima razlike samo u prvom potpisu: u srpskom prevodu piše Moreno Koñorotić, dok se na fotografiji čita Moše B. Elija. Ostali potpisi odgovaraju sem manjih odstupanja u pravopisu. Prema čitanju M. Abinuna na fotografiji je kao godina objavljivanja proglasa označena 5609., što ne odgovara godini 1847. nego 1848/49. Teško je reći kako je došlo do ove razlike. Prema tome, prevod iz 1847. god. nije potpuno veran originalu. On je nešto skraćen, ali većih odstupanja koji menjaju smisao teksta nema.

¹⁰ V. dok. br. 3.

¹¹ Kao što se iz priloženog dokumenta (br. 2) vidi, on ne sadrži odredbe kojima se zabranjuje ispitivanje rada uprave fonda niti sankcije za onog ko primeti greške u njenom radu.

¹² „Rešenije na prošeniye obštine evrejske, P. No. 703. 4. Julija 1847. god. u Beogradu. Prošeniye ovdašnje Obštine Evrejske poradi Zavedenija nuždnog fonda za izdržavanje učilišta i učitelja svoji, odobrava Popečiteljstvo Prosveštenija ostavljajući istoj Obštini, da način podizanja, čuvanja i rukovanja ovoga fonda sama opredeli. J.S.P.” Državni arhiv NR Srbije (u daljem tekstu: DANRS), Min. prosvete F. IV, r. 245, 1847. Inicijali su verovatno Jovana Sterija Popovića, koji je u to vreme bio načelnik Popečiteljstva prosveštenija.

¹³ Slang, n.d 89.

¹⁴ U Beogradu su 1837. god. štampane 4 knjige hebrejskim slovima a 1839. dve, od kojih jedna jevrejska gramatika Jude Haj Alkalaja na španskom jeziku. Ovo je lep broj kad se ima u vidu da je do početka XX veka u Beogradu štampano 59 bibliografskih jedinica hebrejskim slovima. V.: dr I. Alkalaj, Jevrejske štampane knjige u Beogradu, Jevrejski almanah za 5686. god.; Vršac 1925, 132—144. Ove knjige su u većini štampane na ladinu, koji je do početka XX veka bio govorni jezik većine beogradskih Jevreja. Kuriozitetu radi navodimo da su zapisnici Jevrejskog ženskog društva sve do 1905. god. vodeni takode na ladinu. V.: Jevrejsko žensko društvo u Beogradu 1874—1924. Na dan pedesetogodišnjice od osnivanja. Bgd. 1924., 16.

¹⁵ DANRS Min. prosvete F. VII, r. 155, 1878. Zapisnik ovog saslušanja je veoma interesantan, jer osvetljava mnoge aspekte života beogradske Jevrejske opštine sredinom prošlog veka.

¹⁶ Sličnih pojava je bilo i među učiteljima srpskih škola. Tako na pr. Dorđević, n.d. 90, pominje 1826. god. jednog beogradskog učitelja koji je ranije bio mesar.

¹⁷ Očigledno je da se ovde radi o dokumentu čiji smo tekst doneli u nap. 10.

¹⁸ DANRS Min. prosvete F. V, r. 359, 1878.

¹⁹ Izgleda da je i u Nišu do oslobođenja od Turaka postojala jevrejska škola. O toj školi imamo samo jedan nesiguran podatak pa se stoga o njoj ništa više ne može reći. DANRS Min. prosvete F. XI, r. 213, 1878. Tu je reč o molbi Nisima Teste, jevrejskog sveštenika i šahtera, koji se preselio iz Niša u Šabač, da njegovi sinovi budu primljeni u šabačku osnovnu školu. U rešenju Ministarstva prosvete govori se o jevrejskoj školi u Nišu, ali je sam Testa izričito ne pominje. Rešenje je pozitivno.

²⁰ DANRS Min. prosvete F. V, r. 695, 1874. Izgleda da je Stevanović imao u vidu pripremne razrede za jevrejsku decu. O tome piše i B. Kovačević, Jevreji u Srbiji, Jevrejski almanah za 1959/60. god. 112.

²¹ DANRS, ibid. Žalbu je potpisao i lično intervenisao u Ministarstvu prosvete, predsednik Skupa Crkveno-školske jevrejske opštine Samuel Hajim.

²² Ove iznenadne odluke ipak nisu bile bez posledica. Po dokumentima se može pretpostaviti da su neki učenici te školske godine izostali iz III i IV razreda. Isto.

²³ Jevrejsko žensko društvo u Beogradu, 54.

²⁴ Ovim se ispravlja godina 1879., koja je navedena kao godina stupanja na dužnost Jeliševe. V.: Jev. žen. društvo, 57—59, gde se nalaze interesantni podaci o delatnosti Jeliševe u jevrejskim krugovima.

²⁵ DANRS Min. prosvete F. V, r. 335, 1878.

PRILOZI

1

Visokoslavnom Popečitelstvu Prosvještenija

Naše ovdešnje obštestvo Evrejsko, želeći postarati se za duševno izobraženije mladeži svoje, naumilo je jedan fond osnovati, iz koga bi se posle ovde u varoši škole za Evrejsku mladež podizale. Taj fond imaju sočinjavati dobrovoljni prilozi i to na sledujući način:

1. Svaki imućniji člen našega Obštestva obvezuje se za 5. godina mesečno po 3. groša u isti fond prilagati dok 180. groša ne priloži.

2. Kako se koja čast od ovi novaca sakupi, dat će se na sigurno mesto pod interes, a za pet godina nit će se glavno nit interes dirati, no sve će se u fond ulagati, dok se ovaj ne umnoži toliko, da se iz njega učitelji pristojno plaćati mogu.

3. Otvoreno stoji i svakome drugome čovekoljubcu i prijatelju prosvete Otečestva našega, priložiti gornju sumu u rečeni fond a s osobitom će se blagodarnošću ako tko i više šta priloži.

4. Na ovu cel podpisani Predstatelji Obštestva Evrejskog, uzajmili su istom obštestvu na 5. godina 800. forinti srebra bez svakoga interesa; osim toga podpisali su se već 100. lica i priložili 150. forinti srebra a u crkvi našoj skupilo se podarka 50. forinti srebra i tako naš fond školski sada ima 1000. forinti srebra.

5. Ovi novci neće se smeti nikako s drugima mešati, niti na što drugo upotrebiti, osim na škole i izobraženije Evrejske mladeži.

Ovaj ovako osnovani i osnovati se imajući fond ovovaroški Evrejski škola, podpisani predstatelji Obštestva istoga umoljavaju prepokorno Visokoslavno Popečiteljstvo Prosvještenija, da bi ga, bolje njegove bezbednosti radi izvolilo potvrditi, uzimajući sebi pravo svaki put od nas iskati račun o njemu.

S najdubljom odanošću prebivamo Visokoslavnoga Popečiteljstva Prosvještenija u ime Obštestva Ev(rejskog) prepokorni Predstatelji:

13. aprila 1847.
u Beogradu,

Mošu Čelebon Ozer
Josif Kum av. Ruso

Primljeno: 14. aprila 1847. god. P. No 464.
Napisao: K. J. Brzak.

Potpisi su originalni, samo ćirilicom.

Srećno preduzeće za školsku naredbu

U prvi dan meseca Nisana, koji je glava nad 11 ostali meseca u godini, preduzimamo mi dole podpisani iz srdačne volje naše Školske naredbe ove, koje ćedu imati sočinjavati jedan Glavni fond na taj konac od nas određeni i koji će se jedinstveno odnositi imati na duševno izobraženije mladeži naše, ovdešnjeg obštetva Evrejskoga.

Glas pradedova naši jednako nas na svetinju ovu opominje i baštu obataljenu prosvete naše nalaže nam podmladivati i od propasti sačuvati je.

Sootvetstvujući mi ovome glasu prionuli smo plod ovaj i gradinu duševnog procvetanja našeg, brižljivo zasadivati i tim u punoj meri sootvetstvovati opredeleniju našem.

Mi predstatelji Obštetva našega uvidamo i to: da nam škole naše krajnje ubataljene i opale od dana na dan sve to većma bivaju, — pa zbog toga i deca naša od škole udaljavaju se, i time u veronaučeniju ni malo ne napreduju i neuspeavaju, — rdavo plaćeni učitelji gube volju k izobraženiju junosti naše starati se. Zato smo prinudeni se našli fond ovaj ustanoviti. Iz koga ćemo po tom decu našu u Srbskom, Grčkom i Jevrejskom jeziku obučavati i učiteljima našima pristojnu platu davati, zdanija školska podizati i t. d.

a) Fond ovaj stupajući u život, obšta sloga Obštetva našeg podupiraće ga i snagu mu od dana na dan priumnožavati — zato smo se ovde podpisali da ćemo sledujuću naredbu našu verno hraniti i obdržavati, i to u 3. sloga i punkta:

Te tri tačke ima svaki od podpisani izvršiti i obdržavati:

1. Svaki od članova ovde upisani imaju davati svakog meseca fondu ovom po 3. groša čaršiska i to ćedu morati napred do istečenija pet godina polagati. A koji volju imao bude može napred ujedanput ovu petogodišnju naredbu izvršiti. Nije niko podložan većemu dajaniju fonda ovog osim što će na čitanje Velike Svete Knjige po Kanoničeskom uredženiju našem davati.

b) Svaki roditelj, koji volju imao bude sina svoga za členu u fondu ovom zapisati, mora po Zakonu ovom 3. groša mesečno platiti.

A koji volju imao bude i više što kao uzdar(j)e fondu ovome davati s osobitom blagodarnošću primit će se.

2. Koji se prvi put na srećno preduzeće ovo podpiše, može od volje svoje dati šta blagovoli, koje će se kao uzdarje k priumnoženiju prihoda fondu ovom dodati.

v) Ovo preduzeće odavno je započeto, no budući da podpore do danas imalo nije, a što je i imalo sa svim u tal ljudima koristoljubivim zapalo je tako: da je sve propalo. Zato smo za bolju sigurnost fonda ovog 12. Upravitelja naimenovali koji ćedu se o polzi njegovoj brinuti i koji ćedu ovde pokraj naši imena podpisani biti.

g) Nas 12. Upravitelja obvezujemo se da će mo pozivu našem verno služiti i bezkoristno soodgovarati, račune o prihodu i rashodu ovde podpisanima svagda i u svako doba davati. A više niti manje od 12. Upravitelja ovog fonda nesme nikad biti.

d) Ako bi koji od 12. Upravitelja ovi umro, ili odavde kud sasvim otišao, da ovde podpisani po proizvoljeniju i višestvu glasova drugoga na ovoga mesto postave i njega ovim načinom zamenu.

3^{će} Ovi 12. Upravitelja što između sebe reše, dužni su na uvidenije Členovima fonda ovog podnositi, a što se za nužno nađe u svoje vreme odobrit će se.

D) Oni su pri tom dužni uredno priloge mesečne kupiti i kassiru fonda ovog predavati.

Razume se da se ništa do istečenija 5. godina uzakonjeni, ništa iz kasse fonda ovog uzimati neće, no posle ovoga vremena brinućemo se o opredeleniju njegovom.

Obšta sloga ovo zaključava, a koji od nas ovo ne ispuni, protivan će biti svetinji ovoj, protivan glasu pradedova naši; dakle i samome Bogu protivan pokazće se!

Upravitelji ovog fonda:

1. Moreno Konorotić, 2. David Salom Azrijel, 3. Eliša Kojen, 4. Haim Pardo, 5. Nahman Bahar Ozer, 6. David Samuel Amar, 7. Avraam R. Amar, 8. David Bahar Nisim, 9. Avram M. Suzin, 10. Mošo Ozer, 11. Jozef Kum-Avramović (Ruso), 12. Samoil Azrijel Haim.

Sa 90 členova, koji bi se podpisali ovde no budući da je kopija, tako je to ostalo u originalu — i to razumevajući s celom obštinom.

Bez datuma. Potpisi nisu originalni.

3

Slavno Upraviteljstvo,

Slavno je Upraviteljstvo po naređeniju Visokoslavnog Popečiteljstva Prosveštenija obštestvu ovom pitanje predložiti blagoizvolilo, dal ono — obštestvo — protiv one molbe koju su neki žitelji ovdašnji poradi ustrojenja jednog fonda Predpohvaljenom Popečiteljstvu podneli, isto primetiti ima, na koje obštestvo u najvećoj pokornosti sledujuće izlaže:

Obštestvu je milo i vrlo se raduje da takove členove ima, koji se trude i nastojavaju da izobražavanje i prosveštenje podignu; pa ne samo da ništa tome protivno navesti nema, no i ono je gotovo takovom naredženiju koje bi obšte blago podpomoglo, priteći, ali koliko je iz pod /. ovde priloženog proglasa koji su predvoditelji voprosnog predprijatija izdali, uviditi moglo, ne vidi mu se način onaj po kom oni fond ustrojiti žele, da će najbolje celi sootvetstvovati.

Po tome 1vo što su kao što se iz pod ././ priloženog izvoda predrečenog proglasa vidi, Upravitelji fonda ne samo sebi pravo Upravljenja zadržali, no ispitivanje njiovi dela zabranili;

2^{go} Što oni sasvim jednake priloge opredeljuju, a naprotiv tog za sebe, ne samo vekovečito i ne ograničeno pravo Upravljenja no i pravo biranja zadržavaju, i svakog proklinju koji bi se usudio pogrešku kakovu primetiti ili svojim pronicateljstvom što bolje i udobnije iznaći i predložiti.

3će Što su oni koji su za dozvoljenje ustrojenja voprosnog onda moli-
li, ne samo među u sobni rod, no što ima među njima ljudi koji služe i od
drugi zavise, a i Austrijski podanika, to obštstvo misli, da je nužno da se
poradi tako važnog predmeta celo obštstvo sporazume i obštinu savetova-
njem tako naredi, da se stari i na isti konac već postojeći fond, s tim novim
koji se ustrojiti želi, saedini, kako bi se jednom težnjom i jednom namerom
pre i lakše blago uzvisilo i namera postigla.

Dalje Obštstvo i to primeliti ima, da niko nad onim što je svačije
izključitelno pravo imati ne može, pa tako da i oni zavoditelji tog fonda,
nemožedu sami sebi pravo Upravitelja i to vekovečito i neograničeno dati,
no da bi bolje bilo, da se tutori ili Upravitelji iz sredine cele obštine, svako
tri godine biraju, kojima će u dužnost spadati, da s prilozima i rashodi rukuju
i obštstvu koje će s fondom upravljati, račune predaju, pa da bi na taj
konac tri tutora dovoljno bili, budući da i u ovovaroškom Školskom fondu
više ne postoje.

Naposledak obštstvo misli, da je pravo u biranju tutora i sa svim
drugom raspolaganju fonda svi učastvuju, i pravo mnenija imaju, pa budući
da mi u sredini našoj ljude imamo koji su u stanju dužnosti Upravitelja
opravljati, to da se pri biranju ovdašnji podanici za Upravitelje biraju, i to
onakovi ljudi koji sami svoju radnju imaju i nezavisimo živu; i koji u srod-
stvu ne stoju, kako ne bi dva iz srodstva u jedno doba biti mogli.

I za to Slavno Upraviteljstvo pokorno moli, da ono primečanija naša
predpohvaljenom Popečiteljstvu s tom pokornom molbom podnese da ustro-
jenije ono po kom su prositelji fond osnovali iz prednavedeni pobudenija
uničtoži, i milostivo naredi, da mi takovo ustrojenije dobijemo, po kojem će
obštstvo u soglasiju o obštem blagu raditi moći.

U Beogradu 10. junija 1847. godine.

U ime obštine Kmetovi.

1. Galano Albahar, 2. Samuel Karao(g)lanović, 2. Braća Mešulam
Levi, 4. Haim Davidović, 5. Ruben Farhi.

Potpisi su originalni i to ćirilskim i hebrejskim slovima.

KLUB „ZAJEDNICA“

Retko ko iz starijih generacija da se seća „Zajednice“. Mladim i sredovečnim ljudima to ime ne znači ništa. Međutim, „Zajednica“ je bila, ako ne baš prva, a ono jedna od prvih jevrejskih kulturnih ustanova u Beogradu. Osnovana je, delovala je i ugasila se u prvoj dekadi ovoga stoleća. I za čitavih pet decenija nije se niko setio da rastrese pepeo kojim je vreme pokrilo tu ustanovu, napore i stremljenja njenih osnivača. Tek sada Savez jevrejskih opština Jugoslavije i Hitahdut Ole Jugoslavija u Izraelu prikupljaju podatke o političkom i kulturnom delovanju našeg življa pre katastrofe koja ga je zadesila za vreme poslednjeg rata, da bi budućem istoričaru ostavili građu o prošlosti. Tako je odjednom iskrslilo i sećanje na „Zajednicu“. Kao jedan od osnivača, pisac ovih redova je umoljen da napiše sve što o njoj zna. On to čini po svom slabom sećanju, pošto ne raspolaže nikakvim dokumentima ili pismenim podacima. Zbog toga se unapred izvinjava, ako bi njegov napis sadržao propuste ili netačnosti.

„Zajednica“ je bila omladinsko udruženje. Neko će se pitati: zašto je potrebno pisati o jednom omladinskom udruženju koje nastalim generacijama nije ostavilo vidne tragove o svom delovanju. Verovatno da niko od živih članova „Zajednice“ ne bi o njoj pisao iz sopstvenih pobuda — iz sušte skromnosti. Ali je nesumnjiva činjenica da je „Zajednica“ prvo jevrejsko društvo koje je u početku ovog stoleća zasnovalo: čitaonicu sa knjižnicom, poučno-zabavni list i školu za strane jezike.

Inicijativa za osnivanje kluba „Zajednice“ nije potekla ni od jedne zvanične jevrejske ustanove ili opštine, niti od intelektualaca u Beogradu. Nekoliko ambicioznih mladića, nijedan stariji od 20 godina: mladih činovnika, trgovaca i trgovačkih pomoćnika, i među njima jedan đak realke, bili su pokretači za stvaranje jednog kulturnog centra, oko kojeg bi se skupljala ne samo jevrejska, nego

i srpska omladina, koja bi radila na svom kulturnom razvijanju. Beograd je tada bio mali grad. Jevreji su živeli povučeno: jedina duhovna manifestacija njihova bila je u čuvanju tradicija i religije. Jevreji intelektualci mogli su se brojati na prste. Postojalo je nekoliko dobrotvornih ustanova sa primitivnim načinom delovanja. Tek je bila dovršila, ili je bila pred završetkom školovanja ona plejada mladih kulturnih radnika, koji će posle nekoliko godina preuzeti vodstvo u svima ustanovama i pokretima, pa i u cionističkom pokretu koji je u Beogradu tek bio na pomolu. Vanškolska omladina bila je organizovana, ako se to može zvati organizacijom, u grupice koje su se skupljale oko društava za nedeljnu štednju. Takvih društava bilo je nekoliko u jevrejskoj mahali. Pa i sama „Zajednica” bila je najpre jedno od takvih društava. Ideja o pretvaranju toga štednog društva u klub nikla je sasvim spontano. Bila je želja nekolicine da se omladini usadi misao o čitanju dobrih i poučnih knjiga, da se pruži dobro štivo onima koji nisu čitali, ili su se ograničavali na senzacione romane, da zbliženjem i razmenjivanjem ideja postigne veći kulturni nivo svojih članova. Kao prvi korak u ostvarenju tih ideja, osnivači kluba su poklonili veći deo svojih vlastitih knjiga i time omogućili stvaranje knjižnice.

Jednog lepog prolećnog jutra sastali su se omladinci raznih grupa sa osnivačima u rascvetaloj avliji jedne od krajnjih kuća na Jaliji, radi dogovora o osnivanju kluba. Bio je prisutan i priličan broj pripadnica lepog pola. Primljena su pravila i izabrana je uprava. To je bilo 1904. ili 1905. godine. Pravila kluba smatrala su se potvrđena od strane vlasti samim faktom što su bila odštampana u dnevnom listu „Trgovinski glasnik”, i kada su tri primerka lista bila poslata ili podneta Upravi grada Beograda. Onda su vladali vrlo liberalni zakoni u štampi i udruženjima. Tako je, eto, usred jevrejske mahale nikao omladinski klub „Zajednica”.

Uskoro je nađen pogodan lokal preko puta Malog Kalemegdana, na sredokraći između onih koji su stanovali u donjem kraju, na Jaliji, i onih koji su stanovali na Zereku i u čaršiji, u gornjem kraju varoši. Nabavljen je dugačak sto i više stolica za čitaonicu i jedan ogroman stakleni orman za knjižnicu. Onda je baš dr Vasa Carićević, docniji zubni lekar, izdao svoju knjižicu o uređenju narodnih knjižnica, te su njegovi saveti korisno poslužili za uređenje knjižnice „Zajednice”. Svi su beogradski listovi slali svoja izdanja besplatno čitaonici. To su činili i listovi „Brankovo kolo” iz Novog Sada i „Bosanska vila” iz Sarajeva. Kupovao se nemački nedeljni list „Die Woche” i još neki. Klub nije uživao nikakvu subvenciju niti je primao dobrotvorne priloge. Bio je upućen na članarinu. Članova je u početku bio dosta velik broj. Od toga novca su se podmirivali troškovi: kirija, osvetljenje, čišćenje itd. i kupovane knjige. Izabran je naročiti odbor od tri člana koji je obilazio „antikvarnice”, jer su kupovane mahom već upotrebljene knjige. Interesantno je da je na taj način klub došao i do novijih izdanja, koje su po-

jedini pisci slali na ocenu ili u znak poštovanja i prijateljstva ljudima koji su ih prodavali antikvarima. Za predsednika kluba bio je izabran Jakov A. Alkalaj, bankarski činovnik, koji od 1919. godine živi u Lausannei. Za knjižničara je bio izabran Isak A. Demajo, potonji trgovački zastupnik, koji je doživeo tragičnu sudbinu svih Jevreja u Beogradu, za vreme nacističke okupacije. On je tako predano vršio svoju dužnost da je stalno vodio borbu sa članovima koji su vraćali knjige u neurednom stanju ili ih zadržavali suviše dugo kod sebe, ili ih uopšte nisu vraćali. Čitaonica i knjižnica bile su otvorene od 7 do 12 uveče i celog dana praznicima i nedeljom. Dobričina Isak je stalno bio tamo.

Jedan od ne malih prihoda kluba dolazio je od koncerata koji su se priređivali jednom godišnje. Izabran je umetnički odbor u kome su bili: Marko Demajorović, Solomon Mošić, Josif Mejugas i pisac ovih redaka (Marko i Josif su poginuli od nacista u Beogradu). Koncerti su brižljivo pripremani i izvođeni. Bilo je teškoća oko dikcije pri izvođenju pozorišnih komada. Ali se je i to savladalo uz pomoć Stojičevića, člana Narodnog pozorišta. Moramo na ovom mestu pomenuti i odati hvalu na predanom radu: Matildi Alkalaj, Lepi Afar-Alkalaj, Olgi Benjamin, Eli Pehac i Bukici Atijas, koje su glumile raznovrsne uloge i žrtvovalе svoje slobodno vreme u korist kluba. Muški izvođači bili su uglavnom sami članovi uprave. Na prvom koncertu izvođen je „Šopenhauer” od Branislava Nušića. Bio je prisutan i pisac, koji je čestitao izvođačima. Na drugom koncertu izvođena je drama u jednom činu „Žrtva” od Samuila Alkalaja, i njegova komedija „Dve menice”, čiji je siže uzeo iz jedne poljske pripovetke. Na trećem koncertu izvođena su dva komada u prevodu Boška Bogdanovića, koji je bio prijatelj kluba i njegovih upravljača. Najsjajniji je pak bio poslednji koncert kluba. Izvođena su originalna dela: poznata pevačica Cipora Papo otpevala je jednu novu pesmu muzičara Štirkog; jedan mladi srpski kompozitor, čijeg se imena ne sećam, izvodio je na klaviru svoju novu simfoniju; prof. Mile Pavlović pročitao je odlomak iz svoje nove knjige, koja još nije bila štampana, „Napuljske šetnje”, i recitovana je pesma „Iskušenje svetog Antonija” od Samuila Alkalaja. Umetnički uspeh ovog koncerta bio je značajan. Ali je to u isto vreme bila i labudova pesma kluba, u pogledu umetničkog izvođenja.

Ti su koncerti bili samo godišnje epizode u aktivnosti kluba. Bilo je u planu da se radi kulturnog podizanja njegovih članova priredi niz predavanja, ali se naišlo na teškoće oko nalaženja lokala i predavača. Prostorije kluba bile su nedovoljne. I same skupštine kluba morale su se držati u avliji. Izveštaji sekretara sadržavali su statistiku o kupovini knjiga i o čitanju, o ukusu članova u pogledu izbora štiva. Davani su saveti i nisu nedostajali podstreci za ono što treba čitati. Ali je vladalo neprijatno osećanje da sve to nije dovoljno i da treba učiniti nešto efikasnije. Tako je nikla misao da se izdaje list, organ kluba, koji bi sadržavao poučne članke

a u isto vreme bio zabavan, te bio rasturan i među one koji nisu bili članovi kluba. Izabran je uređivački odbor u koji su ušli i neki Srbi. U početku, iz skromnosti ili bojažljivosti, saradnici lista nisu potpisivali svoja puna imena, nego samo početna slova imena i prezimena. Onda je poznati list „Slovenski Jug“ doneo prikaz o listu „Zajednice“, kritikujući takav postupak i tražeći da pisci naznače puna imena, da bi javnost znala sa kim ima posla. I tako je od broja 3 svaki članak, svaka pesma ili pripovetka počela da se potpisuje punim imenom, sa izuzetkom prevodilaca Isidora Levija i Hajima A. Alkalaja, koji su još bili daci, te nisu smeli saradivati u listovima bez odobrenja školskih vlasti. Saradnika je u početku bio priličan broj. Ali su surevnjivost i omladinske razmirice učinile da je pri kraju taj broj spao na Samuila Alkalaja, koji je pisao članke, pripovetke, pesme i prikaze, i na Isidora Levija, koji je prevodio i skupljao pretplatu. Bila su još dva saradnika Srba: jedan mladi student koji je bio na robiji zbog ubistva svoje verenice i kćerka upravnika zatvora. Oni su slali svoje pesničke tvorevine pisane u senci debelih gradskih bedema.

Izdavanje lista bila je novost za Jevreje i Srbe. Jevrejski intelektualci su bili iznenađeni pojavom lista i mladim piscima o kojima se do tada nije ništa čulo. U to doba srpska javnost je znala samo o Hajimu Daviču, piscu pripovedaka „Sa Jalije“, koji je u doba kada je „Zajednica“ štampana bio u Münchenu i odatle slao dopise „Trgovinskom glasniku“. Znala je unekoliko i za Davida Pijade, koji je ranije izdao knjigu stihova „Ja“, ali je u to vreme studirao u inostranstvu i tek po povratku u Beograd, kada je „Zajednica“ prestala da izlazi, izdavao jedan književni list koji se brzo ugasio. Jedini aktivni Jevrejin publicista bio je Jovan Mandil. On je bio glavni saradnik lista „Beogradske novine“. Sem Arona Alkalaja, koji je napisao ili preveo jedan članak za prvi broj „Zajednice“, ono malo intelektualaca Jevreja u Beogradu ostali su manje-više indiferentni prema listu i njegovim saradnicima. List se pojavio prerano za primitivne prilike Jevreja u Beogradu. Nisu bili dovoljno ocenjeni naponi vanškolske omladine, koja je težila ka višem obrazovanju. Pokretači lista ostali su usamljeni, pa su se i oni, kao što smo maločas napomenuli, usled surevnjivosti i bolesne ambicije rasturili. I pretplata na list se slabo plaćala. Poslednji broj je štampan takoreći od priloga koji su uprava kluba i njeni prijatelji dali, po 5 dinara svaki. U takvim okolnostima, razume se, nije moglo da se ide dalje i list je prestao izlaziti. Ako ništa drugo, pojava lista otkrila je nekoliko talenata, koji usled nastalih prilika nisu mogli da se potpuno razviju i postanu priznati pisci. Da spomenemo samo Samuila Alkalaja, koji je posle „Zajednice“ štampano poneku pesmu; Martina Ivanovića i Polimca koji su nastavili da pevaju mada im kritika nije uvek bila potpuno naklonjena. Martin Ivanović je, posle balkanskih ratova, postao svestan svoje albanske narodnosti, prozvao se „Ivanaj“ i otišao u Rim, gde su mu prijatelji iz Beograda izgubili trag. Interesantno je da su u knjizi

koju su pred poslednji rat izdala dva novinara u Beogradu, pod naslovom „Naši Jevreji”, prešampali u celosti jednu patriotsku pesmu Samuila Alkalaja „Na braniku”, koja je objavljena još 1914, kada je Austro-Ugarska objavila rat Srbiji. Ta je knjiga bila izdata da bi se pokazao patriotizam Jevreja protiv kojih su se počeli donositi antisemitski zakoni i restrikcije pod pritiskom koji je dolazio iz Hitlerove Nemačke.

U isto vreme sa izdavanjem lista, klub je odlučio da otvori školu za strane jezike. Zbog toga je uzet lokal u centru varoši, kod Kneževog spomenika. Lokal se sastojao iz velikog i prostranog prizemlja u kome je smeštena čitaonica sa knjižnicom. Na spratu je bila škola za nemački i francuski jezik. Bio se upisao znatan broj đaka Jevreja i Srba. Među njima i istoričar prof. Vukićević. Srbija je tada stupila u tesnu vezu sa Francuskom, koja je davala zajmove za građenje železnica i za naoružanje. Francuski jezik je postao popularan. Ali je još uvek postojala potreba da se uči nemački, jer je trgovina sa Austrijom i Nemačkom bila najznačajnija. Omladina, pa i stariji ljudi, imali su prilike da za male pare nauče dva tada najglavnija evropska jezika, bez kojih se građani male Srbije nisu mogli smatrati obrazovanim ili dobrim poslovnim ljudima.

Trebalo je mnogo napora i strpljenja da se svi ti poslovi urade za mlade ljude čije je slobodno vreme počinjalo tek u 7 ili 8 časova uveče. Godine su prolazile. Nastala je najpre bosanska kriza, delimična mobilizacija, iscrpenost. Osnivači „Zajednice” ostali su usamljeni, nije bilo zamene ni potpore ni sa čije strane. Počele su borbe oko Jevrejske opštine, socijalistički i cionistički pokreti uzimali su maha, pažnja omladine bila je skrenuta na drugu stranu. Samo kulturno razvijanje nije bilo više dovoljan mamac da zadovolji njene potrebe. Najpre se ugasio list, zatim je ukinuta škola stranih jezika. Klub se preselio u ulicu Zmaja od Noćaja, gde su smeštene čitaonica i knjižnica. Svi su postali stariji, morali su misliti na egzistenciju i budućnost. Nisu mogli provesti svako veče do ponoći diskutujući, kao što je bilo nekoliko godina unazad. Neki osnivači su napustili Beograd. Interesovanje je bilo sve manje, prihodi nisu mogli više da pokriju troškove. Onda je odlučeno da se napuste prostorije, da se čitaonica ukine, a da se knjižnica smesti u stanu Jakova Konfortija, u kući u kojoj je „Zajednica” i osnovana. Po pravilima kluba, knjige je trebalo pokloniti nekom sličnom društvu koje bi se osnovalo. Za vreme prvog svetskog rata ta je kuća srušena u borbama koje je odbrana Beograda vodila sa Austro-Nemcima pri prelasku Dunava. Za vreme austrijske okupacije, svet je nailazio na knjige „Zajednice” rasturene na sve strane. Tako je završila „Zajednica”, jedna od preteča Jevrejske čitaonice u Beogradu, osnovane četvrt veka docnije, kada su ekonomske i kulturne prilike bile daleko povoljnije nego one u kojima je „Zajednica” delala.

AMBULANTA BANJIČKOG LOGORA*

Banjički logor imao je dve ambulante, žensku i mušku, koju je vodio zatvorenik dr Bukić Pijade, ali pod stalnim nadzorom upravnika logora Vujkovića. Vujković je bio taj, koji je određivao ko od zatvorenika može da ide u ambulantu i koliko u njoj da ostane. Bilo je političkih krivaca, koji su proveli po nekoliko godina na Banjici i u međuvremenu bili po nekoliko puta teško bolesni, ali koji nisu nikada mogli doći do ambulante, jer to Vujković nije dozvoljavao.

Prilike u ambulanti bile su nešto snošljivije nego dole po sobama, jer se ležalo na krevetima sa slamaricama, bilo je znatno čistije, vrata nisu bila zaključana, tako da su bolesnici mogli izlaziti u umivaonicu i na terasu koja je gledala u dvorište logora. Uz to, zimi se ložila peć, dok je po sobama bilo uvek hladno. Što se tiče ishrane, ona je bila ista kao i za ostale zatvorenike, samo što se zimi moglo na peći skuvati čaj ili popara.

Jednom nedeljno obilazio je logor pa i ambulantu SS-lekar dr Jung, čije su nam posete bile uvek nemile, jer je svaki njegov dolazak značio izvođenje jedne manje ili veće grupe na streljanje.

Lekova takoreći nije bilo. Poneki aspirin, po koja injekcija kalcijuma ili glikoze, to je uglavnom bilo sve. Lekovi, koji su stizali u pojedinim paketima koje su dobivali zatvorenici, skupljani su preko banjičke partijske organizacije i deljeni preko dr Pijada onima kojima su bili najpotrebniji. Svi tuberkulozni bolesnici lečeni su samo injekcijama kalcijuma, jer do drugih lekova teško se moglo doći.

---

* Vidi i priloge u Jevrejskom almanahu 1957/58, str. 116—121: Dr Bukić Pijade — Tri pesme iz logora na Banjici; Dobrivoje Dim. Branković — In memoriam dr Bukića Pijade i dr Zarko Fogaraš — Mučenik dr Bukić Pijade na Banjici.

Podataka o teškim zdravstvenim prilikama na Banjici ima i u Saopštenju br. 44 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih saradnika, str. 500—502, u knjizi Saopštenja br. 34—53, Beograd, 1945.

Najčešće bolesti su od septembra 1942. do juna 1944. bile: dizenterija, tuberkuloza, reumatizam, zapaljenje zglobova, grip. po neki slučaj angine, jedan slučaj šarlaha, koga su hitno prebacili u pritvoreničko odeljenje Zarazne bolnice, jer su se Nemci mnogo plašili epidemija.

U januaru 1943. pojavila se epidemija pegavca, koju su doneli zatvorenici preseljeni sa Sajmišta, te su svi Nemci, koji su boravili u logoru, bezglavo napustili Banjicu, a u samom logoru sprovedene su mere za sprečavanje širenja ove epidemije, — svakako ne zbog zatvorenika, već zbog logorskih vlasti i straha od širenja epidemije po gradu. Tada je u logoru uveden karantin, zatvoreni-

Pogled na deo banjičkog logora

cima je bilo zabranjeno da izlaze iz soba radi prijema hrane, već im je ona dodavana kroz otškrinuta vrata. Zabranjene su popodnevene šetnje u logorskom krugu, koje su bile jedina mogućnost da se dođe do malo svežeg vazduha. Sobe su ciklonizirane jedna po jedna, a sve odelo, ćebad itd., nošeno je na parenje. Stražarima i ključarima je bilo naređeno da nose uvijače oko nogu, kako bi se pokušalo sprečiti da budu inficirani ujedom vašiju.

U ambulanti su radili kao lekari-zatvorenici osim dr Bukiča Pijade još i dr Sveta Živković, dr Žarko Fogaraš, dr Svarc i dr Branka Cvetković, a kao bolničari Miloš Bajić, Ela Potočnik i partizanka Sava.

Za vreme epidemije pegavca dr Branka Cvetković kao jedina žena lekar-zatvorenik prebačena je na rad u žensku ambulantu, a kao pomoć dodeljene su joj jedna učiteljica i jedna mlada devojkica sa sela. U početku epidemije bolesnice su ležale na podu pokrivena

ćebadima, koja su donesena iz magacina, a koja su ostala od streljanih. Kasnije su doneti gvozdeni kreveti sa slamaricama. Bolesnice su očišane, a svakodnevno im je uzimana krv i slata na laboratorijski pregled. Od lekova dobijale su aspirin i piramidon, a u veoma teškim slučajevima po dve ampule glikoze. Bolesnice su bile vrlo nemirne, često u delirijumu i velikoj temperaturi, tako da je bilo veoma naporno biti među njima stalno, danju i noću. Ipak je ženska ekipa sa dr Cvetković pokazala puno požrtvovanje i sa mnogo strpljivosti i nežnosti bdila nad bolesnicama, negovala ih, te sve su ozdravile iako su imale veoma teške forme oboljenja.

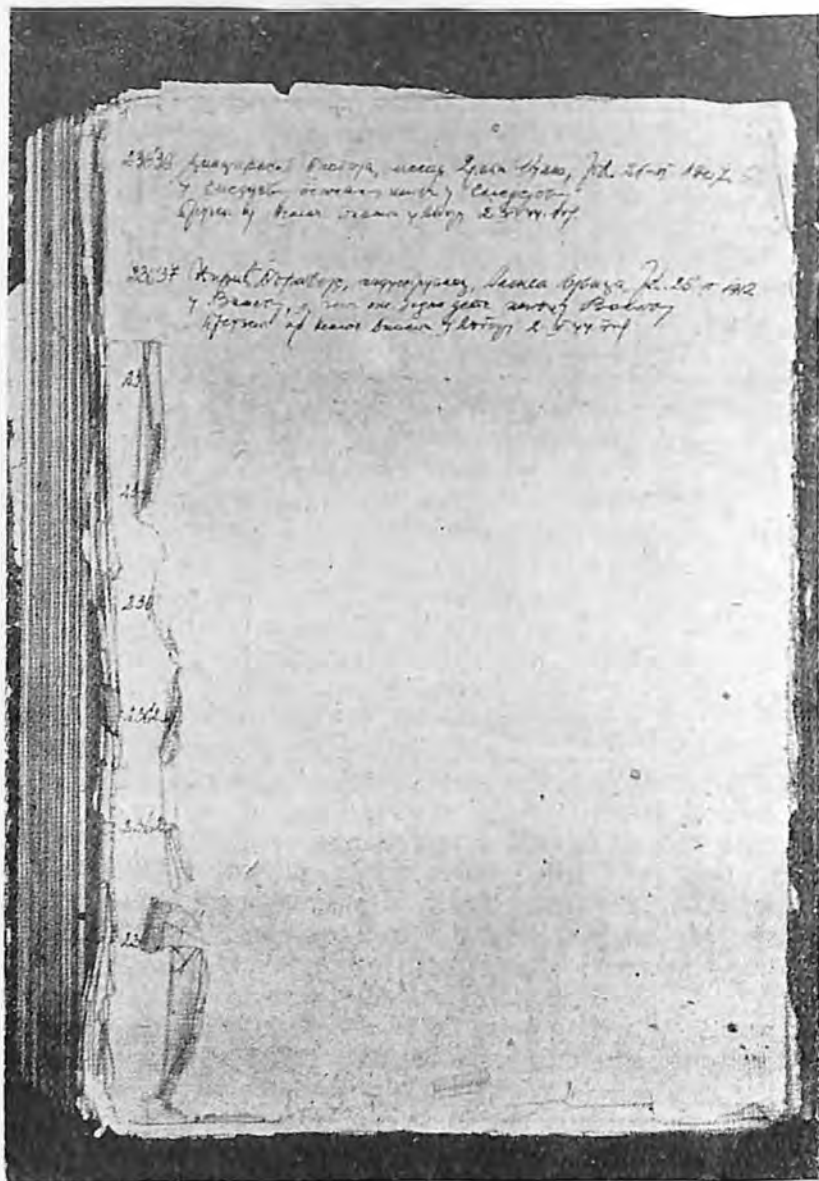
Ishrana u ovoj situaciji nije bila poboljšana, jedino su tada bili odobreni paketi, koji su deljeni na sve bolesnice, jer je i u ambulanti postojao opšti kolektiv kao i dole po sobama. Za vreme ove epidemije bila su obustavljena streljanja. Posle stišavanja epidemije pegavca, u ambulantu su dolazili i drugi bolesnici.

Sama ambulanta bila je okrenuta prema glavnoj kapiji, tako da su zatvorenici mogli sredom da vide svoje, koji su donosili pakete. Tada su se obično žene nalazile pored prozora i „istresajući krpu od prašine”, mogle da pozdrave svoje. Za ovo je znao dr Pijade i zato je svakog utornika odvodio iz soba u ambulantu „bolesnice”, da bi ih u četvrtak ili petak otpustio kao izlečene, a sledećeg utornika odvodio je druge.

Onako star i izmučen, u belom mantilu koji mu je redovno dostizao do cipela, sa beretkom na glavi, bio je neobično mila i draga pojava za nas zatvorenike. Za vreme svojih svakodnevnih lekarskih poseta zatvoreničkim sobama, brižno je prilazio bolesnicama koje su se obraćale za pomoć, a uz to je koristio priliku, dok su pojedine zatvorenice zagovarale ključara na vratima, da ispriča po koju novu vest, da pruži reči utehe i ohrabrenja. Uvek je sa žalošću i tužnim osmehom prilazio Jeleni Četković, kojoj je povređena kičma u policiji i koja se zbog ovoga mnogo mučila, ali koju nikada nije mogao odvesti u ambulantu, jer je to Vujković izričito zabranio. Isto tako nije nikada mogao odvesti ni Kristinu Kovačević, kožarsku radnicu, starog beogradskog proleterskog borca, koja posle strahovitog mučenja u Specijalnoj policiji nije nikako mogla da se oporavi, — jer i ona je bila stara „znanica” upravnika Vujkovića. Ali dr Pijade nikada nije ušao u našu sobu, a da ne priđe njoj, da je zapita kako joj je, da joj pruži aspirin ili nekoliko kapi valerijane. Prolazio je sobom od jedne do druge i ako je kojoj imao da isporuči vesti od kuće, dobijene kanalom, pravio se kao da je pregleda, pipao puls, merio temperaturu, jer je ključar budnim okom pratio njegovo kretanje. Za svaku je imao utešnu reč, a često je znao očinski da pomiluje koju omladinku uvek govoreći: „Sve će biti dobro”.

Nikada nećemo zaboraviti njegovo tužno i izmučeno lice, koje je bilo ozareno radosnim osmehom kada je jednog dana ušao u našu sobu i tihim glasom rekao: „Devojke, dobre vesti nosim! Gestapo je zabranio dalje streljanje žena, sve ćete ostati žive!” Na-

ravno da ova vest nije bila istinita, jer su posle toga nastavljena streljanja, ali on je hteo da veruje u nju, jer je duboko i iskreno želeo da se ona ostvari.

Poslednja strana registra banjičkih zatvorenika

Sećamo se još jednog trenutka iz našeg zajedničkog tamnovanja, jednog sunčanog prolejnog jutra, kada je veseo ušao u našu sobu i rekao: „Deco, ima izgleda da će nas Nemci priznati za za-

raćenu stranu. Dolazi jedna grupa zarobljenih ranjenih partizana. Dr Jung je naredio da se dve sobe okreće, da se u njih unesu kreveti sa slamaricama i da se ranjenici leče. Znači, neće ih streljati!"

Kakva je radost nastala među nama povodom ove vesti! Odmah smo preko banjičke organizacije počele da sakupljamo hranu iz paketa, odvajajući ono što je najbolje, zatim lekove, cigarete, sapun, veš, zavojni materijal, itd. Cepale smo najlepše bluze i košulje i od njih pravile zavoje. Kad je ova grupa partizana stigla, bilo je organizovano sve. I zaista, postupak prema njima je bio nešto blaži nego prema ostalima. Svaka od nas u zatvorenim sobama sanjala je o tome kako da dospe do njih kao bolničarka, da ih neguje, da ih dvori. Naravno da je ovo bilo neostvarljivo, ali u onim uslovima, mašta je živo radila...

Ali nažalost, i pored svih priprema i specijalnih uslova, posle izlečenih rana i oporavljanja, oni su ipak svi streljani u Jajincima.

Dok je dr Pijade obilazio bolesnice i delio lekove ili previjao pretučene noge, u sobu je ulazio naš čika Mika (Mika Blagojević, radnik-komunista), koji je bio slobodnjak i kao takav vršio dužnost dezinfektora. Tvrdo radničko lice, izbrazdano dubokim borama, ali hrabro i plemenito, sa koga se čitala nežnost i ljubav za druga — takav je bio naš čika Mika. Ulazio je u sve sobe redom sa kačketom na glavi i prskalicom na leđima jer je svakodnevno dezinfikovao hlornim krečom kible po sobama. I dok je vršio ovaj posao neopaženo je na brzinu ispričao novosti, kojih smo uvek bile željne, uzgred bacio pisamce ovoj ili onoj, koje je kanalom stiglo od porodice, obično napisano na cigaret papiru i smotano u lopticu. Često se dešavalo da posle njegovog odlaska iz sobe nademo kutiju cigareta i šibicu ostavljene na prozoru kraj kible.

Ne jedanput je bio uhvaćen od Vujkovića, pretučen i zatvoren u sobu smrti, zbog usluga koje je činio i veza koje je održavao. Ali on je ovo uvek hrabro podnosio, ne odajući nikada nikoga. Čim je pušten i vraćen na dužnost dezinfektora, nastavljao je sa svojim radom kao da nije bio minut pre toga u smrtnoj opasnosti. Jednom rečju, bio je oličenje dobrote, snage i hrabrosti.

Likovi dr Bukića Pijade i čika Mike ostali su u trajnoj i dragoj uspomeni svih preživelih Banjičana.

IZ GRAĐE ZA JEDNO ISTORIJSKO POGLAVLJE

Reč je o periodu drugog svetskog rata u našoj zemlji, posebno tragično za njen jevrejski živalj, a građa koju prikupljamo odnosi se na aktivno učešće u borbi za oslobođenje upravo tog najviše progonjenog dela stanovništva. Iako učešće Jevreja u narodnooslobodilačkoj borbi nije bilo posebno organizovano — oni su se borili kao građani svoje zemlje — ipak ne bismo smeli predati zaboravu doprinos koji je desetkovana jevrejska zajednica iz svojih redova dala ustanku i borbi naroda Jugoslavije. Danas, kada je taj period već postao deo istorije, cenimo ovaj doprinos utoliko više što znamo koliko je ta naša predratna zajednica bila socijalno i ideološki heterogena i što imamo u vidu da je deo njene najnaprednije omladine stradao još u prvim danima okupacije.

Pre deset godina se prvi put pojavila ideja da se sistematski sprovede anketa o učešću Jevreja u NOB, pošto je u prvim posleratnim godinama bilo samo pojedinačnih napora da se prikupe neki podaci. U monografijama koje su napisane u prvim godinama posle oslobođenja akcenat je uglavnom bio na katastrofi jevrejskog življa u našoj zemlji, na zločinima okupatora i teroru, dok aktivno učešće Jevreja u borbi protiv okupatora i fašizma nije bilo dovoljno istaknuto. Bio je čak stvoren utisak kao da nije bilo znatnog aktivnog i oružanog otpora u redovima Jevreja i kao da su od tolikih koji su izgubili živote gotovo svi bili samo bespomoćne žrtve.

Mnogobrojna svedočanstva o ratnim zbivanjima, o narodno-oslobodilačkoj borbi i njenim učesnicima koja su kasnije objavljena u našoj zemlji dovela su do toga da se promeni takva slika. Činjenica je, doduše, da je u najvećem delu naše zemlje — na celom području koje je bilo pod kontrolom Pavelićevih i Nedićevih kvislinških vlasti — stavljanje Jevreja van zakona i njihovo istrebljenje bilo jedan od akata okupatora i njihovih slugu. Oni su na taj način mislili da zastraše stanovništvo, da razbukte niske nagone kod pojedinica i da svojim pristalicama, uvukavši ih u najgroznije zločine, preseku svaku eventualnu odstupnicu. Posle toga bilo je lako proširiti teror i na ostalo stanovništvo. Prvi na udaru, obeleženi žutom

Jedna grupa makedonskih boraca. Među njima se nalaze jevrejske omladinke i omladinci Mordo Nahmijaz - Lazo (poginuo), Salamon Sadikario (poginuo), Zamila Kolonomos, Adela Faradi - Kata, Beno Ruso i Bustrik.

Slikar Bora Baruh (levo) u partizanima god. 1941.

zvezdom, bez slobode kretanja i sistematski zlostavljani od prvih dana okupacije, Jevreji su zaista teže nego ostali mogli da napuste okupirane gradove da bi stupili u redove boraca. U većini slučajeva su bili deportovani još pre nego što se u pojedinim krajevima naše zemlje razbuktao ustanak. No i pored toga, kada je pre nekoliko godina objavljen Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, mogli smo da konstatujemo da je više od deset narodnih heroja naše zemlje poteklo iz redova njenog jevrejskog življa. Sastav partizanskog odreda Zvezda na Romaniji, VI proleterske brigade, Valjevskog partizanskog odreda i drugih jedinica NOV i POJ govore o tome da se učešće Jevreja nije svodilo samo na pojedine slučajeve. To su potvrdili i kasniji događaji, kada su kapitulacijom Italije, likvidacijom nekih logora i stvaranjem velike oslobođene teritorije nastale nove mogućnosti za stupanje u NOV i POJ, čiji su se redovi tada popunili i znatnim brojem do tada interniranih Jevreja.

Bez namere da učešće Jevreja u NOB izdvojimo — što bi bilo pogrešno i što bi protivrečilo osećanjima šamih tih boraca — mi smo povodom 20-godišnjice naroda Jugoslavije ponovo oživelu ideju o prikupljanju podataka o borcima Jevrejima, želeći time prvenstveno da zabeležimo istorijske činjenice i da sačuvamo od zaborava likove mnogih junaka koji su u našu današnjicu ugradili svoju svest, svoje ideale i svoje živote.

Zadatak ne baš lak i prilično delikatan, jer dok se u sličnim studijama anketiranje i memorijalni materijal nalaze na drugom ili trećem mestu, ovde se, u nedostatku pisanih dokumenata, prvenstveno oslanjamo na sećanja preživelih boraca. Izvestan broj aktivnih učesnika NOB pružio nam je u tome veliku pomoć, dajući nam u okviru ankete podatke ne samo o sebi, već i o većem broju svojih poginulih drugova.

Na osnovu podataka koji su dosad prikupljeni — a oni se prvenstveno zasnivaju na anketi Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije — nismo još mogli da steknemo tačnu, u ciframa izraženu predstavu o tome koliki je deo jugoslovenske jevrejske zajednice bio spreman — i koliki je broj stigao — da se s oružjem u ruci odupre zverstvima hiljadu puta jačeg okupatora. Ovi podaci, koliko god još nepotpuni, govore međutim o ekonomsko-socijalnom položaju predratne jevrejske zajednice u Jugoslaviji, o učešću omladine i mnogih starijih naprednih intelektualaca iz njenih redova u predratnom revolucionarnom pokretu, o mladim jevrejskim radnicima u Bosni, članovima „Matatje” i beogradskom „kenu” Hašomer hacaira koji su gotovo svi postali prvoborci, o jevrejskoj sirotinji u Makedoniji iz čijih su redova cele porodice otišle u partizane. Oni osvetljavaju i mnoge likove o kojima dosad nije bilo memorijalne literature, kao divne primere heroizma, koji zaslužuju da budu evocirani. Objavljujemo na ovom mestu samo nekoliko fragmenata iz materijala koji smo u okviru ankete dobili o nekolicini poginulih boraca, birajući namerno ličnosti koje su u široj jav-

nosti manje poznate. Dajemo izvode iz anketnih listova koje su popunili članovi njihovih porodica.

Komandant bataljona u odredu „Goce Delčev”

Murdo Nahmijas — Lazo rođen je 1923. u Bitolju. Radnik, potiče iz vrlo siromašne porodice. Cela njegova porodica je aktivno pomagala NOP. U njihovoj kući bila je ilegalna štamparija i održavani su ilegalni sastanci. Murdo je od 1941. pomagao NOP, a 1942. primljen je u Komunističku partiju i stupio u odred „Goce Delčev”. Bio je odličan borac, jedan od najboljih puškomitraljezaca. Postao je komandant bataljona. Poginuo na Kajmakčalanu 1944. Cela porodica je stradala.

Poginula na Romaniji 1941.

Zlata Kabiljo rođena je 1920. u Sarajevu. Poreklom iz trgovačke porodice. Krojačka radnica. Bila je aktivan član „Hašomer hacaira”, zatim član „Matatje”. Naprednom pokretu prišla 1937, politički radila kao ilegalac: raznosila štampu, prikupljala pomoć i izvršavala druge partijske zadatke. U predratnom periodu bila zatvarana kao komunista. 1941. stupila u Romanijski partizanski odred. Učestvovala u borbama svog odreda i poginula na Romaniji 1941.

Delegat na omladinskom kongresu u Parizu

Josif Almozlino — Alma rođen je 1917. u Beogradu. Kao đak aktivan član „Hašomer hacaira”, od 1935. član SKOJ-a, godinu dana kasnije primljen u KPJ. Kao student učestvovao je u svim akcijama i bio organizator mnogih akcija protiv režima. Zajedno sa Lolom Ribarom bio je delegat studenata na međunarodnom omladinskom kongresu u Parizu. U prvim danima ustanka stupio je u Čačanski odred, a posle se borio u II proleterskoj brigadi. Poginuo na Kupresu 1942. Otac, majka i brat takođe su poginuli u NOB.

U nemačkom zapisniku stoji da je imao hrabro držanje

Elijas Almozlino — Guta, rođen je 1923. u Beogradu. Brat Josifa Almozlina. Još kao srednjoškolac bio član SKOJ-a. Odmah po okupaciji zemlje učestvovao u diverzantskim akcijama paljenja kamiona. Kasnije je stupio u Čačanski odred. Posle jedne borbe, kada je hteo da prenese ranjenog druga, Nemci su ga uhvatili i javno streljali. Posle su zaplenjeni dokumenti sa slikama i za-

pisnikom o njegovom streljanju, u kome sami Nemci kažu da se hrabro držao. Pretpostavlja se da je za spomenik podignut u Čačku uzet kao motiv slučaj Elijasa Almozlina.

Bila je partizanski lekar u Knežopolju

Dr Lora Nahmijas rodena je 1913. u Banja Luci, studirala medicinu u Zagrebu. Naprednom pokretu prišla još u gimnaziji, a naročito aktivno učestvovala u radu napredne studentske omladine u Zagrebu. Kada je diplomirala i postala lekar na selu, u Knežopolju, pružala je narodu besplatnu lekarsku pomoć. Aktivno je saradivala sa rukovodiocima ustanka u tom kraju i služila im kao veza. Lečila je ranjene partizane. Još 1941. ustaše su je zarobili u času kada je pružala lekarsku pomoć ranjenim partizanima. Na licu mesta su je zlostavljali i obesili. Sahranjena na partizanskom groblju u selu gde je radila.

Rukovodio je formiranjem Rabskog bataljona

Evald Erlih — Branko rođen je 1915. u Brnu. Po završetku Srednjotehničke škole u Sarajevu studirao tehniku u Pragu. Tamo je pripadao grupi naprednih jugoslovenskih studenata i postao sekretar društva „Matija Gubec”. Zaposlivši se u rudniku mrkog uglja u Mostaru, razvijao je politički rad među rudarima. Mobilisan 1941, posle rasula vraća se u Mostar i nastavlja ilegalnu političku aktivnost u rudniku. 1941. postaje član KPJ, a 1942. italijanske vlasti ga hapse i prebacuju u logor na Rabu. Tamo organizuje politički rad među interniranom jevrejskom omladinom, sa zadatkom da što veći broj osposobi za učešće u NOB. Po kapitulaciji Italije rukovodio formiranjem Rabskog bataljona. Ovaj bataljon se septembra 1943. godine prebacio na kopno i Glavni štab NOV i POJ Hrvatske je njegove borce uključio u VII banijsku diviziju. Evald Erlih — Branko poginuo je kao komesar bataljona kod Drežnika na Kordunu, u jednoj borbi prsa u prsa sa ustašama.

Antifašista iz tridesetih godina

Dr Beno Štajn rođen je 1890. u Telču (danas Čehoslovačka). Studirao u Beču i došao 1914. kao vojni lekar u Zagreb, gde je bio upravnik Zarazne bolnice do kraja prvog svetskog rata. Posle toga primio jugoslovensko državljanstvo i postao poznati internista i kulturni radnik. Aktivirao se politički 1928, a naročito posle šestojanuarske diktature. Često je putovao u Beč po specijalnim zadacima. Bio je povezan sa najistaknutijim političkim radnicima KPJ tog vremena (Adžija, Iveković, Cesarec). Sačuvan je izveštaj zagrebačke policije iz tridesetih godina o njegovoj političkoj aktivnosti. Saradivao je u naprednim kulturnim časopisima.

Poseban zadatak mu je bio da održava kontakt sa političkim zatvorenicima u policijskom i sudskom zatvoru u Zagrebu, kojima je prenosio poruke.

Aprila 1941. pošao je u rat kao vojni lekar. U Užicu, gde su ga zarobili Nemci, tragično je izgubio život.

Dva sindikalna radnika iz Murske Sobote

Braća Zoltan i Ignac Boroš, dva mlada radnika iz Murske Sobote, zajedno su bila aktivna u sindikalnom pokretu pre rata. Stariji Zoltan, rođen 1922. bio je konobar, a godinu dana mlađi Ignac trgovački putnik. Obojica su ilegalno učestvovala u naprednom pokretu. Zbog rasturanja letaka i učešća u štrajku zatvarani su još 1939. godine. Po izlasku iz zatvora nastavili su politički rad, saradivali sa narodnim herojem Jožom Gmajničem. Odmah po okupaciji oba brata su deportovana u logor Jadovno i ubijena. Majka im je takođe ubijena u logoru.

Pobegao iz Jasenovca u partizane

Bertold Čerkovski rođen je 1913. u Osijeku. Potiče iz radničke porodice. Pre rata je niz godina aktivno radio u SBOTIČ-u. Po okupaciji je bio deportovan u Jasenovac, odakle je posle mesec dana pobegao. U NOV i POJ stupio je 1941. i ostao do svoje pogibije. Borio se u Kozaračkom odredu na Kozari, zatim je 1942. bio komesar Psunjskog odreda u Slavoniji. Juna 1943. poginuo je u borbi protiv ustaša prilikom ofanzive kod Slavonske Požege. Četiri brata i sestra Bertolda Čerkovskog bili su takođe aktivni učesnici NOB

Kao što pokazuje ovaj letimični pogled na anketu o učešću Jevreja Jugoslavije u NOB, akcija prikupljanja podataka, koja je još u toku, pružila je već vrednu istorijsku građu, zahvaljujući odzivu većeg broja preživelih boraca, kao i porodica i drugova poginulih. Sledeća faza rada sastojace se u prikupljanju memorijalne građe, a takođe i fotografija, dokumenata i predmeta za Muzej Saveza jevrejskih opština. Sav taj materijal — uključujući i podatke o borcima koji bi još naknadno stigli — biće od značaja i kao objektivna istorijska vrednost i kao čuvanje uspomene na one čije bi likove trebalo da nose u svojim srcima i nova pokolenja. Prema indikacijama kojima raspolažemo, postoje još stotine boraca koji zasad nisu obuhvaćeni našom anketom, a o kojima bi se mogli naći podaci. Od toga da li će se oni koji te podatke poseduju još odazvati anketi zavise krajnji rezultati našeg rada, koji, pored ostalog, predstavlja i našu moralnu obavezu.

U ovom osvrtu bilo je govora samo o anketi kao jednom vidu rada Muzeja Saveza jevrejskih opština na prikupljanju građe o periodu NOB. Ovom prilikom treba, međutim, istaći i to da je Muzej u tom svom radu naišao na razumevanje i saradnju nekoliko naših velikih naučnih institucija i društvenih organizacija koje se bave izučavanjem istorije NOB i revolucionarnog radničkog pokreta, a naročito Instituta za radnički pokret, Vojno-istorijskog instituta, Vojnog muzeja grada Beograda, Arhiva grada Beograda i Konferencije za društvenu aktivnost žena. Ova saradnja je omogućila našem Muzeju da dopuni svoje izvore materijalom koji, mada nije obiman, ima veliku vrednost zbog svog autentičnog dokumentarnog karaktera. I baš zato što je reč o događajima koji su se zbili pod takvim uslovima da o njima često i nema mnogo pisanih dokumenata, ti su prilozi utoliko dragoceniji. Isto tako, saradnja svakog pojedinca koji bi mogao nekim autentičnim prilogom da doprinese prikupljanju građe za ovo istorijsko poglavlje biće od velike vrednosti za naš dalji rad u ovoj, toliko značajnoj oblasti.

ZNAČAJ BORBE U GETIMA

Sin sam naroda koji je napisao Knjige Mojsijeve. Legenda kaže da je tvorac zapovesti „Ne ubij!” takođe i autor Knjige o Jobu. Iako je to samo legenda, njena velika pedagoška i istorijska vrednost je neosporna: jedan narod je istovremeno dobio Zakon života kada mu je i predato predanje o pobuni protiv patnji. Jobova poezija ne slavi patnje, nego osveštava revolt protiv ljudskog bola.

Stanovnici malog grada Tučina, pored Rovna, bili su, kao i u hiljadama varošica istočne Evrope, Jevreji, sitne zanatlije. Jula 1941, nacisti su zabranili svima Jevrejima varošice bilo kakvu razmenu dobara sa seljacima okoline. Užas gladi ušao je u jevrejske domove, kuda su se, u međuvremenu, bile sklonile stotine izbeglica iz okolnih sela i gradova, pa čak iz Rovna. Zabrani je ubrzo usledila naredba o davanju kontribucija, te su Jevreji ostali bez ikakvih sredstava. Krajem istog leta 3000 Jevreja Tučina sabijeni su u tesni geto — 60 kućica sklonih padu. Desetine porodica, starci, deca i bolesnici zbili su se u sobičke, dok su hiljadama drugih ulice geta bile jedino sklonište. Šef nemačke policije umirivao ih je: „Neće vam se naneti nikakvo zlo. Nama su zanatlije potrebne. Radite i živećete.” Niko obećanjima nije verovao, ali svako je hteo da živi.

Dvadesettrećeg septembra 1942. saopšteno je da će omladina ići na rad van geta. Mnogi su razumeli značenje te naredbe. Omladinac Tuvija Čuvak, sin mesnog kovača, član Hehaluca, obilazio je cele noći jevrejske kuće i ponavljao: „Ne verujte, braćo, ne slušajte ih...” Ušao je u sinagogu geta i govorio: „Jevreji, braćo, ne stavlajte grlo pod nož koljača, podignimo se protiv neprijatelja”. Ali nedostajala su sredstva za ustanak. Nije bilo ni oružja ni vođa. Nije postojala radio veza ni sa spoljnim svetom, ni sa poljskom izbegličkom vladom, ni sa komandom ilegalnih vojnih grupa u Poljskoj. Bili su zatvoreni u staklenom zvonu, bez izlaza, bez vazduha, otsečeni, bez mogućnosti da traže pomoć, bez saveta.

Jedan deo omladine napustio je geto sutradan i radio pod nadzorom ukrajinskih policajaca. Na veliku radost svojih porodica,

uveče su se vratili kućama. U utorak sakupljeni su Jevreji okolnih sela i dovedeni u geto Tučina. Jevrejska deca, koju su dobrodušni seljaci bili uzeli na rad, takode su dovedena u geto. Ta su deca pričala da su videla, u susednoj šumi, kako sovjetski zarobljenici kopaju jame: „Za koga li spremaju te jame?” pitali su se uplašeni stanovnici geta. Znali su odgovor, ali nisu smeli da ga zauste. Komandant je zatražio spisak svih radnika. U gradić je ušao veliki broj ukrajinskih policajaca i jedna SS jedinica.

Mnogi su u getu mislili da neće sve poubijati, a neki pak, nisu hteli da žive ako bi ih odvojili od porodica. Tokom poslepodneva Meir Gimpel sazvao je Jevreje u sinagogu: „Braćo”, rekao je, „stigao nam je poslednji čas. Nemamo više šta da izgubimo. Ne predajmo se sami u ruke ubica. Svaki od nas neka spremi barut. Onima koji ga nemaju, daću boce sa petrolejom. U dogovoreni čas, svako će zapaliti svoju kuću”. Neposredno posle ovih reči, mnogi su izvršili samoubistvo. U predvečerje, jedinice Einsatzgruppe ušle su u geto i naredile stanovništvu da ode kućama. Pošto su pripremili burad sa petrolejom, kofe i druge sudove, Jevreji su se povukli u svoje domove. Iz sinagoge se čuo plač i kukanje. Odeća, nakit, srebro bačeni su u peći. Završene su pripreme za pokret i, unoc, zapaljene kuće. Meir Gimpel je prvi zapalio svoju. Za tren oka vatra se raširila po celom getu. Našavši se u čudu, Nemci i ukrajinski policajci počeli su besomučno da pucaju. Koristeći se metežom, jevrejski omladinci, naoružani noževima i sekirama, počeli su da ruše ograde geta. Jedan od preživelih je 1945. rekao pred Istorijskom komisijom u Lodžu: „Vatra, koja je ubrzo obuhvatila ceo geto, videla se iz daleka. Gust dim se dizao sa zgarišta. Jedni su se borili, drugi bežali, neki se bacali u plamen”. Ubice su bile prenerazene ovim gigantskim požarom, ovim kolektivnim samoubistvom, ovim otporom koji je ličio na poslednju žrtvu.

Živo je uhvaćeno 1.300 osoba, ubijeno i zakopano u jame na rubu šume. Ali 2000 je uspelo da pobegne, i, hrabro, stigne do šume. Bilo je tu muškaraca, žena, čak i majki sa decom u naručju. U grupicama prelazili su desetine kilometara kroz šumu, u nadi da će stići do partizana. Nažalost, putem su nailazili samo na bande ukrajinskih nacionalista, koji su ih hladnokrvno zaklali. Očajni, ranjavi, podnaduti od gladi, njih 400 se vratilo na zgarišta geta ili palo u ruke Nemcima. Preživeli, u krajnjem strahu, krenuli su dublje u šumu. Napuštena deca bauljala su drumovima i šumom, lutala u agoniji. Jedna od preživelih priča: „Uveče sam, bežeći sa svojim trogodišnjim sinom, srela oko 60 osoba iz našeg sela. Ukrajinski nacionalisti koji su tragali za nama, bili su zaklali desetak mojih sugrađana. Sada smo mogli da biramo: ili da umremo od gladi, ili da nas nacionalisti ubiju, ili da se vratimo odakle smo pošli. Muškarci su tvrdili da se partizani nalaze na 50 kilometara istočno. Ali šta će raditi žene i deca? Mi nismo htele ni da umremo ni da se predamo”.

To je priča gradića Tučina. Ali to nije usamljena priča. Ima mnogo sličnih po užasu i junaštvu u istoriji evropskog jevrejstva pod nacističkim režimom. Tu, možda više nego u Varšavi, Bjali-stoku, Vilni ili Bendžinu, jevrejsko mučeništvo dostiglo je najne-verovatnije oblike

Odvodenje Jevreja iz jednog grada, u Poljskoj

Dok sam komandovao grupom partizana, koji su, posle dve godine, uspeli da slome pojas oko geta Vilne, i spasli se provlačeći se kroz kanalizaciju, jedan prijatelj, komesar brigade litavskih partizana, upitao me je da li bih mogao da mu objasnim zašto su je-

vrejske mase išle u smrt bez ikakvog otpora i zašto se samo šaka omladine borila. U to doba još nisam znao da su se desetine hiljada Jevreja ogorčeno borile protiv Nemaca u velikim gradovima, varo-šicama i šumama na sovjetskoj teritoriji pod nemačkom okupacijom, u Poljskoj, Jugoslaviji, Slovačkoj, Belgiji, Francuskoj. Samo je jedan deo njih mogao stvarno da se bori protiv neprijatelja, lice u lice, sa oružjem u ruci. Ja sam se trudio da mu objasnim šta se desilo Jevrejima u getima, a to se teško da opisati rečima.

Osamnaest godina kasnije, pokušao sam da odgovorim na ovo pitanje kada sam svedočio na Ajhmanovom procesu. Ovo tragično pitanje se ponovo postavilo pred jerusalimskim sudom. Postavili su ga stotine mladih Jevreja, koji žive u nezavisnoj Državi Izrael i koji nikako ne mogu da razumeju šta se desilo njihovoj braći u Evropi.

U ratu koji je hitlerizam objavio radničkom pokretu, marksizmu, progresu, u svom poduhvatu podjarmljivanja čitavih naroda, rat protiv Jevreja nije bio slučajna, sekundarna pojava. Rat protiv Jevreja voden je sistematski, planski, pod vođstvom specijalnog generalštaba, uz pomoć specijalnih jedinica i odgovarajućih kamuflažnih mera. Hitler je, do poslednjeg dana, smatrao rat protiv jevrejskog naroda svojim najvažnijim frontom. Jer, to je bio najlakši front, pošto žrtva nije imala odbrane. Jevrejski narod je bio pogodan predmet socijalne demagogije, dozvoljavajući raspaljivanje najnižih instinkata masa.

Teško je opisati zaprepašćenje Jevreja, kada su saznali za ogromne Hitlerove pobeđe, za podjarmljivanje čitavih naroda i zarobljavanje celih armija. Ovo zaprepašćenje je još više poraslo kada su nacisti ušli u Sovjetski savez. Teško je opisati užas ljudi otrgnutih iz svojih domova, mučenja staraca, žena, dece, sistematska ponižavanja, koja jevrejski narod, mada bogat tragičnim iskustvima, nije do toga dana poznao. Teško je zamisliti metode kamuflaže, lažna obećanja, podlost kojima se služio nacistički aparat protiv svojih jevrejskih žrtava, određenih za totalno uništenje. Nemoguće je opisati paniku ljudi i žena kada im je naredeno da se odvoje na levo ili na desno, ne znajući koja je strana značila smrt, a koja život.

I iznad svega teško je zamisliti jezivi osećaj usamljenosti jevrejskog naroda, koji je bio okružen nacističkim čudovištem i njegovim pomagačima, sam pred nemilosrdnim aparatom uništenja, bez ikakve nade za spasenjem i pomoći iz spoljnega sveta. Ne može se razumeti jevrejski pokret otpora, a da se ne analiziraju specifični uslovi pod kojima je živela ova nacionalna manjina, izložena progonima, bez političkog ili vojnog rukovodstva, sabijena i izolirana po getima.

Otpor protiv nacizma u evropskim zemljama pod nemačkom okupacijom imao je za cilj uništenje hitlerovske zveri. To je bio zajednički cilj poljskih, ruskih, belgijskih, francuskih, danskih, nor-

veških, jugoslovenskih, grčkih, slovačkih i jevrejskih partizana. Međutim, zadaci i uslovi borbe otpora Jevreja u getima bili su potpuno različiti. Glavni cilj pokreta otpora u svim zemljama bio je staviti se na čelo narodne borbe protiv okupatora, do krajuje pobjede. Jevrejska borbena organizacija nije imala nikakve nade da će izdržati do pobjede. Preostalo joj je samo da izvrši jedan nadljudski zadatak: *ubediti masu da umre, zajedno sa svojim bruniocima, junačkom smrću.*

Meir Gimpel iz Tučina, koji je naredio svojim ljudima da zapale kuće geta, bio je svakako predvideo najgore. Ali tragična stvarnost prevazišla je sve što je ljudska mašta mogla da zamisli.

Kada smo, 1. septembra 1943, otvorili vatru na SS jedinice koje su ulazile u geto Vilne i kada su te jedinice morale da se povuku, mi, borci, bili smo srećni. Ali kada je panika ovladala masom, dotrčala je i moja bolesna majka i postavila mi je jezivo pitanje koje nikada neću zaboraviti: „Sine, šta ja da radim?”

Hrabri komandant partizana Černigova i Brjanska, general-major Fjodorov, govori u svojoj knjizi o jevrejskom borcu Jakovu Susermanu, koji mu je spasao život i koji je među prvima pristupio partizanskim odredima. Fjodorov ovako opisuje Susermana: „Jakov Suserman, najmlađi među nama, bio je hrabar mladić, koji nije znao za strah. Bilo je normalno što se pridružio partizanima i što se izlagao svim opasnostima, nikada ne vodeći računa o sebi. Svoje sledovanje hrane bi uvek podelio na našem dugom zajedničkom putu. Bez ikakvog oklevanja udario bi na neprijatelja, makar gde se on nalazio. Bio je spreman da se žrtvuje za svoje drugove. Jednog mu dana rekoh: „Nemoj ići u Nidzin. Znam da su ti žena i deca tamo, ali šta bi ti, sam, mogao da učiniš za njih? Pašćeš u ruke Gestapou. Ostani sa nama, partizanima, tvojom braćom; ako izgubiš porodicu, bar ćeš je osvetiti”. Jakov mi je odgovorio: „Razumem tvoje gledište. Ali nikada sebi ne bih oprostio da sam svoj život sačuvao, ne pokušavši da spasem porodicu”.

U svakom getu gde je postojala Jevrejska borbena organizacija, čiji su članovi bili mladi idealisti, organizovani u omladinskim organizacijama, (Komunisti, Hehaluc, Dror, Hašomer Hacair, Bund itd.) vodile su se žučne diskusije o tome da li je cilj i zadatak ilegalnog pokreta što pre doći do šume i prići partizanima, ili raditi u samom getu. Govorili smo sami sebi: „Možda je tačno da se ništa u getu ne može uraditi, ali nikada sebi ne bi oprostili, ako bi se spasli, ne pokušavši da odbranimo i spasemo jevrejske mase”.

Borba ili spasavanje, to je bila dilema koja je dala pečat jevrejskom pokretu otpora u getima. I kada će istoričar zapitati: „Šta su dobili borci varšavskog geta sa ustankom? Da li je borba u getima ostalih gradova i gradića imala smisla? Koji je bio udeo jevrejskih partizana u borbi za život jevrejskog naroda?” — Mi smo spremni da odgovorimo bez premišljanja: „Borci geta i jevrejski partizani ne samo da su učestvovali u opštoj borbi protiv fašističkog neprijatelja, ne samo da su sačuvali čast boraca i svoga naroda,

nego su, svojom herojskom borbom dokazali da je, pod najstrašnijim terorom i pod pretnjom totalnog uništenja, jedini put koji je vodio ka spasenju bio put borbe i otpora”.

Ne sažaljenje za žrtvu, nego otpor protiv podjarmljivaca i ubica, srušio je zidine izolacije i dozvolio da se nađe na pomoć i razumevanje naroda. Tako su borci geta u logorima i šumama stekli pomoć i solidarnost svojih drugova u antifašističkoj borbi, u prvom redu poljskih demokratskih snaga i komande pokreta sovjetskih partizana. Ustanak protiv progona, koji je našao svoj najherojskiji i najtragičniji izraz u getima Poljske, imao je značajnog uticaja na velike sile i svetsko javno mnjenje, doveo je, 1947. godine, do priznanja prava jevrejskog naroda na političku samostalnost i sopstvenu državu i ulio hrabrosti borcima izraelskog rata za nezavisnost.

Ali pouka antinacističke borbe ne pripada samo prošlosti i istoriji. Nacizam nije umro i opasnost od fašizma nije odstranjena. Oni koji podcenjuju tu opasnost, ponavljaju tragičnu grešku tridesetih godina. Fašizam ima samo jednog biološkog neprijatelja: m i r.

(S francuskog prevela: Mira Dimić)

FARMACEUTI JEVREJI — ŽRTVE FAŠIZMA

Građa za proučavanje stradanja Jevreja-farmaceuta u Jugoslaviji pod fašističkim terorom 1941 — 1945.

Za večnu uspomenu na žrtve ubijene pod terorom fašističkih okupatora i njihovih slugu i na poginule u vremenu Narodno-oslobodilačkog rata 1941—1945. *farmaceute Jevreje*, odajemo im zasluženno priznanje i počast. U čast i slavu njihovu donosimo njihove životopise i slike, kako bi se na jednome mestu skupila i sačuvala sećanja na ove pokojnike.

Već davno se pojavila potreba da se za uspomenu na farmaceute žrtve terora fašističkih okupatora i njihovih slugu i borbe pale u Narodnooslobodilačkom ratu 1941 — 1945. godine objave njihove kratke biografije. Ovaj nam se zadatak, zapravo, nalagao kao dužnost.

U izvršenju ovog zadatka pojavile su se velike teškoće, kako u sastavljanju spiska poginulih, tako i u prikupljanju biografskih podataka.

Još 1957. god. obratili smo se jevrejskim opštinama u zemlji i tražili podatke i fotografije stradalih farmaceuta Jevreja. Opštine su nam odgovorile i poslale, često vrlo oskudne, podatke. Pored toga koristili smo izveštaje pojedinaca, arhivsku građu i druge podatke objavljene u raznim edicijama. Koristili smo i lična sećanja pojedinaca. Od porodica poginulih nismo uspeli dobiti mnogo podataka, jer su se skoro svi preživeli iselili u Izrael. Domovi stradalih su rastureni, pa nismo uspeli u mestima njihova boravka da prikupimo ni fotografije.

Otuda i razlika u obimnosti pojedinih biografija. Za one koje smo lično poznavali i za koje smo uspeli da pokupimo više podataka dali smo opširniju biografiju, dok mnoge sadrže samo najosnovnije podatke.

Na kraju smatramo za svoju dužnost da najlepše zahvalimo svima koji su nam poslali podatke i omogućili nam da izvršimo ovaj

zadatak, kao i doc. dr Zdenku Levntalu koji nas je stalno podsticao da u tome ustrajemo.

Kritičarima ovog pomenika bićemo zahvalni ako nam ukažu na mogućnosti da se uklone njegovi nedostaci.*

B I O G R A F I J E

Mr ISAK ADANJA

Mr Isak Adanja rođen je 1903. god. u Beogradu. Maturirao je u Prvoj beogradskoj muškoj gimnaziji šk. god. 1922/23. Apotekarsku pripravničku praksu obavio je u Beogradu u apoteci mr Save Mrcajlovića. Tirocinium je položio u Beogradu, a studije završio u Zagrebu šk. god. 1926/27. Po odsluženju vojnog roka bio je na vežbi kao dak narednik u barutanskom bataljonu zavoda „Obilićevo” kod Kruševca, a zatim je proizveden u čin apot. poručnika.

Kao farmaceut saradnik radio je po beogradskim apotekama, a god. 1939. osniva drogeriju na Terazijama, u palati Assicurazioni Generali.

1941. odlazi na vojnu dužnost i po kapitulaciji vraća se u Beograd. Odveden je zatim od Nemaca i otada mu se gubi svaki trag. Nemamo podataka kada je i gde stradao.

Mr AVRAM ALBAHARI

Mr Avram Albahari rođen je 1904. u Požarevcu od oca Lazara, u narodu popularno nazvanog „Laza-špediter”. Osnovnu školu i sedam razreda gimnazije svršio je u Požarevcu, a VIII razred i ispit zrelosti u Beogradu, u Prvoj muškoj gimnaziji šk. god. 1923/24.

Na apotekarskoj praksi bio je u Beogradu u apoteci Delini. Položio je tirocinium 1926. g., a studije završio u Zagrebu krajem 1928.

Radi u apotekama u Beogradu, a 1. marta 1934. dobija dozvolu za osnivanje apoteke u Selevcu, gde je bio do 1939. Budući da apoteci nije mogao da obezbedi opstanak, zatvara je, a inventar prenosi u Požarevac.

---

* Sem farmaceuta i studenata farmacije koji su obrađeni u ovom pomeniku, u Arhivu Muzeja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije nalaze se imena i podaci još nekoliko drugih, koji će biti obrađeni kasnije. Među njima su apotekari: Bauer Dragica, Engel Slavko, Friedmann Erza, First Zdenko, Klein-Schönauer Felice, Margalit Milan i Wolfensohn Beno, te studenti: Altarac Mordehaj, Atias Moris, Krajanski Franjo, Levi Ivan i Vajs Ivo. (Prim. redakcije.)

Godine 1939. osniva drogeriju u Beogradu pod nazivom „Alba” u ulici Kralja Petra (sada 7. jula).

Po dolasku okupatora 1941. vratio se sa vojne dužnosti u Beograd i bio sa drugim Jevrejima odvođen na razne prinudne radove. Jednog jutra, početkom juna 1941, Nemci su ih postrojili na „Tašmajdanu” i svakog šestog streljali. Tako je završio život Avram Albahari.

Po mentalitetu bio je sav „Požarevljanin”, druželjubiv, muzikalan. Naročito je lepo pevao, i za vreme studija u Zagrebu učio je pevanje kod onda poznatog profesora Marka Vuškovića. Bio je član akademskog društva „Balkan” i putovao sa društvom kada je priređivalo koncerte. Prilikom posete nekih delegacija često je uz klavir pevao naše narodne i umetničke pesme.

Mr RAŠELA ALBAHARI

Mr Rašela Albahari radila je kao farmaceut-saradnik u apoteci u Tuzli kod mr Muradbega Jusufbegovića, odakle je sa detetom odvedena u logor aprila 1942. Otada joj se gubi svaki trag.

Rašela je još kao student u Zagrebu bila organizovana, a njena braća kao gimnazijalci borili su se u Španiji.

Mr NISIM ALMOZLINO

Mr Nisim Almozlino rođen je u Beogradu gde je posle završenih studija bio apotekar. Njegova se apoteka nalazila na uglu biv. ul. Kralja Petra i ul. Strahinjića Bana. 1935. godine prodao ju je mr Đorđu Naumoviću, ali je i dalje živio u Beogradu. Kao učesnik Prvog svetskog rata, bio je rezervni potpukovnik. Bio je i javni radnik, ubeđeni demokrata. Kao predsednik društva za uređenje Dorćola, mnogo je doprineo podizanju škole u Dušanovoj ulici. Hapšen je kao istaknut protivnik konkordata. Njegova su deca pripadala naprednom pokretu, pa kada su u proleće 1941. morala da beže iz Beograda zbog učešća u diverzantskim akcijama, cela se porodica pridružila NOP-u. Posle osobođenja Čačka, Almozlino je u ovom gradu radio na organizovanju saniteta, naročito skladišta lekova. Uхватili su ga četnici i ubili u Ovčarsko-Kablarskoj klisuri. U NOB poginuli su mu žena i dva sina, dok se samo kćerka, Rea, sada magister farmacije, major JNA, spasila.

Mr RAFAILO AVRAMOVIĆ

Mr Rafailo Avramović radio je kao saradnik u jednoj od najvećih apoteka u Beogradu, kod mr Svetolika Trajkovića, Knežev spomenik br. 2.

Studije je završio u Zagrebu 22. januara 1931. promovisan je za magistra farmacije.

Kada je mr Trajković zbog potpomaganja NOB osuđen od Vojnog nemačkog suda i zajedno sa ženom streljan u Beogradu, ista je sudbina zadesila i njegovog saradnika mr Rafaila Avramovića.

Mr RUŽA BALAŠA

Mr Ruža Balaša rođena je 1898. u Bačkom Gradištu. Studije je završila u Budimpešti 1922. Kao farmaceut-saradnik radila je u apoteci mr Samka Vuića u Somboru, gde ju je zatekla i okupacija. 1942. je deportovana i pogubljena 1944. u Aušvicu.

Iskusan farmaceut, ceo je vek provela u istoj apoteci, što najbolje ilustruje njenu skromnost.

Mr KORNEL BAUER-KOLJA

Mr Kornel Bauer rođen je 25. XII 1912. Radio je u apoteci u Kraljevici, odakle marta 1942. godine odlazi u partizane. Među potpisnicima proglašena učesnika I. kongresa partizanskih lekara u Petrovcu, 1942. godine označen je kao šef centralne apoteke Ličkog područja. Poginuo je maja ili juna 1943. u Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Njegovo se ime nalazi na spomen-ploči u Vojno-medicinskoj akademiji u Beogradu.

Mr EUGEN BLAU

Mr Eugen Blau bio je vlasnik apoteke u Beogradu od 22. III 1940. Pre toga bio je apotekar u Srbobranu od 17. VI 1933.

Nemamo bližih podataka o njegovom nestanku, ali znamo da je odveden od okupatora i otada mu se gubi svaki trag.

Mr GRETA BRAJKOVIĆ-POLAK

Mr Greta Brajković rođena je u Ogulinu 1907. Bila je apotekarski saradnik. Stupila je u NOV 17. IX 1942. i dodeljena je na rad u apoteku u Novom, odakle je od Nemaca odvedena 1943. g. i ubijen. Njen muž, mr. ing. Vladimir Brajković, koji je također učestvovao u NOB, sada živi u Izraelu.

Mr KARLO BRANDEIS

Mr Karlo Brandeis, sin Josifa i Malvine Brandeis, rođen je 21. VI 1907. u Novom Sadu, gde je maturu položio 25. juna 1926.

Već jula 1926. stupa u apoteku mr Vlade Jugovića u Novom Sadu kao pripravnik, a god. 1928. polaže tirocinium pred komisijom u Zagrebu, gde je i studije završio.

Posle radi u apoteci mr Stevana D. Popovića u Novom Sadu. Januara 1942, za vreme racije, odveden je zajedno sa majkom i sestrom. Svi su streljani, a leševi su im bačeni u zaleđeni Dunav.

Tako je tragično završio ovaj mladi farmaceut, koji se sav predao svojoj struci i saradivao u stručnoj štampi. Da spomenemo samo njegove radove iz prakse, koje je objavio u „Farmaciji” god. 1940. pod naslovom: „Ispravak Taxi medicamentorum” str. 20-22 i pod naslovom: „Nedostaci i ispravke Taxe medicamentorum” str. 73-74. Oba ova rada su izazvala veliku pažnju i njegove su primedbe i usvojene kod idućih edicija Taxe. Publikovao je i druge radove.

Mr NUNČA ČAZKEZ

Mr Čazkez bila je provizor u apoteci Radišića Pavla u Bos. Gradiški. Doturala je hranu, cigarete i lekove zatvorenicima u logoru u Staroj Gradišci, uz veliku opasnost, preko mr Jože Elazara koji je bio zatvoren u tom logoru, a ujedno vršio dužnost apotekara. Iako je bila udata za Hrvata, ustaše su je ipak 1944. ubile zajedno sa detetom.

Mr BLANKA DANON

Mr Blanka Danon radila je kao farmaceut u apotekama u Sarajevu; 1941. godine odvedena je u logor u Đakovo, gde je izgubila život.

Mr JOSEF M. ELAZAR

Mr Elazar M. Josef-Joža, rođen je u Gračanici 1910. Gimnaziju je završio u Sarajevu, a farmaceutske studije u Zagrebu 1934. Radio je u apotekama u Sarajevu, kod Fincića, Vouka i Kalembera. Avgusta 1941. zatvoren je sa celom porodicom u zloglasnom ustaškom zatvoru u bivšoj srpsko-pravoslavnoj bogosloviji u Sarajevu. Posle izvesnog vremena je pušten iz zatvora, ali je oktobra iste godine ponovo uhapšen i odveden u logor Jasenovac.

U Jasenovcu je oboleo od pegavog tifusa, a čim je ozdravio premešten je u logor Stara Gradiška, gde je radio kao apotekar. U to vreme organizovao je potajno doturanje hrane i lekova zatvorenicima.

Aprila 1945. posle likvidacije logora ubijen je među poslednjim logorašima.

Mr FRANJA FEHÉR

Mr Franja Fehér, apotekar u Uljmi u Banatu, rođen je 1902. u Novom Sadu u siromašnoj činovničkoj porodici. Maturirao je 1921. godine, i stupio kao pripravnik u apoteku nasl. Gyule Michels-a, provizor mr Dreveš. Tirocinium položio 1923. u Zagrebu, gde je završio studije 1925.

Po odsluženju vojnog roka, u Potiskoj bolničarskoj četi, bio je saradnik u apotekama u Vojvodini i Srbiji. Februara 1933. g. dolazi kupovinom do apoteke u Uljmi. Godine 1941. fašisti ga hapse, muče i ubijaju.

Stud. pharm. MIRJANA FERERA

Mirjana (Mirjam) Ferera stupila je na farmaciju kao pripravnik u apoteci mr S. Elazara u Sarajevu, a studije je započela u Zagrebu. Još kao gimnazijalka bila je član SKOJ-a. Oktobra 1941. odvedena je u logor u Đakovo. Prema biltenu Jevrejske opštine u Osijeku, a na osnovu izveštaja logorske uprave (Arhiv Jevrejske opštine u Sarajevu), bila je pored dr Regine Atijas zadržana u logoru na radu u higijensko-zdravstvenoj službi. Gde i kada je ubijena, nije poznato.

Mr ROZA FISCHER

Mr Roza Fischer, apotekar u Potiskom Sv. Nikoli, rođena je u Senti 8. maja 1895. Otac Šimon bio je trgovac, rodom iz Csaposzéka, a majka Etel Klein, rodom iz Sente.

Posle provedene pripravničke prakse tirocinium je položila u Budimpešti, gde je završila i farmaceutske studije 18. VI 1918. Radila je kao farmaceut kod Richarda Mauera u Novom Sivcu i kod Aurela Đurđovanskog u Senti.

1928. dobila je pravo na samostalno upravljanje apotekom, a 1929. dozvolu za otvaranje prve javne apoteke u Potiskom Sv. Nikoli u Banatu.

Po dolasku okupatora, apoteka joj je oduzeta, a ona deportovana sa ostalim Jevrejima. Nije nam poznato gde je i kada ubijena. Kao tačan i savestan apotekar mr Roza Fischer bila je poštovana i uvažena u celoj okolini. Svojim lepim ophođenjem i ozbiljnim životom bila je iskren narodni apotekar.

Mr BLANKA FISCHL-POLIAK

Mr Blanka Fischl bila je u Koprivnici provizor porodične apoteke za koju je njen otac Aloiz dobio dozvolu Zemaljske vlade god. 1900. Mr Blanka završila je farmaciju u Zagrebu 1924, i po smrti oca preuzela apoteku.

Odmah po okupaciji, zajedno sa majkom, odvedena je od Nemaca u logor u Poljsku, gde su obe likvidirane.

Mr RUDOLF FRIEDMANN

Mr Rudolf Friedmann rođen je 1904. u Indiji. Po položenom ispitu zrelosti stupa na farmaciju kao pripravnik kod mr J. Hainissa u Indiji. Tirocinium položio je 1928. u Zagrebu, a magisterium u Grazu 1930. Diploma mu je nostrificirana na Filozofskom fakultetu, Farmaceutski osek u Zagrebu 23. V 1939. Pravo na samostalno upravljanje apotekom, posle provedenog petogodišnjeg staža u apotekama, priznato mu je rešenjem Kr. banske uprave Dunavske banovine u Novom Sadu pod P. No. 1054/36 od 11. I 1936. g.

1937. kupuje apoteku od mr Baša Andrije u Čantaviru, koju je držao sve do konca 1940. g. a onda prodao mr Richardu Csarnaiu.

1. januara 1941. god. odlazi u Kulu, s tim da kupi apoteku J. Gergelja. Međutim su nastupili događaji 1941. g. koji su ga u tom sprečili.

Odmah po okupaciji Bačke mr Friedmann i njegova supruga Katalina deportovani su i od tada im se gubi svaki trag. Tako je

tragično završio život ovaj idealan bračni par kada se spremao da zasnuje porodični dom u Kuli, gde je Katalina rođena i gde su joj živeli roditelji.

Mr TIBOR FRIEDMANN

Mr Tibor Friedmann završio je studije u Zagrebu 1933. god. Kao saradnik radio je u Novom Sadu, a zatim je preuzeo rukovodstvo apoteke nasl. mr Božidara Magaraševića u Bačkoj Palanci u svojstvu provizora. Za vreme racije, januara 1942. slučajno je poslom boravio u Novom Sadu, gde je uhapšen i streljan, a leš mu je bačen u Dunav.

Mr HUGO FUCHS

Mr Hugo Fuchs završio je farmaceutske studije u Zagrebu 1905. godine. 1916. kupuje apoteku b. D. Frangera u Đakovu i otada stalno boravi u Đakovu, gde ga je zatekla i okupacija. Nije deportovan ali mu je apoteka oduzeta, a on proganjan. Umire u najvećim mukama.

Mr Hugo Fuchs je bio čestiti apotekar, viden građanin, koji je ceo svoj život posvetio radu sa mnogo stručnosti i ljubavi.

Mr ŽIGMOND FUCHS

Mr Žigmond Fuchs rođen je u Staroj Kanjiži, a studije je završio u Koložvaru. Radio je kao farmaceut-saradnik u raznim apotekama, uglavnom u Mađarskoj. God. 1919. dolazi u Pečuj, koji je tada bio pod jugoslovenskom okupacijom. Kad je grad vraćen Mađarskoj, preselio se u Suboticu, gde je radio kao saradnik.

God. 1934. kupuje apoteku od nasl. Zoltana Schiller-a u Mokrinu (Banatu), gde ga je zatekao i rat. Odmah po okupaciji Banata odveden je i likvidiran.

Bio je siromašnog porekla, pa je dugo službovao kao saradnik. Kad je konačno uspeo da sredi svoje prilike iznenadio ga je rat.

Mr RUDOLF GISKAN

Mr Rudolf Giskan rođen je 1892. u Pivnicama. Završio je studije u Budimpešti, gde je i boravio po svršetku prvog svetskog rata.

Za vreme proleTERSKE diktature Bele Kuna u Mađarskoj igrao je vidnu ulogu. Odmah u početku postavljen je u privredni savet

za apoteke u Budimpešti, a zatim za upravnika socijalizirane apoteke u mestu Šomod, u Baranji.

Po slomu revolucije vratio se u Jugoslaviju i zaposlio se u apoteci Gobetzki u Osijeku, a 1925. kod Slavije d.d., drogerije na

veliko u Novom Sadu. Po istupanju iz Slavije podnosi molbu za osnivanje drogerije na veliko u Novom Sadu, ali mu je molba rešenjem Ministarstva nar. zdravlja 1923. odbijena. Živi i dalje u Novom Sadu i bavi se zastupanjem raznih firmi.

God. 1930. kupuje apoteku mr Arpada Töröka u Kovinu, gde je kao vlasnik apoteke boravio sve do objave rata, kada je kao apotekarski kapetan mobilisan.

1941. pada u ropstvo zajedno sa mr Moskom Atijasom. Ubrzo uspeva da se oslobodi, dolazi u Beograd i radi u Vojnoj bolnici

zajedno sa mr M. Rankovićem i mr Anđelkovićem, no samo kratko vreme, jer je od okupatora odveden i streljan 3. VIII 1942. na Banjici.

Mr MOR GLÜCKSTAL

Mr Mor Glückstal rođen je 1880. u Senti. Osnovnu školu i gimnaziju učio je u Senti i Halašu. Pripravnik je bio u apoteci A. Mezeia u Senti, tirocinium položio 29. VIII 1908. u Budimpešti, gde je završio i studije 1911.

Kao magistar radio je u Senti, Staroj Kanjiži, Szolnoku i u Budimpešti. 1913. uzima u zakup apoteku M. Mutsija u Senti, ali već 1914. odlazi u vojsku. Posle prvog svetskog rata vraća se u Sentu, vodi dalje apoteku i postaje njen vlasnik. Za vreme okupacije odveden je u logor u Bergen-Belsen, gde je umro 1944.

Mr ERNEST GOTTFRIED

Mr Ernest Gottfried rođen je 1902. u Šopronu. Otac mu Aleksandar bio je poreski činovnik u Novoj Kanjiži. Stupio je na farmaciju 1921. kao pripravnik kod mr Emila Beera u St. Kanjiži i kod mr Vatroslava Leitnera u Prelogu, a zatim polaže tirocinium u Zagrebu 1923, a magisterium 1925.

Služio je kao farmaceut u apoteci Potiske stalne vojne bolnice u Petrovaradinu, u apoteci Šumadijske vojne bolnice u Kra- gujvcu, u gradanskim apotekama R. Habuneka u Daruvaru, Mora Glückstala u Senti i V. Leitnera u Prelogu. God. 1927. postao je vlasnik apoteke u Sonti, posle prelazi u Karavukovo, a 1939. u Pančevo.

Rat ga je zatekao u Pančevu, gde je aprila 1941. mobilisan kao rezervni apot. kapetan. Posle kapitulacije zarobili su ga Nemci. Iz zarobljeništva uspeva da pobegne i vrati se u okupirano Pančevo gde mu je bila i porodica.

Ubrzo Nemci i njega sa celom porodicom odvođe u Beograd u logor zvan „Topovske šupe”, gde je proveo oko mesec dana, a zatim je kod mesta Jabuke, kraj Pančeva, streljan.

Mr JULIJE GRÜN

Mr Julije Grün bio je suvlasnik Fincijeve apoteke u Beogradu, a apoteke J. Viktorovića sve do 1940. godine. Završio je studije u Zagrebu 1919. Prilikom ulaska okupatora 1941. sklonio se u jednu beogradsku bolnicu i tamo se krijo, no neko ga je potkazao Nemcima, koji su ga odveli i ubili.

Mr BELA GUTTMANN

Mr Bela Guttmann rođen je 1906. Studije je završio u Zagrebu 1930. Radio je kao apot. saradnik u apoteci Gobetzky u Osijeku, a zatim u Beogradu. Tu je uhapšen 1942. i ubijen.

Mr JELENA HALMOŠ-SZEGÖ, Ing IMRE SZEGÖ

Mr Jelena Halmoš-Szegö rođena je 1888. u Mezöturu. Otac joj kasnije prelazi u Vel. Bečkerek, gde je bio gradski činovnik. Gimnaziju je završila u Vel. Bečkereku, i tu provela pripravničku praksu u apoteci kod „Kruna” vl. Dezső Moszkovcsak nasl., zaku-

pac Lehel Losonczy. 1908. polaže tirocinium, a 1910. magisterium u Budimpešti.

Kao farmaceut radila je u apoteci A. Vágija u Vel. Bečkereku od 1910. do 1914. kada odlazi u Istvánfölda (Šupljaja), gde otvara apoteku. Ovu apoteku je držala sve do 1918. i tada kupila apoteku kod „Krone” u Vel. Bečkereku.

Prvih godina svoga rada u Vel. Bečkereku udala se za ing. Imre Szegöa, koji je radio kao hemičar u fabrici šećera. Ing Szegö je toliko zavoleo farmaciju, da je stupio u apoteku svoje supruge kao pripravnik i položio tirocinium u Beogradu god. 1926.

God. 1941. mr Jelena sa svojim mužem odvedena je u Beograd u logor, a zatim su u mestu Jabuka oboje ubijeni.

Imali su jednu kćerku, koja se spasla. Otišla je u partizane, gde je u borbi postigla čin oficira.

Mr ADOLF HECHT

Mr Adolf Hecht svršio je farmaceutske studije u Zagrebu 1914. Do apoteke u Osijeku došao je 1932. god.

Odmah po okupaciji napustio je svoju apoteku i uposlio se kao laborant u Domu narodnog zdravlja u Derventi, no prilikom kupljenja Jevreja odveden je zajedno sa upravnikom Doma dr-om Hirschom u Jasenovac i tamo ubijen avgusta 1942.

Mr LEOPOLD HECHT

Mr Leopold Hecht radio je kao farmaceut u apoteci mr Adolfa Hechta u Osijeku. Odveden je među prvima u logor Jasenovac, gde je ubijen 1944.

Mr BERNARD HERZLER

Mr Bernard Herzler završio je studije u Zagrebu 1921. Dozvolu za otvaranje apoteke u Semeljcima dobio je 1927. god. 1941. odveden je u logor Jasenovac, gde je proveo pune 4 godine. Prilikom pokušaja masovnog bega iz logora, ubijen je kao jedan od vođa, kad su zatočnici provaljivali vrata logora.

Mr SIMA M. JUDIĆ

Mr Sima M. Judić rođen je 1906. u Kragujevcu, gde je završio i gimnaziju. Tirocinium je položio u Beogradu, a studije završio u Zagrebu 1929.

Radio je u apotekama u Kragujevcu, Vel. Gradištu (kod mr Draškocija) i Beogradu. Docnije otvara drogeriju u Beogradu.

Posle okupacije Beograda sklanja se kod svojih roditelja u Kragujevcu, ali je već 18. oktobra 1941. uhapšen od Nemaca, a 20 oktobra streljan.

Mr OLGA KAMPUS

Mr Kampus iz Sarajeva diplomirala je u Zagrebu a službovala u Sarajevu kod mr ph. Lufta Muftića. Za vreme tzv. NDH odvedena je sa dvoje dece u logor i tamo ubijena.

Mr ANDRIJA KERENJI

Mr Andrija Kerenji rođen je 1909. u Somboru. Farmaciju je završio u Zagrebu. Radio je kao farmaceut-saradnik u apoteci mr Margute Kohn u Subotici. Prilikom okupacije Bačke deportovan, umro je na prisilnom radu god. 1944.

Mr VILMOŠ KISS

Mr Vilmoš Kiss rođen je 1892. u Kuli (Bačka). Studije je završio u Budimpešti i posle toga bavio se uglavnom književnim radom.

God. 1919, za vreme proleterske diktature u Mađarskoj, igra vidnu ulogu. Član je direktorijuma apotekarske struke i urednik stručnog lista „Gyógyszerész Újság”-a, koji je izlazio u Budimpešti. Izgleda da njegovim shvatanjima nisu bili zadovoljni, jer posle svega nekoliko brojeva prestaje biti urednikom.

Posle pada Bele Kuna vraća se u svoj rodni kraj. Živeo je u Subotici i radio kao saradnik u apoteci J. Richtera. Bavio se i proizvodnjom tehničkih i kozmetičkih preparata, no najviše se posvetio književnosti.

Sarađuje u dnevnoj mađarskoj štampi „Bácsmegyei Napló”. God. 1933. izlazi mu delo pod naslovom: „Száz asszony” (Sto žena) u nakladi štamparije Minerva u Subotici. Delo je objavljeno pod pseudonimom „Magister”, a sadrži kratke opise života žena iz doba Napoleona. Napisao je i knjigu o životu kralja Davida pod naslovom „Lantos király” i zbirku pesama „Énekek éneke”.

Izgleda da je pored novinarskog rada i rada na lepoj književnosti materijalno slabo prolazio, jer se posvetio opet laboratorijskom radu, proizvodnji tehničkih i kozmetičkih preparata, no u sasvim malom obimu.

God. 1940. završio je „Manuele pharmaceuticum” (Apotekarski priručnik) i obezbedio izdavača, ali ubrzo je izbio rat.

Kada je 1940. tražio obrtnicu za osnivanje samostalne laboratorije u Subotici, Banska uprava u Novom Sadu uskratila mu je dozvolu.

Po okupaciji Bačke deportovan je sa ostalim Jevrejima u logor Aušvic, gde je umro 1944. Tako je tragično završio život mr Kiss, koji je sa svojom stručnom spremom i književnom kulturom toliko obećavao.

Mr KLARA KLEIN

Mr Klara Klein rođena je u Novom Sadu gde je završila gimnaziju 1922. Pripravničku praksu provela je u Novom Sadu, a tirocium položila u Beogradu 1924. g. Farmaciju je studirala u Zagrebu, gde je 1927. promovisana. Kao saradnik-magistar radila je u apotekama u Novom Sadu kod mr Dušana Ilina, mr Vlade Jugovića i mr Andrije Mirkovića.

Kad je okupirana Bačka, pobešla je u Budimpeštu, ali nije uspela da se spasi. Bila je solidan radnik, sa lepom stručnom spremom i kulturom.

Mr JOSIP KLEIN

Mr Josip Klein svršio je studije u Zagrebu 1932. Za vreme okupacije Subotice deportovan je. Stradao je na prinudnom radu u Sovjetskom Savezu u 38. godini života.

Mr MARGITA KOHN

Mr Margita Kohn rođena je 1903. u Božakovini kraj Zagreba kao dete skromnog činovnika. Sa roditeljima god. 1911. dolazi u Suboticu, gde završava škole. Želja joj je bila da studira medicinu, ali zbog teškog materijalnog stanja roditelja, koji su imali još 4 dece, odlučila se za farmaciju. Studije završava u Berlinu 1925.

Po povratku zaposlila se u Novom Sadu, do god. 1932, kada joj je otac naprasno preminuo. Posle očeve smrti sa porodičnom imovinom, kojoj je kao osnova služila očevo životno osiguranje, kupuje apoteku zv. kod „Sokola“ mr Radovana Pivareva u Subotici. Otada ceo svoj život posvećuje radu u apoteci i izdržava porodicu.

Uspeva da sredi svoje lične i porodične prilike, kada nastupa okupacija Bačke i surovi fašistički teror. Ona ga teško podnosi, pogotovo jer su joj 4 brata već u logoru, u zatvoru i na prisilnom radu. Ipak uspeva da zadrži apoteku do god. 1942. kada i nju deportuju u zloglasni logor Aušvic.

Život mr Margite Kohn bio je pun napora, dobre volje, solidnog stručnog znanja i dirljive nežnosti prema porodici.

Mr VIKTOR KOLMAN*

Mr Viktor Kolman, rodom iz Koprivnice, imao je apoteku u Gračanici. U martu 1942. pobeo je u Ozren, ali posle nedelju dana uhvatila ga je kaznena ekspedicija okupatora i streljala. Pokopan je u Boljaniću kod Gračanice, srez Dboj.

Njegova supruga Helena rođ. Mač odvedena je od ustaša i ubijena u zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu odmah posle pogibije njenog muža. Imali su jednu kćerku, koja je prebrodila ratnu katastrofu i sada živi u Izraelu.

Mr MOŠA KONFINO

Mr Moša Konfino rodio se oko 1897. g. u Nišu, gde je završio gimnaziju 1919. Na praksi je bio u Zagrebu, u apoteci Mittelbacha. Za sve vreme studija stalno je radio u toj apoteci, jer se sam

---

* U članku A. Đuričića (Pharmacia, 1959, 1—2, str. 6) pominje se mr Viktor Kolb — po svemu identičan sa V. Kolmanom. (Prim. redakcije).

izdržavao. Posle magisteriuma dugo godina je bio farmaceut-saradnik u apoteci mr Milana Živkovića u Beogradu, a oko 1933. god. postao zastupnik firme „Riedel”. Odveden je na streljanje juna 1941. sa Tašmajdana, u okviru jedne nemačke „odmazde”.

Svoju struku je mnogo voleo i bio je odličan praktičar. Kao član sekcije Saveza apotekarskih saradnika borio se za staleška prava apotekara.

Dr mr ARTUR KRAJANSKI

Dr Artur Krajanski je bio jedan od najistaknutijih i najzaslužnijih jugoslovenskih istoričara farmacije.

Rodio se u Varaždinu 1884. Posle završene farmacije u Beču, odlazi na dalje studije u Budimpeštu i postiže doktorat farmacije.

Vraća se u Varaždin i u apoteci svoga oca pok. mr Benjamina Kräuterblütha, uređuje hemijsko-mikroskopsku laboratoriju. Po očevoj smrti preuzima i upravu apoteke. Imao je solidno opšte obrazovanje i bio muzički obdaren. Završio je u Beču i tečaj iz bakteriologije i putovao po Evropi proučavajući farmaceutske prilike i istoriju farmacije. Zalagao se za to da se na Sveučilištu u Zagrebu uvedu predavanja iz istorije farmacije, želeći da postane prvi predavač iz te discipline. Zbog rasnih motiva, na žalost, nije uspeo.

Napisao je mnogo radova i članaka iz oblasti istorije farmacije u našim i stranim časopisima i održao niz predavanja, većinom u Zagrebu.

Na sam dan ulaska okupatora u našu zemlju, 6. aprila 1941, učinio je kraj svom toliko plodnom životu: otrovao se, znajući da će ga neprijatelj progoniti, mučiti i na kraju ubiti.

Mr ARTUR KRAUS

Mr Artur Kraus iz Gradačca završio je studije u Zagrebu 10. VIII 1918. Od god. 1921. bio je prvo zakupac, a kasnije i vlasnik apoteke u Gradačcu.

Kćerka Lea, ranije član Hašomer hacaira, bila je španski borac.

God. 1942. je sa ženom i kćerkama Tonkom i Tircom prešao na oslobođenu teritoriju i zatim od 1943. aktivno učestvovao u borbi u kojoj su poginuli njegova žena i kćerka Tonka, pošto su ih zarobili četnici. On sam je ranjen i evakuisan u bolničku bazu u Italiji. Umro je 1947. od bolesti koju je zadobio u toku rata.

Mr SADO KUNORTI

Mr ph Sado Kunorti završio je gimnaziju u Sarajevu, a farmaciju u Zagrebu. Radio je kao farmaceut-saradnik u apoteci mr J. Dunderovića u Sarajevu. Još od početka 1941. bio je povezan sa simpatizerima NOB i doturao je lekove i sanitetski materijal partizanima. Pod kraj iste godine odveden je u Jasenovac, odakle se nije vratio.

Mr TILDA LEVI udata FINCI

(Mr Tilda Levi bila je udata za mr E. Fincija, koji je posle Oslobođenja jedno vreme bio pomoćnik direktora slagališta lekova „Srbolek” u Beogradu, a sada živi u Izraelu.)

Mr Tilda Levi završila je studije u Zagrebu, a radila je kao farmaceut u Jevrejskoj bolnici u Beogradu, odakle je 1941. odvedena u logor.

Mr ISIDOR LEVI, stariji

Mr Isidor Levi stariji rođen je u Višegradu, a studije je završio u Zagrebu. Služio je kao farmaceut-saradnik u apoteci mr Arnolda Spitzera u Čepinu. Docnije je kupio apoteku mr Ahmeda Tatarevića u Sarajevu, koju je vodio do god. 1941, kada su mu ustaše apoteku konfiskovale. Posle toga neumorno radi u službi socijalne zaštite pri Jevrejskoj bogoštovnoj opštini u Sarajevu na pomaganju i zbrinjavanju preostalih Jevreja. Početkom 1942. odveden je sa ženom i dvoje male dece u Jasenovac, gde je i likvidiran. Dok je još imao apoteku, slao je ilegalno lekove i sanitetski materijal partizanima.

Mr ISIDOR LEVI, mladi

Mr Isidor Levi mladi rođen je u Višegradu, a diplomirao je u Zagrebu. Radio je kao farmaceut-saradnik u apoteci svoga strica mr Isidora Levija starijeg u Sarajevu. Krajem 1941. odveden je u logor Jasenovac gde je ubijen.

Mr JEVĐENIJE MANDELBAUM

Mr i dipl. hemičar Jevđenije Mandelbaum, apot. ppukovnik u penziji iz Beograda rođen je 1879. u Nišu, gde mu je otac bio lekar. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Nišu 1898. Posle mature posvećuje se farmaceutskom pozivu, stupa u apoteku kao pripravnik, a ujedno služi i đачki vojni dok u Moravskoj bolničarskoj četi u Nišu.

Po provedenoj praksi odlazi na studije u Graz, ali zbog šamara u jednom sporu isključuju ga sa gradačkog univerziteta, pa završava studije u Münchenu 1903. Posle diplomiranja stupa u aktivnu vojnu službu, a 1910. dobija dozvolu za otvaranje javne građanske apoteke u Kuršumliji.

U toku službe u vojsci Mandelbaum je produžio školovanje na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Studirao je hemiju, fiziku i fizičku hemiju i 1908. diplomirao.

U vojsci je vršio dužnost apotekara Vojne bolnice u Zaječaru, a izvesno vreme u apoteci Opšte vojne bolnice u Beogradu i u Vojno-hemijskoj laboratoriji, koji je bio smešten u toj bolnici, a služio u prvom redu ekonomskoj grani i samo uzgred sanitetu.

Za vreme balkanskog i prvog svetskog rata, do evakuacije 1915, Mandelbaum je bio na vojnoj dužnosti. Na solunskom frontu se reaktivirao i određen je na službu u Glavno vojno slagalište u Solunu. Posle oslobođenja i povratka naše vojske u zemlju, ostao je još neko vreme u slagalištu, čije je posleratno sedište bilo u Zemunu.

1920. Mandelbaum vraća dozvolu za kuršumlijsku apoteku i pokreće pitanje osnivanja privatne laboratorije za izradu hemijsko-farmaceutskih i galenskih preparata.

U vojsci ga određuju da ponovo instalira hemijsku laboratoriju, sada kao apotekarsku ustanovu u sastavu Glavne vojne bolnice u Beogradu. 1923. je postavljen za vršioca dužnosti šefa te laboratorije. Na dužnosti šefa laboratorije ostao je do 1929. godine, kada je premešten za šefa apoteke stalne Vojne bolnice III armijske oblasti u Skoplju.

1930. po molbi je penzionisan i preveden u rezervu. Odtada živeo je u Beogradu. Zaposlio se kao hemičar-farmaceut kod firme

„Izis”, drogerije na veliko u Beogradu, a saradivao je i u farmaceutskim društvima.

Mandelbaum je bio i honorarni nastavnik bromatologije na Vojno-sanitetskoj školi. U poverenoj mu laboratoriji osposobio je priličan broj daka, kadrovaca, diplomiranih farmaceuta, za širi krug rada iz oblasti analitičke hemije i biohemije. Bio je i član komisije za izradu vojne farmakopeje i savetodavni član Vojnog sanitetskog saveta za pitanja iz oblasti hemije.

Mandelbaum je bio veoma kulturan i čovek bez kompromisa, sa određenim pogledima. Otuda je imao teškoća i živio u vrlo skromnim materijalnim prilikama.

Bio je oženjen i imao dve ćerke i sina. Prva žena mu je umrla, pa se ponovo oženio jednom Nemicom, koja ga se odrekla pri dolasku okupatora. Deca su mu u toku okupacije stradala.

Među prvim taocima u Beogradu okupator ga strelja 18. jula 1941. u vezi sa izvršenim delima sabotaze.

Mr MOŠA MANDILOVIĆ

Mr Moša Mandilović završio je studije u Zagrebu 1931. Pre rata živio je u Krupnju, 1941. bio je prvi predsednik Narodno-oslobodilačkog odbora Opštine Krupanj. Pomagao je NOP i sanitetskim materijalom. Uхваćen je od Nemaca za vreme Prve neprijateljske ofanzive i streljan u Loznici ili Šapcu.

Stud. pharm. GINA MEMES

Student pharm. Gina Memes rođena je u Sarajevu, gde je završila i gimnaziju. Jednogodišnje vežbe iz farmacije završila je kod mr Samuel Elazara u Sarajevu, studirala je u Zagrebu. Krajem 1941. odvedena je u logor Jasenovac, gde je stradala.

Mr IMRE NAGY

Mr Imre Nagy rođen je 1873. u Svetom Stefanu (šaroška županija) u Mađarskoj. Posle svršenih VI razreda gimnazije stupa na farmaciju 1890. kod Jakova Meiselsa u Avaujsant (Mađarska); 1893. polaže tirocinium u Budimpešti, gde završava studije god. 1895.

Kao magistar radi u Košicama, Prešovu, Šiklošu i Budimpešti. God 1897. stiče pravo na samostalno rukovanje apotekom, a 1905. kupuje apoteku sa realnim pravom u Velikoj Kikindi.

Kad je okupiran Banat 1941. odveden je sa ostalim Jevrejima prvo u Beograd, a zatim je u Jabuci, u Banatu, mučki ubijen.

Svojim savesnim radom stekao je veliko priznanje, poverenje i poštovanje građana u Kikindi.

Mr IMRE B. NAGY

Mr Imre Nagy rođen je 1890. u Mokrinu, u Banatu, gde mu je otac mr Bertalan Nagy bio apotekar od 1882. do 1898. Posle Mokrina porodica Nagy odlazi u Kečkemet (Mađarska) gde Bertalan drži apoteku do 1904. Od 1905. do 1907. je apotekar u Kiskunfelegyhaza, 1908—1911. u Budimpešti, a od 1912. je vlasnik apoteke kod „Krone” u Subotici.

Još u Budimpešti Imre se posvećuje farmaciji i postaje magistar 1910. Posle službe u raznim apotekama, vraća se ocu u Suboticu, da bi doprineo održavanju mnogobrojne porodice (14 članova), no izbija prvi svetski rat i Imre odlazi u vojsku.

Po povratku stupa u očevu apoteku i zajedno sa njim podiže je na zavidnu visinu. Imre uvodi sve savremene metode u rad apoteke i osniva laboratoriju za razne kozmetičke preparate. I privatni život ove skromne, čestite porodice bio je uzoran.

God. 1925. Imre se ženi ćerkom jednog gimnazijskog profesora. Ali dolazi rat, koji razara toplo porodično gnezdo. Apoteci okupator postavlja staratelja, a Imrea sa sinom deportuju u Aušvic. Ubrzo odvajaju sina od oca, jer su pri selekciji decu stavljali u posebne logore. Od oca otrgnut ljubimac je ubijen, a Imre premešten u logor Kaufenring, gde oskudna hrana, nečovečni postupci i prisilni rad utiču na njegovo već oronulo zdravlje. Umire novembra 1944. pred samo oslobođenje.

Nagyova žena i ćerka preživele su rat. Majka radi u apoteci soc. osiguranja u Nahariji, a kćerka je lekar.

Mr SANTO PAPO

Mr Santo Papo rođen je u Sarajevu. Farmaciju završio je 1923. u Zagrebu. Radio je jedno vreme kao saradnik u Šibeniku, a 1938. kupovinom preuzima od mr Ante Mistura apoteku u Rogatici.

Ustaše su ga na najsvirepiji način rastrgnule konjima.

Mr MIKA PINTO

Roden je u Kragujevcu, gde je svršio i gimnaziju sa velikom maturom. Tirocinium je položio u Beogradu, a studije završio u Zagrebu. Radio je kao farmaceut saradnik u Kragujevcu i u Beogradu.

U početku okupacije sa ženom i kćerkom sklanja se kod roditelja u Kragujevcu, gde je 20. oktobra 1941. god. streljan od okupatora.

Mr OSKAR RODER

Mr Oskar Roder rođen je 1893. u Čantaviru, gde mu je otac bio učitelj. Gimnaziju je svršio u Segedinu, a univerzitet u Koložvaru. Radio je u apotekama u Elemiru, u Čantaviru, u Subotici i Baji.

Za vreme prvog svetskog rata služio je kao apotekar u austro-mađarskoj vojsci. Po povratku kupuje apoteku u Bačkoj Topoli od mr Imre Šefera i otada stalno boravi u tom mestu.

Za vreme okupacije Bačke 1941. prodaje apoteku i da bi izbegao deportovanje luta sa ženom po Mađarskoj. Najviše se zadržava u Budimpešti. To lutanje i skrivanje, pa mučenje u logoru, doprinelo je, da je teško živčano oboleo i 1944. umro, a posle njega i njegova žena.

Pok. Roder je bio odličan i savestan apotekar, čestiti čovek, dobar drug i prijatelj, voljen i cenjen, a njegova supruga veoma inteligentna.

Mr JEŠUA SALOM

Mr Ješua Salom rođen je u Travniku, gde je završio gimnaziju, a studije u Zagrebu. Bio je kao saradnik u apoteci Praunsberger u Zagrebu do 1941. a zatim je radio u Domu narodnog zdravlja u Travniku. Aprila 1942. odveden je u Jasenovac i tamo ubijen.

Stud. pharm. LADISLAV SANTO

Ladislav Santo rođen je 1922. u Somboru. Studirao je farmaciju u Zagrebu. Za vreme okupacije Bačke odveden je od strane Mađara i 1944. umro na prisilnom radu.

Mr LEO SCHEYER

Mr Leo Scheyer završio je studije u Zagrebu 1909. god. i kupio 1914. apoteku u Križevcima. 1941. odveden je od ustaša i ubijen u logoru.

Mr JOSIP SCHMUCKLER

Mr J. Schmuckler rođen je u Osijeku, gde je učio i gimnaziju. Farmaceutske studije završio je u Zagrebu 1914. g. Kondicionirao je u Sarajevu. God. 1928. dobio je dozvolu za otvaranje apoteke u Zavidovićima, odakle je 1942. od ustaša odveden u logor, uhvaćen u pokušaju da pobegne na teritoriju okupiranu od Italijana, i ubijen.

Mr ALEKSANDAR SUSSMANN

Mr A. Sussmann bio je vlasnik apoteke u Derventi od godine 1899. Odmah u početku okupacije, 1941. odveden je u logor i ubijen.

Mr SIEGFRID SUSSMANN

Fric Sussmann rođen je u Derventi kao sin Aleksandra, apotekara. Farmaciju je završio u Zagrebu 1933. a radio je kod oca u Derventi. Krio se u okolini Dervente sve do polovine 1942. kada je izdan i uhapšen, a posle u logoru ubijen.

Dr PAVLE SZEMERE

Dr mr Pavle Szemere rođen je 1900. u Budimpešti, gde mu je otac, Nandor, bio veterinar. Gimnaziju je učio u Trenčinu, a završio u Pančevu. Na farmaciju je stupio 1920. a istodobno studira i 1923. na Pravnom fakultetu u Budimpešti, stiče doktorat političkih nauka.

Kao apotekarski pomoćnik radio je u Žombolji kod mr L. Gulovića od 1922-1923. Neko vreme radi u apoteci mr Đ. Rataia u Apatinu, zatim polazi u Zagreb, gde završava farmaciju 1926. 1927. kupuje apoteku mr Milorada Pavlovića u Adi.

Dr mr Szemere je deportovan u Aušvic i Mauthausen, gde je umro.

Sin mu se sada nalazi u Izraelu, a kćerka živi u Subotici.

Mr MARGITA ŠALGO rod. MÜLLER

Mr Margita Šalgo rođena je 1917. u Starom Bečeju. Školovala se u St. Bečeju i Subotici, a farmaciju upisala u Zagrebu, ali studije tu nije mogla završiti, jer je izbio rat. Završne ispite položila je u Segedinu gde je i diplomirala.

Kao Jevrejka nije mogla dobiti mesto u Vojvodini, pa odlazi u Mađarsku i služi prvo u Balatonalmadi, zatim u Segedinu, a najposle kod svoga strica Müller Vilmoša u Rakošpaloti. Tamo se udala za mr ph L. Šalgoa, a šest nedelja docnije zajedno sa mužem deportovana je u Aušvic, gde je završila svoj mladi život.

Muž joj je ostao u životu, ali je teško oboleo.

Ing. BELA UNGAR, stud. farmacije

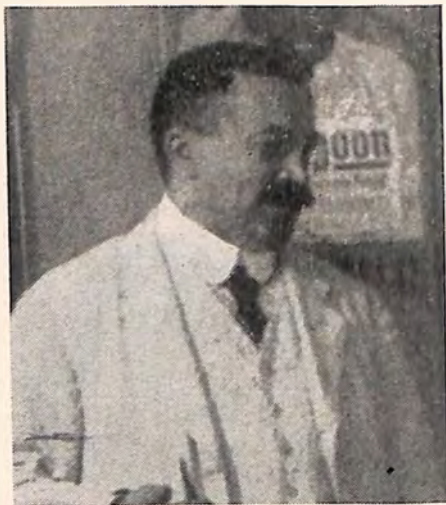
Bela Ungar rođen je 1886. u Horgošu. Gimnaziju je završio u Senti 1904. Zatim odlazi na studije u Zürich, gde stiče diplomu mašinskog inženjera.

Usled bolesti nije mogao da vrši praksu kao inženjer, te se posvećuje farmaciji. Radio je kao pripravnik 1919-1920. u apoteci kod „Krone” u Subotici. 1921. nastavlja studije farmacije u Zagrebu, ali nije mogao da ih završi zbog bolesti TBC pluća, koja se u sve većoj meri ispoljavala.

1944. su ga nemački okupatori deportovali u Aušvic, odakle se nije vratio.

Mr ALEKSANDAR VAGI

Mr Vagi rodio se 1872. u Akovu (Bosna). God. 1889. stupio je na praksu kao apot. pripravnik kod Rezsőa Avendera u Đeru (Mađarska). Fakultet je završio u Budimpešti. Kao magistar radio je u Budimpešti, zatim u Đeru. God. 1898. kupio je apoteku u selu Boldogasonj (Burgenland), gde je ostao sve do 1906. Iste godine ku-

puje jednu od najstarijih apoteka u Banatu, u Vel. Bečkereku (Zrenjanin), koju je potpuno preuredio.

Bio je odličan stručnjak, pratio je razvoj nauke i rezultate je vrlo vešto praktično primenjivao. Bio je i vanredan učitelj: njegovi bivši pripravnici sećaju ga se sa zahvalnošću i dubokim poštovanjem.

Sav svoj život posvetio je svom poslu, i uspeo je da mu apoteka bude uvek dobro snabdevena. Bila je skoro poslovična izreka „da se svaki lek, pa i najnoviji može dobiti u Vagijevoj apoteci”. Njegova apoteka još u ono doba vršila je i biohemijske analize, i predstavljala je jednu od najsavremenijih zdravstvenih ustanova te vrste.

U toku okupacije kćerke Micika i Juliška su mu ubijene, dok su Eržika, udata za mr Nikolu Benkovića, i sin Đorđe, koji je danas upravnik narodne apoteke (bivše očeve) u Zrenjaninu, preživeli katastrofu. Đorđe je učestvovao u NOB.

Mr A. Vagi sa suprugom Marijom i bratom Karoljem odmah u početku fašističke okupacije, odveden je u Beograd u logor „Topovske šupe”.

Sačuvano je pismo Karolja od 9. IX 1941. gde opisuje strahovite muke bolesnog i iznemoglog Aleksandra i očajno traži pomoć. Uskoro su svi odvedeni u Jabuku i ubijeni.

Dr mr EUGEN WEINFELD

Dr mr Weinfeld rođen je 1886. u Novom Sadu, gde je položio maturu 1905. Odlazi u Budimpeštu i studira medicinu 1905-1908. Prekida te studije i stupa na farmaciju. Kao pripravnik služio je u apoteci kod „Belog krsta” u Novom Sadu (zakupac je bio mr Žigmond Lukač). Na praksi je 1908—1909, a onda odlazi u Koložvar (Cluj), gde 1911. stiče diplomu magistra farmacije.

Posle završenih studija 1911-1912. provodi u Sanitetskom zavodu Budimpeštanskog univerziteta i stiče stepen doktora farmacije. Radio je kao saradnik u apoteci Jovana Grossingera u Novom Sadu, u Eršekujvaru, Pečuju i Zemunu kod Hinka Štreima. God. 1912-1913. služio je đачki rok u vojsci i radio u garnizonskoj apoteci u Beču. God. 1922-1925, provodi na usavršavanju u Madarskoj. 1926-1927. provizor je apoteke nasl. mr Oktavije Mirković-Jugović u Subotici. 1928. dobija dozvolu za otvaranje apoteke u Stanišiću, ali je već 1939. napušta i prodaje mr Ireni Hauslohner.

Pisao je interesantne članke u „Farmaciji” — Novi Sad, i „Apotekarskom vjesniku” — Zagreb.

God. 1941. odlazi u Budimpeštu, ali ga tamo zatvaraju i odvođe u Nemačku, gde je stradao.

Mr IDA WEISS

Mr Ida Weiss, supruga apotekara Ota Weissa u Zenici, rođena je u Poljskoj. Gimnaziju, praksu i studije završila je u Beču, gde je radila kao farmaceut-saradnik. Godine 1931. udaje se za Ota i dolazi u Zenicu. 1942. prilikom hapšenja uspe da proguta veću dozu morfijuma, ali brzom intervencijom lekara, na njenu nesreću ostaje živa. Posle 15 dana ponovo je hapse i odvođe u logor, gde rastrojenih nerava gubi život na najgrozniji način.

Mr OTO WEISS

Mr Oto Weiss rođen je u Novoj Gradiški. Farmaciju je završio u Zagrebu 1907. Radio je kao farmaceut-saradnik u Beču, a od 1908. vlasnik je apoteke u Zenici.

Polovinom 1942. god. prodaje svoju apoteku u Zenici mr Viktoru Puks. Hapse ga i odvođe u logor, međutim uspeva da proguta ampulu cijankalija i u prisustvu svojih dželata pada mrtav.

Mr Oto Weiss bio je veoma cenjen u Zenici i kao apotekar i kao građanin. Mnogo je godina biran za opštinskog vijećnika, a bio je i potpredsednik opštine.

Mr LADISLAV WIEDRICH

Mr L. Wiedrich rođen je 1907. u Temerinu (Bačka), kao sin apotekara mr Šome. Maturirao je 1925. u Senti. Na farmaciju je stupio kao pripravnik u očevoj apoteci u Temerinu. Postao je magister u Zagrebu 1930.

Mr Šoma Wiedrich bio je mnogo godina vlasnik apoteke u Temerinu. Imao je troje dece: najstarijeg Karla, pa Juliju i najmlađeg Ladislava. Svi su se posvetili apotekarskom pozivu. Karlo je imao apoteku u Subotici, zatim u Beogradu, koju je blagovremeno prodao i otišao u Švajcarsku. Julija je postala vlasnik apoteke u Subotici, a najmlađi, Ladislav, preuzeo je očevu apoteku u Temerinu.

Po okupaciji Bačke, Ladislav je u Temerinu ubijen, Julija je deportovana i provlačila se kroz razne logore i najzad se ipak spasla. Sada Julija i njen brat Karlo, žive u Izraelu.

Mr Ladislav bio je vrlo skroman i savestan i čuvao je tradiciju ove stare apotekarske porodice.

Mr LEO ZALOSKER

Mr Leo Zalosker završio je studije u Zagrebu 1923. God. 1932. kupuje apoteku u Iloku. Od ustaškog prekog suda osuđen je na smrt i streljan 1942. godine.

IZVORI I LITERATURA

Dopisi jevrejskih opština u Tuzli, Osijeku, Senti, Subotici.

Arhivi biv. Apotekarske komore u Beogradu i biv. Ministarstva narodnog zdravlja i socijalne politike Jugoslavije. Arhiv Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i Istorijskog odeljenja VMA u Beogradu.

Lični podaci i pisma dobijeni od: mr Moska Atijasa (Beograd), mr Bele Krausa (Sombor), mr D. Vardića (Novi Sad), mr. R. Čarnaja (Čantavir), mr J. Savkova i mr M. Raletića (Novi Sad), mr K. Gottfrieda (Kikinda), mr V. Kissa (Subotica), mr Surela Šadlera (Palić), mr A. Okoličanija, pok. (Beograd), mr V. Marjanovića (Beograd), mr Reje Almozlino (Beograd), pok. mr O. Roderera (Bačka Topola), porodice Šalgo (Novi Sad), pok. K. Vagija (Zrenjanin), i sin. puk. dr P. Čakuljevića (Beograd).

Sećanja i lična arhiva mr A. Mirkovića (Novi Sad), Tirce Ginsberg-Kraus (Beograd).

*

A. Đuričić: Apotekari BiH — žrtve fašizma, „Pharmacia” 1959, 1—2, Spomenica Farmaceutskog odsjeka Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1934. Farmaceutski godišnjak 1934.

Pedeset godina farmaceutske nastave na Zagrebačkom Sveučilištu, Zagreb, 1934.

O. Koritsansky: A magyar gyógyszerészet a proletárdiktatura és a politikai átalakulások idején, 1919.

A.M., 80-godišnjica mr B. Nagya, Farmacija, 1934, str. 63.

Farmaceutski glasnik 1943, 1949.

Aesculap Almanah, 1922, 1924.

M. Berkeš, Dr mr Artur Krajanski, „Farmac. glas”, za 1959 (8), 365—368.

Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja Jugoslavije, Beograd, 1952. i 1957.

UZ PRESUDU ADOLFU AJHMANU*

KESIĆ: Proces Adolfu Ajhmanu, kao i svaki proces, započeo je utvrđivanjem identiteta optuženog, i završio, kao što završava rijetko koji proces, da je priznanje identiteta ostalo u stvari jedino priznanje optuženog. Možda je i to bilo dovoljno, jer je zločinački Ajhmanov portret nastajao mimo njegove volje i priznanja, nastajao iz dokaza, dokumenata, iskaza svjedoka pa i iz njegovog izmucavanja i nepriznavanja.

Proces je vođen vremenski gledano u tri etape. U prvoj je pročitana optužnica, iscrpna proceduralna rasprava o nadležnosti ili nenadležnosti suda koju je nametnuo branilac, zatim je tužilac dva dana obrazlagao petnaest tačaka optužnice, pa je nastupio isljednik u ulozu svjedoka, kapetan izraelske policije Les koji je sudu i javnosti iznio kako je teklo saslušanje i što je najvažnije, istakao da je Ajhman bio upozoren: pazite dobro što govorite, jer će vaše salušanje biti upotrebljeno pred sudom protiv vas... Inače, usput rečeno, kapetan Les je sigurno odnio neslužbeni rekord najstrpljivijeg čovjeka na svijetu, čovjeka najjačih živaca, jer je usprkos Ajhmanovom nečuvenom šestmesečnom izmucavanju nesmislenosti održao određen, visok nivo: gospodine Ajhman, jeste li umorni, gospodine Ajhman, možemo li nastaviti, gospodine Ajhman, izvolite cigaretu, popiti kafu itd.

A kako je Ajhman izmucavao svoj iskaz ilustrirat ću jednim odlomkom iz 3.564 stranice njegovog saslušanja, iskazom koji se odnosi na iseljavanje Slovenaca:

„Jawohl... Bila jedna konferencija u Zagrebu... Ne, nije bila u Zagrebu... Bilo je to u Mariboru... Ne, ipak je to bilo u Zagrebu... Da malo razmislim, bilo je to sigurno u Mariboru... Radilo se o nekim Slovencima... Jawohl, o ne-

---

* Jugoslovenska radio-televizija, Studio Zagreb, TV program — I. P. 17. XII 1961.

kim Slovincima se radilo... I toj konferenciji je presjedavao Hajdrih... Ne, nije to bio Hajdrih... Jest, bio je to ipak Hajdrih... Ne, ostavimo za sada to pitanje otvoreno..." (Naime, Ajhman je umjesto Hajdriha, šefa svih policija III Rajha, predsjedavao toj konferenciji. I Ajhman nastavlja mucati: „Trebalo je preseliti te Slovence... Sjećam se... Ja sam imao nešto učiniti oko transporta... Vozne redove... Ali, to ja nisam, to je obavio šef pokrajinskog Gestapoa iz Celovca". (I tako u tom stilu 3.564 stranice.)

Na iskaz kapetana Lesa nadovezuju se iskazi svjedoka optužbe i iznošenje dokumenata. Svjedoka je bilo 112, a dokumenata oko 1500. Svjedoke i dokumente možemo podijeliti

Adolf Ajhman na suđenju

na direktne i indirektne, na one koji govore neposredno o Ajhmanu, i na one koji govore o zločinima i strahotama, a na sudu je da odredi na osnovu drugih dokaza koliko odgovornosti pada na predmet suđenja — Adolfa Ajhmana.

Prvi dio dokaznog postupka završen je svjedočenjem dviju steriliziranih osoba na zatvorenoj sjednici (djelo doktora Mengelea za kojim se traga), i prikazivanjem dokumentarnih filmova iz logora smrti (snimili su ih esesovci i po oslobođenju saveznički snimatelji) i o tim filmovima bih samo rekao da je bolje da ih ne vidite, izuzev jedne scene u kojoj su američki vojnici natjerali njemačke građane da prođu jednim uništenim logorom, da vide... i da uz počasti svojim rukama sahrane na gradskom groblju hiljade mrtvih logoraša...

Nakon desetodnevnog prekida u drugoj etapi procesa, Ajhman je po anglosaksonskom parničkom postupku pretvoren u gospodina svjedoka, i to pod zakletvom. Naime, od tri mogućnosti, da govori kao svjedok pod zakletvom, da govori

bez zakletve, ili da ovlasti branioca da govori umjesto njega, izabrao je prvu, najefektniju: „*Kunem se pred Bogom da će sve što ću ovdje reći biti istina, samo istina i ništa drugo nego istina*” — i zaštićen misterijem zakletve počeo je govoriti svoje i braniočeve uskopljene istine. Razgovor doktora Servaciusa sa gospodinom svjedokom bio je dugačak 3 nedelje. To je bio razgovor u lakom tonu u kojem je Ajhman izvanredno dobro plovio, a i sam Servacius je, zaključujući svoje ispitivanje, kazao da se nada da će gospodin svjedok prebroditi i unakrsno ispitivanje tužioca. Ali, nije ga prebrodio, iako je uporno brodio svojim kursom stajanja u mjestu: „*nisam, ne znam, ne sjećam se, dokumenat je falsificiran, o tome nema nikakvih dokumenata da me podsjetite, bio sam pod utjecajem alkohola, nije istina, prohujalo je mnogo godina*” itd.

Poslije državnog tužioca još su suci povukli nešto crnog retuša po zločinačkom portretu Ajhmana, pitajući ga ponešto bitno bez posredstva prevodioca — i dokazni postupak završen je govorom tužioca, obrazloženjem zahtjeva da se izreče smrtna kazna, i pledoajeom branioca, koji je tražio da sud dosljedan solomonskoj mudrosti oslobodi njegovog klijenta.

Sud je prije 6 dana odbacio odbranu i u petak, prije dva dana izrekao smrtnu kaznu, izvršenje koje zavisi o apelacionom sudu i predsjedniku države Izrael, kojima će se Ajhman i njegov branilač usuditi žaliti apelirajući na carstvo milosti, iako su svaku mogućnost milosti sami onemogućili svojim držanjem i stavovima, a da i ne kažemo da je taj veliki ljudski pojam Ajhman spalio u svojim krematorijima zajedno sa ljudskim začecima u utrobama majki.

U ovih nekoliko rečenica sažeo sam tok procesa, a sada ćemo preći na njegov smisao i ocjenu, ključne punktove i na neke pojedinosti iz rvanja optužba — odbrana... Koliko nam vrijeme dopušta, to ćemo iznijeti u razgovoru pred vama, nas dvojica — da vam predstavim svog sugovornika: akademik, profesor, doktor Dušan Nedeljković, promatrač Saveza boraca Jugoslavije na procesu, i ja koji sam pratio proces kao izvještilac Jugoslavenske radio-televizije.

Vi, ste družu profesore, prije rata kao čovjek od nauke i prefosor univerziteta objavili nekoliko antifašističkih knjiga „Ideološki sukob demokratije i fašizma”, „Rase i rasizam”, i druge, učestvovali u oslobodilačkom ratu i ustanku, bili predsjednik Državne komisije FNRJ za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, šef naše državne delegacije na Međunarodnom vojnom sudu glavnim ratnim zločincima u Nirnbergu i posmatrač Saveza boraca na suđenju fašističkom zločincu Ajhmanu u Jerusalimu, pa kažite, molim vas, šta vam izgleda specifično u fenomenu fašističkog zločina uopće.

PROF. NEDELJKOVIĆ: Najbolji odgovor, čini mi se, na vaše pitanje je nehotice dao i meni nekada, biće u ovo vrijeme

ravno pre 18 godina, veliki hrvatski pesnik i moj ratni drug i prijatelj Goran Kovačić koji će i sam poginuti kao žrtva fašističkog zločina. U Bihaću 1943. godine u ovo vreme smo se, na znak da se neprijateljski avioni približavaju, sklanjali iz Izvršnog odbora AVNOJ-a najkraćim putem, preko pruge, van grada, a tamo su se, odmah iza posljednje kuće, u kojoj smo se zadržavali, protezale pored drumu na stotine metara duge dve ogromne paralelne jame pune žrtava fašističkog zločina. Razumljivo je što je prisustvo ovih jama navodilo nas često na razgovor o fašističkim zločinima, pa je Goran jednom, gledajući kroz prozor na jame rekao: „Pogroma je toliko u istoriji bilo, stara društva i preživjele porobljivačke klase su često sa strahovitim svojim masovnim zločinima i dosad umirale, — ali da se ide na *uništavanje čitavih naroda*, to je zaista neviden, dosad najodvratniji, dosad najužasniji zločin” — i veliki pesnik *Jame* je tačno osetio u čemu je nevidenost i nova čudovišnost fašističkog zločina, jer upravo to, uništavanje čitavih naroda, Međunarodni vojni sud, sudeći glavnim fašističkim zločincima, Geringu, Hesu, Kajtlu, Ribentropu i drugim, nazvao je najvećim zločinom — genocidom. I taj najveći zločin genocida su Ujedinjene nacije također osudile, i skoro svi slobodni narodi sveta su uneli propise o osudi ovog zločina u svoje zakonike. Po tome zakonu je i šef zloglasnog gestapovskog ureda IV-B-4 za takozvano „Konačno rešenje jevrejskog pitanja”, tj. u stvari za uništenje čitavog jevrejskog naroda, obersturmbanfirer Adolf Ajhman, izveden pred izraelski specijalni sud u Jerusalimu, te je na njemu još jednom pokazan svetu neviden i najužasniji lik i tip jednog od organizatora i počinitelja u istoriji dosad nevidenog i najužasnijeg zločina ubijanja celih naroda.

KESIĆ: Znači, hoćete reći, da se radi o istom tipu zločinca, bio on suđen u Nirnbergu ili Jerusalimu . . .

PROF. NEDELJKOVIĆ: Svi dokumenti iznjeti na sudu u Jerusalimu govore da se u osnovi i celini radi o istom zločinu, istom delu i istom tipu zločinaca, vrsna razlika je samo u tome što su pred Međunarodni vojni sud izvedeni mahom sami glavni, ujedno ideolozi, komandanti i vrhovni začetnici ovoga zločina, a pred sud u Jerusalimu čelični vrhovni organizator izvršenja i odgovorni izvršilac na celom posebnom sektoru uništavanja samog jevrejskog naroda. I ono što je optužba sa glavnim tužiocem Hausnerom zaista uspjela, jeste to da brojnim nepobitnim dokumentima i svjedocima pokaže jezovitu sliku takvog uništavanja čitavog jevrejskog naroda na prostoriji od Atlantika do Crnog mora i od Baltika do Sredozemlja, čije konce u jednom jedinom centru, IV-B-4, drži u svojim rukama taj isti, naduveni bivši obersturmbanfirer Ajhman, koji je, kao što znate, i na samom sudu u Jerusalimu, stalno vodeći beleške, listajući hrpe dokumenata, preko svojih bezbrojnih

ceduljica i branioca Servaciusa uspevao gdešto da tako dugo zavlaci sud da su se slušaoci oko nas pitali: ko najzad rukovodi sudom, on ili blagi i objektivni predsjednik suda Moše Landau. Ali u brojnim dokumentima očigledno vidite da kao što iz svoga staklenog kaveza svojim sinopsisima i ogranigramima i bezbrojnim ceduljicama, hoće da preraste sud, tako je u organizovanju izvršenja i vršenju fašističkog zločina vešto prerašćivao i samoga Hitlera. Setimo se onih dokumenata koji govore o tome da je, na primer, suprotno Hitlerovom, u poslednje vreme popustljivijem naređenju, da se američki obo-
reni piloti tretiraju kao ratni zarobljenici, Ajhman Jevreje među njima da sebe zadržavao, uništavao i tražio od samog Hitlera da svoje naređenje, što se njih tiče, uzme ponovo u razmatranje.

KESIĆ: Oprostite, profesore, sjetio sam se još jednog primjera, još jedne potvrde prerastanja, prelijevanja zločina iznad njegovog generalnog komandanta... Bilo je to u ljetu 1944. godine... Kad je Hitler preko Ribentropa tražio da se prebaci iz Mađarske nekoliko stotina Jevreja u Švicarsku uz cijenu od 200.000 zlatnih švicarskih franaka, Ajhman iz Budimpešte odgovara Ribentropu: Treba Firera razuvjeriti da je to dobro, jer se radi o cionistički najzatrovanijim i biološki najopasnijim Jevrejima.

PROF. NEDELJKOVIĆ: I takvih dokumenata je bilo više na jerusalimskom sudu, ali kad je u pitanju otkrivanje na ovome sudu još i nekih novih specifičnih crta fašističkog zločina genocida, na Ajhmanovom slučaju vrhovnog organizatora izvršenja i vrhovnog izvršioca genocida nad jevrejskim narodom mogla se u dokumentima i svjedočanstvima jerusalimskog procesa videti još jedna takva specifična crta: To je, pored tolikih neviđenih sadističkih surovosti, još isto tako i neviđena varalička podlost sa kojom su žrtve privođene svome uništenju. I tu je bio izrađen detaljan sistem najpodlije obmane. Prvo su žrtve, kao kod nas Slovenci, raseljavane i preseljavane, da budu odvojene od svoje sredine, — zatim skupljane i slate negdje tobož na rad, itd., itd., sve uvek u najboljim namerama, tako da, kad žrtve stignu i pred same jame ili pred same gasne komore, ne mogu sebi verovati da će biti uništene. A ovakav detaljno razrađeni sistem najpodlije masovne obmane bio je za izvršenje fašističkog zločina genocida neophodan, jer svaka istinski probuđena svest pobuđuje otpor ovakvom čudovišnom zločinu i dovodi konačno do herojske borbe kao u varšavskom getu, do junačkih pogibija ali i do sačuvanih života i održanog naroda. Setimo se samo šta su o tome brojni svedoci na sudu u Jerusalimu izneli i o čemu ste vi, družo Kesiću, tako podrobno i lepo iz Jerusalima izveštavali.

KESIĆ: Da, da se nadovežem na obmanu kao bitno u Ajhmanovom metodi. Te obmane su se provlačile kroz mnoga svjedočenja i djelovale su zapravo kao još jedan kolosjek procesa: Samo-

optužba zbog naivnosti, zbog vjerovanja lažima i smicalicama esesovaca i zbog još nečega, samouvjeravanja onih iz vrhova jevrejskih organizacija koji su, usprkos tome što su znali o čemu se radi, vjerovali da će ipak jedamputa Nijemci shvatiti da će im biti korisniji živi nego mrtvi Jevreji... Ali, sve su takve nade bile uprazno, i u čitavoj toj bespomoćnosti i bezizgledosti stoji kao veliki spomenik heroike ustanak u varšavskom getu u aprilu 1943. godine.

Od pola milijuna Jevreja, koliko su ih Nijemci zbili u taj geto, ostalo ih je do ustanka na životu pedesetak hiljada, dakle tek pedeset hiljada onih koji su shvatili da njihovih 400.000 sugradana nije preseljeno na istok, u obećanu zemlju koju su im tobož dali Nijemci, nego da su iščezli u dimu Treblinka, Helma, Aušvica.

Svedok Antek Cukerman

Ovaj čovjek je svjedok Antek Cukerman, vanjski komandant tog ustanka i poljski partizan, jedini svjedok koji se umjesto na Bibliju zakleo na čast. On je govorio o podlim obmanama Ajhmanova aparata, o bezizlaznoj bitki, ali bitki časti, a njegova žena, jedna od pedesetak spašenih iz tog ustanka, govorila je o pojedinostima te bitke, koja je na žalost ostala uglavnom osamljena, barem u takvim razmjerama.

Spoznaja iznutra doživljena u svoj svojoj potresnosti o nečuvenoj podlosti tih zločina izazvala je ovog čovjeka bez ruke, koji se nije uspio poput hiljada drugih da savlada u sudnici. Povikao je prema Ajhmanovom kavezu: „Krvavi pas... Ubio mi je 52 člana porodice i rođaka...” Ovaj detalj iznosim ne samo zbog te činjenice nego i zbog nečega još važnijeg, zbog jednog podatka o Ajhmanu. On je čitavo vrijeme procesa istrajavao u maski čuđenja nad svim tim što se s njime događa, i rijetko kada se na toj maski određenih grimasa poremetila neka crta. Ali tog časa kad je ovaj mađarski Židov imenom Šefer poletio prema njegovom kavezu i kad je do njega dopro dah prijetnje iz dvorane, Ajhman je toliko pobjedio i loliko se izobličio da mu se lice spljoštilo... Sjećate li se, profesore, vi ste to doživjeli u sudskoj dvorani a ja sam vidio na ekranu televizora u dvorani za štampu, i da smo to prokomentirali kao fenomen straha...

PROF. NEDELJKOVIĆ: Nesumljivo straha.

KESIĆ: I da je to bilo jedino što je izbilo iz njega, dakako nagonsko i elementarno, a ne ljudsko...

Svedokinja Jasendovska

Između 112 svjedoka spomenimo i ovu ženu zgrčenih šaka, s metkom u glavi, koja se izvukla iz jame poput Go-

ranovog junaka i koju su spasili sovjetski partizani. Zove se Jasendovska. Oči je prekrila gustim, crnim naočarima da ne vidi zločinca čiji su ajnzacovci u naručju njezina djeda u Lođu kundakom ubili njezina malog brata, paralizirano dijete u gipsu.

Dva svjedoka su govorila o Ajhmanovim zločinima u Jugoslaviji. Jedan od njih je Zagrepčanin Aleksandar Klajn, negdašnji tajnik Židovske općine u Zagrebu, koji je mnogo radio na prihvatanju jevrejskih izbeglica iz Nemačke, Austrije, Čehoslovačke itd.; koji sada živi u Tel-Avivu, gdje je izmijenio prezime kao i mnogi drugi, i sada se zove Aleksandar Arnon... U svom svjedočenju je kazao: „Desetog aprila je osnovana NDH, a već 11. aprila u 11 sati ujutro došao je oficir Gestapoa u moj ured i saopćio da su konfiscirana sva dobra općine, novac i zgrade, čak i naše pogrebno poduzeće. Na blagajnu je stavio crveni vosak sa žigom: GESTAPO. Ustaše su odmah poduzele antisemitske mjere, i već 30. aprila bio je promulgiran zakon o zaštiti arijevske rase i odbrani časti hrvatskog naroda — jasno: od Jevreja... Odmah se na to nadovezala zapljena u bankama svih jevrejskih pologa i svih trgovina, pa Artukovićev zakon o nošenju žute zvijezde obavezne i za one čiji je čak i samo pradjed bio Jevrej”. Arnon je tu zvijezdu sačuvao i predao je sudu. Dalje Arnon govori o naredbi, dakako Artukovićevoj, po kojoj povrh one zapljene svega novca u bankama treba da isplate 50 milijuna u zlatu, i zbog te isplate su bili uhapšeni prvi taoci i poslani u bezdan Jadovna u Lici ili na strijelište u Maksimir. Svjedok Arnon je, govoreći o ustaškim zločinima, iznio ono što mu je poznato o ratnom zločincu Andriji Artukoviću, Ajhmanovom suradniku, koji još uvijek uživa azil u SAD. Arnon zna za plakat s Pavelićevim i Artukovićevim potpisom od 26. jula 1941. godine o osnivanju koncentracionih logora u kojima je ubijeno preko 30.000 Židova iz Hrvatske. Svjedok Arnon je govorio i o jednom neposrednom zločinu Artukovića. Na njega osobno je židovska općina uputila molbu u julu 1941. godine da dopusti iseljenje 50-tero djece u Palestinu. Već drugog dana došlo je potvrdno rješenje s tim, da se dostave Artukovićevom ministarstvu adrese te djece. Arnon je iz opreza dao za sve njih adresu Židovske općine, ali drugog dana zatražene su kućne adrese, i u Palestinu je krenulo svega 11-tero djece, a ostala su bila ubijena. Njih 39-tero od milijuna i po, koliko je jevrejske djece bilo uništeno. O Arnonovom svjedočenju ja bih kazao samo još toliko da je bilo jedno od zapaženijih, i da su mu mnogi novinari pripisali osobit značaj.

PROF. NEDELJKOVIĆ: Sećate li se kako vas je predstavnik američke televizije prekinuo u vašem intervjuu sa Arnonom posle svedočenja i zamolio vas da mu svedoka hitno prepustite da bi ga on za američku televiziju snimio i njegovo sve-

dočanstvo hitno Americi preneo. Vi ste to drage volje učinili i dobro učinili. Jer, sećate li se također da su nakon toga na desetak dana iz SAD stigli predstavnici jevrejskih organizacija u SAD koji su bili Jugosloveni i saopštili da je posle emisije Arnovog svedočanstva na američkoj televiziji njihova organizacija bila pozvana od američkog ministra pravde, Kennedija, koji im je stavio do znanja da će svakako postupak protivu fašističkog ratnog zločinca Artukovića biti obnovljen. Sećate se također da je više od 20 takvih zločinaca u vezi sa procesom Ajhmanu pohapšeno u raznim zemljama, ali za Artukovića u SAD kao i za Globkea u Zapadnoj Nemačkoj se još uvek čeka. Lepo ste izneli Artukovićevo zločin, koji je samo mali deo ogromnog materijala što ga je jerusalimski sud izneo protivu Artukovića u sklopu ogromne građe koja tereti samoga Ajhmana.

KESIĆ: Pa jest... Dokazni materijal teži nekoliko desetaka tona, i ono što je izneseno na procesu, evo tu na polici pred nama, je samo ekstrakt tih dokaznih materijala, a mi pak ovdje, nas dvojica, iznosimo svoj ekstrakt tog ekstrakta, i jasno je da na taj način dajemo samo manje više opću sliku. Preskočimo desetine svjedoka i zadržimo se na ovom mladom čovjeku, ime mu je Gordon, radniku iz talioce bakra u pustinji Negev. On u ruci drži nacrt Ajhmanove vile s Ružina brda u Budimpešti, gdje je on bio na prisilnom radu s dvadesetak židovskih mladića. Jednog od tih mladića, on mu zna samo ime, Šalamon, Ajhman je ubio vlastitim rukama zajedno sa svojim tjelohraniteljem Slavikom u ostavi za alat zbog toga jer je gladan ubro nekoliko trešanja. Ajhmanu je svjedok Gordon govorio u lice: „Iz ostave dopirali su nekoliko minuta strašni krikovi, i onda je, kad su utihnuli, Ajhman izašao sav rasčupan. Bijela košulja bila mu je poprskana krvlju, i izvukla mu se iz hlača...” Dječak Šalamon je samo jedna od 450.000 Ajhmanovih žrtava u Mađarskoj...*, jedna na kojoj je on doslovno okrvavio ruke. U tvornicu smrti Aušvic slao ih je 12.000 dnevno usprkos telegramima komandanta Aušvica da je kapacitet „specijalnog postupka” samo deset hiljada dnevno. Ajhman ni jednog časa nije zaustavio transporte u Aušvic, ni kada je bio poslao Joela Branda da preko Turske prema Himlerovom planu pregovara sa zapadnim saveznicima o zamjeni jednog milijuna Židova za 10.000 vojnih kamiona koji će biti isključivo upotrebljeni na Istočnom frontu. Naime, Himler je bio izradio plan razdvajanja saveznika, Engleske i Amerike s jedne strane i Sovjetskog Saveza s druge strane i u tom njegovom planu Jevreji su trebali da odigraju ulogu oruđa intrige, predmet najzločinačkije ucjene dosada poznate. Ali ipak, Ajhman, čekajući odgovor saveznika, nije zaustavio transporte, jer je zahuktani zločin, kako je formulirao profesor Ne-

---

* Sud je Ajhmana oslobodio ove tačke optužbe zbog pomanjkanja dokaza.

deljković, dobio svoju dinamiku koja je bila iznad Hitlera i Himlera. Ta dinamika bio je Adolf Ajhman...

Druže profesore, ja sam ovo nešto malo kazao o svjedocima optužbe... Molim vas...

PROF. NEDELJKOVIĆ: Možda bi bilo dobro da nešto rečete i o svjedocima odbrane. Očekivalo bi se da će ti svjedoci kazati nečega pozitivnog za samog optuženog, međutim, stvar stoji sasvim suprotno, pa bi trebalo da se nešto i o tome kaže.

KESIĆ: Možda bi bilo dovoljno reći da od desetak svjedoka odbrane nije nijedan svjedočio u korist Ajhmana, nego da su ga svi optuživali, iako su svoje izjave dali pred njemačkim sudovima... Na primjer, šef njemačke obavještajne službe u Madarskoj, Hetl, izjavio je da je njemu krajem avgusta 1944. godine došao Ajhman krajnje nervozan. Raspitivao se za situaciju u Rumunjskoj. Ispijao je čašu za čašom rakije od bresaka i otkrio se da ga saveznici smatraju jednim od glavnih ratnih zločinaca i da on nema izgleda da preživi. Tom prilikom Hetl je prvi put čuo onu užasnu brojku od 6 milijuna uništenih Jevreja, čak i za pojedinost da se Himler u tome ne slaže s Ajhmanom, tvrdeći da je po njegovom računu brojka uništenih nešto veća... Nego, još ništa nismo kazali o sudu, tužiocu i odbrani... Specijalni sud u Jerusalimu sačinjavali su tri suca, Landau, Halevi i Rave, i što da o njima kažem osim da su u cjelini za vrijeme čitavog procesa zadivljavali prisutne svojom uzvišenom objektivnošću, da su išli do kraja u traženju istina i da su se više puta oduprli tužiocu, i da su, kad je trebalo, dovodili u pitanje iskaze svjedoka, tj. odvajali ono što su oni naknadno čuli od onoga što su sami doživljeli i vidjeli. Ajhmanu je dosta teško uspjevalo da se svojim držanjem i svojim kaveznim birokratizmom diže iznad suda, i često je bio barem izvana prema sucima i snishodljiv, pa čak je u jednom trenutku bio vrlo blizu vlastitoj kapitulaciji.

Sucima ću se još vratiti po redosljedu, jer još nešto moram da kažem o državnom tužiocu. Gideon Hausner bio je izvanredno logičan, i nije se trudio da prikrije i poneki prizvuk osvetnika žrtava i pravde, jer su taj prizvuk nametale činjenice i mimo njegove volje, hiljade činjenica, kojima je on suvereno vladao... Dok je unakrsno ispitivao Ajhmana, upravo je bljeskao svojim replikama od kojih ću neke citirati:

— *Vi ste nam i suviše govorili o svojim funkcijama oko transporta i željezničkih vozničkih redova, ali uistinu vi nikada niste pripadali Ministarstvu željeznica...*

— *Ne. Ne. Vi nećete tako lako izmaći. Na što ste aludirali kad ste napisali: Konačno rješenje je u toku priprema... Madagaskar... Nikako, Madagaskar je bio stavljen ad akta...*

— *Vi kažete da ste bili nadležni samo za geta u granicama Rajha... Spomenite mi samo jedan jedini... Molim...*

Jedan jedini... A tako... Veoma dobro...

— Čitajte, čitajte, što ste vlastitom rukom napisali... Zanimljivo, pa ni to nije istina.

— Navedite samc jednog svjedoka u svoju korist...

— Dakle, vi ste tek 1941. i 1942. godine izgubili samilost, postali ste krut tek kad ste vidjeli na ulicama njemačkih gradova žene i djecu ubijenu bombama. U redu, samo, kad je počelo bombardiranje Njemačke... Koje godine? Sjajno. Vi ste znači vidjeli 1941. godine ono što je počelo dvije godine kasnije...

— Da li ste ikada pismeno tražili da vas se pošalje na drugu dužnost? Ah, tu smo. To nije uobičajeno.

— U redu. Još jedan falsificirani njemački dokument...

— Spomenite mi samo još jednog jedinog šefa za jevrejska pitanja...

— Na žalost, ne mogu vam podnijeti onih trideset hiljada dokumenata što ste ih spalili...

— Vi tvrdite da ste prestali biti nacist... Otkada, molim... Neće biti tako. Pa vi ste se potpisali na svojoj posljednjoj fotografiji u Argentini, dok ste izigravali senjora Klementa: Obersturmbanfirer na raspoloženju...

Suci su ispitivali Ajhmana nepuna tri dana. Sudac Ravé učinio ga je smiješnim, učinio je neodrživim jedan dio njegove odbrane, njegovu tvrdnju da je slijedio kategorički imperativ filozofa Imanuela Kanta o pokoravanju zakonima. Ajhman mu je priznao da je o Kantovoj filozofiji tek nešto saznao iz jednog novinskog feljtona, dopuštajući da je Kant sigurno mislio na dobre zakone.

Sudac Halevi, nemilosrdan u svojim pitanjima — jedna asocijacija na pitanje svjedoku Joelu Brandu: Da li ste vi znali da je vaša kamionska misija sračunata na razdvajanje saveznika — upravo je smlavio Ajhmana svojim pitanjima, tako da je svaki Ajhmanov odgovor ostao lebdjeti u zraku. Na primjer: Objasnite mi izreku šefa Gestapoa: Da smo imali pedeset Ajhmana dobili bismo rat... Ajhman je objasnio da mu je to priznanje njegov šef odao ne zbog rada na židovskim pitanjima, nego zbog toga jer je on bio jedan od rijetkih viših oficira koji su gasili fosforne bombice što su padale po njihovom nadležstvu... Halevi je s njim poveo razgovor i o pokoravanju zakletvi i osporio Ajhmanovu tvrdnju prema kojoj se on nikada nije ogriješio o zakletvu, dokazom da je svoju maćehu Jevrejku i njezinu rodbinu prebacio u Švicarsku... Dakle, još je poneki put mogao prekršiti zakletvu, koja, eto, baš nije bila za njega najveća svetinja.

Predsjednik suda Landau htio je da utvrdi kako se Ajhman izrodio u tako fanatičnog antisemita, ali je dobio odgovor koji je vjerojatno i očekivao: Ajhman nikada nije bio antisemit, Hitlerov „Mein Kampf” jedva je i pročitao, a Gebelsov

„Volkischer Beobachter” čitao je samo usput u kavanama i njemu, Ajhmanu, nikako nije jasno zbog čega se na nirnberškom procesu jedino generalni guverner Poljske Frank osjetio krivim.

Još nam preostaje odbrana da i o njoj nešto kažemo. U pravničke konstrukcije Servatiusa neću ulaziti, ali moram reći da je vrijedao mrtve i žive i da je čak prijetio Izraelu konfliktom sa Z. Njemačkom. Kazao je među ostalim: čemu proces kad Z. Njemačka plaća Izraelu reparacije — a reparacije iznose tek 120 dio opljačkanog, a gdje je još 6 milijuna ljudskih života. Posljedice Brandvog neuspjeha u onoj kamionskoj trgovini Servatius je pravdao ovako: Kad se Jevreji nisu pridržavali ugovora, zašto bi ga se pridržavali Nijemci. Kao da je to uopće bio i mogao biti neki ravnopravan ugovor... A sad, molim vas, družte profesore, da izvučete na svijetlost zdrave pameti osnovnu postavku iz Servatiusovog završnog pledoajea.

PROF. NEDELJKOVIĆ: Ja bih vam samo sa logičke strane toga zaključnog pledoajea mogao reći da je, kao i svaka druga advokatska odbrana parničara koji je već silom činjenica parnicu izgubio, i Servatiusov zaključni pledoaje od početka do kraja sve sam sofizam, i to, što je pomalo čudno za tako glasovitog advokata kao što je Servatius, skoro uvek je to isti, najvulgarniji sofizam „zamene teze” jedan za drugim. Uzmimo samo jedan ali osnovan i bitan primjer toga veoma napadnog, ali i dosta vulgarnog sofiste. Uzmimo njegovu odbranu od osnovne optužbe iz poglavlja I i IV optužnice, date na 114 zasjedanju suda 14. augusta ove godine, na strani J 1. Ona glasi: „*Navedena dela su definisana kao zločini prema jevrejskom narodu. Sa pravnog gledišta, nije sasvim jasno šta je to jevrejski narod, i tu se spitičemo o jednu teškoću. Međunarodno pravo priznaje samo pojam Države i narod Države... Pošto u trenutku kad je delo počinjeno nije bilo, naroda Države jevrejske, nije se prema njoj mogao ni počiniti nikakav prestup*”. Servatius, dakle, zameni pojam naroda pojmom države i zaključni da pošto Ajhman nije mogao biti vrhovni organizator i vrhovni izvršilac uništavanja jevrejske države, jer ona nije postojala, to nije bio ni vrhovni izvršilac uništavanja samog jevrejskog naroda koji također treba da nije postojao. — A ipak, nekoliko stranica u protokolu kasnije, na strani X 1 istog sudskog zapisnika, Servatius i nehotice izjavljuje: „*Uništavanje Jevreja nema ničeg sebi ravnog u istoriji čovječanstva*”. — Eto kakva je sa ovom svojom osnovom i logikom svekolika Servatiusova odbrana, a drukčija nije ona mogla ni da bude, jer činjenice su činjenice, i utvrđena dela nevidenog Ajhmanovog zločina genocida vršenog nad jevrejskim narodom jesu utvrđena dela.

KESIĆ: Poenta svega je finale procesa — sudska osuda izrečena Ajhmanu (koji se u smislu optužnice nije osjetio krivim) i još jedna smrtna osuda izrečena fašizmu i fašističkom zločinu... Izvolite, družite profesore, kažite nešto i o presudi.

PROF. NEDELJKOVIĆ: O njoj već govore tolike neosporne činjenice da bi bilo veoma teško na procesu u Jerusalimu samo ih nabrojati. Da mi ovde, posle svega što je izneto, navedemo samo još jednu neospornu za koju je pisani dokumenat iznet prvi put na sudu u Jerusalimu. To je grozni šabački „krvavi

Grupa šabačkih žrtava — gonjena u trku na streljanje

marš” u kojem se od 24. do 26. septembra između Šapca i Jarka u besomučnom trku postepeno uništavalo 5.000 izbeglih Jevreja iz Austrije, izbeglih Srba iz Bosne i Hercegovine, i sakupljenih u samome Šapcu i okolini. Evo šta je naša Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača utvrdila o tome u svome 34. saopštenju koje je ilustrirano fotografijama na kojima su sami izvršioци toga groznog masovnog zločina, esesovci, slikali sebe i svoje žrtve na tome krvavom maršu smrti, ilustriranu fotografijama koje ćemo ovde prikazati. „U sredu 24. septembra 1941, glasi — 34. saopštenje Državne komisije, — Nemci su dobošem preko opštinskih pandura pozvali sve muškarce Šapca od 14 do 70 godina da se skupe na određeno mesto. Nemački vojnici prispelih jedinica kaznene ekspedicije kontrolisali su da li je koji muškarac izostao. Svako ko doboš nije čuo i u stanu zaostao,

bio je ubijen: karakterističan je takav slučaj — jedan od mnogih — sa kućom Dimitrija Kneževića, gde je pobijeno 18 lica. Male grupe Šapčana iz ulica skupljale su se u veće na trgovima, a odatle dugačke kolone koje su se pod jakom stražom slivale u masu ljudi na poljani „Mihajlovac” pored Save gde su morali sestri čim stignu.

Čim su stigli i poslednji redovi ljudi, pala je komanda za pokret — „Los!”, reč nemačkih zločinaca koja će ih uz ubijanje i kundačenje pratiti do Jarka i od Jarka natrag do Šapca. U najblažoj formi ta reč je značila da treba trčati do iznemoglosti i smrti.

Ko god bi posustao bio je streljan. A u Jarku ih je čekala jama gde je najveći deo bio poubijan, da ostatak u trku natrag do Šapca bude pobijen. „Među pobijenima su sami Šapčani, Srbi izbeglice iz Bosne i Hercegovine i Jevreji izbeglice iz Austrije i Poljske”.

I naša Državna komisija je za ovaj grozan fašistički zločin kod nas, koji je išao za uništavanjem Jevreja i Srba, utvrdila krivičnu odgovornost generala Dankelmana, krajsko-mandanta Kvasnija, oberlajtnanta Grossa, lajtnanta Bersa i Ulriha i druge za koje je imala konkretne dokaze. U odluci se Adolf Ajhman nije pomenuo, jer za to u ono vreme nije bilo dokumenata. Međutim, na sudu u Jerusalimu se pojavio dokument 1244, telefonska depeša o kratkom baš vrhovnom Ajhmanovom ponovljenom naređenju šabačkog krvavog marša kad je 13. septembra Rademaheru neposredno i kratko naredivao: „Erschiessen, erschiessen, streljati, streljati” i zatvorio telefon.

To je verna slika vrhovnog organizatora i vrhovnog izvršioca koji je stajao iza bezbrojnih zločina neviđenih nacističkih istrebljivanja slobodoljubljivih naroda Evrope uopšte a posebno Jevreja tokom pet godina na prostoru između Atlantika i Crnog mora, Baltika i Sredozemlja. Presuda takvom neviđenom zločincu zaista može biti samo jedna. To je presuda specijalnog suda u Jerusalimu.

EKONOMSKA LIKVIDACIJA BITOLJSKIH JEVREJA ZA VREME FAŠISTIČKE OKUPACIJE MAKEDONIJE (1941—1943)

Devetog aprila 1941. godine, fašističke jedinice: „SS” divizija „Adolf Hitler”, 73. pešadijska divizija i 12. oklopna divizija zauzeli su Bitolj posle kraće ulične borbe u kojoj je palo preko 30 esesovaca. Taj datum predstavljao je početak velike tragedije ne samo porobljenih Makedonaca u gradu, već i njihovih inorodnih sugrađana, a na prvom mestu Jevreja, koji su živeli u Bitolju skoro neprekidno više od 2.000 godina.

Uskoro posle okupacije Jugoslavije, tačnije posle dolaska bugarske fašističke vlasti u Bitolj, 22. aprila 1941, civilni organi bugarske administrativne vlasti označili su sve jevrejske zanatlijske i trgovačke radnje, bez izuzetka, specijalnim kartonom na kome su bile naštampane, na nemačkom i bugarskom jeziku, sledeće reči: „Jevrejski dućan”. Cilj te „opomene” bio je dvostruki — natpis je upozoravao Nemce da ne kupuju u jevrejskim dućanima, a u isto vreme sugerirao im da mogu da opljačkaju te radnje, koje nisu pripadale „Bugarima” (Makedoncima). U stvari, Nemci su prvih dana pljačkali podjednako i makedonske i jevrejske radnje. Zanimljivo je da je prva nastradala velika kafana „Jugoslavija” Jakova Aroestija¹.

Bugarski fašisti, koji su bili dostojne sluge svojih nemačkih gospodara, započeli su da sprovode u život sve odredbe zloglasnog, antisemitskog, „Zakona o zaštiti nacije”², koji je bio potvrđen carskim ukazom broj 3, od 21 januara 1941. godine, kada je bugarska nenarodna vlada već pristupila Nemcima, otvarajući im svoje granice, kao i Rumunska i Mađarska, za direktan napad na Jugoslaviju, a i Grčku.

Bugarska fašistička vlast u Bitolju postarala se, pre svega, da striktno sprovede na prvom mestu IV glavu spomenutog Zakona

¹ Po pričanju vlasnika kafane Jakova Aroestija.

² Originalan naslov zakona: „Zakon za zaštita na nacijata”.

(„O imanju lica jevrejskog porekla”, član 24)³ i V glavu („O profesionalnoj i ekonomskoj aktivnosti lica jevrejskog porekla”, članovi 25—32)⁴.

U tim razbojničkim članovima bugarsko fašističko „pravo” predvidelo je skoro sve moguće slučajeve i vidove zanimanja, koja su bila potpuno zabranjena za sve Jevreje u okupiranoj i podeljenoj Makedoniji. Na taj način Jevrejima je bila oduzeta prirodna mogućnost zarađivanja minimalnih sredstava za najneophodniju ishranu mnogobrojnih članova svojih porodica. U stvari, oduzimanje osnovnih građanskih prava na svakodnevno pošteno privređivanje, bio je prvi značajniji korak stalne, bezdušne i sistematske ekonomske likvidacije bitoljskih Jevreja i Jevreja uopšte u granicama tadašnjeg trećeg bugarskog carstva (Trećeg carstva! — nešto slično Hitlerovom Trećem rajhu!).

Da bi mogla da sprovede potpunu ekonomsku likvidaciju bitoljskih Jevreja, kao i da bi imala jasan i iscrpan pregled stvarnog stanja celokupnog pokretnog i nepokretnog jevrejskog imanja, bitoljska fašistička opština, u zajednici sa organima Bugarske narodne banke i policije, organizovala je specijalne popisne komisije, koje su posetili sve jevrejske kuće i radnje u gradu. Svaki Jevrejin je bio primoran da pred članovima tih komisija popuni takozvanu „Deklaraciju” (bančin obrazac br. 17, po članu 26 Zakona o zaštiti nacije), kojom su se tražili sledeći podaci:

I N e p o k r e t n a i m a n j a :

1. Kuće, apartmani, magacini, zgrade, stovarišta, sušionice, fabrike, radionice, vile za letovanje, zemljoradnička dobra i drugo⁵.
2. Neizgrađene parcele, njive, livade, šume, pasišta, vinogradi i
3. Rudnici, rudničke koncesije i drugo.

II P o k r e t n a i m a n j a :

1. Novac (bugarske banknote i čekovi).
2. Novac (inostrane banknote i čekovi).
3. Računi u bugarskim bankama.
4. Računi u inostranim bankama.
5. Zlatne monete svih vidova; zlato u zrnima; svaki vid zlata, nakit (časovnici, tabakere, grivne, broševi, prstenje, dijademe); zlatni predmeti i servisi (gravure, ukrasi, statuete, viljuške, noževi, sudovi i slično).
6. Skupoceno kamenje (dijamanti, rubini, perle, brilijanti. Opisati ih po vidu i karatima).

³ Str. 9. spomenutog zakona.

⁴ Str. 10. spomenutog zakona.

⁵ Zakon za zaštita na nacijata, Sofija — 1941, str. 57.

7. Bugarske i inostrane obligacije.
8. Akcije i delovi akcija bugarskih i inostranih preduzeća.
9. Nameštaj (spavaće sobe, trpezarije, saloni, kabineti, garniture, klavir, radio, otomani i drugo, bez kuhinje).
10. Skupoceni inostrani štofovi, svi vidovi kože (obrađene ili ne), kožni kaputi i slično.
11. Bugarski i inostrani tepisi i ćilimi.
12. Sva prevozna sredstva: a) (automobili, motocikli, bicikli, fi-jakeri, zaprežna kola i drugo).
b) (Brodovi, šlepovi, motorni čamci, čamci, ladice itd.).
13. Mašine u fabrikama i radionicama, kao i sva oruđa u njima.
14. Robe u magacinima, fabrikama, radionicama, skladištima i drugim mestima.
15. Razni vidovi instalacija, inventar itd.
16. Nepredviđene stvari⁶.

III Nasledstva:

1. Nasledstva svih članova porodice:
  - a) na licu mesta,
  - b) pokretna imanja,
  - v) nepokretna imanja,
  - g) skupocenosti — zlatne monete, zlato u svakom obliku, skupoceno kamenje, zlatni predmeti, nakiti, obligacije, akcije, nameštaj itd.⁷.

IV Potraživanja

- a) Potraživanja u zemlji — u policama, zajmovima i sl.
- b) Potraživanja u inostranstvu — u policama, zajmovima itd.
- v) Učestvo u drugim preduzećima, tajni ulozi, računi itd.⁸.

V Dugovi

1. Razni dugovi u Bugarskoj,
2. Razni dugovi u inostranstvu⁹.

Za sve stvari koje je bitoljski Jevrej ino imao morao je da označi određenu vrednost u bugarskim levovima. Ove komisije završile su svoj pljačkaški rad do kraja 1941. godine.

Uopšte nije čudno što su sve određene komisije za popis jevrejskih imanja vršile bezobrazno pljačkanje Jevreja i na taj način što su, pretećim glasom, tražile od svake jevrejske porodice da im da veću sumu novaca ili neki vredniji predmet „da ne bi uneli u deklaraciji stvarnu vrednost popisanih predmeta”. Tačnije, fašističke komisije zahtevale su i novac i nakit, kao „mito”. Jevreji su

⁶ Zakon za zaštita na nacijata, Sofija — 1941, str. 58.

⁷⁻⁸ Str. 61, spomenutog zakona.

se bojali krvavih represalija pa su davali zatražene predmete (časovnike, nakit) ne buneći se. Komisije su, radi većeg autoriteta, bile praćene i od uniformisanih policajaca. Na taj način je bio sproveden popis celokupnog imanja bitoljskih Jevreja i njihove verske opštine, koja je spadala među najsiromašnije verske opštine u bivšoj Jugoslaviji.

Fašistički pritisak na bitoljske Jevreje povećao se još više u 1942. godini, kada su u grad doputovala tri specijalna inspektora za „jevrejsko pitanje”¹⁰. Inspektori su u stvari došli da bi pripremili potpuni genocid unižavanih i mučenih Jevreja, saglasno međusobnom sporazumu nemačkih i bugarskih fašista¹¹. Iako su sve jevrejske radnje već bile likvidirane, fašisti nisu mirovali. Te godine i poreska uprava fašističke vlasti pridružila se drugim organima koji su i dalje sprovodili na neki način potpunu ekonomsku likvidaciju Jevreja. Poreska uprava ustremila se u početku na imanja onih Jevreja koji su pre okupacije, u periodu 1900—1940, napustili svoj voljeni grad i otišli na pećalbu u neki drugi kraj Jugoslavije ili u drugu državu. Da bi nesmetano konfiskovali imanja odsutnih Jevreja, a da bi u isto vreme bili opravdani pred javnošću, organi poreske uprave počeli su da objavljuju „saopštenja” kojima su Jevreji, pećalbari iz Bitolja, pozivani da plate kaznu u korist državne blagajne.

Sledeći primer pokazuje kako su izgledala ta službena „saopštenja”:

„SAOPŠTENJE BROJ 32.104

Saopštava se *Avramu Isaku Leviju*, koji živi u Grčkoj, sa nepoznatim mestom stanovanja, da je protiv njega, na osnovu člana 22. Zakona protiv špekulacije nepokretnim imanjem, Ministar finansije doneo odluku br. 32.104, od 30. novembra 1942. godine, kojom se rešava da plati 1.000.000 leva u korist državne blagajne. Protiv odluke može se podneti žalba kontrolnoj komisiji Bitoljske oblasne poreske uprave, u 14-dnevnom roku od dana njenog publikovanja u „Državnim novinama”.

Gr. Bitola, 9. decembra 1942. godine.

Obl. por. načelnik
G. T. Tošev”¹²

Poreska uprava objavila je u Državnim novinama slična saopštenja upućena sledećim bitoljskim Jevrejima u inostranstvu; koji su radili i živeli u:

¹⁰ (Duško Hr. Konstantinov): „Stopansko upropastuvanje na Evreite”, „Pelister”, broj 1, Bitola, 1962. str. 10.

¹¹ Ibidem.

¹² Državen vesnik broj 286, Sofija, 1942, str. 8.

I Americi (SAD):

Bohoru Juseu Negriu, Mordohaju Kutielu Ergasu, Kuču Kutielu Ergasu, Perisu Moisu Sabau Koenu, Jakovu Moše Ergasu, Haimu Solomonu Ergasu, Jantou Saba Koenu, Davidu Matatja Sarfatiju, Jantou Moisu Saba Koenu, Mušonu Juseu Negriu, Moši Elijahu Mišulanu, Lazaru Saba Koenu, Avisaju Isaku Leviju, Davidu Elijahu Mušalonu, Bohoru Mati Farašiju, Isaku Juse Negriu i Lazaru Moisu Saba Koenu.

II Hrvatskoj:

Esterini Simajo Sarfati, Sari Sirmajo Sarfati.

III Bosni:

Rebeki Arona Ovadija (Sarajevo).

IV Palestini:

Jusefu Davidu Leviu, Jakovu Davidu Leviu, Mušonu Matatija Sarfatiju, i Rahaminu Kutielu Ergasu.

V Srbiji:

Perisu Saba Koenu.

VI Grčkoj:

Jakovu Aronu Ovadiju, Jakovu Baruhu Kamhiju, Avramu Baruhu Kamhiju, i Dario Isaku Leviju.

VII U Jegejskoj Makedoniji (Solunu):

Solomonu Pinkasu Parodu, Šuli Eliui Mušolani i Isaku Salomonu Ergasu.

VIII Nepoznato mesto stanovanja:

Isaku Šemaja H. Aroestiju i Šalomonu Šemaja H. Aruestiju.

Svi spomenuti bitoljski Jevreji, pečalbari, bili su kažnjeni u ukupnom iznosu od 34.000.000 leva.

U decembru 1942. godine bugarsko fašističko Ministarstvo finansija u Sofiji donelo je rešenje o prvoj celosnoj konfiskaciji ima-

nja jednog bitoljskog Jevrejina. Početkom 1943. godine, fašisti su doneli akta o konfiskaciji imanja sledećih bitoljskih Jevreja: Salomona Pinhasa, Pardosa, Jakova Isaka Aroestija, Jakova Davida Navona, Bohora Isaka Konfina i Davida Al Kalderona.

U isto vreme, pre genocida 1943. godine, a i zatim na zaista ciničan način, fašistički sud u Bitolju osudio je zadočno strogim tamničkim zatvorom i novčanom kaznom sledeće bitoljske Jevreje:

Bohora Isaka Konfina, Solu Bensiona Elija, Mušona Fatija Farašija, Elizera Avrama Kalderona, Isaka Moše Aroestija, Donia Moisa Levia, Isaka Avrama Ertasa, Aroa Mošu Sarfatija, Josefa Nahmijasa Morodhaja, Bohora Avrama Sarfatija, Estera Moisa Levia, Jodifa Menahema Soportoa, Belija Levija Moisa, Jakova Moše Ertaza, Jusefa Davida Levija, Rahaima Kutielja Ergasa, Kugu Kutielja Ergasa, Mordohaja Kutielja Ergasa, Salomona Pinhasa Pardo, Ehova Davida Levija, Jusefa Lezirea Koena, Šabitaja Selmoa, Arona Jakova Albohera, Rahelu Jakova Hasana, Žaka Simona Kalderona, Duka Bohora Išaha, Jusefa Šabitaja Ovidija, Sima Moisa Levija, Nisima Avrama Nahmijasa, Isaka Šaloo Koena, Bohora Isaka Kasorlea, Žaka Menahema Rusoa, Isaka Arona Aroestija, Bohora Avrama Levija, Haima Mošu Aroestija, Fartuna Menehema Rusoa, Vida Bohora Kasorla, Vida M. Testa, Simaa Izraela Kamhija, Simau Izraelu Kamhiu, Bohora Merkadija Leviea, Bohora Maira Aruestija, Isaka Menehema Rusoa, Kutielja Menehema Rusoa, Haima Samuela Išaha, Moisa Bohora Hordija Levija, Nisima Josifa I. Koena, Šalona Avrama Hasija, Davida Matalija Sarfatija, Mutoka Motajoa Sarfatija, Saru S. Sarfatija, Esterinu H. Sarfatija, Gavriela Isaka Pardo. Isaka Solomona Ergasa, Hamisa Solomona Ergasa, Lazara Jankoa, Perisa Sare Koena, Streju Arona Išaka, Rekulu Jude Koena, Boenu Mois, Davida Avrama Kalderona, Arnestu Avrama Kalderona, Hanu Avrama Kalderona, Hania Ilijau Bohora, Esterinu M. Ruso, Marsela Menehema Rusoa, Sabitaja Avrama Pardo, Lazara Moisa S. Koena, Perisu Moisa S. Koena, Enita Moisa S. Koena, Nisima S. Pardo, Eljana Davida Eškenazija, Rekulu Jakova Avrama Kalderona, Belu Moisa Levija, Jakova Mošu Hasona, Arona Avrama Levija, Avrama Mušona Levija, Avrama Lezira Koena, Solomona Davida Fariša, Alberta Santa Pardo i Jakova Gavriela Pardo.

Sva gornja lica bila su osuđena na ukupno 87 godina strogog tamničkog zatvora, novčane kazne u iznosu 4.350.000 leva i konfiskaciju imanja.

Početkom marta 1942. godine već je bila zapečaćena sudbina bitoljskih, a i ostalih makedonskih Jevreja. Nemački fašistički zločinac Deneker potpisao je sa bugarskim komesarom za jevrejsko pitanje, zločincem Belevim, dogovor o deportaciji makedonskih Jevreja u poljske logore za masovno uništavanje negermanskih naroda. Uskoro zatim bugarska vlada je razmatrala pitanje o konačnoj likvidaciji jevrejskih pokretnih i nepokretnih imanja. Ministarski savet bugarskog cara Borisa III doneo je, na sednici od 2. marta 1942. godine, odluku a načinu pljačkanja zaostavštine nevinih žr-

tava, koje nisu ni sanjale šta će ih snaći idućih dana, jer je plan o deportaciji bio čuvan kao najveća državna tajna. U prvom članu te monstruoze odluke stoji: „Nepokretna imanja svih lica jevrejskog porekla, koja će biti iseljena izvan oblasti zemlje, prisvajaju se u korist države”. U trećoj tački istog dokumenta, govori se o načinu likvidacije svojine bitoljske verske opštine¹³.

Fašistički neljudi planirali su skoro sve u detalje. Tako, na primer, da ne bi propala hrana ostavljena od Jevreja, fašistička vlada iz Sofije je preporučila, svojom naredbom broj 865¹⁴, da ista bude podeljena komandantima policije. To je sasvim razumljivo, dželatli su se najviše brinuli o svojim ljudima.

Spomenuta naredba tačno detaljizira sve postupke za potpuno pljačkanje jevrejskih imanja u Bitoli. Naredba je zadužila organe bugarske fašističke vlasti u gradu da klasiraju sve predmete „po vidu i kvalitetu”¹⁵. Bila je predviđena i javna rasprodaja. Za predmete od vrednosti do 50.000 leva nije postojalo ograničenje u tom pravcu; za predmete od 50.000 do 100.000 leva bilo je naređeno da se iskoristi stručnjak, čija bi ocena vrednosti poslužila kao osnova licitaciji; a za predmete od vrednosti veće od 100.000 leva bilo je potrebno da se našampa oglas u novinama. Specijalist za ocenu vrednosti, dobijao je nagradu, čiju je visinu određivao specijalni delegat vlade.

Član 16. govori o praznim jevrejskim stanovima. U tome članu nalaze se i sledeće reči: „ili delegat predaje jevrejske kuće na upotrebu komandantima policije, da bi poslužile kao prijemne sobe za lica na višim dužnostima”. Cela naredba sadržala je ukupno 18. članova.

Početak užasnog genocida nastao je 11. marta 1943. godine. Strašni kraj nevinih bitoljskih Jevreja usledio je nekoliko dana docnije u fašističkim krematorijumima poljskog logora Treblinke, oko dvesta kilometara severoistočno od Varšave. Nekoliko dana posle deportacije u logor smrti, inženjer Hristo Petrov, iz bugarskog fašističkog Ministarstva poljoprivrede i državnih imanja, izdao je naredbu za rasprodaju jevrejskih nepokretnih imanja u Makedoniji, tačnije u gradovima Skoplju, Bitolju, Ohridu, Prilepu, Velesu, Štipu i Kumanovu. Bitoljski oblasni direktor naimenovao je specijalnu komisiju za sprovođenje direktive o konačnoj likvidaciji imanja deportovanih Jevreja. Komisija je bila sastavljena od predstavnika Ministarstva poljoprivrede, Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva finansija i Ministarstva javnih zgrada, puteva i građevina. Komisija je morala da odredi koja će jevrejska imanja ostati državnom svojinom, a koja će biti izložena javnoj prodaji; koje će zgrade biti dodeljene državnim službenicima, a koje pro-

¹³ D(uško) Hr. K(onstatinov): Razgrabivanje plenot na žrtvite, 11 mart 1943—1958, Bitola, str. 7.

¹⁴ Jedan primerak ove naredbe čuva se u Istorijskom arhivu — Bitola.

¹⁵ Član treći pomenute naredbe br. 865.

date privatnim licima, kao i da odredi deviznu cenu licitiranih predmeta i imanja. Sve je to bilo izvršeno na delu, pošto su bugarski fašisti prethodno prisvojili krađom sve predmete veće vrednosti (časovnike, nakit, nameštaj, umetnička dela i sl.). Na rasprodaju su bili izneseni samo predmeti manje vrednosti, tako reći radi reda.

Odmah posle oslobođenja, organi narodne vlasti započeli su savesno da prikupljaju najdetaljnije podatke o svemu što je bilo u nekoj vezi sa bitoljskim Jevrejima.

Narodna vlast je osnovala specijalnu komisiju o ratnoj šteti¹⁶ od tri člana. Predsednik komisije bio je Vas. Nikolovski, a članovi Ilija Darko i M. Petrevski. Rad komisije trajao je više od godinu dana. Komisija je obratila najveću pažnju utvrđivanju materijalne štete, koju su fašisti naneli bitoljskim Jevrejima. Na kraju, komisija je sastavila iscrpan spisak Jevreja, iz grada Bitolja, čije su porodice bile internirane, a celokupno pokretno i nepokretno imanje konfiskovano i opljačkano od nemačkih i bugarskih fašista. Spomenuti spisak je sadržao sledeće:

1. Redni broj (jevrejske porodice — b. m.);
2. Ime i prezime postradalog (obično ime i prezime starešine jevrejske porodice — b. m.);
3. Zanimanje;
4. Ulica i broj;
5. Uništeno-opljačkano:
  - kuće,
  - dućani,
  - nameštaj i odelo,
  - trgovačka roba,
  - gotov novac i nakit.
6. Ukupna vrednost u predratnim dinarima,
7. Ocena komisije u dinarima,
8. Internirani:
  - broj interniranih članova,
  - broj isčezlih članova jevrejske porodice,
  - broj ubijenih članova,
  - broj osakaćenih članova.
9. Primedba.

Na osnovu sakupljenog i sređenog materijala, komisija je utvrdila da su nemački i bugarski fašisti konfiskovali i opljačkali 56 jevrejskih kuća, 43 dućana i da su odneli sav nameštaj, gotov novac i nakit iz stanova svih 739 jevrejskih porodica u Bitolju, u ukupnoj vrednosti od 537.937.000 predratnih dinara. Osim toga zločinci su opljačkali umetničke i verske predmete iz 5 sinagoga u vrednosti od 32.250.000 predratnih dinara, kao i ordinaciju lekara Davida Baruha. Fašisti su konfiskovali i sve ovce i krave nekoliko Jevreja koji su živeli od mlekarstva.

---

¹⁶ Originalni naziv na makedonskom: „Komisija za voena šteta”.

Komisija je konstatovala da su 552 lica živelu od redovne pomoći bitoljske Jevrejske verske opštine, do dana genocida, što govori o njihovom teškom socijalnom stanju.

Zanimljiva je i ocena komisije koja govori o vrednosti samih Jevreja. Čovečji život ne može se oceniti novcem, jer vredi više od svih materijalnih blaga sveta. Ovde se verovatno radi o pogrešnom načinu izražavanja. Suma od 1.745,987.000 predratnih dinara izražava koliko je privredni život grada bio oštećen za vreme trogodišnjeg odsustva Jevreja, za koje su članovi komisije, kao i ostali građani Bitolja, pretpostavljali da se nalaze u životu u nekom delu Nemačke, jer nisu znali da su svi bitoljski Jevreji bili divljački uništeni u krematorijumima poljskog logora Treblinka. Spisak je bio završen krajem jeseni 1946. godine i zaveden je pod brojem 468. 22. novembra 1946. godine.

Sve dosada izneseno govori da su bugarski fašisti, kao direktno oruđe Adolfa Ajhmana, uspeli da izvrše potpunu fizičku i materijalnu likvidaciju Jevreja, najmirnijih i najpoštenijih žitelja drugog grada Makedonije.

B I B L I O G R A F I J A

1. „11 mart 1943—1958”, Bitola, 1958 (ćirilica).
2. „Pelister 1942—1962”, Bitola, 1962 (ćirilica).
3. „Zakon za zaštita na nacijata”, Sofija, 1941 (bugarska ćirilica).
4. Razbojnikov d-r Dim: „Komentar na Zakona za zaštita na nacijata”, Sofija, 1941, (bugarska ćirilica; fašistički komentar fašističkog zakona).
5. Državen vesnik (bugarska ćirilica), Sofija, broj 286/1942; broj 296/1942; broj 36/1943; broj 38/1943; broj 67/1943; broj 85/1943; broj 86/1943; broj 92/1943; broj 93/1943; broj 118/1943; broj 121/1943; broj 128/1943; broj 130/1943; broj 138/1943; broj 148/1943; broj 149/1943 i broj 174/1943.

Drugi izvori:

Iskorišćeni dokumenti u Istorijskom arhivu — Bitola, kao i po pričanju Jakova Aroestija.

SVJETSKI JEVREJSKI KONGRES

Uz proslavu dvadesetpetogodišnjice rada 1936—1961.

Da bih bio posve slobodan u izražavanju svoje misli i s druge strane, da bih izbjegao optužbama ma koga i ma sa koje strane, želim da naglasim da ja u tom članku izražavam samo svoju ličnu misao. Niti sam ma sa koje strane instruisan kako da pišem, niti sam ja takvu instrukciju tražio; stoga se moje pisanje i ne smije da tumači tako kao da je imalo da izrazi pored moje misli još i onu koga drugog, a napose ne izdavača „Almanaha“. S druge strane, nisam izbjegavao poklapanje moje misli s onom koga drugog, međutim nije namjera tog članka da se takvo poklapanje istakne.

Ja sam se za gornju temu odlučio s obzirom na sticaj mnogih okolnosti, od kojih hoću da naglasim samo ovo: ja sam kao pravnik (i zahvalno se sjećam svog školovanja na Sveučilištu u Zagrebu) i kao Jevrejin posvetio naravno svu svoju pažnju pravnim problemima svog naroda, a iznosim svoja zapažanja pred širu publiku samo kada i ukoliko vjerujem da se radi o stvarima općeg interesa.

I

Na mom hronološkom spisku jevrejskih svjetskih organizacija, Svjetski jevrejski kongres (od sada pa nadalje citiran kraticom: SJK) dolazi na 50-to mjesto: za 76 godina, koliko je proteklo od osnutka prve jevrejske svjetske organizacije (Alliance Israélite Universelle, Paris, 1860), bilo je 49 organizacija međunarodnog karaktera — i ipak je bilo potrebe da se osnuje SJK! A kad se danas, u 25-godišnjoj retrospektivi posmatraju događaji tog perioda — i to je period među najtežim koje je čovječanstvo ikada prošlo, a s njime, i prvenstveno, i Jevrejstvo — ponovo cijeni rad SJK, vidi se da se njegov

osnivanje pokazalo opravdanim i sa jevrejskog i sa općeevjećanskog stanovišta.

Da budemo iskreni: misao da se osnuje organizacija tog tipa nije ni tada više bila nova, niti originalna; njena ideološka podloga zacijelo nije odmakla od onog što je Herzl tumačio četrdeset godina ranije — da je jedino organizovano Jevrejstvo u mogućnosti da brani svoje interese, i da osim Jevreja nitko ne brani jevrejske interese. Niti živote. No bila je i činjenica da jevrejski interesi nisu ni bili branjeni od strane svih Jevreja. Sve te okolnosti, žalosne do tada, postale su sudbonosne dolaskom Hitlera za vlast. Iz ove je svijesti nikao SJK.

Adolf Böhm, prvi historičar cionističkog pokreta i savremeni posmatrač postanka i socijalnog formiranja tog pokreta, vrlo je ispravno uočio da je cionizam reakcija na neuspjelu asimilaciju. Pobožni Jevreji, kojima je Jevrejstvo bila vjera, i kao vjera onkraj svake diskusije i sumnje, mogli su da imaju svoje razloge povratku u Zemlju Izrael (Erec Jisrael) — dakle isti cilj kao i cionizam — a da ne uzmu udjela u cionističkom pokretu ili ma kakvom svjetskom jevrejskom savezu. Kao posljedica toga imale su neke grane Jevrejstva svoje međunarodne organizacije — ali svjetsko Jevrejstvo, uključivši one koje je vjerovanje u mogućnosti i blagodeti asimilacije odvratilo od toga da se vežu uz cionizam ostalo je bez svoje organizacije. Ova filozofija ne-organizacije — a iza nje stajale su vrlo jake i polemičke struje i snažni „stečeni interesi”, ušla je u sudbonosnu krizu čim je nacizam počeo da napreduje. Za Hitlera Jevrejstvo nije bila filozofska, već rasna kategorija, no on je samo dotjerao do vrhunca nešto što se već odavno znalo — naime, da nije važno da li se Jevreji sami smatraju pripadnicima *jedne* zajednice (i u diskusiji o tome koje je prirode ta zajednica njeni su najbolji sinovi protratili dvije pune generacije), da je dovoljno da ih njihovi neprijatelji smatraju jednom zajednicom. Iako možda Jevreji i nemaju svi iste prijatelje, sigurno je da sve grupe Jevreja imaju iste neprijatelje. Štaviše, u pogledu Jevreja gubi svoju primjenjivost ona davnašnja politička mudrost da su „neprijatelji mojih neprijatelja moji prijatelji”.

S razloga koji su intimno vezani s britanskom politikom u Palestini, nije u taj čas dolaska Hitlera na vlast cionistička organizacija mogla da stavi u izgled neko riješenje i onima koji su se našli u toj krizi premda nisu ideološki došli u sukob sa filozofijom asimilacije, niti su bili ideološki spremni da uzmu na sebe tegobe cionizma u njegovom pionirskom periodu. Stvoren je vakuum političke i psihološke prirode, nasuprot kome su stajala ugroženja Jevreja u Srednjoj Evropi uopće i načelni postulat da Jevrejin, samo zato što je asimilacioni proces podbacio i što se on nije svjesno vratio u svoju zajednicu, ostane kao parija evropskog društva, bez prava i zaštite. U taj vakuum ušao je SJK, ponajprije kao borbena antinacistička organizacija, a zatim, u jednom ideološki mnogo složenijem sklopu, kao organizacija Jevrejstva koje je svjesno lišeno

potpore bilo vjerske bilo nacionalne definicije Jevrejstva. No treba da je posmatrač tog procesa prošao svu skalu jevrejskog stradanja i jevrejskog traženja jedne podesne političke filozofije pa da shvati moralnu veličinu tog pothvata koji počiva na ponosnoj afirmaciji nečega što svako i nadalje definiše kako hoće...

Činjenica je da su, dolaskom Hitlera na vlast, Jevreji Srednje Evrope našli realnu političku potporu samo kod Jevreja SAD. A činjenica je i to da su Jevreji bili od prvog početka najrealniji element u međunarodnoj povezanosti antinacističkog fronta. Štaviše, u usporedbi s drugim elementima međunarodne antinacističke akcije, jevrejske organizacije, ma kako slabog efekta i bile, pokazale su se najpostojanijim faktorom među svima koji su u tom pravcu djelovali. U doba kad su antinacistički elementi na Zapadu bili osuđeni na to da sputavaju sami sebe svojim osjećanjem nemoći da nadvladaju onaj društveni kružok Engleske koji se po mjestu svog sastajanja zove „Cliveden set”, i kojemu su pripadali svi najuplivniji engleski političari tih žalosnih godina, neke jevrejske grupe u SAD bile su jedine koje su shvatile da nešto treba uraditi, i koje su se smatrale dovoljno snažnim da to urade. Sudija Vrhovnog saveznog suda SAD, Louis Brandeis i rabin Stephen S. Wise — oprobani cionisti — bili su naznačajnije ličnosti tog kruga. Sredstvo borbe kojemu su se spremali pribjeći bio je bojkot njemačke robe, ali značajnije od toga bila je činjenica da je njihova politička moć da nešto urade postala onim čvrstim uporištem koje je potrebno svakoj grupi inicijatora, a pogotovo onima koji su pred sobom vidjeli zadatak da urade nešto za jednu zajednicu od blizu 16 milijuna duša — a u prilikama kad ni najveće zajednice, osim američanske, dakle poljska, sovjetska i rumunjska, niti najmoćnije u Evropi, dakle njemačka, francuska i engleska, nisu bile podesne za aktivni politički rad. Pored toga — a što ni najveći pesimisti nisu mogli da ocijene kao realnost SJK je pripreman kroz pune tri godine, i cigle tri godine kasnije sve su jevrejske grupe, osim baš američanske, smrtno pogođene izbijanjem rata u Evropi, a da i ne govorimo o tome da je politika „Münchena” primjenjivana na palestinu daleko pre izbijanja rata.

II

Završetak prvog svjetskog rata primorao je predstavnike svih jevrejskih grupa, i Srednje Evrope i savezničkih zemalja, da se sporazume o jednoj zajedničkoj političkoj akciji. Na taj način je u Parizu stvoreno jezgro jednog razvoja koji ćemo da prikazemo lakoničkim nizanjem hronoloških podataka:

1919. — Stvaranje Comité des Délégations Juives auprès de la Conférence de Paix,
1920. — Jevrejska svjetska konferencija za pomoć, Karlovy Vary,

- 1923. — Odluka Akcionog komiteta Cionističke organizacije za stvaranje „Jevrejske Agencije” putem organizovanog pristupanja necionističkih grupa,
- 1926. — Londonska konferencija za obnovu rada Komiteta jevrejskih delegacija,
- 1927. — Konferencija za prava jevrejskih manjina, Zürich,
- 1929. — Osnivanje Jevrejske agencije za Palestinu putem sporazuma Cionističke organizacije sa predstavnicima raznih necionističkih grupa, u Zürichu,
- 1931. — preliminarna konzultovanja dra Stephen Wise-a za stvaranje „SJK”, u Baselu,
- 1932. — I svjetska jevrejska konferencija, Ženeva,
- 1933. — II svjetska jevrejska konferencija, Ženeva,
- 1934. — III svjetska jevrejska konferencija, Ženeva,
- 1936. — Osnutak SJK, Ženeva,
- 1936. — Osnutak Joint Boycott Council against Nacism, New York.

Tri godine prošlo je u diplomatskoj i pravnoj borbi protiv nacizma, tri godine očajničke borbe za zbrinjavanje izbjeglica pred nacizmom, dok nije „gašenje svjetala u Evropi”, Hitlerovim napadajem na Poljsku (sa — tada — preko tri milijuna Jevreja) postavilo i SJK pred posve nove zadatke i probleme. I opet je grupa vodećih jevrejskih političara bila u položaju „negotiorum gestores”, kako ih je Herzl okarakterisao, no sa opterećenjem potpune neizvjesnosti stava koji će Sovjetski Savez — tada još ugovorno vezan uz Njemačku — nametnuti svojoj više milijunskoj grani Jevreja. Uz to su u ono doba još i SAD same bile zaostale u stavu „neutralnosti” i vjerovale da one time mogu više da urade za stvar Slobodnog Svijeta nego uzimanjem udjela u borbi samoj. K tome je pridolazilo i to da je americko Jevrejstvo imalo dugogodišnju praksu intenzivnog socijalnog rada za Jevreje u Istočnoj Evropi, ali izbjegavalo zauzimanje spoljnopolitičkih stavova — naprosto jer je ono samo bilo politički neopredjeljeno. Sve je to trebalo izmijeniti. *Koliko je urađeno kazuju datumi dviju konferencija: cionističke konferencije Baltmore, 11. maja 1942. i konferencije SJK u Atlantic City, 26. novembra 1944. I opet bit će najjednostavnije da u kratkom hronološkom pregledu dademo najvažnije akcije SJK u to doba:*

- 1940. — SJK osniva Komitet za pomoć jevrejskim ratnim stradalnicima (Relief Committee for Jewish War Victims) i uspostavlja vezu s raznim savezničkim vladama, uključiv izgnaničke vlade, u pitanjima zaštite Jevreja u njihovim zemljama; uspostavljen je kontakt sa šefom slobodnih francuskih snaga, generalom de Gaulle, i dobiveno je obećanje, u pismu upućenom SJK, da će sve mjere vlade u Vichy biti od njega stavljene van snage;

1941. — SJK obraća se na sovjetsku vladu u pitanjima emigracije poljskih Jevreja u Rusiji (i krajevima pripalim Sovjetskom Savezu pri raspadu Poljske, 1939) za Palestinu;
1942. — SJK traži od Konferencije savezničkih vlada u palati St. James u pitanjima njemačkih ratnih zločina da se i zločini nad Jevrejima izričito unesu u savezničko upozorenje Njemačkoj;
Ured SJK u Ženevi je prvi da dobije autentične vijesti o njemačkom programu Endlösung-a i da ga prenese savezničkim vladama i objavi u štampi;
1943. — SJK obraća se na anglo-američku konferenciju o izbjeglicama tražeći da se poduzmu odgovarajuće mjere za jevrejske izbjeglice (Anglo-American Refugee Conference in Bermuda);
SJK dobiva od Ministarstva financija SAD ovlaštenja za transfer iznosa potrebitih za svoje akcije u Evropi;
- 1944 — SJK uspjeva da dobije potporu predsjednika Roosevelta, kralja Švedske i predsjednika Međunarodnog komiteta za Crveni krst kod regenta Horthyja u pitanju obustave deportacija Jevreja;
Sazvana konferencija u Atlantic City (War Emergency Conference) za raspravu rješenja poslijeratnih problema Jevreja u Evropi.

SJK uzeo je učešća u raznim poslijeratnim diplomatskim i političkim akcijama, kao što su postupci protiv ratnih zločinaca, pripremanje mirovnih ugovora sa njemačkim satelitima — Italijom, Bugarskom, Rumunijom, Finskom i Mađarskom — u Parizu, 1947. U poslijeratnom periodu održana su dva organizaciona kongresa — 1948. u Montreux-u i 1959. u Stockholmu.

III

Jedna je od osnovnih tačaka u radu jedne nedržavne međunarodne organizacije njeno svojstvo i pravo da se sporazumjeva sa drugim međunarodno-pravnim jedinicama, a napose vladama. Značajno je da su u tom pogledu — bar sa jevrejskog stanovišta — najznačajnije godine ratnih previranja. I jasno zašto: pored sve svireposti i nečovječnosti svojih metoda, rat je prilika u kojoj svaka zaraćena stranka priprema onu poslijeratnu ravnotežu međunarodnih socijalnih odnosa u koju ima najviše povjerenja i od koje očekuje konsolidaciju međunarodnog mira i svog položaja u njemu. Ima država — i nije malen njihov broj — koje su uvidjele da i Jevrejstvo ima svoju funkciju u tom okviru — kao potraživalac ili kao doprinositelj toj ravnoteži. U tom pogledu se za prvog svjetskog rata pokazala spremnost cionističkog pokreta i njegova sposobnost

za međunarodnu saradnju te vrste: Balfourova deklaracija je plod takvog međunarodno-pravnog sporazumjevanja; pojava Comité des Délégations Juives pred mirovnom konferencijom 1919, je druga prilika iste prirode, a sporazumi vlade Ruske Sovjetske Federativne Republike sa nekim jevrejskim svjetskim organizacijama je treća prilika te vrste.

Nešto slično se desilo i za vrijeme drugog svjetskog rata. Opet, jevrejske organizacije imaju svoj udio u raznim vidovima rješavanja imovinsko-pravnih problema stvorenih povodom tog rata. Priprema tog rada izvršena je u okviru SJK još za vrijeme rata, preventivno pod rukovodstvom dra Nehemije Robinsona. Tako je u završni akt pariske konferencije o reparacijama koje terete Njemačku, ušao zasebni član — čl. 8 — koji predviđa reparacije u korist „žrtava koje nemaju kuda da se repatriraju” i u koji fond su ušle, pored ostalih stavaka, vrijednost „ne-monetarnog” zlata nadenog u Njemačkoj (a što je lijepi opis jedne nada sve žalosne stavke: zlato sakupljeno u logorima smrti od sitnog nakita nadenog na lješevima žrtava, od zlatnih zubi koji su im izbijeni, itd.) i imovina koja, položena u neutralnim zemljama, ostade bez nasljednika. Kratko vremena kasnije je Intergovernmental Committee on Refugees odredio da 95% ovih vrijednosti idu u korist Jevreja, a ispred njih da će da djeluju dvije organizacije, „Joint” i Jevrejska agencija. Naredni korak u tom pravcu učinio je SJK, organizirajući svoje učešće u međuvladinim reparacionim pregovorima Izraela i Zapadne Njemačke. Kako je poznato, ti su pregovori završeni sporazumom, potpisanim 10. septembra 1952. u Luxembourggu. Ugovor je sklop jednog međudržavnog ugovora i dvaju protokola, potpisanih od strane njemačke vlade i predstavnika „Conference on Jewish Material Claims against Germany”, predsjednika SJK — dra Nahuma Goldmanna. U rečenoj konferenciji predstavljene su 23 jevrejske organizacije, od kojih pet širokog međunarodnog djelokruga. Povodom tih ugovora znatno je proširen zapadnonjemački zakon o davanju individualnih obeštećenja za nedjela nacizma.

Nema sumnje da je to riješenje, zajedno sa konsolidacijom države Izrael (a obadve su mjere međusobno povezane) znatno doprinijelo konsolidaciji ostataka jevrejske zajednice u tom poslijeratnom periodu, a time i konsolidaciji međunarodne ravnoteže uopće. Čime nije rečeno da je Njemačka udovoljila svim svojim obavezama* niti da je njemački antisemitizam prestao — tek se desilo da su manji zločinci „pognjurili” a veći da su pravovremeno pobjegli u razne prekomorske zemlje: jedni, da druguju sa „poglavnikom” Pavelićem, a drugi da u raznim zemljama Bliskog Istoka nastave svoju žalosnu radotu. SJK bio je među najaktivnijim ustanovama koje su radile

---

* Ova se primjedba odnosi kako na teškoće na koje i u Zapadnoj Njemačkoj nailaze mnogi individualni predmeti, tako i na potpuno nerazumjevanje koje je Istočna Njemačka pokazala za te probleme. Pisac smatra da mu njegova savjest nalaže da bar toliko kaže o toj bolnoj temi.

na učvršćenju pravne odgovornosti tih zločinaca i kontroli sprovođenja krivičnih progona protiv takvih lica.

Jedino ograničenost prostora onemogućuje nam da uđemo u raspravljavanje drugih grana djelatnosti SJK u tom poslijeratnom periodu. Pored gore navedenih tema, SJK uzeo je udjela u stvari zabrane genocida („umorstva naroda“: sain izraz stvoren je od strane jednog pravnik-a-Jevrejina, dra Rafajla Lemkina), u stvari konsolidacije statusa izbjeglica, u stvari formulisanja Deklaracije prava čovjeka, izglasane od strane glavne skupštine Ujedinjenih nacija, u stvari raznih međudržavnih konvencija koje se pripremaju za sprovođenje te Deklaracije, u stvari suzbijanja diskriminacija na štetu manjina, i njihove zaštite, u stvari međunarodnog ovaploćenja slobode informacija — i tako dalje.

IV

Da bi se izbjeglo jednom dosta raširenom nesporazumu, treba naglasiti da SJK, kao ni ostale jevrejske međunarodne organizacije, nema nikakve administrativne ni guvernamentalne funkcije: te organizacije ne utvrđuju pravila kojih se treba držati ili naloge koje treba izvršivati, već se ograničuju na to da omoguće saradnju u pitanjima po kojima se članovi slažu da su međunarodnog karaktera (dakle koja su podjednako cilj svake od autonomnih organizacija začlanjenih u tom savezu organizacija — danas, u SJK, blizu 70 nacionalnih organizacija), a u slučaju neslaganja svojih članova, savez može da ide samo tako daleko da spriječi škodljivo uplitanje bilo jedne zajednice u autonomiju druge članice, bilo jedne članice u rad zajednice. U suštini, ova se djelatnost može najbolje da uspoređi diplomatskim kontaktom članica jedne federacije, ili, tačnije, onih konfederativnih i diplomatskih zajednica koje danas postoje u znatnoj mjeri, bilo kao međudržavne organizacije bilo kao diplomatske grupacije, poput Commonwealtha, grupe „Brazzaville“, itd. Naravno, ako se uzme da se u slučaju Jevreja — i SJK — ne radi o jednoj pomoćnoj akciji spoljnopolitičke prirode, već o suštinskoj organizaciji jedinice same — naroda, koji zbog svoje raštrkanosti ne tvori jedno zatvoreno zasebno područje, koje se može teritorijalno da ograniči i odvoji od drugih zajednica iste vrste, kako bi svaka za sebe postigla isti efekat, tj. da odbrani svoju egzistenciju i da se organizuje u smislu svog zasebnog i nezavisnog ustava — vidjet će se specifičnost i teškoće jevrejskog organizacionog zadatka.

SJK je najobuhvatnija organizacija te vrste među Jevrejima. On povezuje blizu 70 teritorijalnih jedinica putem lokalnih i autonomnih organizacija u tim područjima, i uspostavlja vezu među njima samima, njih sa njegovim centrima (SJK podržava deset centralnih ureda — u New-Yorku, Londonu, Ženevi, Parizu, Jerušalajimu, Tel-Avivu, Buenos-Airesu, Rimu, Rio de Janeiru i Monte-

videu), te njih sa međunarodnim organizacijama, napose Ujedinjenim nacijama, UNESCO-m itd. SJK bio je prva jevrejska organizacija da dobije „savjetodavni status” s Ekonomskim i Socijalnim vijećem U.N. (čl. 71 Povelje U.N.), u kategoriji „B”. SJK povremeno interveniše protiv povreda prava pojedinih jevrejskih zajednica, jevrejskih javnih radnika, itd. SJK s uspjehom se protivio planovima reforme kalendara, pošto bi takva reforma povrijedila značenje što ga Biblija daje šabatu. SJK vodi akciju protiv ograničenja prava seobe Jevreja, napose iz Maroka. SJK preuzeo je zbrinjavanje jevrejskih izbjeglica iz Egipta, 1956, i interveniše protiv ekonomske agresije na Izrael, 1958. uspješno interveniše protiv ograničavanja rada jevrejskih ustanova u Tuniziji, 1960. energično ustaje protiv vala slikanja kukastih krsteva na javnim mjestima — i tako dalje.

Svoju nepodesnost za provođenje administrativnih i egzekutivnih zadataka uspio je SJK da prebrodi stvaranjem daljih konfederativnih i diplomatskih aranžmana s drugim organizacijama, koje, sa svoje strane, raspolazu odgovarajućim ustanovama. Već smo napomenuli Claims Conference, osnovanu 1951. za jednu specifičnu i povremenu funkciju. God. 1958. stvorena je druga okvirna ustanova — „COJO”: Conference of Jewish Organizations, koja grupiše deset organizacija, osim SJK samog i Jevrejske agencije (koja ima status posmatrača); značajno je da toj Konferenciji ne pripadaju jevrejske političke partije, s jedne strane, ali ni međunarodne organizacije egzekutivnog karaktera na polju socijalne politike, migracija, itd. (što samo dokazuje da bi bilo u interesu efektivnog rada da se stvori neka efikasno reprezentativna međunarodna konfederacija sposobna za provođenje jedne realne socijalne politike). Pri tome se, takoreći, podrazumijeva da nema problema finansijske prirode — što se objašnjava vodećom ulogom što ju SJK ima u Claims Conference, no nije teško predvidjeti da će se to stanje uskoro bitno izmijeniti.

S druge strane, SJK raspolaze jednim oruđem međunarodne politike kakvog nema ni jedna druga svjetska jevrejska organizacija — naučnim institutom visokog međunarodnog ranga: Institute of Jewish Affairs, u New-Yorku. Moglo bi se dodati da bi taj Institut mogao mnogo da unapredi zastupanje jevrejskih interesa ako bi se zainteresovao za sociologiju, pravni status i pravnu zaštitu i drugih „raštrkanih zajednica”, manjina i nedržavnih međunarodnih organizacija, jer, kako je Stephen Wise u svoju autobiografiju ispravno upleo citat iz jednog govora Abrahama Lincolna „tačno je, držanje robova je lokalna stvar, ali Sloboda je opća stvar”.

POLOŽAJ JEVREJA U SJEDINJENIM DRŽAVAMA AMERIKE

1. Historijski pregled

Jednog dana u septembru 1654. godine iskrcalo se u luci Niew Amsterdam 24 lica koji stigoše na brodiću „St. Charles”. Tvrđili su da su članovi portugijske „nacije”, da su jevrejske vere i da su morali napustiti naselje Recife u Braziliji zbog progona od strane katoličke crkve, odnosno inkvizicije.

Niew Amsterdam je tada bila holandska kolonija na ostrvu Manhattan na istočnoj obali Severne Amerike, kojoj je bio na čelu guverner Peter Stuyvesant. On je bio protiv toga da se dozvoli ovim portugijskim jevrejskim izbeglicama naseljavanje u koloniji, pa je u tom smislu pisao u Amsterdam svojim pretpostavljenima. Međutim, u Amsterdamu je na kolonijalne poslove uveliko uticala Holandsko-zapadnoindijska kompanija, u kojoj je tada upliv španskih i portugijskih Jevreja bio znatan. Guverner Stuyvesant je dobio nalog od svoje vlade da pripusti izbeglice „pod uslovom da ne padnu na teret vlastima ili Kompaniji”. Tako su izbeglice dobile dozvolu da ostanu u Niew Amsterdamu i tako je stvoreno prvo jevrejsko naselje na teritoriji današnjih Sjedinjenih Država¹.

Kratko vreme iza toga (1664. godine) Englezi preuzeše holandsku koloniju na istočnoj obali američkog kontinenta i Niew Amsterdam postade New York. Od tada pa sve do kraja XVIII stoleća priliv Jevreja nije prestajao, iako nikada nije bio velik. Većina pridošlica bili su Sefardi a među njima dobar broj bivših marana. Pri kraju XVIII stoleća bilo je u Severnoj Americi svega pet jevrejskih opština (kongregacija), koje su sve bile pod upravom Sefarada i vršile bogoslužje po sefardskom obredu. Mnogi od tih Sefarada postali su u međuvremenu imućni i zbog toga ugledni članovi kolonijalnog društva. Kongregacije su krajem XVIII stoleća

---

¹ Rufus Lears „The Jews in America: A History” (1954), pp. 3—25; Howard N. Sachar: „The Course of Modern Jewish History” (1958), pp. 160—163.

imale sedište u New Yorku, Newportu (u državi Rhode Island), u Philadelphii, Savanni i Charlestonu.²

Izgleda da su se Jevreji dobrim delom bavili prekomorskom trgovinom, pa je verovatno da su istaknutiji članovi jevrejskih zajednica često putovali u Evropu, naročito u Englesku i Holandiju, kao i na ostrva u Karibskom moru, gde su održavali trgovačke a i porodične odnose sa drugim porodicama sefardskog porekla, nastanjenima u Londonu, Amsterdamu, na ostrvima Jamaica, Curaçao, Aruba, itd. Međutim, pri kraju XVIII stoleća celokupni broj Jevreja u Sjedinjenim Državama nije prelazio 2000 do 3000 lica. Od toga broja je polovina bila sefardskog porekla, dok se druga polovina sastojala od Jevreja Aškenaza, poreklom iz Nemačke ili Poljske. Aškenazi su isprva bili većinom pokućarci, staretinari i torbani, i njihov socijalni položaj nije bio ni izdaleka tako ugledan kao njihove braće Sefarada. Bilo je izuzetaka, te je već i u XVIII stoleću bilo nekoliko porodica Aškenaza koji su se obogatili za vreme rata za oslobođenje Amerike (1776-1783), naročito u Philadelphiji i u New-Yorku, ali jevrejska scena je bila pod dominacijom starosedelaca Sefarada.

Posle rata za oslobođenje Amerike položaj Aškenaza se naglo poboljšava i njihov broj znatno povećava. Već na početku XIX stoleća broj Aškenaza prelazi Sefarde, i oni u socijalnom pogledu postepeno stižu sve veći ugled. Od onda ima sve više slučajeva brakova između novopridošlih nemačkih Jevreja i Sefarada starosedelaca, i odnosi između vodećih jevrejskih porodica obeju struja postaju srdačniji.

Posle napoleonskih ratova počeo se u Srednjoj Evropi širiti pokret za iseljenjem u Ameriku. Sjedinjene Države su dotle bile uglavnom anglo-saksonska, protestantska zemlja. Bilo je doduše i dosta useljenih protestantskih Nemaca, naročito u Pennsylvaniji, koji stigoše onamo u toku XVIII stoleća, ali je njihov kulturni i politički uticaj bio srazmerno slab, jer su se naseljavali uglavnom po selima, gde su živeli izolovani kao farmeri, i jer nisu uzimali aktivnog učešća u toku borbe za oslobođenje Amerike.

Međutim, počev od druge dekade XIX stoleća dolaze u Ameriku mnoge hiljade iseljenika iz Nemačke. Ti su Nemci nailazili stalno sve do građanskog rata (1861-1865), te se računa da je dotle u XIX stoleću pristiglo samo iz Nemačke oko 1,000.000 duša, a iz tadanje Austrije takođe znatan, iako mnogo manji broj.

Zajedno s Nemcima došli su i nemački Jevreji. Isprva su stigli samo mlađi članovi porodica, uglavnom iz malih sela južne Nemačke, Češke, i iz novoprisedeljenih poljskih provincija (Poznanj). Ti su Jevreji bili siromašni i slabo obrazovani. Naviknuti od kuće na trgovinu, oni su i u Americi postali trgovci, i to ispočetka maloprodavci, te su se kretali za većim masama nemačkih useljenika koji su se naselili na tzv. Srednjem zapadu, tj. u državama

² Learsy, ibidem, pp. 31—38, 72; Sachar, ibid. pp. 163—165.

Ohio, Kentucky, Indiana, Illinois i Wisconsin. Neki su pošli i na jug, a mnogi su se zadržali na istoku Amerike, naročito u gradovima New-Yorku i Philadelphii. Prva aškenaska opština osnovana je u New-Yorku 1825. godine („B'ne Yeshurun"), ali uskoro posle toga nikle su mnogobrojne aškenaske opštine i u drugim mestima. Nakon nekog vremena ti su jevrejski mladići stali da prizivaju u Ameriku devojke, pa ponekiput i starije rodake i roditelje. Kad su Jevreji bili stekli pomalo imetka i kad se u južnoj Nemačkoj saznalo da su prilike u Americi za Jevreje povoljne, počeli su se iz Nemačke i okolnih zemalja iseljavati Jevreji i sa porodicama, a neki su bili u stanju da ponesu sa sobom i nešto sredstava, iako nikada mnogo.

Računa se da je broj jevrejskih emigranata iz Nemačke i okolnih krajeva iznosio oko 200.000. S prirodnim priraštajem moglo je posle 1860. godine biti oko 300.000 Jevreja u Sjedinjenim Državama.³ Otprilike do 1850. godine govorili su ti Jevreji među sobom ili nemački ili „jevrejsko-nemački" (vrsta germanizovanog jidiša). Zna se da su pisali kući na nemačkom ili jevrejsko-nemačkom jeziku, ali da su obično upotrebljavali hebrejski alfabet. Međutim, posle 1850. godine preovladava među imigrantima iz Nemačke literarni nemački jezik, i pod uticajem bolje obrazovanih useljenika nemački jezik postaje uskoro saobraćajni jezik svih nemačkih emigranata. Sve do građanskog rata je uticaj nemačke kulture među tim Jevrejima bio znatan, što se vidi po tome što je većina rabina držala propovedi na nemačkom, što su ti rabini izdavali jevrejske novine i časopise i vodili poslove svojih kongregacija na nemačkom jeziku. Sačuvana korespodencija i dokumenti pokazuju da su mnogi od tih Jevreja održavali kontakt s Nemcima u Evropi, i da im je bilo mnogo stalo da decu šalju u nemačke srednje ili visoke škole, ako su za to imali ekonomskih mogućnosti.

Neposredno posle građanskog rata Jevrejstvo Amerike postalo je ekonomski mnogo snažnije. Od bivših pokućara i torbara mnogi su uspeli da postanu dućandžije, a među onima koji su stekli dućane pomalo se počela pojavljivati želja da postanu veletrgovci, ili trgovci velikih detaljnih radnji (magazina, „department stores") u velegradovima. Neki su se počeli baviti i bankarskim poslovima u New-Yorku i u drugim mestima. Upočetku uspeo je samo vrlo mali broj Jevreja da se izdignu toliko. Ali već nakon 1880. godine sve veći broj Jevreja koristi naglu industrijalizaciju i stvara sve veće radnje za snabdevanje radnika, od kojih su mnogi bili sasvim novi useljenici. Tako se dešava da veći broj malogradskih trgovaca Jevreja iz Srednjeg zapada pomalo odlazi u velike gradove, naročito u New York, Chicago, Cleveland, Boston, Philadelphiu, Baltimore, itd.

Otprilike u to doba pojavljuje se u Americi veliki talas nove emigracije. Železničke veze između evropskog Zapada i Istoka stvo-

---

³ Oscar Handlin, „Adventure in Freedom: Three Hundred Years of Jewish Life in America" (1954), p. 49; Sachar, *ibid.*, p. 168.

rile su mogućnost lakšeg putovanja, pojeftinjenje prekomorskih putničkih tarifa omogućilo je većem broju lica kupovanje brodskih karata, a sve teže ekonomske prilike na istoku Evrope silile su pučanstvo na iseljavanje. Jevrejsko pučanstvo Istočne Evrope bilo je osim toga izvrgnuto jakom pritisku antisemitizma, kako od strane vlasti, tako i od strane jednog dela nejevrejskog pučanstva. Taj antisemitizam imao je svoju bazu u nesnosnim ekonomskim prilikama pod kojima su i Jevreji i nejevreji živeli u tim zemljama. Posledica, među ostalim pojavama, bio je neobično jak pokret za emigraciju, a njen glavni cilj bile su SAD.

I tako, počev od 1880. godine, nastaje ogroman priliv pučanstva iz Istočne Evrope u SAD i druge američke države, a među emigrantskim masama po svom relativnom broju prvo mesto zauzimaju Jevreji. Između 1880. i 1914. godine iselilo se iz Istočne Evrope samo u Sjedinjene Države oko 2,000.000 Jevreja, a prema jednoj statistici, između 1898. i 1914. god., gotovo 16% celokupnog jevrejskog pučanstva sa teritorije carske Rusije ostavilo je svoje domove u nameri da se odseli u druge zemlje.⁴

Ti milioni jevrejskih emigranata stigoše u Sjedinjene Države većinom bez ikakvih sredstava. Njihov položaj bio je teži od stanja nejevrejskih useljenika, jer su Jevreji obično dolazili s porodicama, a dosta često neki članovi tih porodica nisu bili sposobni za rad, pa su ih morali izdržavati drugi članovi ili su pali na teret javnosti. Te su se jevrejske mase najviše zadržavale u New-Yorku ili u drugim velikim gradovima, jer su tu imali prilike da najbrže nađu zaposlenje koje je odgovaralo njihovoj spremi i načinu života.

U New-Yorku i drugde ti su Jevreji našli rada većinom u fabrikama odela i drugih tekstilnih preradevina, od kojih su neke bile u rukama Jevreja starosedelaca. Radili su pod bednim okolnostima, često sramno izrabljivani, ali pored toga je život u Americi za njih kako u ekonomskom tako i u psihološkom pogledu bio još uvek nesravnjivo bolji od života u starom kraju u Evropi.

Konfekcija odela, rublja i drugih tekstilnih preradevina bila je između 1890. i 1914. godine u veoma naglom razvitku. Jevreji su voleli da rade u toj struci, jer su je većinom bolje poznavali nego ma koju drugu, a i zbog toga što su tu imali više verske slobode, naročito u vezi sa održavanjem subote i drugih običaja. Neki od tih Jevreja su se ubrzo snašli i sami počeli da rade pod najam kao „kontraktori“, tj. kao samostalni preduzimači za određeni posao u konfekcijskoj ili u nekoj drugoj tekstilnoj industriji koja je proizvodila za direktnu potrošnju.

Plate su bile slabe, obično niže nego u drugim industrijama, ali Jevreji su svoje prihode upoređivali sa zaradama u Evropi i našli da su još uvek u boljem položaju u Americi. I stanovi su bili lošiji od stanova u kojima su prosečni Amerikanci stanovali, ali sve je to bilo kudikamo bolje nego u Poljskoj i Rusiji. I tako se stvorila legenda o „Zlatnoj Americi“ koja je još jače privlačila one

⁴ Lears, ibid. p. 127; Sachar, ibid. p. 309.

koji se još nisu bili odlučili na iseljavanje, pa je broj jevrejskih doseljenika sve više rastao.

Neki od tih useljenika su napustili gradove na istoku i našli zaposlenje u trgovini na Srednjem i Dalekom zapadu, a poneki su otvorili male radnje u New-Yorku i drugim gradovima Istočne Amerike.

Posle prvog svetskog rata je ekonomska situacija u Severnoj Americi za Jevreje bila povoljna. Celokupna privreda bila je u naglom razvitku, a s njom se razvijala i privreda u kojoj su Jevreji bili angažovani. Nastale su nove industrijske radionice i trgovačka preduzeća, i bilo je mesta za nove radnje i radnice. Položaj jevrejskih radnika u jevrejskim tekstilnim prerađivačkim preduzećima je također ojačao, naročito kao posledica naglog i uspešnog razvoja sindikalnog pokreta, jer su radnici još od početka XX stoleća osnovali mnoge sindikalne grupacije, a među njima i čisto jevrejske radničke sindikate u tekstilnoj prerađivačkoj industriji.

Još nekoliko godina nakon prvog svetskog rata nastavlja se snažna jevrejska imigracija sa Istoka, koja je za vreme rata usled opštih prilika bila prekinuta. Međutim u to doba dobro organizovana opozicija počinje da traži energične mere za suzbijanje dalje imigracije sa istoka i juga Evrope. Stanoviti intelektualni protestantski krugovi, zabrinuti zbog naglog priliva katoličke i jevrejske useobe, udružuje se s radničkim organizacijama koje su tražile zaustavljanje dalje radničke emigracije iz siromašnijih krajeva Evrope, jer su tvrdili da useljavanje nepovoljno utiče na radno tržište u Americi pritiskujući radničke nadnice. I tako je došlo 1921. godine do uzakonjenja kvotnog sistema za imigrante, po kojem je broj useljenika za pojedine narodnosti bio ograničen na 3% od broja dotične narodnosti u Sjedinjenim Državama 1910. godine. No već 1924. godine useljenički zakon je dalje pooštren, time što je kvota smanjena na 2% od onog broja koji se od dotične narodnosti nalazio u Americi 1890. godine. Osim toga je ukupni broj svih useljenika u jednoj kalendarskoj godini ograničen na 150.000 lica.⁵

Time je ulazak useljenika iz Rusije, Poljske, Rumunije, ali i iz Grčke, Italije i Jugoslavije smanjen na minimum. Broj jevrejskih useljenika iz Istočne Evrope od tada pa sve do posle drugog svetskog rata pao je na svega nekoliko hiljada lica godišnje, i to najviše takvih useljenika koji su bili bliski rođaci starijih imigranata.

Međutim ekonomske prilike Jevreja u SAD u 1920-tim godinama su se popravljale. Njihova deca počela su da se pojavljuju u srednjim i visokim školama, a posle završenih studija ulazila su u akademske profesije, naročito lekara, advokata i učitelja viših školskih ustanova.

Usled velike depresije na početku 1930-tih godina propalo je mnogo nejevrejskih i jevrejskih egzistencija, a broj nezaposlenih

⁵ Learsi, *ibid.* pp. 270—271.

radnika bio je veoma visok. Međutim u to doba počinje se očitovati izvesni politički upliv Jevreja, naročito u Washingtonu i New-Yorku, gde mnogi Jevreji uspevaju da zadobiju položaje u državnoj službi i kao predstavnici jevrejske manjine. Tim putem Jevreji utiču na javne poslove i na zakonodavstvo koje je u mnogočemu ublažilo depresiju u ekonomskom sektoru.

Depresija je stvarno nestala tek neposredno pred drugi svetski rat. U toku i posle rata ekonomski napredak Amerike uzima sve veće razmere. Broj pripadnika radničkog staleža se među Jevrejima sve više smanjuje, jer deca radnika postaju ili preduzimači, ili trgovci, ili članovi slobodnih profesija, a starija radnička generacija pomalo izumire. Jevreji ulaze u sve većem broju u razne grane privredne i kulturne delatnosti, ali se manje nalaze u čeličnoj, ugljenoj, mašinskoj, uljanoj, automobilskoj, brodograditeljskoj, železničkoj i avionoskoj industriji, kao i u bankarskoj, osiguravajućoj, reklamnoj i publicističkoj struci.

Neposredno pre i posle drugog svetskog rata došlo je do ponovne nešto jače imigracije Jevreja („hitlerovska imigracija”). Njihov broj se ceni na oko 270.000 lica, od čega otpada na Jevreje iz Nemačke i okolnih centralnoevropskih država oko 170.000, a na Jevreje iz Istočne Evrope oko 100.000 lica.⁶ Ovi Jevreji bili su dobrim delom pripadnici srednjeg staleža, a bio je među njima i znatan broj članova slobodnih profesija. Od ovih potonjih su se samo lekari, inženjeri i stručnjaci iz tehničkih struka afirmirali i brzo i uspešno ukopčali u profesionalni život u Americi; ostali su često morali da promene zanimanje. Znatan broj te imigracije našao je egzistenciju u privredi i stanoviti broj je uspeo da životni standard iz Evrope zadrži ili da ga i popravi, ali mnogi to nisu mogli, naročito zbog toga što su već bili prestari kad su stigli pa im je teško bilo prilagoditi se novim prilikama. Sve u svemu može se reći da je uticaj te imigracije bio jači u intelektualnom pogledu, na pr. na području medicine, nauke i tehnike, nego u privrednom životu.

2. Organizacija američke jevrejske zajednice

U Americi postoji tripartitska organizacija Jevrejstva u verskom pogledu. 1954. godine bilo je u Americi nešto više od 5.000.000 Jevreja, organizovanih u otprilike 4.000 verskih opština koje su okupile oko sebe oko 70% svih američkih Jevreja, iz čega se može razabrati da oko 30% Jevreja nije bilo formalno učlanjeno ni u jednoj opštini.⁷

Od Jevreja koji su bili učlanjeni u opštine pripadnici reformnih opština, konzervativaca i ortodoksije sačinjavaju otprilike isti broj po glavama. Međutim, u svakoj opštini ima priličan broj lica

⁶ Handlin, ibid. p. 352.

⁷ Lears, ibid. p. 352

koja, iako nisu formalni članovi, ipak su stalni posetioci bogoslužja. Takvih „neformalnih“ članova ima naročito mnogo u ortodoksiji, pa je verovatno da je broj posetilaca sinagoga znatno jači u ortodoksnim opštinama kako po broju članova, tako i u odnosu prema posetiocima u drugim smerovima.

Bazirajući članstvo na formalnom pripadništvu opštinama, demografska slika u 1957. godini izgledala je otprilike ovako:

Pripadnici ortodoksije	1,000.000
Pripadnici konzervativnih grupa	1,000.000
Pripadnici reformnih sinagoga	1,000.000
Neučlanjeni	2,000.000
	5,000.000 ⁶

Iako nema na raspoloženju statističkih podataka, vrlo je verovatno da od neučlanjenih 2,000.000 Jevreja većina pripada ortodoksiji, a ostatak je neopredeljen ili indiferentan prema Jevrejstvu.

Treba međutim razumeti da gornja deoba na tri grupe ne znači da u Americi postoje tri zasebne jevrejske zajednice. Tačno je da su u američkoj jevrejskoj zajednici zastupana tri smera i da su granice između tih smerova nestalne. Pogdekad su pripadnici jedne opštine ujedno i članovi neke opštine drugoga smera, a često članovi jedne opštine menjaju „smer“ ili zbog nezadovoljstva s organizacijom svoje opštine ili iz uverenja ili naprosto zbog toga jer se pojavila nova sinagoga u blizini njihovih obitavališta. Takozvani neorganizovani Jevreji često idu u jednu sinagogu, pa druge subote u drugu itd., bilo iz proste želje za promenom, bilo zbog toga jer hoće te subote da čuju stanovitu novu propoved, ili iz drugih razloga.

Pored verskih organizacija postoje u Americi znatne i uticajne nereligiozne institucije jevrejskog karaktera, od kojih su najznačajnije sledeće:

B'nei B'rit, osnovan 1843. godine u New-Yorku po uzoru slobodnozidarskih loža, razvio se u vrlo razgranatu mrežu lokalnih grupa sa zadatkom da unapredi interese Jevreja i njihov društveni položaj. To se ostvaruje na taj način što se pomaže školovanje omladine i karitativan rad, a suzbija antisemitizam putem političkih i propagandističkih akcija. *B'nei B'rit* ima u Sjedinjenim Državama oko 300.000 članova.

American Jewish Committee, osnovan je 1906. godine od predstavnika reformnih opština kao reprezentativna organizacija američkog Jevrejstva, ali u stvari je u početku bio predstavnik jevrejskih starosedelaca. Međutim, u taj odbor su uvek bili kooptirani i predstavnici iz novijih imigracionih slojeva, i danas je Komitet po-

⁶ American Jewish Yearbook (1958), pp. 114—115.

stao ustanova i predstavnik intelektualnog Jevrejstva Amerike koji vrši stanoviti politički upliv na američku javnost.

American Jewish Congress je osnovan za vreme prvog svet-skog rata kao predstavništvo Jevreja Amerike na mirovnoj konferenciji u Parizu. Kongres je bio od svog osnivanja pod uticajem cionističkih krugova i posle mirovne konferencije nastavljen je kao samostalna institucija pod dinamičkim vodstvom Stephena S. Wise-a, koji je bio predsednik Kongresa od 1925. do smrti 1949. godine. U *American Jewish Congress-u* su učlanjeni većinom pripadnici novijih useljeničkih grupa orijentisani prema Israelu, a u religioznom pogledu skloni konzervativizmu i ortodoksiji.

Jewish Labor Committee je organizacija jevrejskih radnika u Americi, a naročito u gradu New-Yorku. U tom savezu su okupljeni radnici koji su većinom zaposleni u tekstilnoj prerađivačkoj industriji. Stariji članovi bili su nekada bliski socijalističkom pokretu „Bunda” u Poljskoj. Taj Komitet gubi na uplivu u poslednje vreme, ali još je snažno podržavan od jidiš štampe.

American Jewish Joint Distribution Committee, ili ukratko „Joint”, osnovan je za vreme prvog svetskog rata od tri do tada zasebne filantropske grupe za pomaganje ratnih žrtava u Evropi. Pod vodstvom uplivnih ličnosti Joint je uskoro stekao veliki prestiž, a pod uticajem okolnosti da su u Jointu predstavljene sve struje američkog Jevrejstva, Joint je uskoro postao nezvaničnim predstavnikom američkih jevrejskih organizacija iz SAD u stranom svetu.

Pored gornjih organizacija ima još bezbroj manje ili više važnih filantropskih, religioznih i političkih institucija u Americi, koje sve igraju stanovitu ulogu u regionalnom ili nacionalnom pogledu. Od tih organizacija treba spomenuti: HIAS — organizaciju za pomoć useljenicima, Jewish War Veterans of the Unites States — Udruženja jevrejskih ratnika, ORT — organizaciju za rehabilitaciju i promenu zvanja, i mnogobrojne organizacije okupljene pod *American Zionist Council*, koji predstavlja cionističke interese pred nejevrejskom javnošću.

Kao sveopštu američku organizaciju treba ubrojiti i *Synagogue Council of America*, instituciju svih jevrejskih kongregacija u Sjedinjenim Državama. Ta organizacija postoji da bi se preko jednog mesta mogla podeliti sredstva pojedinim opštinama kvalifikovanim za prijem stanovite pomoći od centralnih američkih filantropskih ustanova i od *Conference on Jewish Material Claims Against Germany*, međunarodne ustanove što deli odštetna plaćanja koja Nemačka dostavlja njoj na osnovu sporazuma iz 1952. g.

3. Pojava antisemitizma

Do sredine XIX stoleća nije bilo znatnijih antisemitskih pojava u Americi. Istina, pod uticajem starijih engleskih zakona u

nekim državama Unije državni činovnici i izabrani narodni predstavnici morali su polagati službenu zakletvu pozivom na Hrista, pa se to tumačilo tako da samo hrišćani mogu upražnjavati te službe. Međutim, u svim državama je ta vrsta zakletve u toku prve polovine XIX stoleća ili napuštena ili modifikovana kad je Jevrejin polagao zakletvu, pa je tako otpao razlog za eliminaciju Jevreja iz tih službi.

Iako nije bilo izričitog antisemitizma, naseljenici u Americi bili su navikli da budu prema Jevrejima rezervisani, jer antisemitska tradicija u Engleskoj i Nemačkoj, odakle su prvi naseljenici nejevreji stigli, nije ostala bez traga u Americi. Kad su Amerikanci u prvoj polovini XIX stoleća upoznali prve jevrejske emigrante iz Nemačke, videli su da su ti ljudi sušta sirotinja, ne mnogo različita od ostale sirotinje koja je dolazila iz Nemačke. Stav starosedelaca prema Jevrejima počeo je da bude nešto prijatniji, naročito kad su ti Jevreji iz Nemačke pokazali nesumnjivu želju da se brzo asimiliraju svojoj okolini u istoj meri kao i drugi došljaci. Ta asimilacija doduše nije uspevala toliko u jezičkom pogledu (nemački useljenici, kako Jevreji tako i nejevreji su srazmerno dugo gajili znanje nemačkog jezika), ali je prilično uspevala u kulturnoj i ekonomskoj sferi. Može se stoga reći da do građanskog rata (1861-1865) Jevreji nisu trpeli mnogo od američkog antisemitizma.

No kad su ti Jevreji za vreme i posle građanskog rata počeli da se ekonomski uzdižu, i kad je sledeća generacija jevrejskih useljenika stala da zauzima izvesne ekonomske pozicije, nastao je među američkim nejevrejskim starosedeočima otpor u vidu otvorenog antisemitizma. U gradovima na istoku Amerike (naročito u New-Yorku i Philadelphiji) su se tada počeli osnivati trgovački i društveni klubovi koji su uskraćivali članstvo Jevrejima. I inače su ispoljavali tendenciju uperenu protiv uključivanja Jevreja u privredne odnose u kojima su tada nejevrejski veletrgovci tih gradova dominirali. Nakon toga počelo se uskraćivati prihvatanje jevrejskih gostiju u hotelima u kojima je tadašnja gradska elita Amerike provodila svoje letnje odmore. Paralelno s time opažalo se da taj društveni sloj nerado gleda da se novi bogataši Jevreji pojavljuju u istim gradskim sektorima i kućama u kojima je obitavala starosedelačka elita.

U južnim državama također se opažalo da neraspoloženje prema Jevrejima kod osiromašenih slojeva trgovačkog i građanskog staleža sve više raste. Oni su videli u Jevrejima saveznike njihovih omraženih severnih protivnika i neprijatne korisnike poraza južnih država. To neraspoloženje ispoljilo se u novinskim napadima na trgovce koji su navodno izrabljivali ratnu i poratnu situaciju i koji su bili označeni kao krivci za ekonomski nazadak i privremenu propast agrarne privrede u tim krajevima Amerike.

Pojave antisemitizma u drugoj polovini XIX stoleća počele su da uzimaju šire i oštre razmere, kad su amerikanizovani sinovi i unuci nekadašnjih nemačkih useljenika stali da se pojavljuju na

univerzitetima, u bankarstvu, i u novinarstvu, te u javnom životu uopšte. Počev od konca XIX stoleća postaje za Jevreje gotovo nemoguće da uđu u preduzeća teške industrije, u bankarske institucije, u osiguravajuća društva i u druga privredna preduzeća koja su se smatrala da imaju prestižni značaj. Bilo je dakako izuzetaka, ali su oni samo potvrđivali pravilo. Otpor protiv Jevreja se također očitovao na univerzitetima, a naročito na medicinskim i inženjerskim fakultetima, gde je Jevrejima imatrikulacija postala sve težim problemom. Uveden je „*numerus clausus*“, po kome se stanovitim grupama dozvoljavao pristup samo u određenom procentu prema celini, a to je Jevrejima u praksi gotovo onemogućavalo studiju stanovite nauke. Međutim u javnosti se nije priznavalo da je „*numerus clausus*“ uperen protivu Jevreja, nego se tvrdilo da je ta mera potrebna da bi se izbalansirala jednoličnost studentskih grupacija.

U međuvremenu je veliki priliv jevrejske imigracije s istoka Evrope doveo do daljeg zaoštrenja odnosa između Jevreja i nejevreja. Iako istočni Jevreji nisu u početku predstavljali nikakvu konkurenciju ili opasnost američkoj privrednoj i naučnoj eliti, ipak je njihova prisutnost u novostvorenim getskim naseljima u gradovima Amerike izazvala trvenja i teškoće između siromašnijih starosedelaca u tim gradovima i pridošlica Jevreja. Jevreji su izazvali negodovanje i pomalo strah među starijim useljenicima da će ti strani ali vrlo dinamični i talentovani doseljenici uskoro istisnuti starosedeoce iz njihovih obitavališta i položaja. Jevrejski element je išao svojim posebnim putem i afirmisao je svoj način života ne obazirući se mnogo na svoju američku okolinu. Kao posledica pojavila se segregacija Jevreja u dotada nepoznatom opsegu u Americi: Jevreji su zauzeli znatne kvartove velikih gradova Amerike u kojima su nastavili životom na koji su bili naučeni u Rusiji i Poljskoj. Nejevreji su se iz tih kvartova odselili optužujući Jevreje zbog njihovog načina života i nesklonosti da se prilagode novim prilikama.

I tako vidimo da je nagla asimilacija imućnijih jevrejskih starosedelaca u Americi izazvala otpor „viših slojeva“, dok je nesklonost istočnih Jevreja da idu putem asimilacije stvorila animoznost i antagonizam širih neimućnih slojeva stanovništva.

U doba kad se svršio prvi svetski rat već je i druga generacija novijih useljenika sa istoka Evrope počela priticati na visoke škole i pritiskivati na intelektualno radno tržište Amerike. Diskriminacija Jevreja na univerzitetima i u vodećim krugovima američke industrije i finansijskih institucija počela je zauzimati sve oštrije oblike. Pred prvi svetski rat vrlo je malo Jevreja uspelo da se afirmišu u privrednim preduzećima od većeg značaja, ali otprilike od 1920. god. bilo je Jevrejima gotovo nemoguće naći zaposlenje i zarade u čitavom nizu privrednih preduzeća. Među tim skoro „judenrein“ preduzećima su bile banke, osiguravajuća društva (osim u struci osiguravajućih agenata), čelična, hemijska, električna, te-

lejonska, transportna (železnice, parobrodi, avioni), automobilska i osnovna tekstilna industrija (tkaonice i predionice). Ima u toj listi i drugih, manje važnih struka.⁹

Jevreji su stoga bili prinuđeni da nađu zaposlenja u privrednim strukama koje ih nisu diskriminirale. To su bila privredna preduzeća koja su bila ili u vlastištvu ili pod kontrolom Jevreja. Među njima su bile u prvom redu industrija muške i ženske konfekcije, dobrim delom industrija kože i obuće, stanoviti sektori trgovine na veliko, eksportna preduzeća, alkoholna industrija i trgovina (posle ukidanja prohibicije), te naročito detaljna trgovina, uključivši velike trgovačke magazine. Posledica toga je bila da je veliki deo jevrejske omladine druge generacije imigrirao sa istoka Evrope našao zaposlenje u detaljnoj trgovini.

S druge strane su Jevreji stvorili svojom inicijativom vrlo snažnu filmsku industriju, a posle toga i radio-televizijske institucije. Udeo Jevreja u štampi i izdavačkim preduzećima je znatan.

Međutim, za vreme drugog svetskog rata i posle njega, organizovana diskriminacija Jevreja u privredi počela je da popušta. U prvom redu je nestašica osoblja prinudila vlasnike diskriminirajućih preduzeća da čine sve češće izuzetke, a Jevreji koji su jednom ušli u ta preduzeća pokazali su se često teško zamenljivima. Osim toga je priliv Jevreja u državnu službu počeo sve naglije da raste, što je donekle uticalo na to da je teška industrija stala da popušta u svojoj politici neprimanja Jevreja. Konačno je veliki prosperitet u Americi doprineo slabljenju antisemitske agitacije. Međutim, na vrhovima američke društvene elite nije prestala diskriminacija Jevreja. I dandanas ima u svakom gradu sektora u kojima stanuje ta elita i gde se Jevrejima teško ili nikako ne prodaju nepokretna imanja i ne izdaju stanovi. Vodeći društveni i mnogi profesionalni klubovi retko kada primaju Jevreje u članstvo, a na univerzitetima je sistem „*numerus clausus*“ postao pravilo, naročito na stanovitim fakultetima. Tako isto većina studentskih udruženja ne prima kao članove Jevreje, a ima još uvek mnogo hotela i čitavih krajeva u kojima su Jevreji nepoželjni gosti.

Naprotiv, diskriminacija nije zahvatila političke grupacije. Jevreji su aktivni u obema vodećim strankama, i mnogobrojni Jevreji su u toku poslednjih 40 godina postigli visoke položaje u državnoj i federalnoj hijerarhiji. Posle prvog svetskog rata redovno je bar jedan od devet članova Vrhovnog suda u Washingtonu bio Jevrejin. I u Kongresu ima znatan broj Jevreja, koji dolaze iz svih država Amerike, ali naročito iz New-Yorka i Chicaga. U kabinetima bilo je jevrejskih sekretara (ministara), a u Beloj kući je broj jevrejskih ličnih savetnika Predsednika Unije u poslednje vreme bio vrlo znatan. Priličan je broj Jevreja bio izabran za guvernere pojedinih država.

---

⁹ Carey-McWilliams: „*A Mask for Privilege: Antisemitism in America*“ (1948) pp. 142—151.

Taj upliv Jevreja na političke poslove Amerike izaziva otpor, iako se manifestacija te opozicije retko ispoljuje u direktnim napadima na jevrejstvo pojedinog nosioca političke vlasti. Međutim, u najnovije vreme je antisemitizam stekao pojačano obeležje u vezi s pooštrenjem crnačkog pitanja u Americi. Jevreji, sami podvrgnuti diskriminaciji, skloni su da pomažu Crnce u njihovoj borbi za emancipaciju. Međutim, antagonizam belog stanovništva na jugu Amerike je veoma intenzivan i beskompromisan. Posledica jevrejskog simpatiziranja s Crncima bila je pojačana organizovana agitacija tih protucrnačkih krugova i protivu Jevreja. Javna oskrvnjavanja sinagoga i druge pojave obeležavale su te tendencije.

Paralelno s tim postoji u stanovitim krugovima Amerike agitacija desničarskih elemenata koji okrivljuju Jevreje zbog njihovog navodnog ekstremnog stava u opštoj politici. Taj „antilevičarski” antisemitizam je dobro finansiran i potpomagan od uplivnih i uglednih krugova američkog društva, ali zasada je ostao ograničen na nekoliko udruženja i na malobrojne publikacije koje nemaju veliki broj čitalaca.

4. Zaključak

Iako je intenzitet antisemitizma u stanovitim krugovima u Sjedinjenim Državama značajan, prosečni američki Jevrejin ne oseća da mu pretili ma kakva opasnost, bar ne u skorjoj budućnosti.

Pa ipak, historija pokazuje da su Jevreji i u ranijim stoljećima stekli materijalnu ravnopravnost s hrišćanima, ali da su kako materijalnu, tako i političku ravnopravnost naglo i potpuno izgubili kad su bili na vrhuncu prosperiteta. To je bila sudbina Jevreja u Španiji u XV stoleću, u Nemačkoj pre svega trideset godina, da navedemo samo ta dva najvažnija i najznačajnija primera.

Ako se analiziraju razlozi za špansku i nemačku katastrofu, videće se da su usledile jer je opšte stanje nejevrejskog pučanstva bilo uzdrmano usled političkih, ekonomskih i socijalnih razloga, a jevrejska zajednica bila je suviše izolovana kao posebna jedinica, te je eliminisana iz ekonomske i socijalne strukture dotičnih zemalja, jer je većina očekivala da će time postići poboljšanje svog vlastitog položaja.

Međutim, opšte stanje nejevrejskog stanovništva Amerike je isto tako povoljno kao i stanje Jevreja, i još se stalno nalazi u znatnom progresu. Prema tome nedostaje važan preduslov za eliminaciju Jevreja, utoliko pre što jevrejski sektor nije jedini manjinski sektor u Sjedinjenim Državama.

To daje povoda optimističkom ocenjivanju situacije. Jedino ako bi se opšti prosperitet naglo zaustavio i ako bi zemlja pala u duboku depresiju, ili ako bi usled političkih prilika došlo do drastične promene režima, budućnost Jevreja mogla bi da postane pro-

blematična, ali i u tom slučaju ne bi moralo doći do katastrofalnih srazmera antisemitskog pokreta, nego samo do stanovitih restrikcija koje ne bi ugrožavale sam opstanak. Ovakav razvoj nije verovatan, bar ne u toku sadanje i iduće generacije. A posle dve ili tri generacije dalja amalgamacija i asimilacija će po svoj prilici stvoriti preduslove za smanjenje oštrina u međuverskim i međurasnim odnosima.

Rezimirajući može se reći da nagli napredak jevrejske zajednice u Sjedinjenim Državama još nije dostigao svoj vrhunac i da će se situacija Jevreja, uprkos stanovitog dobro organizovanog otpora, po svoj prilici i dalje povoljno razvijati, ako Amerika ne zapadne u tešku ekonomsku ili političku krizu.

IZMJENJENA NACIJA

God. 1904. napisao je otac novohebrejske lirike, Hajim Nahman Bialik, pod utiskom kišinjevskog pogroma, kojom je prilikom 6. aprila 1903. poginulo četrdesetpet Jevreja (kako neznatan broj žrtava u srazmjeru prema milionskim pogromima, do kojih je došlo u „naprednije” vrijeme i kad se njima „bavio” narod daleko „kultiviraniji”), svoju čuvenu pjesmu „U gradu davljenja”.

Pjesnika nije pokrenula samo žalost za mrtvacima, poplava boli i nepravde. Više od svega toga njega je revoltirao kukavičluk vlastitog naroda. Kakva je to bila izgubljena gomila, to istočno Jevrejstvo na početku ovog stoljeća: tjelesno i moralno nerazvijeno, tupo i nepomično, nesposobno da se odbrani. Podrumske biljke geta, izvrgnute ruglu protivnika. Bilo je to Jevrejstvo koje je Bialik opisao u svojim „Pjesmama gnjeva”, u kojima su ucrtani svi putevi života i svijeta, sve pomisli i sva djela, sve što čovjeka diže i što ga ubija. Progonitelji četrdesetih godina, međutim, sukobili su se već sa drugim tipom Jevreja. U varšavskom getu nije bilo samo mučenika, bilo je tu i heroja, koji su se do posljednjeg daha borili protiv mnogostruke neprijateljske premoći.

Šta se dogodilo? Četrdeset godina cionizma izmjenili su Jevrejina diaspore. Herzlov program se ostvario: od bijednih, nemoćnih jevrejskih mladića postali su borbeni, ponosni mladi Jevreji, dostojni praunuci Makabejaca. Herzlov najuži saradnik, Max Nordau, iskovao je u vrijeme prvih cionističkih kongresa riječ „Muskeljudentum” (doslovno: Jevrejstvo mišića), dok su drugi teoretičari cionizma u normalizovanju jevrejskog naroda vidjeli najvažnije ciljeve novojevrejskog nacionalnog pokreta.

Nećemo davati ocjena, nego ćemo i dalje utvrđivati činjenice. Od Jevrejstva do Izraela ogromna je razdaljina.

Ukazao bih na dva simptoma, koja su tipična za izmjenjeni oblik naroda, za njegov misaoni svijet i za njegova osjećanja u izraelskim školama dijele su upitni arci učenicima kad navršše trinaestu godinu. U tim se upitnim arcima pozivaju djeca da izaberu sedam do osam poziva i profesija od 140 koji su tu nabrojani. Naj-

manji procenat učenika pokazuje volju da se posveti trgovačkom pozivu. Najveći dio želi da ude u poljoprivredu, u različite obrte i tehničke pozive. Još prije jedne do dvije generacije, Jevreji su bili trgovački narod kat'exohen. Od svega toga ništa se nije sačuvalo.

Drugi primjer uzet je iz dnevne štampe. U „starim” vremenima postojala je omiljena figura — žarište jevrejskih šala — bio je to „mali Moric”. Tom starmalom jevrejskom momku smijao se svijet zbog njegovih dosjetaka i stoga što je sve bolje znao nego neko drugi. U najvećem hebrejskom dnevniku „Haarec” (zemlja) pojavilo se drugo šaljivo lice, mali „Uzi”. Uzi je „sabrab”, primitivni i zdravi momak iz Izraela, koji ne zna za strah. („Sabrab” je palestinski kaktus pun trnja ali slatka ploda, kojim se sa pravom uspoređuje izraelska poletna omladina.) Uzi ne zna za zaobilazne puteve intelektualaca. On svakom kaže sve u brk. Ništa ga ne veže sa rafiniranim Moricom, koji je tjelesno slab, ali lukav i prepreden. Moric i Uzi se ne razumiju. Rastavljeni su neprolaznim ogromnim i nijemim prostorom. U ogledalu karikature tu izmjenjeni lik nacije dolazi do izražaja iz jedne druge perspektive. Samo se po sebi razumije da su se te izmjene ucrtale i u novohebrejsku književnost Izraela, koja kao da više stoji u sjeni Knuta Hamsuna, ne tražeći puteve onih njemačko-jevrejskih autora koji se, produhovljeni, nisu mnogo osvrtni na glas krvi. Moderni hebrejski roman nije još dostigao visinu „dekadentnosti”. Poslednji cvijet kulture i kulturnog zamora s jedne strane, za vrijeme izdisaja evropskog Jevrejstva u predvečerje provale Hitlerove bujice barbarstva, i prve klice nove jevrejske književnosti na hebrejskom jeziku, povezane sa novom palestinskom zemljom s druge strane, — protivnosti su u okviru jedne književnosti, koja je na različitim jezicima nastala u istom narodu unutar jedne generacije.

Razumije se da u starijoj generaciji književnika ima ljudi, kao što je S. J. Agnon, najveći hebrejski stilista naših dana, za koje je duh još uvijek najjače osvjetljeni i najprivlačniji dio svijeta i života, i kojima prošlost škole duha zaklanja cijeli vidljivi svijet. Iz nje izviru još uvijek sve želje i potrebe ljudske i tu je elegični štimmung kao u dane kad se za sjetnih večeri uoči katastrofe bdilo nad knjigom u sjeni nauke, koja se ne da izbrisati iz sjećanja. Mladi pjesnici, međutim, otkrivaju u vijornim povorkama kao na svjetlosnoj traci nova lica, nove prostore, nove reflekse. Tu je patetičar Uri Cvi Greenberg, koji je ispjevao neobične herojske pjesme, i mladi pjesnik Hajim Feiner, čije se partizanske pjesme pjevaju na svakom koraku. Hebrejsko pozorište prikazuje Jevreje u borbi u bezbrojnim i različitim vidovima. Roman uzima tematiku iz života kolektivnih farmi opisujući useljenike i njihove probleme u puštinjskoj jari. Izrael se iz temelja izmjenio. „Vječni Jevrejin” odbacio je i spalio ogrtač Ahasvera, ogrnuvši se sivom kabanicom vojnika i radnika. Ne znam da li je Izrael postao bolji i ljepši. Ali jedno stoji: na putu od Jevrejstva do Izraela narod je izmjenio svoj lik tako da se jedva može poznati.

Pa ipak je jezgro ostalo nepromjenjeno. Shylock i Nathan, veliki jevrejski tipovi prošlosti, koji su se sa pozornice ispovjedali evropskom svijetu, nestali su. Ali ono što je u njima bilo besmrtno: volja za pravdu i poziv na ljubav, i danas se od odgovornih faktora u Izraelu smatra neprikosnovenim unutar jevrejske egzistencije.

Pravda i ljubav temeljni su stubovi na kojima počiva egzistencija vječnog naroda, koji je u pradanima Sinaja doživio susret sa apsolutnim i prenosio tu „baštinu u krvi” sa generacije na generaciju.

Oblik se izmjenio, kao što se sve mijenja što živi: nepromijenjena ostala je jezgra, čiji su „elektroni” pravda i ljubav. Tamo gdje je to jezgro ugroženo, treba da se javi glas Izraela, što i biva i u najnovijoj hebrejskoj književnosti, u mladoj državi starog naroda. Uprkos svim izmjenama, vječna je ostala riječ iz praknjige hebrejske književnosti, iz Biblije, koja je postala knjigom čovječanstva.

Za razumjevanje samog sebe i za razumjevanje svijeta preostaje ono za što treba da se odgovara među narodima.

U sjeni te velike moralne odgovornosti stoji i nova književnost Izraela, o kojoj svijet još malo zna, koja je međutim pozvana da jednog dana pređe uske granice vlastite zemlje i da intonira pjesmu pravde i ljubavi u koru „glasova naroda”.

Mi nećemo nasilja. Od prvog početka držali smo se učenja pravde i mira; podučavali smo i učili da je mir svrha svijeta i da je pravda put koji do njega vodi. Stoga ne možemo da vršimo nasilja. Ko smatra da pripada Izraelu ne može imati namjeru da vrši nasilja.

Martin Buber u svom pismu upućenom.
Mahatmu Gandhiu, 24. II 1939.

(Slobodno preveo: Hans Bramer.)

IZVORI PRAVA U IZRAELU

Današnja teritorija Izraela bila je tokom ovog stoleća hronološki pod tri suvereniteta: kao Palestina potpadala je do kraja prvog svetskog rata pod Otomansko carstvo; od 1922. do 1948. njom je upravljala Velika Britanija snagom mandata Društva naroda, a od narodnooslobodilačkog rata 1948. god. sačinjava samostalnu državu Izrael.

Svaka od tih perioda udarila je svoj društvenopolitički pečat. Otomansko-muslimanska perioda karakterizovana je bila učmalom zaostalošću i konzervativnošću poretka, zasnovanog na uglavnom verskom zakonodavstvu: mandatsku periodu obeležava sve veće i veće sužavanje pokušaja ostvarenja međunarodnih i međunarodno-pravnih iluzija prvih godina po osnutku Društva naroda i postepeno napuštanje svesti o obavezi čuvanja međunarodnih obaveza (i u odnosu Velike Britanije prema ostvarenju svojih mandatorskih obaveza pa stavljanja svojih pravih ili umišljenih imperijalnih interesa na njihovo mesto), a od osnutka države Izrael proteklih 14 godina označavaju neprekidno rvanje za očuvanje samostalnosti i nastojanja oko izgradnje moderne, demokratske države na zaostalom Prednjem Istoku, kada je Izrael zaokružen državama koje se protive i samom njenom postojanju i koje prete da će je snagom oružja uništiti.

Jasno je da je taj historijski razvoj društvenopolitičkih odnosa našao svoj odražaj i u razvitku prava, kao prisilnog sredstva za njihovo ostvarenje.

Muslimanska jurisprudencija („pika”) osniva se početka na četiri glavna izvora: Božja zapovest (Ku’ran), tradicija (slično jevrejskoj usmenoj tradiciji — Talmud), sveopšte saglasno mišljenje mudraca jurisprudencije i izvori pravnog mišljenja (danas bi rekli — pravne filozofije). Kasnije su pridošla još dva izvora: običaji i laičko (neversko) zakonodavstvo. Formalni izvor je ostao jedan jedini — božja volja — jer su svi drugi samo materijalni izvori za njegovo razumevanje i ostvarenje.

Uprkos mnogim izvorima, muslimansko pravo je obuhvatilo samo malo područje građansko-neverskog-života, pa bilo je u njemu i dosta razmimoilaženja, pa čak i protuslovlja, jer datumi i hronološki red nastajanja pojedinih delova nisu sačuvani pa po tome kodifikacija iz god. 650. sačinjava jednu jedinu jedinicu, u kojoj se ne može smatrati da je kasnija odredba stavila van snage predašnju. Mudraci jurisprudencije bili su dakle prisiljeni da nastoje tumačenjima ukloniti protivurečja (i u tome ima sličnosti razvitku jevrejskog prava). Zato je značaj kasnije iskristalizovanih običaja još veći i time se daje objasniti i kasnije laičko zakonodavstvo, koje se moralo prilagoditi potrebama društvenog i međunarodnog razvitka.

Najznačajnije zakonodavno delo te vrste je Medžele (megila). Izradivala ga je komisija stručnjaka a objavljivao Kalifa po pojedinim „knjigama” — po predmetima propisa — u roku od 10 godina (1867-1877) pa sadržava i materijalno i procesno pravo, ali je dalek i od relativne potpunosti i zato ima naročiti značaj njegov uvodni opšti deo (prvih 100 članova), od kojih tridesetišesti daje obaveznu snagu običaju (pa i „mores”), opštem i privatnom. Sama ova odredba označuje jasno da se i nije nameravalo izraditi neki kodeks u tehničkom smislu reči, čije bi odredbe stavile van snage dosadašnje propise. Medžele je trebalo da služi kao neka vrsta kompilacije postojećeg prava. (I samo ime znači: zbirka.)

Iako su mnoge odredbe toga zakona stavljene van snage još za vreme mandata, pa još više u Izraelu, on do dana današnjeg sačinjava najvažniji izvor građanskog prava u Izraelu. Trebaće mnogo znanja, truda i razmatranja, da se taj zakon, i oni propisi koji su pojedinačno došli umesto nekih njegovih propisa, zameni jedinstvenim kodeksom građanskog prava kako je uobičajeno u modernom građanskom zakonodavstvu.

Vredno je napomenuti da taj zakon sadržava veoma malo propisa statusnog prava, jer je regulisanje toga pravnog područja bilo, pa uglavnom jeste i danas, prepušteno „ličnom pravu” onoga koga se tiče (tako u pogledu državljana i stalnih stanovnika Izraela uglavnom njihovom verskom zakonodavstvu, pa zato u Izraelu nema — na primer — građanskog braka).

U važnosti su do danas još mnogi drugi osnovni otomansko-muslimanski zakoni, kao na pr. zemljišni zakoni (koji su jako specifično muslimanski i veoma komplikovani, propisi procesualnog prava, koji tu i tamo zasecaju i u materijalno pravo, zakon o izvršenju, itd.), pa i ovi sačinjavaju izvore pozitivnog prava u Izraelu.

Veliki preokret u pravnom životu zemlje došao je osvajanjem Palestine po saveznicima krajem prvog svetskog rata. Ove promene su — po A. Malhi — u prvih 15 godina britanske uprave u Erec-Jisraelu karakterisane po vanjskim, političkim činionicima u pogledu statusa te države uopšte i u pogledu problema suvereniteta u njoj; po etnološko-kulturnom činioocu, tj. po dodiru Erec-Jisraela i njenog prava sa Velikom Britanijom, i po unutaršnjem činioocu, tj. po po-

rastu jevrejskog stanovništva i, kao posledica toga, po promeni karaktera arapskog stanovništva pa i promenama u politici mandatske vlasti u vezi tih pojava i uopšte.

Savezničke vojske su osvojile Palestinu u jesen 1917. i zemlja se stavila pod upravu britanske vojske. 25. jula 1922. počeo je Herbert Samuel svoju službu kao vrhovni komesar (podređen Ministarstvu kolonija) i time je stvorena civilna uprava u zemlji. Po čl. 30 Lozanskog pakta poverile su 52 nacije Velikoj Britaniji mandat nad Palestinom, te da ona upravlja u svrhu ostvarenja mandatom potvrđenih ciljeva. Mandatar je bio dužan, po tom mandatu, da u Palestini stvori jevrejski narodni dom, ali tako da se verska i građanska prava nejevrejskih stanovnika ne vredeju, pa da za ostvarenje tog cilja stvori u zemlji vlast; da stvori zakonodavne, upravne i sudske ustanove, itd. Vredno je ovde istaći da mandat kao takav — po britanskom shvatanju — nikada, ni po kakvom zakonodavnom aktu ili inače nije postao deo mesnog prava zemlje, već je bio i ostao samo deo međunarodnog prava, koji ne obavezuje vlasti, pa ni sudove, u zemlji, već samo Veliku Britaniju u njenim međunarodno-pravnim relacijama. To shvatanje bilo je od odlučujuće važnosti poslednjih godina mandatske uprave, kada je britanska uprava donosila zakone, koji su se kosili sa odredbama mandata (na pr. poslednja Bela knjiga i u njenom duhu doneti novi zakoni o ponovnom, pa i konačnom ograničenju jevrejske useobe, zakon o ograničenju prava Jevreja na kupovanje zemljišta u najvećem delu zemlje). Sudovi su konzekventno odbijali prigovor da ti zakoni nemaju obavezne snage, jer se protive osnovnom zakonu — mandatu, na kome počiva čitava zakonodavna vlast Britanije u Palestini. Mandat po tome, ni praktički ni teorijski, nije postao izvor prava u Erec-Jisraelu.

10. avgusta 1922. objavljene su „Reči Kralja u svome Veću” (to je specifični britanski pravni instrument za kolonijalne zemlje — u neku ruku smatran malom konstitucijom) i time je britanska kolonijalna uprava i formalno-pravno zauzela mesto otomanske kolonijalne uprave u zemlji, u kojoj zapravo nije bilo oštre razlike između zakonodavne i izvršne vlasti; stvaraoci i izvršioci zakona imali su ogroman upliv na razvoj prava. Iako je početka taj instrument zamišljao trodeobu vlasti (na zakonodavnu, izvršnu i sudsku), ova deoba vlasti nije nikada ostvarena, jer se pučanstvo protivilo sastavu zamišljenog zakonodavnog veća (10 vladinih činovnika i 12 biranih članova), pa je 1923. god. odnosna odredba stavljena van snage i zakonodavna vlast ostavljena u rukama šefa administracije — vrhovnog komesara (dakle zapravo Ministarstva kolonija), koji se pre svakog zakonodavnog akta trebao „savetovati” s „odborom zakonodavstva” sastavljenog od samih visokih britanskih činovnika.

Taj instrument je s vremena na vreme nadopunjavan i menjan pa je 1923. god. određeno da se vrhovni komesar ima svojim povlašćenjima služiti u saglasnosti sa kraljevim uputama (Royal In-

structions), koje su prvo objavljene 14. VIII 1922, i ponovo 1. I 1932.

Tako su „Reči Kralja u svome Veću” ostale kao neka „konstitucija” zemlje iako je pitanje suvereniteta nad teritorijem mandatske Palestine ostalo i teorijski i praktički sporno pitanje do svršetka mandata, pa naročito nakon de facto prestanka postojanja Društva naroda, čija je mandatska komisija bila pravno-nadzorna vlast nad izvršivanjem raznovrsnih mandata na raznim područjima. To sve u protivnosti sa pravno ispravnijim stanovištem da „konstitucija” zemlje predstavlja mandat.

Čl. 46. tog osnovnog instrumenta određuje:

„Građanski sudovi (za razliku od verskih, prim. autora), suđeci u saglasnosti sa otomanskim pravom, koje je bilo u važnosti u Palestini 1. novembra 1914. god. i u saglasnosti sa kasnijim otomanskim zakonima, prema kojima se zvanično izjavilo i prema kojima će se zvanično izjaviti da su oni punovažni zakoni; po kraljevim rečima u njegovom veću, zakonima, odredbama i pravilima koji su u važnosti ili će se ozakoniti ili objaviti u budućnosti i uzevši u obzir zakone, kraljeve reči, odredbe i pravila; i u slučajevima na koje se ovi ne odnose sudiće građanski sudovi po osnovama običajnog prava (common law) i po principima pravičnosti u Engleskoj... itd.”.

„Pod uslovom da će u Palestini primeniti običajno pravo i principe pravičnosti samo u meri u kojoj to uslovi Palestine i uslovi njenih stanovnika i granice nadležnosti Njegova Veličanstva dopuštaju i uzevši u obzir da to traže uslovi mesta”.

Ima posebnih odredaba u pogledu suđenja u stvarima ličnog statusa (suđenja verskih sudova po verskim zakonima i građanskih sudova po propisima međunarodnog privatnog prava).

Ovaj osnovni, „konstitucionni” propis označuje dakle ova pravna vrela: 1) otomansko pravo, 2) običajno pravo u Engleskoj, 3) principi pravičnosti u Engleskoj (Equity — posebna grana engleskog prava, po kome su nedavno sudili i posebni sudovi), 4) verski zakoni, 5) međunarodno privatno pravo — sve to u gore označenim granicama i ograničenjima (nema naročitog značaja, ali historijske interesantnosti radi treba napomenuti još plemensko pravo beduinskih plemena sa krvnom osvetom, itd.).

Svaki pravnik može sebi zamisliti ogromne teškoće u primenivanju toga i takvog pravnog sistema (pa ni to još nije dosta! Imaju li se tumačiti na pr. otomanski zakoni po onim francuskim zakonima koji su im služili primerom, i postaje li tako stanovito francusko pravo, kao na pr. Code Napoleon ili Code maritime, izvor prava u ovoj zemlji? ili se ti zakoni imaju tumačiti po drugim otomanskim zakonima ili pak po engleskim zakonima ili običajnom pravu?).

I nad sve to nadgradio se još jedan veoma važan izvor i to princip obaveznosti sudskih precedenata, koji u nekim slučajevima sačinjavaju neku vrstu „sudijskog prava”. Zapravo u svakom

pravnom sistemu imaju presude, a naročito vrhovnih sudova, direktnu snagu, ali samo u anglo-saksonskom sistemu imaju obavezu snagu, kojom su vezani ne samo niži sudovi nego i sam sud koji je tako u nekom predašnjem slučaju presudio. Tumači se taj princip potrebom stalnosti i sigurnosti (kao da u drugim državama nema pravne sigurnosti ili bolje rečeno sigurnosti prava). Talmudsko pravo određuje: „ne može sud poništiti drugi sud (njegovu odluku) samo ako je veći po broju i po mudrosti”.

Specifične prilike Engleske u njenom razvitku i uslovi njenog pravosuđa stvorili su taj sistem obaveznosti precedenata, i pojačanjem anglikacije pravnog sistema u Erec-Jisraelu pravni život je i tu prešao isti razvitak — u tom pogledu — kao u Engleskoj. Ispočetak samo pozivanje na predašnje presude i na kraju razvitka obavezna snaga njihova, od koje se sudovi teško i samo u retkim slučajevima oslobađaju oštromnom akrobacijom razlikovanja činjeničkih osnova, koje su služile kao temelj precedentu, od onih činjeničkih osnova na koje se pravo ima primeniti. Zbog teškoća i konzervatizma toga sistema izraelski zakon o sudovima iz 1958. g. utvrdio je princip da Vrhovni sud nije vezan svojim precedentima. (Interesantno je napomenuti da Salmondova klasična knjiga o jurisprudenciji sadrži spisak presuda Doma lordova — najvišeg suda u Britaniji — koje su krivi precedenti).

Perioda mandata donela je nekoliko važnih osnovnih zakona (na pr. krivični zakon, zakon o naknadi štete, civilna i krivična procedura, itd.).

Iako promatranje primene prava u zemlji nije predmet ovih redaka, vredno je napomenuti da je pri kraju mandatske uprave došla stanovita reakcija na anglikaciju, jer se sve više i više „otkrilo” da izvesni propisi i običaji Engleske ne odgovaraju „uslovima zemlje i njenih stanovnika”.

Jačanje jevrejskog pučanstva i njegove unutarnje samostalnosti stvorilo je još jedno specifično vrelo prava: običaji u sektoru radnoga prava (otkazno vreme, otkazna naknada, itd.), koji su imali ispočetka samo „moralnu” snagu, a posle su dobili obavezu snagu u sve razvijenijem unutarnjem suđenju velikih jevrejskih organizacija (naročito Histadruta) i konačno, kada su ti običaji postali „običaji” i u tehničkom smislu građanskog prava, oni su dobili obavezu snagu i pred državnim sudovima.

Na kraju opisa izvora prava za vreme mandatske periode valja napomenuti još onaj red posebne grane prava, administrativnog prava. To su presude Vrhovnog suda u svojstvu Visokog suda za pravdu, čija nadležnost obuhvata, među inima, i nadzor nad zakonitošću onih akata administrativnih vlasti, u pogledu kojih se privatno lice tuži da oni vređaju njegova lična prava. Ove presude su postale čuvarom slobode građana i njihovih prava prema vlastima. No ne sme se gubiti iz vida ni činjenica da je poslednjih godina mandata, kada su se sve jače zaoštravali odnosi između britanskih vlasti i jevrej-

skog pučanstva, kada se svakodnevni život sve češće regulisao po „Odredbama odbrane” i po „Odredbama za slučaj nužde” (Emergency Ordinances) i kada su vojni komandanti, po tim raznim — pa i tajnim, neobjavljenim — odredbama sve šire preuzimali vlast — Visoki sud za pravdu gubio sve više i više na svome značenju.

29. novembra 1947. Veće ujedinjenih nacija zaključilo je da se u jednom delu mandatskog Erec-Jisraela (Palestine) ima obnoviti jevrejska država, pa je 14. maja 1948. — odmah po prestanku britanskog mandata i evakuacije prvo civilnih pa posle i vojnih vlasti britanskih — proklamovana obnovljena država, čije je ime Izrael.

Proklamacija samostalnosti sadrži doduše neka pravna načela, ali ona kao takva nije pravni izvor. Ona je prenela vlast u državi na Privremeno državno veće, koje je u Službenom listu od 21. V 1948. objavilo Zakon o vlastima i o pravu.

Važne su naročito tri odredbe toga zakona: 1) Privremeno državno veće je zakonodavna vlast, 2) svaki ministar ovlašćen je doneti sprovedbeni pravilnik svakom zakonu, čije je sprovođenje u njegovoj nadležnosti i koji sam određuje da se sme doneti sprovedbeni pravilnik, i konačno 3) „pravo, koje je postojalo u Erec-Jisraelu dana 14. maja 1948. ostaće u važnosti, ukoliko ne protuslovi ovom zakonu ili kojem drugom zakonu, koji će doneti Privremeno državno veće ili po ovlašćenju njegovom i to sa onim promenama koje slede iz osnivanja države i njenih vlasti”.

Isti zakon dodaje i odredbu: tajni propisi nemaju i nikada nisu imali obavezne snage.

Zakonodavna vlast je kasnije prenetna na Ustavotvornu skupštinu i konačno na Kneset (parlament). Ustav još nije donet, jer se u toj periodu okupljanja pučanstva sa raznoraznim mentalitetom, kulturom, običajima, ne može iskristalizovati prava volja većine naroda, čiji se sastav menja usled velike useobe. Mesto toga se donesahu tzv. „ustavni zakoni” (na pr. Zakon o Predsedniku, Zakon o Knesetu, Zakon o kolektivnoj odgovornosti vlade, itd.), koji će se na kraju sjediniti u jedan celovit ustav.

Mesto mandatsko-britanske uprave i nadzora Društva naroda i Ujedinjenih nacija (pri kraju mandata) zauzeo je suverenitet samostalne države Izrael i danas je ona, po svom parlamentu, glavni izvor prava, kao što je to slučaj kod svakog normalnog naroda u svojoj državi. Ona će morati uložiti još mnogo truda, dok će uspeti da iz konglomerata pravnih vrela, i delimično umesto njih, stvori jedno jedino pravo: iskonsko, pravo samostalne, parlamentarne, demokratske države Izrael.

POZORIŠTA U IZRAELU

Narod knjige, umetnosti, nauke i kulture, kao što je to jevrejski narod, mogao je doći do svog punog zamaha na svojoj nacionalnoj grudima, u obnovljenoj državi. Kulturna i znanstvena postignuća u svim granama za kratko vreme od nepune decenije i po, ogromna su i veoma raznovrsna. Dabome da je konsolidacija i razvoj modernog hebrejskog jezika bio od osnovne važnosti za razvitak kulturnoga života uopšte, a po razvitak školstva, nauke i pozorišne umetnosti napose. A razvoj živoga govornoga jezika — ivrita — od najveće je važnosti i usko je povezan sa razvitkom hebrejske pozorišne umetnosti u Izraelu. S druge strane pak, razvitak hebrejskog teatra usko je povezan sa obnovom jevrejske nacionalne misli i kulturnom obnovom uopšte, od kraja prošloga stoleća naovamo.

*

Seriozni pozorišni komadi u Izraelu danas se prikazuju u četiri pozorišta, od kojih su tri u Tel-Avivu: *Habama*, *Ohel*, i *Teatron hakameri*; pre godinu dana podignuto je gradsko pozorište u Hajfi pod umetničkim rukovodstvom veterana hebrejskog pozorišta Jozefa Miloša. Jerusolim na žalost još nije uspeo da sagradi svoje pozorište, iako u njemu gostuju dosta često sve pomenute pozorišne grupe u staroj bioskopskoj dvorani „Edison”. No i to je pitanje kratkog vremena, jer su kako zemljište tako i sredstva za podizanje zgrade obezbeđeni od strane darodavca, jednog jevrejskog mecena iz Venecuele. Osim pomenutih pozorišta, u Tel-Avivu postoji još nekoliko manjih pozorišta koja su također na visini: *Zira*, *Zavit*, *Zuta*, *Do-Re-Mi*, *Satirično pozorište* te *Intimno pozorište*. No ni time nije iscrpeno sve. Izraelska armija ima također svoje dramske trupe, zatim ima u zemlji oko 200 amaterskih pozorišnih trupa, školskih dramskih kružoka, a pored toga postoji i pozorište na jidiš

jeziku i na nekoliko drugih jezika. Mnoga od pomenutih pozorišta daju predstave po naseljima i kibucima širom zemlje. Pozorišne predstave u Izraelu su relativno dobro posećene. U malom Izraelu sa njegova dva miliona Jevreja davala su tri velika telavivska pozorišta u sezoni 1959/60. hiljadu tristotina predstava kojima je prisustvovalo preko milion posetilaca. Uz ovaj statistički podatak uzgred donosimo i ove zanimljive pojedinosti koje ilustruju kulturni život u zemlji. Izraelska filharmonija ima 30 hiljada redovnih abonenata, a pored toga daje i posebne koncerte. Tako je samo u Tel-Avivu 1961. godine posetilo njene koncerte 365 hiljada slušalaca, dok je broj posetilaca u tri telavivska velika pozorišta iznosio iste godine dvostruki broj. U toj godini bilo je 13 miliona posetilaca samo u telavivskim bioskopima, a u celom Izraelu u svim bioskopima prodato je preko 39 miliona ulaznica. U zemlji ima 216 bioskopskih sala sa 137 hiljada sedišta. Izrael je u pogledu posete bioskopskih predstava postigao jedan od svetskih rekorda: on stoji na trećem mestu u svetu (iza Hong-Konga i Libanona). Te — 1961. — godine prikazano je sedam domaćih i 458 uvezenih filmova.

Habima

Ovo pozorište je najstarije pozorište koje je davalo i daje predstave na hebrejskom jeziku. To je pionir modernog hebrejskog teatra. Njegova je postojbina u Rusiji, u Moskvi. Osnovano je 1918. godine, a preselilo se u Palestinu 1928. godine. Na proslavi 40-te godišnjice, izraelska vlada, ceneći njegove istorijske zasluge i visoki umetnički nivo, priznala ga je za svoje nacionalno pozorište podarivši mu redovnu, skromnu, godišnju subvenciju. Prva pozorišna trupa sastojala se od 13 pozorišnih pionira, od kojih su i danas mnogi u životu, među kojima valja pomenuti samo nekoliko danas proslavljenih imena kao što su: *Hana Rovina*, *Nahum Cemah*, *Menahem Gnjesin*, *Baruh Čemerinski* i *Hajim Harari*, a ovima se tek docnije pridružuju *Jehošua Bertonov*, *David Vardi*, *Aharon Meskin* i drugi. Prvo troje bili su po zanimanju učitelji u hebrejskoj školi, koji su poziv napustili da bi se potpuno posvetili glumi.

Prvobitna pozorišna trupa *Habime* dobila je svoj umetnički pravac, dikciju, upute u režiranju i izgradila se pod umetničkim rukovodstvom najvećeg majstora režije i glume, velikog ruskoga sina *Stanislavskog* i njegovog pomoćnika *Vahtangova*. Početak je bio veoma skroman, ali sa takvim poletom i idealizmom, i još više sa takvom školom, ova grupa imala je dobre izgleda za napredak i uspeh. I zaista, ovi nisu izostali. Prve predstave koje su prikazivane bile su *Večni Jevrej*, *Dibuk* i *Golem*, a zatim jednočinke od *Šaloma Aša*, *Jichaka Pereca*, *Jichaka Kacnelzona* i *J. Berkovića*. Posle samo četiri godine rada bila je to već ozbiljna pozorišna trupa, koja je bila u stanju da skrene pažnju i privuče na saradnju tri velika jevrejska umetnika toga vremena: *slikara Natana Altmana*,

muzičara i kompozitora Joela Engla i pesnika Hajima Nahmana Bjalika. Gradovi u kojima su davane predstave u prvo vreme bili su Moskva, Bjalistok, Harkov, Varšava i dr.

Početkom 1926. pa sve do 1931, *Habima* je obavila niz gostovanja u inostranstvu. Na svojoj docnijoj, drugoj velikoj turneji po inostranstvu, gostovalo je ovo pozorište u Jugoslaviji, pa i u Beogradu u pozorištu kod „Manježa”, kada sam imao prvi put zadovoljstvo da vidim i čujem pozorište na hebrejskom jeziku; to je tada, bar za mene, predstavljalo doživljaj. U pomenutom razdoblju gostovanja, posetila je *Habima* i Palestinu, da se krajem treće decenije našega stoleća potpuno preseli u zemlju otaca. — Tokom godina repertoar toga pozorišta dopunjavao se delima iz svetske dramske literature, klasične i moderne, mnogih naroda, uz negovanje i prikazivanje dela iz jevrejske literature, da po osnivanju države Izrael upotpuni svoj repertoar delima izraelskih književnika sa temama iz izraelskog života, i to sa velikim uspehom. To je dabome bio slučaj i sa ostalim teatrima u Izraelu. — Valja naglasiti da su se *Habimi* tek 1948. godine pridružili veliki glumci i režiseri Izrael Beker, Šimon Finkel i Rafael Klački.

Poznato je da nijedno ozbiljno pozorište sa umetničkim pretenzijama kao što je to *Habima*, ne može opstojati samo od prihoda kase. Zato je i *Habima* morala proći jedan period teške materijalne krize. U njenom slučaju i pod prilikama koje su tada vladale u Palestini, morale su priskočiti u pomoć jevrejske nacionalne ustanove, gradske uprave, a najviše „Krug prijatelja *Habime*”, koji se proširio na više hiljada članova širom zemlje, a tek docnije država. Pošto je kriza prebrođena, usledila je druga turneja po inostranstvu. Ali to više nije bila moskovska *Habima*, već erec-izraelska. Repertoar se međutim povećavao sa 4-5 novih komada godišnje. Krajem 1945. godine osvećena je pozorišna zgrada *Habime* na skveru koji je po njoj dobio svoje ime u centru Tel-Aviva, a 1960. god. je modernizovana i dobila svoj današnji izgled.

Dok je repertoar *Habime* u početku obrađivao jevrejsku tematiku te imao karakter jevrejske narodne renesanse, dotle je 1926. godine sa početkom prve velike turneje po Evropi i SAD repertoar počeo dobijati univerzalni karakter. Šekspir je već tada ušao u repertoar *Habime*, a tek docnije Bernar Šo, Rasin, Somerset Mom, František Langer, Strindberg, Molijer, Ibsen, Gogolj, Tolstoj, Dostojevski i drugi. Po preseljenju *Habime* u Erec-Jisrael forsiran je repertoar jevrejskih pisaca te biblijsko-istorijska tematika. Tako je

Šolem Alejhem bio zastupljen delima „Mlekar Tevje“, „Teško je biti Jevrejin“ i „S tobom“, Bjalik komadom „Kratak petak“, Fojhtvanger delom „Jevrejin Zis“, Cvajg svojim „Prognanicima“.

Početak četvrte decenije, jevrejsko-univerzalni karakter repertoara dopunjen je trećim pravcem: prikazivanjem dela iz domaćeg, erec-izraelskog života od domaćih pisaca. Tako su prikazivana dela Ašmana, Bjelina, Mapua i drugih pisaca. Proglašenjem državne samostalnosti 1948. godine, forsiran je još više repertoar sa domaćom tematikom, pa tako i danas. Tako se počev od te godine navamo prikazuju komadi: „U stepama Negeva“ od Jigala Mosinsona, „Ljubav iz mladosti“ od Ašmana, „Na kraju dana“ od Hajima Hazaza, „Kuća Hilelova“ od Moše Samira, četiri dela od A. Megeda: „Na putu za Elat“, „Hedva i ja“, „I like Mike“ i „Hana Senes“, te dela Joša, Efrajima Kišona, N. Ilonija i Hanoha Bar-Tova. Ta i druga domaća dela postala su tako nerazdvojni repertoar *Habime*.

Razvitak sopstvenog režiranja te briga za vaspitanje mladog glumačkog naraštaja bili su na dnevnom redu pionira i veterana *Habime* od dana njenog preseljenja u Erec. Prvi pioniri režije bili su danas pok. *Baruh Čemerinski* a zatim *Cvi Fridland*. Dok je prvi režirao 20 komada, dotle je drugi postavio na scenu 47 dela. Docnije su se bacili na polje režiranja *Jehošua Bertonov*, *Simon Finkel*, *Rafael Klačkin* i pok. *A. Berc*. 1948. godine pridružio se ovima *Jisrael Beker*, koji je između ostalog režirao „Anu Frank“ u obradi *Gurvića*, a zatim dva reditelja iz dramskog studija *Habime*, osnovanog 1935. godine: *Avraham Ninjo* i *Šraga Fridman*.

Od stranih režisera bilo ih je na gostovanju više, od kojih pominjemo ova velika imena: *Leopolda Lindberga*, *Tajrona Gateri*, *Juliusa Galnera* (režisera B.B.C.-a iz Londona, koji je režirao Šeks-pirova dela: „San letnje noći“, „Kralj Lir“, „Otel“ i dr.), zatim *Harolda Klarmana*, te *Davida Lihta*. Dva američka režisera su se potom nastanila u Izraelu: *Piter Fraj* i *Haj Kaloš*. — Iz ove škole izašlo je nekoliko već od ranije proslavljenih glumaca od kojih su neki ostali u *Habimi*, a neki su danas prvaci Kamernog pozorišta u Tel-Avivu. Da pomenemo *Adu Tal* i *Nahuma Buhmana* u *Habimi*, te *Hanu Maron*, *Jozefa Jadina*, *Batju Lancet*, te *Jichaka Šile* u *Teatron hakameri*. Docnije, 1945. godine, dramski studio pretvorio se u pravu školu za dramsku umetnost pri *Habimi*. Iz te pak škole izašli su ovi danas proslavljeni glumci: *Šošana Rand*, *Prina Perah*, *Šraga Fridman*, *Miša Ašerov*, *Avraham Aseo*, *Nehama Davidof*, te glumac i književnik *Šlomo Bar Šavit*. Upravitelji ove škole su danas *Fani Lajovic* i *Cvi Fridland*.

Uz *Habimu* je tu skoro dozidano malo pozorište *Habime* u kojem se također dnevno prikazuju dela iz domaće i strane literature.

Da na završetku navedemo današnji repertoar *Habime* (koji se dabome stalno dopunjuje): „Gigi“, „Emil i detektivi“, „Stvaralac čudesa“, „Stan za izdavanje“, „Slatka Irma“, „Rat i Mir“, „Ana Frank“, „Zanat gospođe Uorn“, „Kraljevska odora“, „Pontila“, „Porodica majmuna“ i dr.

Teatron hakameri

Krajem 1944. godine obogaćen je Tel-Aviv, najveći kulturni i umetnički centar Izraela, i ovim pozorištem, koje se tokom godina izgradilo u ustanovu visokog umetničkog ranga i ozbiljnog pozorišnog stvaranja. Odavde, iz Tel-Aviva, širila se artistska tradicija na celu zemlju. Ovo je prvi dramski kolektiv, koji je uneo stalno u pozorišni repertoar ove zemlje najbolje kreacije evropskih zemalja, otvorivši široko svoja vrata mladom glumačkom naraštaju. Početno jezgro novoga pozorišta predstavljaju, danas već proslavljeni, *Batja Lancet*, *Jemina Persic*, *Avraham Ben Josef* i *Jozef Pasonski* (ovaj je docnije promenio prezime u Milo, a proslavio se kao režiser; danas je direktor i umetnički rukovodilac Hajfanskog gradskog pozorišta). Ne mnogo docnije pridružuju se ovoj grupi današnji njeni prvaci *Hana Meron*, *Josef Jadin* i *Zelman Levjuš*. Kratko vreme iza osnivanja prikazuje Goldonijev komad „Sluga dvaju gospodara“, te tom sjajnom komedijom stiže ovo pozorište ne samo ime no i publiku. Parola je bila: prikaz najboljih dela dramske literature sveta. Tako se tokom godina prikazuju jedno za drugim dela kao što su: „Krvave svadbe“ od Lorke, „Svet u kome živimo“ od Čapeka, „Čarlijeva tetka“ od Tomasa, „Zamak“ od Kafke, „Kako vam drago“ od Šekspira, „Pigmalion“ od Šoa, zatim dela Verfela, G. Hauptmana, Harta, Šelija, Pristlija, Anuja i dr. Proglašenjem države pridružuje se tome i domaći repertoar. Prvi po redu prikazuje se sa velikim uspehom komad Moše Šamira „Otišao je u polja“. Ovim delom proslavilo se ovo pozorište ne samo u zemlji, no nekoliko godina docnije i na međunarodnom pozorišnom festivalu u Parizu, prikazavši ga u sali „Sara Bernar“. Uz prikaz domaćih dela forsira se i proširuje repertoar prikazivanjem dela francuskih, američkih, ruskih i engleskih autora, počev od klasika pa do modernih. Tako se daju „Revizor“ od Gogolja, „Tartif“ i „Tvrđica“ od Molijera, „Narodni neprijatelj“ od Ibsena, „Krčma na putu“ od Hohvalda, „Miševi i ljudi“ od Stejnbeke, „Sveta Jovanka“ od Šoa, „Banbari“ od Oskara Vajdla, „Senka“ od Švarca, i dr. Od domaćih dela prikazuju se sa uspehom „Sutra će stići“ i „Zovi me Joške“ od Natana Šehema, te „Kazablan“ od Jigala Mosinzona. Novi uspesi su na vidiku pridruženjem kolektivu novih režisera i glumaca: *Orna Porat* iz Nemačke, *Piter Fraj* i *Haj Kaloš* iz SAD, te *Geršon Plotkin* i *Šmuel Bonim*, danas imena koja predstavljaju ponos izraelskog teatra. Uspeh za uspehom reda se gostovanjem stranih režisera od kojih pominjeno ova poznata imena: *Sigmund*,

prof. Šarof, Norman Maršal, te nezaboravni Leopold Lindberg. Od do tada prikazanih 55 dela na repertoaru, 16 su davana više od sto puta.

Umetnički nivo glume ne ide uvek u korak sa uspehom „kase”. Tako i ovo pozorište prolazi kroz mnoge i teške novčane krize, koje tom kolektivu otežavaju umetnički rad, te ugrožavaju opstanak uopšte. No tada, 1958. i 1959. godine, dolazi inicijativa od strane izraelske javnosti. Dobrovoljni priloziloci izraelskog društva spasavaju ovaj ansambl prinosom od 300 hiljada lira. Celo se pozorište reorganizuje, a glumački kolektiv dobija nov polet. Ozdravljenje i napredak ne izostaju. U novi zadatak ulazi i izgradnja nove, moderne pozorišne sale u srcu Tel-Aviva, u pasažu ulice Dizengof. U tu svrhu osniva se odbor javnosti i pozorišnih glumaca, na čelu sa Meiom Vajsgalom, direktorom Vajcmanovog instituta u Rehovotu. Ova se zamisao najzad ostvaruje. Zidanju pozorišta doprinosi i kulturni fond Amerika-Izrael, na čijem čelu stoji poznati mecena — američki Jevrejin *Sam Rubin*. Nov polet dolazi do izražaja i proširenjem repertoara delima O'Nila, Volfa, Pirandela, Panjola, Šilera („*Maria Stjuart*”), Anuja, Skarpete, Gipsona, Pintera, Beketa, Olbija i dr. poznatih svetskih autora. Dabome da se neguje uz to i domaći repertoar.

Ulazeći u novu kuću, decembra meseca 1961. godine pukom slučajnošću prikazan je stoti komad koji je davan u tom pozorištu: delo domaćeg autora Natana Altermana „*Kineret-Kineret*”. Na svečanoj priredbi osvećenja nove pozornice prikazano je delo Bernara Šoa „*The dark lady of the sonnets*”.

Radničko pozorište „Ohel”

Ovo je pozorište osnovano 1925. godine, još pre no što se *Habima* preselila iz Rusije u Erec-Jisrael. Prema tome je to prvo redovno pozorište u zemlji, koje postoji 37 godina. Za sve ovo dugo vreme nije prestala umetnička delatnost ovoga ansambla, koji je dobro poznat po čitavoj zemlji do najudaljenijeg kutka njegovog: po gradovima, naseljima i kibucima. I to uz najskromniju potporu ustanova i vlade. Ovo pozorište uspelo je da se održi uprkos materijalnih kriza sopstvenim naporom svojih članova kolektiva — glumaca. I to treba naročito istaći!

Prvobitna trupa sastojala se od oko tridesetak mladih glumaca i glumica, idealista, koji su danju radili razne poslove da bi

mogli da se ishrane, dok bi se uveče sastajali u jednoj baraci pored mora radi negovanja glumačke umetnosti. Osnivalac ovog umetničkog kolektiva je u stvari *Moše Halevi*, koji je bio njegov nastavnik i rukovodilac. U prvo vreme članovi grupe dobijali su teoretske i praktične časove od nastavnika poznatih imena kao što su pesnik Hajim Nahman Bjalik, kompozitor Joel Engel, profesor Šor, dr Epštajn i Zalman Šazar, Abraham Šlonski, pesnik također, koji je dugo godina bio literarni savetnik i prevodilac *Ohela*. Docnije se ta grupa pretvorila u profesionalnu, stalnu pozorišnu trupu pod najtežim materijalnim i drugim uslovima i uz velike žrtve članova ansambla.

Za prvih 14 godina prikazana su 32 dela. U tom periodu i ovo je pozorište odlazilo na turneju po Evropi, i požnjelo lepe uspehe. Po osnivanju države primljeni su mnogi novi glumci, pa i novi useljenici među njima. Tako je — u vremenu od 1949-1959. — prikazano još 60 novih dela iz najboljeg jevrejskog, svetskog i izraelskog repertoara.

Repertoar *Ohela* mogao bi se podeliti u sledećih pet glavnih grupa: a) dela sa biblijsko-istorijskom tematikom, b) dela iz galutskog života, c) dela domaćih autora, d) klasici i e) dela socijalno-političkog karaktera.

Režiju biblijsko-istorijskih komada vodio je Moše Halevi. Tako su bila prikazivana dela „Jeremija” od Štefana Cvajga, „Sabataj Cvi” od Bistrickog, „Kralj Solomon” od S. Gronemana, „Bar Kohba” od Vrhlickog i dr.

Iz grupe galutskoga života i folklora prikazivana su dela Šolem Alejhema, Mendela Mojher Sforima, Singera, Goldfadena, Geršensona i dr.

Domaći repertoar do osnivanja države bio je mršav ali je od tada do danas zastupljen u punoj meri i sa mnogo uspeha. U toku prvih deset godina postojanja države prikazano je 12 domaćih dela sa tematikom i problemima ove zemlje. Tako su prikazani komadi J. Bar-Josefa, Jakova Orlanda, Jigala Mosinsona, Sulamite Bat-Dori i Damarija. U istoriji izraelske dramaturgije sa domaćom tematikom naročita zasluga pripada *Ohelu* u prikazivanju komedije autora Aharona Megeda, Moše Šamira, J. Sele, Efrajima Kišona, Joša i Ninje Halevi. Klasika i dela univerzalnog karaktera bila su također na repertoaru ovog pozorišta. I to istaknuta dela svetske dra-

maturgije. Dela Molijera, Šekspira i dr. prikazuju se sa velikim uspehom.

U dela socijalno-političkog karaktera treba ubrojiti, između ostalih, komade Karela Čapeka, Lejvika, A. Ostrovskog, J. Hašeka („Hrabri vojnik Švejk”), Mojlanda, D’Ajsona, Dekera i drugih.

No pored svih pomenutih dela raznih kategorija dati su i komadi ostale sadržine iz svetskog repertoara, kao „Đoni Belinda” od Rajsa, „Drvena zdela” od Morisa, „Ispod mosta” od Andersona i dr.

*

Valja na kraju još pomenuti učešće ovog ansambla u *Telemu*. *Telem* je ustanova centrale Histadruta za širenje kulture među novim useljenicima po mošavama, kibucima i drugim naseljima širom zemlje. To je kratica od reči „Teatronim lemaa barot”. U toj ustanovi učestvuje *Ohel* godinama, do dana današnjeg, čime mnogo doprinosi širenju dramske umetnosti u zemlji.

*

Poslednjih dveju godina daju se također dela domaćih i stranih pisaca. Od domaćih pominjemo prvo „Haketuba” od talentovanog mladog i veoma plodnog pisca Efraima Kišona sa mnogo smisla za humor, a zatim Jehudu Ezrahija („Odricanje”). Od stranih autora: Irca O’Kejsi-a („Plug i zvezde”), ruske moderne Miru Smirnovu i Margaretu Isakovu (komedija „Četvoro pod jednim krovom”), Karla Vitlingera („Mlečni put”), Slavomira Mrožeka („Policija”) i dr. Od pomenutih dela žanje iz dana u dan sve veće uspehe komedija „Haketuba”, dok je ranije to bio slučaj sa Hašekovim delom „Hrabri vojnik Švejk”. U oba komada glavnu ulogu nosi nenadmašni *Meir Margalit*, jedan od najboljih glumaca izraelske scene uopšte. „Hrabri vojnik Švejk” odneo je jedan redak rekord, a sa njim i *Meir Margalit*: davan je više od osam stotina puta do pre dve godine, što nije slučaj ni sa jednom predstavom u zemlji osim sa „Dibukom” od Anskog.

*

Da navedemo najzad imena glumačkog ansambla na čelu sa pomenutim ljubimcem publike *Meirom Margalitom*. To su glumice i glumci: Haja Šaron, Tova Pardo, Debora Kostelanec, Braha Neman, Ninet Dinar, Šafirira Zakaj, Batševa Noam, Šlomit Kaplanski, Rina Paz, Rita Maršal, Eitan Priver, Jakov Ajnštajn, Jehuda Gabaj, Naftali Javin, Leo Filer, Rafael Šahar, Jakov Knani, David Šeranski, Amos Sefer, Jehuda Šhori, Amos Mokadi, Nahum Šalit,

Šmuel Volf, Ido Adar, Daniel Ben Šlomo, Abraham Ronai i dr. Od reditelja pominjemo Miri Magnus, Šmuela Volfa, Ilana Blovajsa, Zeeva Barbana, Nisana Netiva i Mihala Raz.

Kao što se vidi, mali Izrael ide u korak sa ostalim kulturnim pa i velikim nacijama, i u ovoj grani umetnosti, sa izvesnim — ne malim — brojem glumaca velikog formata. Pa i režisera. Ne možemo se upuštati u delatnost manjih pozorišnih kolektiva, čiji udeo također nije malen. Izraelska publika voli pozorište i posećuje ga. A to daje podstreka kako glumačkim ansamblima da se usavršavaju, tako i domaćim autorima. Književni hebrejski jezik cveta i na izraelskoj sceni. A nacija se ponosi i ovim postignućem.

ŠALOM AŠ — SPORNA TEMA

Vijugav je put od prvih misli i ostvarenja oblika do najsuptilnijih realizacija ljudske svijesti. Od ljudi pera u modernoj jevrejskoj literaturi, nijedna ličnost i djelo nije tako sporno, kao djelo velikog, a mnogi su ga smatrali i najvećeg pjesnika i romansijera Šaloma Aša. Ko je imao prilike, da ga sretne osamljena na ulicama Jerusalima, kad je prije nekoliko godina u njemu sazrijevala velika odluka, taj nikada neće zaboraviti tu grandioznu pojavu iako već pognutu. Bila je to tek naznačena savijena linija, kao na luku, s kojeg treba da poleti još mnogo strijela. Guste obrve, u dubinama osjenjenih očiju kao da je živjela neka svijest, koja je upravljala pogledima kao ticalima da takne i upozna sve oko sebe. Tu je svijetlilo to zrenje gonetajući i prozirući misterij pred sobom, modelirajući ga onda cijeli život. Otvarali su se novi horizonti, njegova se misao zaletjela u simbole i apstrakcije. Je li se jednog trenutka izgubio u maglenom kaosu?*

Iako je već prošlo više od pet godina otkako je Šalom Aš umro u Londonu, kamo se bio uputio iz Bat Jama, gradića kraj Tel Aviva, gdje je u prostranom cvjetnjaku sagradio vilu, u kojoj je želio da proživi starost, još se uvijek nisu smirili talasi prezira i srdžbe koji su zapljuskivali njegovu ličnost i njegovo djelo. Onom istom pažnjom, kojom je on nastojao da upozna ritam na cvjetnim žbunovima na raslinama i stabljikama oko svoje vile, u kojoj je htio da obračuna sa sobom i sa svijetom, tako nekoliko njegovih prijatelja, a još više neprijatelja nastoje da odgonetaju neprozirne tajne, koje su legle na njegov duh i na njegovo djelo. Kulminira pitanje u onom kompleksu, koji se pojavio pred više od dva decenija: da li njegova Kristova trilogija („Čovjek iz Nazareta”, „Marija” i „Apostol”) predstavlja izdaju jevrejstva ili se radi o djelu, kojeg svijet nije razumio a koje nije imalo nikakovu čudesnu, zlonamjernu tendencu.

---

* Je li gonjen mutnom željom tražio tu u nedozvoljenim i nedostiživim sferama riješenje jevrejske problematike?

Bilo je to 1938, jedva dvije godine nakon što je posjetio tadašnju Palestinu i pod utiskom gigantske borbe prvih pionira i osnivača uzornog kibuca „Ein Harod” objavio u klasičnom šarenilu grandioznu poemu „Pjesma doline”, kad se proslavljeni i obožavani majstor jevrejske proze, kandidat za Nobelovu nagradu, sa najvišeg vrha srozao u najdublji ponor. Te godine pojavila se njegova knjiga „Čovjek iz Nazareta” i to u engleskom prevodu prije nego original na jidišu, kao prvi svezak najavljene Kristove trilogije. Izbila je bura negodovanja u cijelom jevrejskom svijetu, koja se pretvorila u orkanski frontalni napad na čuvenog književnika, komu je tada bilo 58 godina. Zatvorivši mu sva vrata jevrejske štampe, na njega je leglo nijemo prokletstvo cjelokupne jevrejske javnosti. Nije razlog ležao u tome, što je obradio Kristov motiv. O Kristu i njegovim učenicima pisalo je do tada mnogo Jevreja, nekoji u najobjektivnijoj formi kao na primjer slavni književni historičar i kritičar Dr Klauzner, profesor na univerzitetu u Jerusalmu.

Knjizi „Čovjek iz Nazareta” međutim nedostajala je ta objektivnost. Prosječan čitalac nije naučio da čita među recima. Bilo je neshvatljivo, da je onaj, koji je sa toliko topline i srca ovjekovječio siluetu jevrejske provincije opisavši čarobni splet borbe i bijede, prešao odjednom u daleku panoramu neprijateljskog logora. Ko da je počeo da gura u blato mučenike, koje je ranije opisao i da hvali krvoloke tipa kozačkog hetmana Hmielnickog, koji je mučio i gazio one i ono, što je Aš ranije opisao u svojoj najpotresnijoj drami „Posvećeno ime”. Realnost bila je pretvorena u san i maglu.

Tražila su se objašnjenja, dok njujorska jidiš-štampanje nije donijela senzaciju: Šalom Aš prešao je u misijonare sa željom da u takove svrhe iskoristi svoju ogromnu popularnost. Ta se sumnja podržavala tim lakše, što više Aš nije imao pristupa ni do jedne redakcije i što mu nije bila dana mogućnost, da se na bilo kakav način opravda.

Pojavili su se i drugi elementi, koji su intenzivirali plamen mržnje. Anglosaksonska štampa obasula je Kristov roman beskrajnom hvalom proglašivši njegovog autora najvećim Jevrejem novog doba. I Aš je sam dalje sipao ulje u vatru, koja je tinjala ispod njegove lomače. Nakon godinu dana pojavio se drugi dio trilogije „Marija”, pisan u istom duhu neobičnog kulta. Dok su prva dva dijela izašla na engleskom, a nakon toga i na jidiš, treći i posljednji dio trilogije „Apostol” izašao je samo na engleskom, bez paralele na jidiš, iako je Aš sve samo pisao na jidiš. Bilo je to 1940. Ono, što nije uspjelo njegovim neprijateljima i kritičarima uspjelo je njemu samom. Tvorac grandiozne trilogije „Tri grada” (Petrograd — Varšava — Moskva), onog monumentalnog spomenika jevrejskog života u istočnim oblastima na početku dvadesetog stoljeća, kompaktnog i nerazorivog, uništio je svoju slavu i svoj prestiž drugom svojom trilogijom, u kojoj se gube staze i putevi.

Izbio je drugi svjetski rat, koji je u sebi krio najveću jevrejsku katastrofu. Nakon rata Aš je ponovno uzeo pero u ruku iako je bio izoliran. Pojavilo se nekoliko djela: „East River”, „Gorući trn” i „Mojsija”. Cjelokupna jevrejska štampa donosila je za njega još uvijek samo jedan epiteton: „misijonar”. To je dostajalo da se ponovno ne uzdigne i da se bar na umjetni način otkriju ponovno tendence misionara. Tamne mrlje zakrivale su fascinirajuće plam-sanje produbljene i misteriozne svijesti.

Došla je starost, prešla se granica onog što se smatra nedokučivim. A pojavila se i jeka, neki daleki, prigušeni glas iz sfera djetinjstva i daleke prošlosti. Bi li se mogao još da uspostavi most između pjesnika, koji je napisao prvu trilogiju i onog, koji je napisao drugu? Ako ne most, makar brvno!

Atmosfera New Yorka postala je za njega nepodnosivom. Stvorio je odluku da se preseli u Izrael, u mali gradić Bat Jam u kome je bio načelnik njegov prijatelj iz djetinjstva, koji je teškom mukom „preparirao” članove svoje općine da prihvate za člana Saloma Aša.

Početkom 1955. stigao je sedamdesetpetogodišnji bard jevrejske riječi i pjesme sa svojom ženom Matildom, koja mu je pedeset godina bila sekretarica i pomoćnica u životu i javnom radu, u pitoreskni gradić uz žarku obalu Sredozemnog mora.

Magijsko zrcalo velikog duha kao neka sabirna leća prikupila je sva iskustva, sva mišljenja i sve sanje. Iz protuslovlja nedomišljene imaginarnosti i neposredne izvjesnosti nastale su nove misli i oblici. Njegova nova okolina počela je tog starog gospodina, koji je dugo godina vodio nesređeni život, da poštuje i cijeni. U dubinama njegovih očiju ponovno je počela da plamti iskra intuicije i na licu mislioca i fantasta, što ga je modelirao duh i intelekt kroz cijeli jedan život ponovno se javio osmjeh.

Poznati literat i esejista Jichak Paner bio je gotovo dnevni gost u vili čuvenog, starog pjesnika. Od njega se doznalo sada mnogo toga, što se pod imenom „Aš” ne može da nađe ni u jednoj enciklopediji. Paner je u prvom redu objasnio, kako je Aš sa dvadesetdeset godina ušao među najslavnija imena tadašnjeg doba. 1904. objavljena je njegova prva majstorska priča „Gradić”. Najveći tadanji jevrejski pjesnik J. L. Perc prorekao je visokom, vitkom mladiću iz Kutne veliku budućnost. Kad mu je Aš međutim nakon tri godine donio svoju prvu dramu „Bog osvete”, Olimpijac mu je dao kratki savjet: „Bacite je u vatru!” Aš međutim nije bacio rukopis u vatru nego se uputio u Berlin. Tu je potražio velikog glumca i trageda Rudolfa Schildkrauta, kojega do onda nije pozna-

vao a ni vidio. Na jedva razumljivi način rekao mu je na njemački, da je napisao na jidiš dramu, u kojoj bi trebao on da odigra glavnu ulogu. Glumac se sažalno nasmijao, ispričavši se da nema vremena. Bio je sretan, kad je čudni posjetioc za sobom zalupio vrata. Aš je u telefonskoj knjizi potražio adresu tadašnjeg najvećeg redatelja Maksa Reinhardta. Bez najave upao mu je u kuću. Aš mu je pročitao neke dijelove drame. Reinhardt je osjetio novi jezik, novi glas, koji se tu dizao iz snažnih, sapetih grudi. Pozvao je Schildkrauta sebi izjavivši mu, da će se narednog mjeseca davati u njemačkom prevodu „Bog osvete” i da će on tumačiti glavnu ulogu Jankela Šapčevića. „Bog osvete” osvojio je njemačke pozornice, prešao u Francusku, Englesku, i ostale zemlje, sve pred izvedbom na jidiš u Varšavi.

Aš je Paneru opisao i svoj susret sa Gerhardom Hauptmanom, što ga je imao u Ženevi 1933. Hauptman, iako mnogo stariji bio mu je dobar prijatelj i veliki poštovaoc. Bilo je to u vrijeme, kad je Hitler preuzeo vlast u Njemačkoj. Hauptman, kome je tada bilo 71 godina nije znao šta da radi: da li da se vrati u domovinu podjarmljenu od tirana ili da ostane u eksilu. Istresao je svoje srce Ašu, napomenuvši, da mu je porodica u Njemačkoj i da misli da je prestar da negdje započne s nova. „Ako mislite da ste toliko jaki, da ćete i u domovini ostati jaki, pođite kući”, savjetovao mu je Aš. Hauptman je poslušao taj savjet, ali je precijenio svoju jakost.

Paner je ispričao i epizodu koju je doživio pred smrt sa Ašom. Kibuc „Ein Harod” priredio je slavu u čast pjesnika i autora epopeje „Pjesma doline”, koju je Aš prije tridesetak godina posvetio pionirima kibuca. Tom prilikom Aš je upravniku kibuca predao pocijepani, neuvezani primjerak te knjige, napomenuvši, da se u tom slučaju ne radi o običnoj knjizi nego o svetom molitveniku. Nakon svršetka rata predao mu ju je jedan preživjeli zatočenik logora Terezin. U popratnom pismu saopćeno mu je, da je „Pjesma doline” na neobjašnjiv način stigla u logor i da je to bila jedina jevrejska knjiga, koju su svake večeri čitali kradomice u jednoj baraki stotine kandidata smrti. Nju je poškopilo hiljade nevinih suza.

Po želji Aša vila sa uređajem prešla je u posjed grada i pretvorena je u muzej. Njegova žena umrla je prije nekoliko mjeseci. Poslednja želja Aša bila je, da ga se sahrani u Bat Jamu.

POZDRAV JEDNOM POBEĐENOM EVROPEJCU

Uz 20-godišnjicu smrti Stefana Zweiga

Uputiti pozdrav Stefanu Zweigu makar i dve decenije posle njegove dobrovoljne smrti, predstavlja za mene iskupljenje jedne davne obaveze, ali istovremeno i duga jedne čitave generacije drugova iz mladosti.

U prvim godinama posle završetka prošlog rata, pojava Zweigove autobiografije „Svet jučerašnjice“¹ stavila je povest njegovog života i podsećanje na njegovo delo ponovo u žižu interesovanja miliona čitalaca širom sveta. Nešto kasnije, desetogodišnjica njegove smrti bila je obeležena brojnim napisima, dvema biografijama

i obimnom edicijom „Veliki Evropejac Stefan Zweig“² koja predstavlja impozantan zbornik odavanja počasti, kako po broju priloga, tako i po značaju njihovih autora. U toj spomenici ocenu Zweiga kao stvaraoca i čoveka, požrtvovanog prijatelja i stimulatora drugih, naročito mladih književnih radnika, dali su između ostalih i tako krupni pisci našeg vremena kao što su Thomas Mann, Franz Werfel, Jules Romain i Herman Kesten. U mnogim od tih članaka dominira pokušaj traženja motiva koji su doveli do njegovog samoubistva. Prilozi nekih, nama manje poznatih, autora

¹ „Die Welt von gestern. Erinnerungen eines Europäers“. B. Fischer, Verlag, Wien, 1948. Ova je knjiga prevedena i kod nas.

² Der grosse Europäer Stefan Zweig. Kindler Verlag, München, 1956.

kao što su Ernst Feder i prva Zweigova žena Friderike Maria Zweig, naročito se ističu podacima i detaljima iz poslednjih meseci i dana života ovog istaknutog pisca i osvedočenog humaniste, koji je u svom brazilskom egzilu podlegao pritisku psihičkog tereta emigracije i pesimističke ocene ishoda ratnog rvanja. Zweig, međutim, nije bio jedini, nego samo jedan od mnogih književnika-emigranata koji su u periodu nacizma i rata svojom voljom pošli, pobjegli u smrt. Ali Zweigov očajnički korak daleko je jače i šire odjeknuo nego na pr. tragični kraj Kurta Tucholskog, Ernsta Tollera i Waltera Hasenclevera. To se može objasniti Zweigovom neobičnom popularnosti, nekim okolnostima njegovog kraja kao i činjenicom da je za sobom ostavio pismo koje je posle rata doživelo širok publicitet. Ono je i bilo zamišljeno i formulisano kao poruka ne samo prijateljima, nego i svetskoj javnosti:

„Pre no što slobodnom odlukom i potpuno svestan napuštam život, osećam obavezu da ispunim jednu poslednju dužnost: da od srca zahvalim ovoj divnoj zemlji Brazilu, koja je meni i mom radu pružila tako dobar i tako gostoljubiv predah. Svakog sam dana sve više naučio da volim ovu zemlju i nigde ne bih radije ponovo iz temelja izgradio svoj život, pošto je za mene propao svet mog sopstvenog jezika, a moja duhovna domovina Evropa uništava samu sebe. Ali posle šezdesete godine trebalo bi posebno mnogo snage da se još jednom započne sasvim iznova. A moja je iscrpljena dugim godinama beskućnog lutanja. Zbog toga smatram da je bolje pravovremeno i uspravno završiti jedan život kojem je duhovni rad uvek bio najčistija radost, a lična sloboda najdragocenije blago ovog sveta.

*Pozdravljam sve svoje prijatelje! Neka bar oni još vide sva-
nuće posle duge noći! Ja, suviše nestrpljiv, odlazim pre njih.”*

Stefan Zweig

Petropolis, 22. II 1942.

Tekst ove poruke, ali još više njen povod, bili su predmet mnogih komentara, izuzetno povlađivanja, a gotovo uvek kritika i osuda. Najbrojniji su bili glasovi onih koji su ovaj čin gorde kapitalizacije ocenili kao polaganje oružja u toku najžešće borbe, u danima kada je Zweigov glas mogao da bude od velikog moralnog uticaja, kako je to u punoj meri bio u godinama prvog svetskog rata, kada je s Romainom Rollandom i njegovim istomišljenicima uporno i militantno ustao i dosledno ustrajao u negiranju rata kao takvog i suprotstavio se raspirivanju šovinizma, naročito u svojoj užoj domovini Austriji. Tada je mladi Zweig bio svestan dezertera u redove borbenih pacifista i graditelja jedne duhovne internacionale. Ovog puta, zreli ali premoreni i uplašeni majstor pokleknuo

je i ponovo dezertirao — ali u jednu posve drugu negaciju borbe, u negaciju sopstvenog života. Pri tome njegov očajnički korak nije mogao da bude od koristi onima koji su ustrajali na vidljivim i nevidljivim frontovima suprotstavljanja varvarstvu i uništavanju. On nije odjeknuo kao protest protiv tiranije — nego kao neočekivani poraz njenih protivnika! Zweigovo uništenje samog sebe (u čemu ga je pratila njegova druga žena), imao je karakter rešavanja samo ličnih pitanja. Na terazije moralne bitke protiv fašizma, koja je uvek imala i svoje materijalne, u kategorijama oružanog obračuna izražene reperkusije, bačen je teg na stranu neprijatelja. Gospodari „Trećeg rajha“ bučno su zabeležili ovaj događaj kao svoju pobjedu.

Kako je već učinjeno mnogo, i suviše, pokušaja da se analizira i objasni, opravda ili anatemiše ovo Zweigovo napuštanje bojišta, ja ovde ne želim da se pridružim ovoj diskusiji. Ona još nije završena i verovatno će ostati otvorena i aktuelna dogod se Zweig bude čitao i dok se o njemu bude pisalo i raspravljalo. Moja je jedina namera da pokušam, evocirajući lična sećanja i doživljavanja, da dam jedan subjektivan, ali ne i izuzetan, prikaz kako su mladi ljudi Evrope između dva rata upoznawali i proživljavali Zweiga, kojem ni njegovi najstroži savremeni kritičari ne mogu da odreknu da je bio plemenit čovek, strastan humanista i majstorski stvaralac lepog.

*

Kao učenik petog ili šestog razreda gimnazije, marljivo obilazeći zagrebačke antikvarnice koje su tada bile brojne (iako često smeštene samo na kolica ili ulični štand), otkrio sam prvput za sebe Zweiga. Privukao me naslov jedne od njegovih najlepših legendi, „Oči večnog brata“, indijske hronike o čoveku koji je tek kroz mnoga iskušenja došao do saznanja da ne može da utekne od aktivnog učestvovanja u životu, među ljudima, koji je uvideo da već samo njegovo postojanje uslovljava i njegovu, makar i neželjenu, angažovanost.

Kad sam svom starijem prijatelju dr Šalomu Freiburgeru govorio o toj knjizi i „poznanstvu“ s Zweigom, on mi je pozajmio „Prvi doživljaj“ jedan od tomova čuvene novelističke trilogije „Lanac“, iz koje je novela „Amok“ doživela najveći svetski uspeh, i s nekim od njegovih kasnijih biografskih romana (Fouché, Marija Antoaneta, Erazmo Roterdamski) postala upravo sinonim svog autora. Sledilo je moje sve veće interesovanje za ovog majstora pera i za njegova dela. Oduševljavao sam se ostalim njegovim antologijskim novelama kao što su „Dvadesetčetiri časova iz života jedne žene“, esejima o klasičnim književnicima iz trilogije „Graditelji sveta“, a naročito istorijskim minijaturama „Zvezdani časovi čovečanstva“. Ove su knjige išle od ruke do ruke u našem krugu

naprednih jevrejskih omladinaca. Neke Zweigove ličnosti i situacije, opisi i izrazi, postali su sastavni deo naših razgovora i našeg svakodnevnog rečnika. Oduševljenje je, u onim godinama našeg političkog sazrevanja i ideološke radikalizacije dobilo dalji podsticaj lektiranjem antiratne drame „Jeremija” i pripovetke „Prisilba”. Kada sam u leto 1931. na logorovanju jevrejske omladine u Gozd Martuljku održao predavanja o tri istaknuta moderna književnika jevrejskog porekla: o Zweigu, Werfelu i Saltenu, veliki Evropejac sa Kapuzinerberga u Salzburgu i svetski građanin (koliko se to u njegovom slučaju pokazalo beskorisnim u nemilosrdnim godinama Hitlerovog uspona i osvajanja!) bio je obrađen sa posebnom ljubavi.

Zato ni za koga iz našeg kruga nije bilo iznenađenje, niti je ocenjeno kao neskromnost, što sam kao dalji korak u tom kultu Zweiga, koji nije bio usamljena pojava u mladoj i starijoj generaciji onog vremena, — kao sedmoškolac osetio potrebu i imao smelost da o autoru „Izlečenja duhom” napišem jedan mali, skromni esej povodom njegovog 50-tog rođendana. Objavio ga je „Hanoar”³ časopis Saveza jevrejskih omladinskih udruženja Jugoslavije, a ja sam ga, popraćenog prevodom, poslao slavljeniku. Ni danas možda nije nezanimljivo podsetiti na neka mesta tog članka, pogotovo što je „Hanoar” posle ratnih devastacija postao prava retkost. Citiraću⁴ ovde samo neke odlomke mog publicističkog prvenca, koji mogu da ilustruju kako smo onda gledali na ulogu Stefana Zweiga u evropskoj kulturi.

„... stojimo pred velikim čovekom, svesnim... cilja svog rada. Zweig je borac; on traži rušenje konvencionalnih okova, oslobođenje svih osećanja... nagona koji u nama ključaju potisnuti... On je istraživalac duše. Duboko ulazi njegovo oko u ponore našeg unutrašnjeg zbivanja...; tu otkriva uvek nove kuteve... diže ih na svetlost jave... jezikom gordim poput prorokovog. Uzdizanje nad lokalnosti, potreba za prostranstvima kretanja... shvatanje i isticanje potreba zajedničkih svim narodima, učinili su da se Zweig sme nazvati pesnikom Evrope... Ta njegova nadnarodnost jedan je od glavnih stubova njegove visine i snage. To objašnjava veliku rasprostranjenost njegovih knjiga i neće biti čudno što ga podjednako čitaju u SAD i u Sovjetskom Savezu, gde su mu, s predgovorom Maksima Gorkog, izdali sabrana dela”.

„Njegovu veliku skromnost i požrtvovanu ljubav prema ljudima dokazuje i činjenica da se u svojim najboljim godinama odrekao sopstvenog stvaralaštva i s oduševljenjem prevodio i izdavao mnoge pesnike (Verhaerena, Verlainea i druge)”.

³ God. 1931, br. 3—4, str. 103—104.

⁴ Citati su transkribovani na srpski.

„Iako se Zweigovo jevrejstvo može naslutiti u tome što se u momentima najvećeg oduševljenja nekim idejama inspirisao biblijom („Jeremija”, „Rahela se raspravlja s bogom”) i time dao jevrejstvu dela neobične vrednosti, iako je i sam o svom jevrejstvu dao pozitivne izjave... jevrejski momenat u njegovom delu nije primaran. Kad sam za to tražio objašnjenje, našao sam ga u samoj Zweigovoj univerzalnosti koja nastoji da prevazilazi granice religije i narodnosti. Najbliži je Zweig nama, omladini... On nas oduševljava dajući u svojim delima ono što je naše ili nama vrlo blisko, on nas dobro poznaje, zna naše potrebe... ukazujući na nove načine posmatranja i tumačenja čovekovih postupaka, pomaže nam u našem vaspitnom radu. Verujem da mu je jasno da smo mi najbolje tle za setvu njegovih misli i nastojanja za lepšim i slobodnijim životom”.

Posle kratke analize njegovih najznačajnijih knjiga, članak završava sledećim rečenicama:

„Iako mnoga njegova dela deluju na nas kao provala vulkana, ona, začudo, u nama ne izazivaju smetenost niti ostavljaju razdor. Tome je uzrok ono tiho i nenametljivo što živi u njegovim delima: sređenost njegove stvaralačke psihe, plodovi životnog iskustva i shvatanje svega što živi i oseća. Stefan Zweig je jedan od onih književnika kojima je jasno da nije dovoljno samo proskribovati dijagnozu jednog doba i bolno razrivati rane koje čekaju da budu lečene. Zweig, taj svetli čovek i pesnik je svestan da i on treba da učestvuje u zidanju nove zgrade na zgarištu generacija i da da svoj doprinos delu preokreta i obnove”.

Zweigovu repliku, pismo koje mi je uputio nekoliko nedelja kasnije, objavljujem u celosti, kao karakterističan primer s koliko topline je taj svetski književnik, tada na vrhu svoje slave i najviše preveden, umeo da se obraća i posve nepoznatom mladom čoveku. Ono je istovremeno i rečit dokaz njegovog progresivnog i čovekoljubivog stava, a u retrospektivi njegovog života još jedan prilog više tezi da on nije bio samo tanani esteta i platonski, romantičarski idealista, nego i stvarno angažovan pisac, svestan svoje uloge i potrebe da doprinese ostvarenju jednog boljeg sveta.

Salzburg
Kapuzinerberg 5
2. aprila 1932.

Dragi gospodine Levntal!

Dopustite mi da Vam od sveg srca zahvalim na članku koji ste posvetili mom radu. Ja sam istovremeno postuđen i obradovan,

SALZBURG
KAPUZINERBERG 1

am 2. April 1932.

Lieber Herr Löwental!

• Lassen Sie sich von ganzem Herzen für den Aufsatz danken, den Sie meiner Arbeit gewidmet haben. Ich selbst bin gleichzeitig beschämt und erfreut, wenn ich von jungen Leuten den Anteil an meiner Arbeit fühle. Beschämt, weil ich das Gefühl habe, dass man heute noch intensiver, noch leidenschaftlicher an einem Aufbau des gegenseitigen Vertrauens mitwirken müsste und doch erfreut im Zusammenhang mit der kommenden Generation zu stehen, der die eigentliche Aufgabe zufällt, den Schutz des Zusammenbruchs abzuräumen den wir ihr hinterlassen haben. Ein Kleines stimmt nicht in dem Aufsatz, nämlich dass Arnold Zweig mein Bruder ist. Wir sind kaum verwandt, stehen aber in guter Gemeinschaft zusammen. Doch dieses Detail ist unwesentlich gegenüber Ihrem so warmen und herzlichen Erfassen, das mich wirklich gerührt und beglückt hat.

Mit dem herzlichsten Dank und in aufrichtiger
Gesinnung, Ihr

Stefan Zweig

kad osetim da se mladi ljudi interesuju za moje stvaranje. Postiđen, jer osećam da bi danas još intenzivnije, još strastvenije trebalo učestvovati u izgradnji međusobnog poverenja, a ipak radostan što sam povezan s generacijom koja dolazi i kojoj u punoj meri pripada dužnost da raskrči ruševine sloma koje smo joj mi ostavili. Jedna sitnica u Vašem članku nije tačna, a to je da je Arnold Zweig moj brat. Mi jedva da smo u srodstvu, ali između nas postoji prisno drugarstvo. No taj detalj je beznačajan u poređenju s Vašim toliko toplim i srdačnim razumevanjem, koje me je zaista dirnulo i usrećilo.

S najsrdačnijom zahvalnošću i s iskrenim osećanjima

Vaš Stefan Zweig

Ne ulazeći u ocenu vrednosti i trajnosti Zweigovog literarnog doprinosa⁵, koja je danas kontraverzalna, ni u istraživanje faktora koji su usloveli njegovu nekadašnju svetsku slavu, izvanredno širok i snažaj uticaj, — ja sam ovom prilikom i na ovom mestu samo hteo da evociram uspomene na ovog neobičnog pisca i čoveka, na jednog od idola naše adolescencije kome svakako treba da budemo na mnogočemu blagodarni. Na intenzivnijem prilaženju pitanjima čovekove sudbine i ličnosti, na boljem poznavanju i razumevanju nekih ključnih istorijskih neimara i događaja, na podsticaju da se još više interesujemo za savremene pravce dubinske psihologije. Ali što je važnije, vrednije, presudnije i trajnije — na idejnom uticaju koji je jačao i potvrđivao naš stav revolta protiv filistarske učmalosti i buržoaskog nazadnjaštva, protiv uskogrudnih i šovinističkih tendencija, a za jedno široko, univerzalno sporazumevanje među ljudima raznih puti, jezika i pogleda na svet.

Stefan Zweig je svojim delom, svojim stavovima i idejama obogatio našu mladost i ostavio trajan trag u sazrevanju našeg shvaćanja sveta i života. Zato mu zahvaljujemo i zato ga pozdravljamo. Zbog svoje bolećivo osetljive prirode i, pored brojnih prijatelja, intimne izolovanosti, za kataklizmu rata nedovoljno izoštrene i otporne političke orijentacije, obeshrabren i uticajima iz sfere svog porodičnog života i ometanog stvaralaštva, Zweig nije imao snage da kao jedan drugi veliki izbeglica nemačke kulture, kao njegov prijatelj i poštovalac Thomas Mann, učini presudni korak „iz zaštićene pozadine na otvoreni front”⁶ i uključi se u neposrednu, aktivnu borbu slobodarskog tabora na barikadama na kojima se rešavala sudbina jednog odlučujućeg svetskog rata. Zato ga pozdravljamo, ali i ža-

⁵ Kod nas su o Zweigu poslednjih godina pisali M. Mojašević, (Brazda, 1950, 3, 213—255), A. Tišma (pogovor zbirci „Novele”, izd. Matice Srpske, Novi Sad, 1951) i drugi, obično u okviru izdanja Zweigovih prevoda.

⁶ Članak pod ovim naslovom (a pod pseudonimom Leon Bornik) posvećen Mannovoj političkoj aktivaciji, objavio sam pre rata u zagrebačkom levičarskom časopisu „Književnik”.

limo za njim kao za *pobedenim* Evropejcem koji je pre vremena napustio arenu i nije dočekao „svanuće”, jer je bio „suviše nestrpljiv”. Da je ustrajao i dočekao kraj ratnih događaja, ubrzo bi uvideo svu nesigurnost i sve suprotnosti tog „svanuća”. Ali upravo u tom nastavku ratovanja — i pored toga što su umukli topovi — u kojem se s nesmanjenom opasnosti i žestinom vodi rat protiv pretnji jednog ponovnog, ali zaista i „poslednjeg” rata, na velikom gradilištu trajnog izmirenja u porodici naroda, koje se može ostvariti samo poverenjem i boljim međusobnim poznavanjem i razumevanjem, elegantni građanski Erazmo našeg doba, makar već i sede kose, bio bi sigurno potreban i koristan, dobrodošao i cenjen učesnik.

KONSULOV ODLAZAK

(Odlomak iz „Travničke hronike”)

Tako se u Francuskom konsulatu mirno spremaju na odlazak. Ipak, jedno se pitanje postavlja i pred Davila. To je pitanje novca. Nešto uštedevine, što su imali, Davil je još ranije otpremio u Francusku. Sad već mesecima ne stižu plate. Sarajevski Jevreji, koji su radili sa Fresineom i često davali pozajmice i Konsulatu, sad su nepoverljivi. Davna ima uštedenog novca, ali on ostaje u neodređenoj ulozi i u punoj neizvesnosti ovde u Travniku; ne bi bilo pravo lišavati ga onoga što ima i tražiti da pozajmljuje državi, i to na nesigurno.

Oba tumača, i Davna i Rafo Atijas, znali su dobro položaj u kome se nalazio Davil. I dok se on tako mučio i premišljao na koju stranu da se obrati, došao je jednog dana stari Salomon Atijas, Rafin stric, najugledniji od braće i glava celog mnogobrojnog plemena travničkih Atijasa.

Nizak, pregojen i krivonog, u masnoj anteriji, sa glavom bez vrata, postavljenom neposredno među uska ramena, on ima velike, ispupčene oči kao kod ljudi koji pate od srčane mane. Sav je znojan i zadihan od toplog majskog dana i nenaviklog hoda uz strminu. Zatvorio je bojažljivo vrata za sobom i dahćući pao na stolicu. Od njega udara zadah belog luka i neštavljenih koža. Na kolenima drži stisnute crne, maljave pesnice a na svakoj dlaci blešti sitna kap znoja.

Izmenjali su nekoliko puta pozdrave i vraćali se na iste beznačajne izraze učtivosti. Niti je Davil hteo da prizna da sa porodicom zauvek napušta Travnik, niti je zadihani i teški gazda Salomon mogao da kaže zbog čega je došao. Najposle, ipak Jevrejin otpoče onim hrapavim i grlenim glasom, koji je Davila uvek podsećao na Španiju, da uverava kako on razume neočekivane promene i velike potrebe država i državnih ljudi, kako su vremena teška za sve pa i za čoveka trgovca koji samo svoj posao gleda i — najposle, eto, najposle — ako gospodinu konsulu ne bi na vreme

stigli državni novci, a put je put, i službena potreba ne može da čeka, tu je eto on, Salomon Atijas, uvek na službi Francuskom carskom... to jest kraljevskom konsulatu i gospodinu konsulu lično, i na raspoloženju sa ono malo što ima i što može.

Davil, koji je najpre pomislio da je Atijas došao da od njega nešto traži ili moli, bio je iznenađen i dirnut. Od uzbuđenja glas mu je bio nejednak. Lični mišići, između usta i podbratka, tamo gde je njegova rumena koža počinjala da vene i da se bora i optušta, zaigraše приметно.

Nastade zbunjeno nutkanje i zahvaljivanje. Najposle se spoznao da će Atijas pozajmiti Konsulatu, na menicu, 25 carskih dukata.

Salomonove buljave, krupne oči bile su vlažne, što im je davalo neobičan sjaj i pored žućkaste i zakrvavljene beonjače. I u Davilovim očima sjale su suze uzbuđenja, koje ga tih dana nije napuštalo. Sad su razgovarali lakše i slobodnije.

Davil je tražio birane reči da bi iskazao svoju zahvalnost. Govorio je o svojoj simpatiji i svom razumevanju za Jevreje, o čovečnosti i potrebi da se ljudi, bez razlike, shvataju i pomazu. Držao se opštih i neodređenih izraza, jer nije mogao da govori više o Napoleonu, čije je ime imalo za Jevreje veliku privlačnu snagu i naročito značenje, a još je manje smeo da pomene jasno i određeno svoju novu vladu i novoga vladaoča po imenu. Salomon ga je gledao svojim krupnim očima i jednako se znojio i teško disao; kao da mu je i samom sve to jasno i teško, isto toliko i teže nego Davilu, kao da razume i shvata potpuno kakva su muka i kakva opasnost svi ti carevi i kraljevi, veziri i ministri, čiji odlasci i dolasci ne zavise nimalo od nas, ali nas ipak dižu ili satiru, nas i naše porodice i sve što jesmo i što imamo; kao da je uopšte nesrećan što je morao da napusti svoju mračnu magazu i gomile koža i da se ispne na ovo uzvišeno i sunčano mesto i da sedi sa gospodom, na nenaviklim stolicama u raskošnim prostorijama.

Obradovan što je pitanje novca za put rešeno tako neočekivano lako i da bi celom razgovoru dao bar malo veseliji ton, Davil je rekao napola u šali:

— Zahvalan sam vam, i neću nikad zaboraviti da ste pored vaših briga stigli i da mislite na sudbinu predstavnika Francuske. I da vam pravo kažem, ja vam se divim da ste, posle svega što se ovde dešavalo, posle svih globa koje ste platili, u mogućnosti da ma kome ma šta pozajmite. Jer, vezir se hvalio da vam je do dna ispraznio blagajne.

Pri pomenu progona i globa koje su Jevreji imali da podnesu od Ali-paše, Salomonove oči dobiše ukočen i brižan, životinjski tužan izraz.

— Mnogo nas je to koštalo i mnogo nam je uzelo, i zaista je do dna iscrplo naša čekmedžeta, ali vama mogu da kažem i vi treba da znate...

Tu Salomon pogleda zbunjeno u svoje znojne ruke na koljenima i posle kraćeg ćutanja nastavi nekim drugim, tanjim glasom, izmenjeno, kao da govori odjednom sa drugog kraja:

— Da, uplašilo nas je i koštalo mnogo. Jeste. I vezir je zaista oštar, oštar i težak gospodin. Ali on jedanput ima posla sa Jevrejima, a mi smo preturili desetine i desetine vezira. Veziri se menjaju i odlaze. (Istina, svaki ponešto odnese.) Odlaze veziri, zaboravljaju šta su radili i kako su postupali, dolaze novi i svaki počinje iznova. A mi ostajemo, pamtimo, beležimo sve što smo podneli, kako smo se branili i spasavali i — predajemo od oca na sina ta skupo plaćena iskustva. Eto, zato naša čekmedžeta imaju dva dna. Do jednoga dopre vezirova ruka i isprazni sve, ali ispod toga ostane uvek nešto za nas i našu decu, da se spase duša, da se pomogne svoj i prijatelj u nevolji.

Tu Salomon pogleda pravo u Davila ne više svojim komično-bojažljivim i tužnim očima, nego nekim novim pravim i hrabrim pogledom.

Davil se nasmeja srdačno.

— Ah, to je dobro. To mi se dopada. A vezir je smatrao da je neobično lukav i vešt.

Salomon ga prekide odmah tišim glasom, kao da je hteo i njemu da nametne niži ton.

— Ne, neću da kažem da nije. O da, to su vešta i mudra gospoda. Samo, znate kako je, gospoda su mudra; silni ljudi, kao zmajevi su naša gospoda, ali gospoda ratuju, gospoda se sudaraju, troše. Jer, znate kako kod nas kažu, gospodstvo je kao veliki vetar, kreće se, kida i osipa. A mi mirujemo i radimo. stičemo. I zato u nas duže traje i uvek se nađe.

— Ah, to je dobro, to je dobro, — potvrđivao je Davil glavom, jednako se smejući i hrabreći Salomona da nastavi.

Ali upravo zbog toga smeha Jevrejin odjednom zastade i pogleda malo bolje konsulu u lice, opet onim svojim prvim, brižnim i bojažljivim pogledom. Poboja se da nije preterao i rekao što ne treba. I sam je uviđao da to što je govorio nije bilo ono što je želeo da kaže. On sam nije znao što bi to trebalo da bude. Samo ga je nešto teralo da govori, da se požali, pohvali, objasni, kao čovek kome je data jedinstvena prilika, svega nekoliko dragocenih minuta, za važnu i hitnu poruku. Kad je već napustio svoju magaz, ispeo se strminom kojom inače nikad ne ide i seo u ovu svetlu sobu, u lepotu i čistoću na koje nije navikao, izgledalo mu je kao važno i dragoceno što može da razgovora sa ovim strancem, koji kroz nekoliko dana napušta ovu varoš, i to da razgovara kako možda nikad ni s kim više neće moći ni smeti da govori.

Zaboravljajući svoje prvobitno snebivanje i tešku nelagodnost, sve je jače osećao potrebu da ovome strancu kaže još nešto, o sebi i svojim, nešto hitno i tajno, iz ove travničke rupčage, iz vlažne magaze, gde se živi teško, bez časti i pravde, bez lepote i reda. bez suda i svedoka, kao poruku upućenu ni sam ne zna kome, tamo

nekom boljem, urednijem i prosvećenijem svetu u koji se konsul vraća. Jedanput da kaže nešto što nije samo lukavstvo i oprez, što nema veze sa sticanjem i štednjom, sa svakodnevnim računom i cenjkanjem, nego naprotiv sa davanjem i rasipanjem, sa bolnom i velikodušnom gordošću i iskrenošću.

Ali upravo ta silna želja, koja je odjednom na njega naišla, da saopšti i dostavi dalje nešto opšte i krupno o svome postojanju u životu i o mukama svih travničkih Atijasa oduvek, sprečavala ga je da nađe pravi način i potrebne reči koje bi kratko a dostojno izrazile to što njega sada guši i nateruje mu krv u glavu. Zato je govorio zamuckujući, ne ono što ga je svega ispunjavalo i što je toliko želeo da izrazi — kako se bore i kako uspevaju da sačuvaju nevidljivu snagu i dostojanstvo — nego samo iskidane reči koje su mu dolazile na jezik.

— Eto... tako se održavamo i tako imamo, i ne žalimo... za prijatelje, za pravdu, za dobrotu koja nam se ukazuje. Jer mi... jer i mi...

Tu mu se naglo ovlažiše oči i prekide glas. Od zabune ustade. Diže se i Davil, dirnut neodređenim ganućem i prijateljstvom, i pruži mu ruku. Salomon prihvati živo tu ruku nenaviklim, nespretnim pokretom i promuca još nekoliko reči kojima je molio da ih ne zaboravi i da kaže tamo gde može i kome treba, da oni ovde žive, da se muče i mukama iskupljuju. To su bile samo nejasne i nepovezane reči koje su se mešale sa Davilovim izrazima zahvalnosti.

Nikad neće moći biti kazano šta je to što guši Salomona Atijasa u ovom trenutku, što mu nateruje suze na oči i uzbudenu drhtavicu u celo telo. Kad bi umeo, kad bi mogao uopšte da govori, on bi rekao otprilike ovo:

„Gospodine, vi ste preko sedam godina bili ovde među nama i za to vreme vi ste nama Jevrejima ukazivali pažnju kakvu nikad nismo doživeli ni od Turaka ni od stranaca. Prizivali ste nas kao ljude, ne izdvajajući nas od ostalih. Možda vi ni sami ne znate koliko ste nam dobrotu time ukazali. Sad, vi odlazite. Vaš car je bio prisiljen da se povuče pred nadmoćnim neprijateljima. U vašoj zemlji se dešavaju mučne stvari i velike promene. Ali vaša je zemlja plemenita i moćna i sve joj se mora na dobro okrenuti. I vi ćete naći svoj put u svome zavičaju. Za žaljenje smo mi koji ostajemo ovde, ova šaka travničkih Jevreja sefarda od koje su dve trećine Atijasi, jer vi ste bili za nas kao malo svetlosti očima. Vi ste videli život koji provodimo, i učinili nam svako dobro koje čovek čoveku može da učini. A ko dobro čini, od njega svak još više dobra očekuje. Zato se usuđujemo da vas zamolimo još i ovo: da budete naš svedok na Zapadu sa koga smo i mi došli i koji bi trebalo da zna šta se od nas učinilo. Jer, čini mi se, kad bismo znali da neko zna i priznaje da mi nismo ono što izgledamo ni onakvi kako živimo, lakše bi nam bilo sve što moramo da snosimo.

Pre više od tri stotine godina digao nas je iz naše otadžbine, jedinstvene Andaluzije, strašni, bezumni, bratoubilački vihor, koji i danas ne možemo da shvatimo, i koji ni do danas nije sebe shvatio, razbacao nas svuda po svetu i načinio od nas prosjake kojima ni zlato ne pomaže. Nas je, evo, bacio na Istok, a život na Istoku nije za nas lak ni blagosloven, i što čovek dalje ide i bliže se primiče sunčevom rođaju, sve je gore, jer je zemlja sve mlađa i sirovija, a ljudi su od zemlje. I naša je muka u tome što nit' smo mogli da potpuno zavolimo ovu zemlju, kojoj dugujemo što nas je primila i dala nam utočišta, nit' smo mogli da zamrzimo onu koja nas je nepravedno oterala i prognala kao nedostojne sinove. Ne znamo je li nam teže što smo ovde ili što nismo tamo. Ma gde bili izvan Španije, mi bismo patili, jer bismo dve otadžbine imali uvek, to znam, ali ovde nas je život suviše pritisnuo i unizio. Znam da smo odavno izmjenjeni, ne pamtimo više ni kakvi smo bili, ali se sećamo da smo bili drukčiji. Davno smo krenuti i teško smo putovali i nesrećno smo pali i zaustavili se na ovom mestu, i zato nismo više ni senka onoga što smo bili. Kao prah sa voćke koja ide od ruke do ruke, sa čoveka spadne prvo ono što je najfinije na njemu. Zato smo i mi ovakvi. Ali vi nas znate, nas i naš život, ako se ovo sme životom zvati. Živimo između Turaka i raje, bedne raje i grozних Turaka. Odsečeni potpuno od svojih i bliskih, staramo se da čuvamo sve što je špansko, pesme i jela i običaje, ali osećamo kako se sve u nama menja, kvvari i zaboravlja. Pamtimo jezik naše zemlje, onakav kakav smo poneli pre tri veka i kakav se više ni tamo ne govori, a smešno natucamo jezik raje sa kojom patimo i Turaka koji nad nama vladaju. Tako da nije možda dalek dan kad ćemo čisto i ljudski moći da se izrazimo samo u molitvi kojoj zapravo i ne treba reći. Ovako usamljeni i malobrojni, ženimo se između sebe i vidimo da nam krv tanča i bleđi. Savijamo se i sklanjamo pred svakim, zlopatimo se i dovijamo, što se kaže: na ledu vatru ložimo, radimo, stičemo, štedimo, i to ne samo za sebe i svoju decu nego za sve one koji su jači i drskiji od nas i udaraju nam na život, na obraz, i na kesu. Tako smo sačuvali veru zbog koje smo morali da napustimo svoju lepu zemlju, ali izgubili smo gotovo sve ostalo. Na sreću, i na našu muku, nismo izgubili iz sećanja ni sliku te naše drage zemlje, onakve kakva je nekad bila, pre nego nas je maćehinski oterala; isto kao što nikad neće ugasnuti u nama želja za boljim svetom, svetom reda i čovečnosti u kom se pravo ide, mirno gleda i otvoreno govori. Toga ne možemo da se oslobodimo kao ni osećanja da, pored svega, takvom svetu pripadamo, iako, prognani i nesrećni, u protivnom živimo.

To bismo, eto, hteli da se zna *tamo*. Da naše ime ne uquine i u tom svetlijem i višem svetu koji se stalno zamračuje i ruši, stalno pomera i menja, ali nikad ne propada i uvek negde i za nekoga postoji, da taj svet zna da ga u duši nosimo, da mu i ovde na svoj način služimo, i da se osećamo jedno sa njim, iako smo zauvek i beznadno rastavljeni od njega.

I to nije sujeta ni prazna želja, nego stvarna potreba i iskrena molba.”

To bi, otprilike, bilo ono što bi Salomon Atijas kazao u ovom trenutku kad se francuski konsul sprema da zauvek napusti Travnik i kad mu Salomon daje teško uštedene dukate da bi mogao da putuje. To ili nešto slično bi rekao. Ali sve to nije uopšte bilo potpuno jasno i određeno u njegovoj svesti, a još manje dozrelo do izraza, nego je ležalo u njemu, živo i teško, ali neizrečeno i neizražljivo. A ko u životu uspeva da izrazi svoja najbolja osećanja i najbolje želje? Niko; gotovo niko. Pa kako da ih izrazi travnički trgovac kožama, španski Jevrejin, koji ne zna nijedan jezik ovoga sveta kako treba, a i kad bi ih sve znao ne bi mu ništa koristilo, jer mu ni u kolevci nisu dali da glasno plače, a kamoli u životu da slobodno i jasno govori. Ali to je uzrok i teško dokučljivi smisao njegovog zamuckivanja i drhtanja pri rastanku sa francuskim konsulom.

MARK ŠAGAL

Baal Šem pod Ajfelovom kulom

„Kamo idemo? Kakva je to epoha koja peva himne tehnici i obogotvoruje formalizam? Živela naša zabluda! Očišćenje ispaštanjem. Revolucija iz temelja, ne samo na površini. Nemojte me nazvati fantastom. Naprotiv, ja sam realist. Ja volim zemlju.”

Mark Šagal, *Moj život*

Šta bi bila *Ecole de Paris* bez mračne demonije Pabla Pikasa, bez bizarne fantastike Salvadora Dalija, i vedre apstrakcije Huana Miroa! Nisu samo Španjolci, nego i Jevreji iz mnogih delova sveta obogatili paletu Pariza: setna erotika Modiljana, Sutinovo tragično materijalizovanje egzistencije, hasidička paradoksalnost Marka Šagala. Bez njih bi Pariska škola bila siromašnija, ali bez Pariza nijedan od ovih umetnika ne bi postao ono što jeste. Tek dodirom životne građe sa duhom i svetlošću Pariza nastalo je ono volšebno paljenje koje je učinilo da materija propeva i zablista.

Lirska fantastika u Šagalovoj umetnosti mogla je da podseća na likove iz snova i mašte Odilona Redona, razlaganje stvari u Šagalovom ranom stvaralaštvu na kristalizaciju orfijskog kubizma, blistavost Šagalove palete na snagu bojâ Vijara i Bonara. Legendarna pripovedačka snaga njegove vizije na Gogenove slikane bajke sa Tahitija. Nadahnutost, prostodušnost i bezazlenost njegovih ljudskih lica na jezik carinika Rusoa.

Sve su to Šagalovi susreti sa Francuskom. U čarobnoj atmosferi Pariza, istočnojevrejski naivni slikar iz Vitebska ubrzo se preobrazio u zapadnoevropskog umetnika. Iz srednjovekovnog proročkog predanja i hasidičke produhovljenosti izrasla je ona tajanstvena likovna vizija koja je anticipirala nadrealizam u Francuskoj i u svetu. Gradić Vitebsk, neka vrsta Joknapatavhe, postao je, kao u Foknerovom delu, žiža u kojoj se susreću senke i svetlosti tog doba. Šagal sudbinu malog čoveka spaja sa osnovnim simbolima egzisten-

cije, i to je možda razlog što se ovaj umetnik oseća toliko bliskim i srodnim tajanstvenoj prostodušnosti Kafkine proze.

Reklo bi se da je Mark Šagal, taj mršavi, mali, pomalo mucavi jevrejski dečak iz jedne ruske palanke, konačno ukinuo biblijsku zabranu likovnog stvaranja, pa da su sad svi sputavani i uzdržavani likovni snovi u bojama i oblicima pokuljali iz praosnove njegovog bića.

Detinjstvo

„Jeste li kadgod na firentinskim slikama videli nekog od tih ljudi nikad ne potšišane brade, očiju smeđih a istovremeno i pepeljavih, lica od pečenog okera, izbrazdana borama? To je moj otac...”

Mark Šagal, *Moj život*

Šagalovi preci doselili su se iz Mogilevske gubernije u Vitebsk. Porodično ime bilo je Segal. Ded, predsednik jevrejske opštine, dao je sinove u šegrte: Šagalovog oca Zahara kod trgovca haringama Jahmina, a njegovog brata Susija da uči zanat kod nekog berberina.

Celog života teglio je Šagalov otac tešku burad punu haringa iz stovarišta u radnju i odašiljao robu mušterijama. Umoran, prezav i tih, vraćao bi se uveče kući i često bi zaspao još za stolom. Samo retko, o Sabatu ili o praznicima, probilo bi se nešto od njegove urođene i ljubazne srdačnosti. Tad bi svom sinu govorio očinski škrte i poučne reči. Očev lik pratio je Marka Šagala kao simbol napora telesnog rada, i neprestano iskrsava u njegovim kompozicijama. Njegova majka, Fejga-Ita, punačka, krepka, govornjiva i preduzumljiva žena, bila je starija kći ljiosnovskog mesara, koji je radio na jednom majuru nedaleko Vitebska i kod koga je mali Mark provodio letnji raspust. Možda još jače nego setna čuvstvenost i ojađena čutljivost očeva uticala je na njega majka, žena snažnih osećanja i brižnog staranja, rodilja devetoro dece, od kojih je on bio najstariji. I ona sama će se individualno i nadindividualno kao majka, kao verenica, kao anđeo ili kao zaštitnica-noć pojavljivati u njegovom delu.

U dedinoj mesarnici gledao je krotke životinje kako žive i umiru: petla, magarca, kravu i konja. I njih se on docnije seća u svojim slikama.

Mark se rodio 7. jula 1887. u provincijskom gradiću Vitebsku. Njegov otac pretvorio je prezime Segal u Šagal, bliže slovenskom jezičkom osećanju. Mi poznajemo taj gradić sa šareno obojenim brvnarama, bednim drvenim šupama, sa crkvama lukovičastih tornjića, sa sinagogama i bogomoljama, koje je dečak posećivao i u kojima je naučio osnove mistične mudrosti hasidizma. Od oko 50.000 stanovnika tog gradića polovina su bili Jevreji. Ovde im je bilo

dopušteno da se nastane — doduše po strogim propisima ruske vlade. Ovde su mogli da se zatvore u sopstvenu učeurenost, sa srednjovekovnim predstavama jedne talmudističke kozmogonije i naivnim zanosima duboke pobožnosti i čudnovatim snovima hasida.

Mark isprva posećuje jevrejsku osnovnu školu; svojim dečaćkim glasom prati kantora. U školi i u porodici govorilo se jidiš, ali ulica je dečaka naučila ruskom jeziku, koji mu je otvorio širi pogled u svet. On je bio prvi u porodici koji je posle jevrejske smeo da pohađa gradsku školu. Učio je slabo i s naporom. Samo u jednom predmetu nailazio je na priznanje: u crtanju.

Mark je odrastao u jednoj sferi doživljavanja u kojoj je likovno prikazivanje Boga i čoveka bilo zabranjeno. Jevrejska vera, lišena sveg likovnog, odupirala se kako materijalizaciji božanstvenno-spiritualnog u slici tako i obogotvorenju zemaljskog ovekovečenjem i fiksiranjem prolaznog. Put ka umetnosti bio je za njega istovremeno i prodor u jedan zabranjeni i zatvoreni svet saznanja: „Moj stric se plaši da mi pruži ruku. Kažu da sam slikar. Kad bih ga naslikao? Bog to ne dopušta. Greh.” (Šagal, *Moj život*.) Otud su Sagalove slike, od prvih pokušaja, prožete plašljivim znanjem da njima otkriva nešto tajanstveno i zabranjeno; svaka stvar, svako lice i svaka životinja delić su tog tabua. Doduše, zabrana likovnog prikazivanja više nije onako stroga, i od dagerotipije do loših litografija cara prodire čovekova slika sad u staništa izolacije. Pa ipak, Sagalovo slikarstvo ima svoj koren u legendi jevrejstva pretvorenoj u sliku, koja predstavlja tradiciju i njeno savlađivanje u isti mah.

Snaga i spremnost jedne majke bile su potrebne da bi se strah i predrasuda pobedili i popustilo skoro nagoni skoro jakoj želji sinovljevoj da ga, umesto na zanat, puste da uči gotovo nerazumljivu i tuđu suštinu umetnosti.

U ateljeu jevrejskog slikara Jehude Pena, koji je završio Akademiju u Petrogradu i nastanio se u Vitebsku, naučio je Mark da crta po gipsanim modelima i da slika predele na ivici gradića.

Kroz konvencionalnu koru ovih ranih školskih slika već se nazire osoben antinaturalistički stav i u crtežu i u bojenju. Dabogme, ova mladalačka dela pokazuju sve slabosti počinjanja i učenja, i mi danas možda tek retrospektivno, u svetlosti poznavanja docnijeg dela, možemo uočiti Šagalov rukopis. Pa ipak, nama se čini da je njegova težnja već tada — mada nesvesno — bila usmerena na to da predmete ne preslika, nego da nađe njihov simbol. Tako je on zabranu preslikavanja prekršio i pobedio u isti mah.

Rano je nikla u njemu misao da mora napustiti roditeljsku kuću, gde je bio sklonjen i zbrinut, pa da potraži ono teško, ono tuđe što je čekalo na njega.

Sa svojim prijateljem Viktorom Meklerom napustio je 1906-1907. voljenu teskobu Vitebska i otišao u Petrograd. U prvo vreme radio je kao retušer kod nekog fotografa, docnije kao firmopisac. Za jednog siromašnog Jevrejina nije bilo lako da dobije

dozvolu boravka u prestonici. Pošto mu školsko obrazovanje nije bilo dovoljno, vrata Umetničke akademije ostala su zatvorena za njega. Neko vreme učio je u slabo vođenoj umetničkoj školi koju je izdržavalo Carsko društvo za podupiranje umetnosti; nekoliko meseci u privatnoj školi Sajdenberga. Poznajemo ga sa autoportreta koji je naslikao 1908. godine. Ova krupnim potezima, u jakim kontrastima svetlo-tamnog rađena slika svoga Ja, kako je želeo sebe da vidi, jasno pokazuje izbornu srodstvo sa Gogenom. Ispitivačkim pogledima posmatra mladi slikar sebe u ogledalu, desna ruka drži malu crvenu masku ispod lica, koje i samo pokazuje masku svesnog ponosa, iza koje se krije smerna blagost Ahasvera iz Vitebska, kog svet privlači i plaši u isti mah.

Posredovanjem već rano nađenog mecene, poslanika Dume M. M. Vinavera, kod koga izvesno vreme stanuje i u čijem prijateljskom krugu stiče poznanstvo intelektualaca, dospeva u školu Leona Baksta, gde studira do leta 1910.

Bakst je pripadao grupi „Mir iskustva” (Svet umetnosti), koja je starorusku tradiciju spajala sa elementima literarnog simbolizma i dekorativnog šarenila „Jugendstila”. Proslavio se saradnjom sa osnivačem modernog ruskog baleta, Đagilevom. Bakst je na svoje učenike prenosio suvremene tendencije i oslobađao ih akademskih konvencija. Među slike koje je Šagal radio u ovom, za njega važnom, razdoblju spada „Mrtvac” (mada slikana u Vitebsku). Tu vidimo zaokret ka izrazitom simbolizmu, kako ga je Bakst učio. Duhovnom sagledanju kakvo je svojstveno Šagalu ovaj tmurni ulični prizor smrti već daje nešto od one čarobnjačke dubine koja se nalazi s onu stranu Bakstove škole.

Ova naivno zamišljena kompozicija jedne ulice na kojoj mrtvac leži dijagonalno ispružen, uokviren sa šest zapaljenih sveća, nije žanr-slika i ne prikazuje prizor spoljne stvarnosti. To što je Šagal naslikao bilo je pre parabola o ljudskoj egzistenciji: dok na desnoj strani slike, između mrkih pročelja kuća, bosa žena u beloj suknji i kao maslina zelenoj bluzi više uzdignutih ruku, istovremeno na suprotnoj strani slike, na krovu obućareve kuće, jedan čovek gudi svoju pesmu. Između ova dva lika živih i iza mrtvacu, čistač ulice pod žuto-zeleno isprskanim nebom mete pločnik, netaknut zbivanjem. Ekspresivnost priče — krik što ga ova slika simboliše — podseća možda na Munhovu priliku koja više u strahu, ali ono snovidajno-nagonsko kod Šagala ima svoj koren u drukčijem tlu, koje se nalazi između skrušenosti ruskog sela i hasidističke legende.

Na pragu

„Zatekao sam kuću punu ozbiljnih ljudi i žena, čije su crne mase zastirale dnevnu svetlost. Graja, šaputanje; odjednom prodiran krik novorođenčeta.

Mama, polugola, leži u postelji, bleđa, nežnoružičasta. Moj najmlađi brat došao je na svet..."

Mark Šagal, *Moj život*

Duboko uzbuđen zorom života, morao je preko ponora probudene mladosti da da neko ime ljubavi; ime koje je otad nosila strast trenutka i postojana širina horizonta glasilo je Bela Rozenfeld, ćerka imućnog juvelira, pokretačica snova i vodilja ka jednom senziбилnom kompleksnijem interesovanju.

Onog leta kada su sreli (1909) izradio je sliku „Moja verenica sa crnim rukavicama”. U pripijenoj svetloj haljini sa okovratnikom Pjeroa, podbočivši ruke, gleda ona ispod senki trepavica a pogled joj izražava samosvesnu razboritost.

Umetnikova mašta prodire kroz gornji sloj posmatranog sveta. U njemu raste potreba da iza vidljive zavese otkriva tajnu i čudo života. Najbolje slike iz poslednjih petrogradskih meseca predstavljaju tamne i noćne kompozicije. U toj fazi, iracionalnom je još potrebna logična potpora mraka koji sve obavija. Jedna slika ovog perioda, slika koja mnogo štošta razjašnjava, zvala se: Rođenje. Naga majka koja krvari pod crvenim baldahinom. Iza nje svečano uspravljena babica sa novorođenčetom u rukama. Ispod zavese šćućurio se otac, zaprepašćen porođajnim bolovima što ih gleda. Na desnoj polovini slike, u žutom svetlosnom krugu petrolejke, grupa muškaraca izrazite mimike. Uveli su kravu u odaju. Je li to poređenje, parabola drugog jednog rođenja deteta Hristosa u jaslina? Jedan od tih ljudi daje znak ostalima da učute, i sa ulice, kroz mračni prozorski krst gleda lice nekog starca. To nije žanr-slika, mada priča jedan događaj: „Rođenje” kao posledica susreta polova u godini sopstvene ljubavne veze, rođenje kao patnja i iščekivanje, kao stvaralački akt egzistencije.

U to vreme nastaju skice i slike koje se docnije, prerađene ili preslikane, ubrajaju u zrela dela majstorova. U njih spadaju „Svadba” i „Trgovac stokom”. Svuda se već spaja oblik i simbolika u suštinsko jedinstvo. Pun slutnje bliži se onaj susret personalističkog postojanja i magijske pozadine života koji će biti presudan za Šagalovo delo.

Ukoliko se danas još može sa sigurnošću utvrditi, Šagal je neka svoja dela prvi put izložio 1909. u salonu Saveza mladeži u Petrogradu. Među njima „Rođenje” i „Moja verenica sa crnim rukavicama”. Visile su na mračnom zidu u poslednjoj prostoriji izložbe, i umetnik je sačuvao muklo sećanje na nezadovoljstvo koje je svakako delio sa mnogim drugim mladim umetnicima.

Bila je data unutarnja potreba da pođe u svet, tj. za Šagala — u Pariz. Njegov očinski prijatelj i poltrovitelj Vinaver omogućio mu je četvorogodišnju stipendiju. U pozno leto 1910. stigao je mladi umetnik sa malo stvari i sa teškim prtljagom iščekivanja na *Gare du Nord* u Parizu.

Naivnost i majstorstvo

„Čini mi se da sam daleko od zavičaja bio njemu bliži nego mnogi drugi koji su tamo živeli...”

Mark Šagal, *Moj život*

Mnogi su, poput gospodina Tanhojzera na Venerin breg, došli u Pariz samo u kratku posetu a ostali do kraja života. Tako se donekle dogodilo i Šagalu. Vraćanja u zavičaj i putovanja u Rusiju i u druge krajeve sveta, ma koliko važna, ostajala su tek stanice na životnom kružnom putovanju u Pariz. Tu je on otkrio revoluciju svetlosti: „Pejzaži, figure Sezana, Manea, Monea, Seraa, Renoara, van-Goga, favizam Matisov i toliki drugi zapanjili su me. Privlačili me kao prirodna pojava...” (Šagal, „*Quelques impressions sur la peinture française*, Njujork 1944-1945). Čudnu parisku svetlost koja preobražava ljude i stvari Šagal naziva: *lumière liberté*. To je svetlost umetnosti i života u isti mah: svetlost čiste boje, usplamtelih boja van-Goga i fovista, svetlost jednog novog osećanja nezavisnosti, samouverenosti koja je bila dovoljno jaka da stare predstave i pojmove o lepom preuredi u bleštavoj i disonantnoj lestvici boja Pariza.

Škole i akademije koje je Šagal pohađao, *La Palette*, gde su podučavali Le Fokonije i Segonzak, kao i *La grande Chaumière*, ostavile su tako malo utisaka u mladom umetniku da ih je u svojim uspomenama gotovo i zaboravio. Ono što je njega uzbudilo, bio je susret sa delima revolucionarnih slikara XX veka. Van-Goga je Šagal poznavao već u Rusiji, pa ipak je van-Gogovo delo tek u svetlosti Pariza dobilo pun značaj. Sve ono intenzivno, u duši ukorenjeno, silno sugestivno, onu žarku ljubav prema živom stvorenju i glorijsku patnju doneo je Šagal u svojoj duši sa sobom, a ista raspoloženja oblikovana u drukčijem duhu, našao je opet kod van-Goga. Na jednoj ranoj, u Parizu rađenoj slici, „Sabat”, ta srodnost postaje više nego jasna. Ne tematski i spoljnom analogijom, nego po nečem dublje zajedničkom uočljiva. „Noćni lokal” van-Goga odražava onu usamljenost i izgubljenost u prostoru koju je i Šagal u svom „Sabatu” oblikovao kao psihički doživljaj.

Šagalova prva pariska faza sva je u znaku fovizma. Njegov „Enterijer” (Atelje 1910) ispoljava snagu čistog kolorita, njegovi pejzaži su simbol: elementarnog, njegovi likovi, pre svega naga tela (Crveni akt 1911), ispunjeni su životnim intenzitetom, silnom, čulnom snagom boje.

Na široke plohe Gogena i na kolorističke ekstaze fovista nadovezuju se traženja i rešenja obrade površine. Dakako, ovaj analitički proces samo je u spoljnom smislu tekao naporedo sa kubistima. Konstruktivističko razlaganje moglo je za Šagala da bude samo sredstvo a nikako cilj. Odgovaralo mu je kao zaodevanje ruhom vremena. Ali sve što je vidljivo ostajalo je kao zaklon za stvarnost koja se iza njega krije a jedino se dušom može shvatiti.

U dodiru sa Robertom i Sonjom Delone, Alberom Glezom, de la Freneom, Andre Lotom, Fernanom Ležeom i drugim umetnicima upoznao je Šagal suvremene ideje o umetnosti, koje su svom silinom potekle u njegovo prijemljivo i spremno srce. Ali intimno je sačuvao svoju staru ljubav. Bila je nedotakljiva, totemistički uklopljena u magijski krug jednog srednjovekovnog rezervata. Jasna, oslobodilačka svetlost Pariza prodrila je unutra poput rentgenovog zraka i Šagalov svet učinila samo još tajanstvenijim.

Jedna rana slika iz ovog razdoblja, koja pokazuje mešavinu slovensko-jevrejskih sećanja iz zavičaja sa umetničkim prosedeima Pariza, jeste „Svadba” (1910-1911). Na širokoj, šarenoj pozornici seoske ulice u Vitebsku kreće se ekstatično šarena povorka. U sredini mlada sa dugim belim velom i mladoženja u ljubičastom kaftanu i sa crnim šeširom na glavi. Dinamični muzikanti što se kreću pred njima i dostojanstveni svatovi što nailaze iza mlade i mladoženje predstavljaju figurine jevrejskog folkloru. U kubično raspoređenom koloritu stopio se svet jevrejske simbolike sa izdiferenciranim instrumentacijom jednog ekspresivnog kubizma: naivno i svesno, bleštavo i savršeno kao „Žar ptica” Stravinskog, i setno-magično kao neka pripovetka Isaka Babela.

Doba vereništva i slika zaljubljenih nalazi se i sledećih godina u središtu Šagalove tematike. Tajanstveni odnos muškarca prema ženi, koji pokreće duboko zapretene snage i izaziva duševna uzbuđenja. U biblijskoj Pesmi nad pesmama već je zazvučala dvojnost božanskog i zemaljskog, u kojoj se mlada javlja kao božanska emanacija i istovremeno kao čulni predmet. I jevrejski Sabat ispoljava se u svojoj svečanosti kao nevesta: kao mistično spajanje nagona i duše. „Ovaj susret pak jeste susret transcendentnog boga sa svojom ženskom imanentnošću, susret Ketra i Šehine, boga i duše, čoveka i sveta, koji se zbiva u unutarnjoj stvarnosti svakog ljubavnog para . . .” (Erih Nojman, *Bemerkungen zu Marc Chagall*).

U zimu 1911-1912. preselio se Šagal iz *Impasse du Maine* u umetničku koloniju *Passage de Dantzig*, nazvanu „*La Ruche*”, gde je živeo i radio do svog odseljenja iz Pariza (u proleće 1914). U ovoj košnici umetnika sreo je Šagal Bleza Sandrara, i sklopio s njim izvanredno plodno prijateljstvo. Bez sumnje je Sandrar uticao na proširenje zamisli koje je Šagal sebi stvorio o svetu, i obrnuto, u Sandrarovim delima nalazimo znake i odjeke Šagalove osećajnosti.

„On spava .
On je budan
Odjednom slika
Uzima crkvu i slika crkvom
Uzima kravu i slika kravom . . .”

Ove redove napisao je Sandrar 1913. u jednoj, Šagalu posvećenju, pesmi koja je objavljena u zbirci „*Poèmes élastiques*”. Mada

je njihovo prijateljstvo docnije ohladnelo, Šagal je u duši ostao veran Sandraru, pa još i 1961, posle pesnikove smrti, napisao je Šagal: „Njegove pesme volim kao svoj rodni grad, kao svoju prošlost, kao sunčevu svetlost. Njegova duša i njegove boje leže na mojoj paleti, jadikuju i plaču...” (Šagal, *Le Figaro Littéraire*, br. 771 od 28. I 1961).

Šagal se družio sa Maksom Žakobom, Andre Salmonom, Ludvigom Rubinerom, Gijomom Apolinerom. Jedna kompozicija nazvana „Adam i Eva” nosi sledeću posvetu *Hommage à Apollinaire* i pokazuje Šagalovu povezanost sa pesnikom kubizma. Čovek i žena stoje nagi u svojoj dvojnosti kao Ja i Ti, ali donji delovi tela stopljeni su u mistično jedinstvo. Stoje u središtu kosmogonskog kruga kao ogromne skazaljke časovnika večnosti. Jedinstvo i dvojnost u isti mah. Simbol razdvajanja i težnje za spajanjem, dat uprošćenim krupnim potezima, u spiralnim pokretima kupastih preseka, u prigušenom tonalitetu crvenog, zelenog, plavog i srebrnkastobelog. I u Apolinerovim pesmama nalazimo tragove njegovog susreta sa Šagalovim likovnim svetom. Apoliner je Šagala doveo u vezu sa nemačkim umetničkim kritičarem Hervartom Valdenom, koji će postati značajan za Šagalov dalji razvoj.

Od slika ovog razdoblja da navedemo rad nastao 1911. „Posvećeno mojoj verenici”: Čovek sa glavom bika i ogrnut crvenim ogrtačem sedi podnamljen, oko ramena obavio ženu. Njene gole, kao vino crvene noge vise poput tegova. Petroleumska lampa izvrnula se pod tim orgijastičkim prizorom. Ovo otkrivanje skrivene ljubavne dinamike daleko je od svake naturalističke namere. Čovek faunova lića ne nosi karnevalsku obrazinu. Možda je on drugo Ja, životinjsko-vitalno, koje ispod ruha civilizacije pokazuje iskonsku snagu i duboko skriveno korenje egzistencije. Mogućno je da su crnačke maske i seksualni simboli afričke umetnosti uticali na Šagala. Ali i dela Pabla Pikasa mogla bi da izazovu sličnu asocijaciju. Već godinama je duh obnove iz umetnosti primitivnih delovao po pariskim ateljeima. Stoga je ovde valjda važnija od maske bika ona mešavina prilika sama koja se kod Šagala javlja u uvek novim varijacijama.

Čovek životinjske glave živi u arhaičnim praslukama Egipta kao Tot, kao Oziris. On je Minotaur helenskog mita. Franc Majer — koji je objavio veoma informativno delo o Marku Šagalu, i čijeg se izlaganja biografskih podataka mi ovde u suštini i pridržavamo — navodi jedan zanimljiv primer koji bi mogao da bude značajan za objašnjenje Šagalove ikonografije: „Jedan rabin iz XIII veka u Nemačkoj, Rabi Majer ben Baruh iz Rotenburga, zabranjivao je tumačenje druge zapovesti božje, prikazivanje ljudskih likova u sinagogama, ali je dopustio da se na njihovo mesto stave životinjske glave. U skladu s takvim stavom, u iluminacijama nekih suvremenih jevrejskih rukopisa, svi Jevreji nose ptičje glave na ramenima, za razliku od ne-Jevreja i anđela. Možda i ovo „pri-

begavanje" životinjskim glavama ima podsvesno udela u genezi Šagalovih ljudi sa životinjskim glavama."

Za Šagala, životinja nije stvorenje niže vrste. Od detinjstva je prijateljski povezan sa životinjskim svetom. Tužno je u Ljosnu posmatrao kako životinje ginu pod mesarskim nožem njegovog dede. „I ti, kravice, naga i razapeta, sanjaš na nebu. Svetlucavi nož uzdigao te je u visine..." (Šagal, *Moj život*). Petao i riba dobri su mu prijatelji, ali i magare i bik. U slikama prvih pariskih godina posećuje ga krava ili viri kroz prozor. U crtežu „Pijanica" događa se ovo. Čovekova glava napustila je njegovo telo. Okrenula se flaši koja joj leti u susret, dok se telo udaljuje. Zamisao zamenjene i od tela odvojene glave pojavljuje se na njegovim slikama u raznim varijantama. Isto tako i portretu shodna srodnost čoveka i životinje. Na slici „Ja i selo" (1911) glave čoveka i krave ravnopravno su ukomponovane u dijagonalu. Mladić zelena lica i sa cvetnom grančicom u ruci kao začaran gleda u beličasto blagi profil krave. Na površinu životinje, ispod krupnog izrazitog oka, projiciran je sićušni prizor muženja. Oba profila zasvođena su šarenim redom seoskih kuća. Jedan seljak susreće ženu. Poneke kuće pa i žena stoje naopačke. Ono gore i ono dole neizvesni su i pod pitanjem.

Povodom 1958. priredene retrospektive „Pedeset godina moderne umetnosti", koja je u okviru svetske izložbe prikazana u Brislu, uredništvo „*Quadruma*" pozvalo je niz umetničkih kritičara da odaberu po jednu sliku i da je opišu kao najlepšu i najznačajniju. Našavši se pred zadatkom da iz obilja savršenog izaberem jedno delo, a to je zadatak koji se samo subjektivno mogao rešiti, kolebao sam se između „Čilima sećanja" Paula Klea, Šagalovog „Ja i selo" i „Moi mēme" Anrija Rusoa, tog dragocenog autoportreta iz praške Narodne galerije. Mada sam se tada odlučio za Rusoa, ja bih na ovom mestu želeo da ukažem na mali esej koji je Georg Šmit napisao za „Kvadrum" u slavu Šagalove slike: „Kako je ova slika čvrsto sklopljena od dijagonalno poduprtih površina! Kako su ti vedri sitni akcenti sigurno stavljeni u veliki ritam čistih površina bojā! Kako je jednostavna, poput narodne pesme, melodija svečanog komplementarnog zvuka zeleno-crvenog i vedrije pratnje plavo-narandžastog! I kako prisno i himni slično zazvuči u takvom ritmu i u takvoj melodiji stara pesma o prijateljstvu čoveka i životinje! Zaista — ova se slika ubraja u retke i jedinstvene, neponovljive tvorevine ne samo u Šagalovom delu nego i u celokupnom slikarstvu XX veka..."

U to vreme slika Šagal jedan autoportret u kojem spaja plastične elemente svog umetničkog traženja i sve svoje misli o sebi i o svetu. To je iskaz ili slika što odgovara želji koju on gaji u pogledu svog sopstvenog lika, sebe kao umetnika u tuđini koja mu postaje zavičaj, i o novom zavičaju koji mu u krajnjoj liniji ostaje tuđ. „Autoportret sa sedam prstiju" — nazvan po broju prstiju na levoj ruci što pokazuje sliku na kojoj umetnik upravo radi. Je li pet prstiju premalo za izvođenje onog što nabrekla duša hoće da

iskaže? Ili je sedmica magijska brojka? I menora, sveti svećnjak, ima sedam krakova!

U elegantnom sakou, s ružom u rupici od kaputa, u išaranoj košulji sa ljubičastom boemskom mašnom i žutom prsniku, sedi umetnik pred slikarskim nogarima. Glava sa grguravom kosom duginih boja i lice kao maska zamišljenog izraza rastavljeni su na sastavne delove i ponovo sklopljeni prema jednom kubističkom kontrapunktnom sistemu. Krupno bademasto oko gleda u pravcu slike: „Rusiji, magarcima i ostalima” na kojoj radi. Crvena krava stoji na slemenu, sitan čovečuljak i jedno tele sišu vime. Nad mračnim nebom lebdi mlekarica sa vedricom. Odvojena od tela, jedri njena glava kroz vazduh. U većitoj pozi slikara, umetnik desnom rukom drži izvijenu paletu koja plamti od venca boja. To je očigledno trenutak utonuća i duševnog opštenja sa snovima koje slika. Nad njegovom glavom, ispisano crvenim hebrejskim slovima, čitamo ime dvostrukog vrela njegovog nadahnuća: Rusija — Pariz. Desno na oblacima lebdi rusko selo sa zelenim lukovičastim tornjem crkve. Levo, iza slikarevih leđa, otvoreni prozor pokazuje kako u mračnoj noći beličasto sija Ajfelova kula, taj simbol pariske civilizacije što se neprestano ponavlja na Šagalovim slikama — dva pola njegove egzistencije, dva predela njegove mašte.

Način slikanja menja se iskustvom i saznanjem. Od gotovo naivnog slikara postaje izvrstan poznavalac zanata. Ali duboko u sebi sačuvao je detinje snove. I tako se neprestano vraća na krug tema iz mladosti. Čak i „Trgovac stokom” (1912) što zamahuje bičem i na taljigama vozi tele na pijacu, postaje legendaran lik. Kobilica što pod izvijenim lukom jarma nailazi sporim kasom, nosi svoje ždrebe u utrobi. U jednom prizoru svakidašnjice otkriva se tajna postanka života. Seljanka koja kaska za kolima prti, kao onaj dobri pastir, mlado tele na ramenima. U prednjem planu, ispod ovog prizora, seljački par možda raspravlja o tom zbivanju. Tema materinstva sagledana rentgenskim očima magije; potresna je intenzivnost ovog odnosa čovek-životinja, ali i razbistreni ritam boje i oblika, jedinstvo kubističke kristalizacije i basnoslovnog značaja.

Godinu dana docnije nastaje slika „Materinstvo”. U cvećem ukrašenoj suknji stoji žena dižući se iznad krovova naselja, između oblaka i meseca. Levom rukom pokazuje svoju utrobu koja je postala providna. U njoj uspravno stoji dete. Simbol života. U njeno lice što gleda pravo preda se, sa strane je u profilu uklopljeno bradato lice muškarca. Je li to lik očevo? Ono ženstveno materinsko kod Šagala nije, kao kod Henrija Mura, izraslo iz arhaičnog tla arhitipa majke. Pre bi se moglo reći da je u likovnom pogledu nadahnuto uticajem vizantijsko-slovenskog područja i duševnog sveta. Šagal je u mladosti jamačno posmatrao ikone; uvek nalazimo tragove te ikonografije na njegovim slikama. Položaj majka-dete na području hrišćanstva može se, doduše, predstaviti tek posle rođenja deteta. Franc Majer stoga smatra da je dopuštena pretpostavka da je ikona

bogorodice sa slikom malog Hrista kao vladara sveta u medaljonu na grudima, poslužila slikaru Šagalu kao prauzor.

Poetska snaga i lepota ikona mogle su vizuelno da utiču na Šagalovu kompoziciju slike, ali simbolika doživljuje potpun preobražaj u njegovoj svesti.

Idealni lik žene i majke u Šagalovim očima nije netaknuta i nedotakljiva, nadzemaljska roditeljka Hristova. Žena doživljuje čudo ljubavi; telo i duša su u skladu, jer ljubav za Šagala nije prebivalište greha, nego izvor blaženstva, intenzivnost života i snova o životu. I sam Hristos doživljuje kod njega takav preobražaj: raspinjanje na krst — „Golgota” (1912), kao prva u nizu prikaza raspeća — nije monumentalna kompozicija mučenika koji je svu patnju sveta natovario na svoja pleća. U svetlošću prožetoj Šagalovoj viziji krst je rastvoren u kubično geometrijske oblike kruga; u zelenom, kosmičkom prostoru, usred nebeske aure, stoji mladić, dečak Hristos raširenih ruku. Ispod njega, levo, veći od samog Hrista, sa izrazitim pokretima i u crvenom ogrtaču, Jovan Krstitelj; desno, u zelenoj haljini posutoj zvezdama, bolom obhrvana Marija. Na obzorju brodar sa bleštavo plavim jedrom, tako plavim kao što je kristalno telo raspetoga. Nosač lestve, desno, izlazi iz okvira slike. Šagalova proročka snaga razbija tradicionalni krug legende. Mučeništvo počinje sa rođenjem, dete jedino može da bude simbol svetske ljubavi. Jer sa zemaljskim povezano je sve što Šagal oblikuje i oseća. Tako je Jovan sa uzdignutim rukama možda otac, a Marija majka iz gradića Vitebska. Jer u ulici geta i u skrušenom stavu svakidašnjice i teskobe sadržana je i nevidljiva sudbina sveta. Ona nam govori iz očiju starih Jevreja-hasida, bilo da mole, sviraju u violinu, šmrču burmut ili sa petlom obavljaju magijski obred o prazniku ispaštanja. Oni su akteri jedne duboko skrivene stvarnosti, u kojoj se još zbivaju poslednja zračenja čuda.

U Berlinu je Hervart Valden pripremao veliku izložbu Šagalovih dela u galeriji „Sturm”. Ona je postala ishodište njegove slave. Šagal je u proleće 1914. došao u Berlin, pa otud nastavio put u Vitebsk. Ubrzo posle toga zatvorio je prvi svetski rat granicu i uništio umetnikove planove.

U krajnjoj liniji nema povratka. Posle pariskih godina ozarenih svetskim duhom, rodni gradić skupio se i pretvorio u kavez. Gledano iz Pariza, mogla je teskoba i osobenost gradića da se evocira u svetlosti folklorističke legende. Maleni Vitebsk ostao je nepromenjen; ali povratnik se bio izmenio.

Šagal, međutim, nije bio bludni i ponovo nađeni sin. Ljubazno čavrljanje radoznalih tetaka i mudrost zelenobradih staraca okružili su ga. Ništa oni nisu znali o njegovom tvoračkom vesništvu. U tim godinama, između povratka i konačnog odlaska, dva su doživljaja opredelila njegovu sudbinu: ljubav prema Beli i socijalna revolucija.

Ortodokсна, silno bogata porodica njegove verenice gledala je sa oholim prezirom na proletersko poreklo mladog čoveka, koji je

sebe nazivao umetnikom — poziv lišen sigurnosti i izgleda za budućnost. Juvelirske radnje nevestine porodice besno su sjaktale. Ali brak je ipak sklopljen. Iz te bračne veze nikao je slavopoj naslikane nežnosti i žarke ljubavi:

„Ljubavni par” (naslikan 1914) u bujnom plavetnilu sna. „Rođendan” (1915), ekstaze osećanja dižu ga u visine u susret dragoj. Boje i oblici su okrilačeni: „Uzmeš kičice i istisneš boju — crveno, plavo, belo, crno. Odvlačiš me u bujicu boja. Odjednom se izdigneš sa tla i sâm se otiskuješ jednom nogom, kao da je mala soba pretesna za tebe. — Skočiš, ispružiš se celom dužinom i odlećiš do tavanice. Glava ti je obrnuta, pa okreneš moju takode. Nagingeš se iza mojih ušiju i nešto mi šapućeš. — Ja te slušam kao da ćeš zapevati pesmu za mene, tvojim mekim, dubokim glasom. Mogu čak i da čujem pevanje u tvojim očima. I oboje zajedno vinemo se na najlakši način pod tavanicu ukrašene prostorije i odletimo, držeći se za ruke...” (Bela Šagal, *Ershte bagegenish*).

Velika opijenost ljubavi ima pravu snagu nosivosti. Kao pokretana vetrom pijanstva lebdi Bela na „Šetnji” (1917-1918) visoko nad poljima zelenim kao malahit. Da je veseli mladić ne drži čvrstom rukom, odletela bi mu u lepršavoj haljini boje jorgovana na nebesa, kao oblak, kao san. Stolnjak sa utkanim cvetićima, prostrt za piknik, cveta crvenom bojom cinobera. I malena ružičasta kubistička crkva, ma koliko tiha izgledala, važna je za ravnotežu bojâ u ovoj čarobnoj igri.

„Nad gradom” (1917-1918) prikazuje let ljubavnog para nad Vitebskom. Nošeni ljubavlju, lebde oni iznad krovova svog zavijača, kubistički nadstvarna, beskrajno poetična, ritmovana legenda. Kod drugih umetnika jamačno su to anđeli ili demoni što se sa zemlje dižu da polete. Ali ovde uzleću ljudska stvorenja koja fizičke zakone i svekoliku racionalnu logiku savladaju snagom svog osećanja.

Revolucionarne godine

„I verujte mi, preobraženo radništvo biće spremno da se uzvere na vrhove kulture i umetnosti, do kojih su neki narodi dospeli u njihovo vreme i o kojima mi možemo jedino da sanjamo...”

Šagal, 1918.

Doživljavanje sopstvene umetničke revolucije stopilo se u Šagalovoj svesti sa socijalnom i političkom revolucijom. Izgledalo je da je došlo vreme da se iz građe utopije izgradi život. U umetnikovoj duši nastanile su se patnje i potištenost; on je poznavao muke postojanja i bedu duha. I usnilo mu se da će lestvice Jakovljeve odvesti u stvarnost moguće sreće i zemaljskog spasa. Šagal je čoveka koji je kulturne puteve revolucije počeo da trasira — Ana-

tola Lunačarskog — poznavao još iz Pariza. Šagal je postavljen za komesara za umetnost u nekadašnjoj guberniji Vitebsk. Obnarodovao je naredbe i smernice, organizovao škole i muzeje. Rana faza revolucije dopuštala je poistovećenje umetničke avangarde sa ideologijom socijalizma. Kazimir Malevič, slikar suprematist, braća Anton Pevzner i Naum Gabo, Arhipenko, Tatlin i El. Lisicki objavljivali su manifeste i stvarali revolucionarne oblike novog slikarstva i vajarstva. Stvaralaštvo ovih novotara u umetnosti ispunjavalo je za kratko vreme duhovni život impulzivnom snagom i nadahnućem.

Godine 1919. otvorio je Šagal umetničku akademiju u Vitebsku. Povezanost umetničkih i zanatskih zajedničkih ateljea bila je Šagalova interpretacija zamisli o savezu proizvođača. Ona je odgovarala njegovoj želji i želji tog vremena da se umetnost unese u narod. Ali otprilike godinu dana docnije dolazi do razdora između Šagalove ekspresivne fantastike i geometrijske apstrakcije El. Lisickog i Maleviča, koje je Šagal bio doveo u vitebsku školu.

Ma koliko da je ova borba žestoko vođena, pokazalo se da je konsolidovanje socijalne države oba moderna pravca potisnulo u pozadinu, štaviše isključivalo, i umesto njih davalo prevagu jednoj umetnosti koja se koristi pedagoškim i naturalističkim sredstvima u svrhu neposrednog uticanja na kulturno zaostale mase i njihovog vaspitavanja.

Šagal je patio zbog sukoba sa Malevičem, a više još zbog saznanja koje se budilo u njemu da se san o modernoj umetnosti u izgradnji ovog novog društva, za njega i njegove saradnike, neće moći ostvariti. Pa ipak mu je to gorko iskustvo dalo povoda za nove nade: izvesno vreme radio je u školi za besprizorne u Malahovki, na selu u blizini Moskve. Sav njegov intenzitet, njegova ljubav i oduševljenje ozaravali su zadivljale a obdarene duše omladinaca o kojima se on brižno starao: „Voleo sam ih. Crtali su. Bacili su se na boje kao divlje zveri na meso. Jedan od tih mladića bio je kao u nekom neprekidnom pijanstvu stvaranja. Slikao je, komponovao, i pisao stihove. Drugi je svoje umetničko delo konstruisao spokojno kao neki inženjer. Mnogi su se bavili apstraktnom umetnošću i tako se nadovezivali na Čimabua i na umetnost crkvenih vitraža. Dugo sam se oduševljavao njihovim crtežima, njihovim nadahnutim mučanjem, sve dok nije kucnuo čas kad sam morao da ih napustim . . .” (Šagal, *Moj život*).

Iz Malahovke je Šagal često prevaljivao dugi i zamorni put u Moskvu, radi učestvovanja u slikanju i insceniranju pozorišnih komada u Jevrejskom teatru. Njegove velike zidne slike „Uvođenje u jevrejsko pozorište” i četiri simbolične slike „Muzika”, „Ples”, „Drama” i „Literatura” spadaju u zrela, sintetična dela u kojima su se sva dotadašnja iskustva njegove umetnosti još jedanput ispoljila. Njegove su slike naivne, rafinovane, u krupnim potezima date, nežne i poetske u isti mah. Revolucionarnu viziju, koju nije mogao

da ostvari neposredno u životu, on sad projektuje na pozornicu igranog života.

Ali Šagal mora — pokoravajući se jednom unutarnjem zakonu — da napusti besprizorne iz Malahovke i fantastične likove jevrejskog pozorišta, mora da napusti Rusiju. Tek pošto je napustio Rusiju, mogao je rusku i jevrejsku bit da sublimira u opštečovečansko umetničko delo.

Grafičko stvaranje

„Vidite, moji dragi, ja sam se vratio vama. Tužan sam ovde. Jedina mi je želja da slikam i još ponešto drugo...”

Mark Šagal, *Moj život*

Kada je Šagal opet prispeo u Berlin, njegovo ime imalo je već evropski zvuk. Začuden i srećan posmatrao je usko, pobožno faunsko lice iz Vitebska u ogledalu slave. Ali ponovno viđenje sa Berlinom donelo je i gorčine. Rano-ekspresionistički most bio je bačen u vazduh, Plavi Jahač izgubljen. Rudolf Blimner izgovorio je apstraktnu pesmu Angolaina kao molitvu samrtnika u prostorijama Sturmgalerije. Šagalova glavna dela iz mladosti više nisu visila na zidovima. U Romanskoj kafani nisu sedeli samo književnici i umetnici, nego i špekulanti iz doba inflacije.

Vreme od 1914. godine Šagal je proveo u Rusiji. Valden, prijatelj i propagator Šagalove umetnosti, koji je njegovom delu priznao centralno mesto u nemačkom ekspresionizmu, morao je da proda Šagalove slike, kako bi ih spasao od nemačke policije. Novac od prodaje deponovao je kod nekog advokata. Ali za vreme inflacije taj iznos se stopio i jedva je još imao neku simboličnu vrednost kada je Šagal 1922. ponovo došao u Berlin. Nije gubitak novca, nego je nestanak njegove umetničke prošlosti ogorčio slikara.

Podstaknut Paulom Kasirerom, izdavačem i sopstvenikom umetničke galerije radio je Šagal na svojoj autobiografiji i uz nju stvorio onaj čudni ciklus radirunga iz detinjstva i mladosti. Dr Fajlhensfeld, lektor izdavačkog preduzeća i direktor Kasirerove galerije, doveo je Šagala u vezu sa majstorom grafike Hermanom Štrukom, koji je Šagalu davao tehnička uputstva za grafički rad. Linearna rešenja i svetlo-tamne napetosti ovih ranih radirunga predstavljaju uvod u jedan značajan deo Šagalovog stvaranja. Početkom 1923. poziva Volar umetnika — u jednom pismu koje je Sandrar napisao Šagalu — da ilustruje Gogoljeve „Mrtve duše”. Dobrodošao razlog da se vrati kući u Pariz.

Nastaju stotine grafičkih ploča, „Mrtvim dušama” sleduju Lafontenove „Basne”, i najzad ilustracije za Bibliju. Starozavetna legenda našla je u Šagalu neuporedivo čovečnog i saosećajnog tumača.

Šagalove „Mrtve duše“ ubrajaju se u remek-dela moderne umetnosti ilustriranja. Kao Pikasove „Metamorfoze“ Ovidija ili Heziodova „Teogonija“ od Braka. Takva dela nisu sporedni proizvodi, ona stoje ravnopravno uz slike u majstorovom stvaralaštvu.

Priča o pustolovu i varalici Čičikovu, koji je mrtve duše umrlah, ali iz zvaničnih spiskova još neizbrisanih kmetova nakupovao za jevtine pare, da bi ih docnije založio. našla je u Šagalovim, na 107 ploča od po cele stranice izvedenim crtežima svoj kongenijalan prikaz. Na tim radirunzima zbiva se više nego samo vizuelno predstavljanje štampane reči. Uprkos tačnosti prikaza književnog teksta, u rasponu od bele radosne svetlosti do turobne tame, zbivanje se više iznova stvara nego što se prepričava.

Šagalovi radirunzi uz Lafontenove „Basne“ izazvali su u Parizu žestoke rasprave. Izgledalo je neopravdano i materiji nesao-brazno što je Volar klasičnom tekstu francuske književnosti dodao crteže raznorodne, romantično-istočnjačke inspiracije. Šagal je stvorio čudesan ciklus bleštavih, senzibilnih gvaša, ali čija se tehnička realizacija nije mogla ostvariti fotomehaničkim putem. Tad se Šagal rešio da snagu i senzualno šarenilo svojih slika sâm prenese u crno-belu tehniku grafike. Kičicom i iglom, pokrivanjem, dubokim i plitkim graviranjem stvorio je onu treptavu sutonastu svetlost koja je mekotu životinjskog krzna, paperjastu lakoću ptičjeg perja i hitru pokretljivost i graciju životinja izrazito istakla.

Može biti da je svet Biblije bio osobito blizak Šagalu. Taj Bog i ti proroci obitavali su još od njegovog detinjstva u Vitebsku.

Prethodna proučavanja vršena su u Palestini. Oštra, užarena svetlost onog predela dala je figurama neku osobenu, duhovno-obojevu gustinu. Ono spoljnje vidljivo, individualno i izdvojeno u pojedinih likova, tih prostih i uprošćenih, svakidašnjici Vitebska srodnih ljudi, raste u opštevažće, bezvremeno i simbolično. U tome možda postoji neka srodnost sa Rembrantom. Jačanje i slabljenje linija na Šagalovim radovima deluje kao nada i rezignacija, strast i skrušeno predavanje sudbini. Istočnjačka raspevanost pokreće duktus njegovog crteža u jednolikosti širokih poteza. Ponekad se čini kao da strukturalni oblici crno-belih tonaliteta postižu takvu kolorističku raznolikost da potiru granicu između slikarstva i grafike.

Praoci Biblije ličili su na rođake iz Vitebska. Strogost i ozarenost Starog zaveta doživeo je i otrpeo u detinjstvu.

Šagal je godinama radio na ovom delu. Proputovao je Siriju i Palestinu, kako bi mogao da premeri autentični predeo i nebo Svete Zemlje. Jer predeo i nebo morali su biti osvetljeni svetlošću njegove mašte. U svim svojim ilustrativnim grafikama Šagal je stvorio neposredno jedinstvo reči i lika. Da bi se izrazila Biblija nije bilo potrebno drugog nadahnuća nego što je likovna snaga biblijske reči. Mračna i silna povest našla je svoj tragični nastavak posle biblijskih vremena; a sad, u godinama dok je Šagal oblikovao

te crteže, na njegove listove padale su senke jedne zle kobi koja je bila veća nego proterivanje iz Izraela i razaranje hrama. Ovoj novovekovnoj a u isti mah i starozavetnoj strahoti imamo valjda da zahvalimo što tu monumentalnu i poznju pobožnost ne osećamo kao lažnu i teatralnu. Jer glasnici i proroci, anđeli i praci istovremeno su i vesnici sudbine. Pojavljuju se kao svedoci prošloga i današnjeg, upravo zato što su tako prisno povezani sa umetnikovim svetom i bićem, jer pripadaju njemu i jer pripadaju našem vremenu, mada nose biblijska imena.

Šagal je putovao u Holandiju da se udubi u Rembrantovo delo. Išao u Španiju da vidi El-Greka. Možda je tu imao susreta i sa Gojinim grafičkim radovima. Sve je to spadalo u unutarne pripremanje, u duhovno usmeravanje na ilustraciju Biblije.

Mnogim njegovim radirunzima prethodili su radovi u gvašu. Elementima rastera i šrafiranjem trebalo je u crno-belom evocirati vazdušastu mekotu, plamsavu boju, rascvalost i treptavost gvaša.

U svojim poznim ciklusima, u litografijama za „Dafnisa i Hlou“, za koje je nadahnuće crpao iz doživljavanja arhaične skulpture i jasne svetlosti Grčke, nacrtao je skladno rešene, kao u snu viđenom skalom bleštavih boja ozarene kompozicije. Ove litografije nisu slikarska dela prenesena u drukčiju tehniku, nego iz građe i tehnike same spoznane i oblikovane: „Kad bih litografski kamen ili bakarnu ploču držao u rukama, činilo mi se da dodirujem neku amajliju. Kao da u njih mogu da uložim sve svoje žalosti, sve svoje radosti... Sve što je u toku godina prošlo kroz moj život, rođenja, smrti, venčanja, cveće, životinje, ptice, siromašni radnici, roditelji, ljubavnici u noći, biblijski proroci, na ulici, u kući, u hramu i na nebu. A sa starošću, tragedija života u nama i oko nas...“ (Cain-Mourlot, *Chagall Litographies*).

Stare i nove svetlosti Pariza

„Pikaso, to znači trijumf inteligencije, Šagal — slavu srca.“
Venturi

Ponovno viđenje sa Francuskom ličilo je na pomirenje sa nerazorivom sadašnjošću; uprkos izgubljenih godina, uprkos opljačkanog pariskog ateljea, koji je Šagal zatekao prazna i opustošena, uprkos izgubljenih slika, koje su 1914. bile u Amsterdamu izložene i prodate, a da on nikad nije dobio ni delić novca od prodaje.

Šagal sad više nije bio baš toliko mlad, on je bezbedno počivao u svojoj umetnosti. U Francuskoj je našao stare i nove prijatelje i onu svetlost koju je nazvao „svetlost slobode“. A da bi i samog sebe našao, morao je da priziva nešto od izgubljenog vremena, od naslikanih vizija svoje mladosti. Tako je po reprodukcijama i fotografijama, a zgodnom prilikom i po pozajmljenim originalima preslikavao svoje stare motive. To su samo delimično kopije, a veći-

nom varijante ranijih tema. Ponekad osvetljenje, skladniji kolorit daje ranijim kompozicijama drukčiju duševnu sadržinu. Šagal sad čvršće stoji na tlu, on nije usamljen, on ima prijatelja, trgovaca umetničkim predmetima koji se interesuju za njegova dela. Njegova žena Bela i kći Ida nalaze se pored njega. I neslućeni sjaj rastuće slave.

Nadrealisti, koji su se bili udružili i već formulisali svoj manifest, setili su se Šagalovih slika iz 1911. do 1914. i pokušali da ga privuku kao jednog od svojih pristalica. Maks Ernst i Pol Eljar pozvali su ga da se priključi njihovoj grupi. Prekasno za Šagala. On je doduše osećao potvrdu svoje umetnosti nadrealizmom, ali njegovo antiteorijsko i antidogmatsko biće nije moglo da podredi likovni svet mašte, slutnje svoje duše intelektualnim načelima hotimičnih nagona i automatskih tekstova.

Šagal se sad našao u fazi unutarne harmonije i pojačane povezanosti sa prirodom. Njegov likovni svet izrastao je iz lirski transponovane i osećanjem usmeravane nagonске prirodности. Svaka literarna problematika ostajala mu je tuđa, i tako su nadrealisti, sa svog naučno psihološkog gledišta, skeptično posmatrali njegov dalji razvoj. Religiozno ekspresivna pozadina njegovog slikarstva izgledala im je mistična i stoga sumnjiva.

Šagal je sad prvi put — zahvaljujući nalogima Ambroaza Volara i sve većem ugledu njegove umetnosti — u mogućnosti da živi obezbeđenim životom. Mogao je da proputuje Francusku.

Naslikao je svoju kćer u zelenoj haljini kako sedi kraj prozora sa kitom šarenog poljskog cveća pored sebe. Oporu svetlost Bretanje, zelenoplavim sjajem i lelujavim čudom širine i vazduha, zapljuskivanu i prožetu sobu i predeo koji prelazi jedno u drugo. „Ida kraj prozora” i „Dvostruki portret u profilu”, Šagal pred slikarskim nogarima i Bela kraj njega u belom i sa kitom crvenog cveća, rađeni su 1924. Godinu dana docnije nastaje slika „Bela sa karanfilom”. Monumentalni portret, koji se nadovezuje na Šagalovo doba klasičnih ljubavnih parova, smiren i patetičan u isti mah, u vanrednoj stilizaciji, u neku ruku nastavak velike tradicije: „Već „Moja verenica sa crnim rukavicama” imala je neku teatralnu crtu. Ta crta još se jasnije ispoljava u „Slici sa karanfilom”: teatar, ali ne kao privid i prurušavanje, nego kao nadvišavanje ljudske sfere u suštinskoj paraboli. Alen Žufroa govorio je u vezi s tim o „svečanom, gotovo hamletovskom stilu” ovih slika. U tome su imala udelu i doživljavanja Luvra. Neke crte: belo-crne manšetne, okovratnik i haljina, cveće u ruci i karminsko crvenilo pozadine podsećaju na portrete manirista, i celo držanje osobito na Pontormosovog „Kamenoresca” u tom muzeju. Obračun sa starom umetnošću ponovo stiče značaj i prati razvoj stila sledećih dvadeset godina.” (Franc Majer, *Mark Šagal, Život i delo.*)

Seoski pastoralni prizori iz života francuskih seljaka, geniji prirodne sile, povezanost sa biljnim i životinjskim življenjem. Duh i svet vremena kada je ilustrovao Lafontenove „Basne”. Boravak

u Overnji daje Šagalovim slikama pojačanu prozračnost i modru širinu Azurne obale.

U Parizu, Šagal provodi mnoge večeri u Zimskom cirkusu. Volar, veliki inspirator, došao je na sjajnu misao da Šagalu poveri izradu niza ilustracija sa temom cirkusa. Oko 1929. nastali su gvaševi „*Cirque Vollard*”. Oni su Šagalu, tom Čarliju Čaplinu boje, pružili mogućnost da uđe u svet varljivih svetlosti madije i bestežinske artističke igre melanholičnih klovnova:

„Akrobatkinja”, „Jahačica” i „Andeo sa paletom” jesu stanja srca, tiha muzika duše i snova, pa ipak stvarni, sa čovekom i životinjom povezani život. Na paleti hasidskog anđela cvetaju čudesne boje i orfijski akcenti svetlo-mirisnih prostorija, kao lincura plavih, kao malahit zelenih, kao limun žutih, žarkih duševnih boja na emalnoj osnovi poezije.

Revolucija i belo raspinjanje na krst

„Evropa je otpočela rat. Pikaso, sa kubizmom je svršeno. Zar je važna Srbija? Napadajte sve te bose seljake! Zapalite Rusiju i sa njom sve nas...”

Mark Šagal, *Moj život*

Šagal je napustio Rusiju, ali je nju celog života nosio u sebi. I od revolucije samo se prostorno bio udaljio. Setno je osećao nesklad između sna i njegovog ostvarenja, nedovoljnost sveg čovekovog tvorenja. Kao i za Pikasoovu zamisao jednog pravednijeg sveta, i za Šagala je revolucija bila nosilac nade. Njene zvezde mogle su da utrnu i da izgube svoj sjaj u blizini i sićušnosti nedovoljnog ispunjenja; ali sa blistavom bojom verovanja ostao je Šagal do kraja života vezan za bezimenu zajednicu bednih i poniženih.

Velikim umetnicima našeg doba jedva je bilo uštedeno da samima sebi i društvu izgovore nelagodno a nužno priznanje: svetu koji poznajemo potrebno je popravljanje. I putu revolucije potrebno je popravljanje. Ali pravac tog puta pokazivao je svetlosni krug, beli obris nade u budućnost.

1937. naslikanu monumentalnu kompoziciju, nazvanu „Revolucija”, Šagal je 1943. rasekao i delimično preko nje naslikao drugu. Umetnik nije našao sintetično razrešenje između slikovitosti svog sna i oblikovanja te teme. Ta misao ga je stalno zaokupljala. Vreme u kojem je doživeo revoluciju bilo je puno aktivističke, duševne napetosti. Vreme u kojem je sad komponovao svoju sliku revolucije nanovo je prizivalo stare snove. Slika „Revolucija” nastala je u doba jačanja dodira sa Pikasom, i kada je sam Pikaso slikao svoju „Gerniku”, kada su levi intelektualci Francuske, sa kojima se Šagal osećao povezanim, saosećali sa sudbinom španskog naroda. Prijateljski dodiri vezivali su Šagala sa Rafaelom Albertijem, Eženom Dabijom i Žilom Sipervielom.

Ovo Šagalovo delo nije čudnije od mnogih njegovih fantastičnih kompozicija, pa ipak je najčudnija slika revolucije koju poznajem. Bez ključa za njegovu duševnu bit i bez poznavanja one vitalne dubine hasidičkih zanosa, mi bismo simbole i likove ove slike svakako krivo shvatili. Ona možda ponekog podseća na razuzdanu i fantastičnu pripovetku iz vremena revolucije „Julio Jurenito” Ilje Erenburga; po svom duševnom koloritu možda je srodna pričama Isaka Babelja „Buđonova konjica”. Mađa na Šagalovoj kompoziciji samo jedan jedini čovek jaše — i to na magarcu.

U središtu slike, za jednim stolom, zbiva se dvostruko: oslođen na desnu ruku, balansira neki akrobat dubeći na glavi, a oko njegovih nogu što štrče uvis leprša trikolora. Čovek koji stoji u središtu velike predstave, „počiva” na francuskoj revoluciji. Lenjin — njegovo lice ima crte portreta — mora da oduševi i povede veliku masu koja sa razvijenim zastavama i oružjem obrazuje gornju dijagonalu slike. Kao jezičak na kantar u izgleda akt balansiranja politike i Šagal veruje da je ona prava molitva čoveka sa filakterom na čelu i sa svetim svitkom Tore u naručju sastavni deo zbivanja, potreban za uspeh. Između Jevrejina što se moli i masa što navaljuju leži zgrčen mrtvac pored nadgrobnih kamenova u snegu: znamenja žrtava koje su prinesene za jednu svetu stvar. Desna donja strana slike pripada Šagalovom svetu. Jedna brvnara iz njegovog zavičaja, pred njom putnik sa vrećom na leđima, torbar. Nad krovom lebdi jedan od onih ljubavnih parova sa njegovih slika iz mladosti. Iznad njih okreće se zvezdani krug sa kosmičkim znacima, na čijoj ivici sedi slikar pored svojih nogara. Kao Gistav Kurbe na svojoj slici u ateljeu, i Šagal je prizvao nekoliko modela svojih vizija, čoveka što se pretvorio u violinu pa svira na sopstvenom telu, nevestu i životinje koje voli. To je slikar koji i sam učestvuje u tkanju na „razboju” vremena, koji revoluciju ne samo posmatra nego je deo nje i ovde iskazuje svoje pouzdanje, to jest da između dela i vere, između zamisli i nadahnutosti mora da nastane harmonija, kako bi čovekovo delo moglo da uspe.

Još bi se mnogi predmeti mogli opisati i protumačiti. Pre svega pak onaj magarac što između dva dinamična pravca slike sedi na stolici u snegu, u strpljivom iščekivanju. Šta treba on da iskaže?

Budući da ja ovu sliku, toliko važnu za tumačenje Šagala, poznajem samo po reprodukciji u knjizi Franca Majera, ja bih dublje objašnjavanje pozajmio od autora ovog dosad najobuhvatnijeg dela o slikaru Šagalu:

„Da bi se slika protumačila, moraće se poći od suprotnosti između leve i desne polovine. Političkoj revoluciji, stvarnom ustanku levo odgovara desno umetnički čovečanska revolucija, ona koju Šagal objavljuje. Njeni manifesti nisu vika i oružje, nego muzika i ljubav. Između tih dveju polovina pojavljuju se vođi, s jedne strane prenosilac verskog zakona, zamišljeno udubljen u tajnu, s druge strane čovek preobraćanja ka onom pravom. Tako Lenjinovo dubljenje ne znači kritikovanje Lenjina, već simboliše njegovu revolu-

cionarnu delatnost u sasvim pozitivnom smislu. Stojeći uspravno na jednoj ruci, ova centralna figura istovremeno poput jezička na kantaru pokazuje ravnotežu između dveju polovina, između političke i umetnički čovečanske revolucije, o kakvoj sanja Šagal..."

Za Šagala je revolucija, uprkos patnji s jedne obale na drugu, bila i ostala smerna, a svečana stvar ljudi. „Belo raspinjanje na krst“, međutim, koje je naslikao istovremeno sa „Revolucijom“, predstavlja ljudsku pustoš, ruševine užasa u kojima su se nastanile mrke sablasti sa hakenkrojcom. Ti birokratizovani kasapi tela i duše, sa terorom u očima i mržnjom u rupici od kaputa, sa smrću u torbi za akta. Ali sve je to nevidljiva pozadina. Ono što Šagal oblikuje i iskazuje, to je mučeništvo Jevreja. „Belo raspinjanje na krst“ (naslikano 1938) jeste uvod u niz slika posvećenih toj temi. Raspeti, go, samo sa opasačem oko bedara, ovde zaodnut molitvenom pregačom, lebdi svetao, zračeći iz sebe samog, nad panoramom strave. S leva prodiru na sliku ubice i palikuće, kuće se ruše glavačke. Peške i u čamcu pokušavaju progonjeni da umaknu. Nose sve što imaju sa sobom, sa svitkom Tore ili sa znakom svoje rase na grudima. Desno zapaljeni hram sa otvorenim svetištem. Ispod raspetoga sedmokraki svećnjak iz hrama, čiji plamteći svetlosni krug ponavlja Hristovu auru. Iznad raspetoga lebde praoci i pramajke kukajući.

Dve godine docnije nastala je slika „Mučenik“. U apokaliptičnom predelu patnje i razaranja visi mučeni, kraj njegovih nogu lik Marije u duhu El Greka. Uprkos fantastičnih životinja što kruže oko mučenika, cela je slika pomerenjena bliže realnosti, izvučena iz svetačkog kruga, možda zahvaljujući kačketu i lokalno naglašenoj stvarnosti zapaljenog mesta.

„Iskušenje“ naziva Šagal jednu, 1943. u Sjedinjenim Državama rađenu, sliku zelenog raspetoga što se u crvenom plamenu ruši iza zapaljenih kuća. Šta kazuje Jevrejin sa prevelikim zapaljenim svećnjakom, kome dolazi u susret gotovo beskrajno mala grupa noseći zastavu? Zgrčen ženski lik lebdi crvenim nebom a u skoro prozračnom okviru niza kuća stoji neko plavo vozilo, verovatno sa majkom i decom.

Jedno raspeće u žutom potiče iz isti godine. Tu Hristos na ruci i na glavi nosi filakter pobožnih Jevreja. Dolebdi anđeo svirajući na uzbunu, nad njim stoji rasklopljeno Sveto pismo. U dubini svi simboli razaranja, bežanja i propasti.

Možda je slika „Raspeti“ iz 1944. po svojoj temi najpotresnija. Sad su se simboli ikonografije potpuno stopili sa simbolima stvarnosti. Nema ni boga stradalnika ni glorijske, to su bedni likovi iz jevrejske ulice; u dinamičnoj dubini slovenskog sela stoje krstovi o koje je obešeno čovečanstvo. Samo jedan čovek na snegom pokrivenom krovu unosi element mašte u ovaj u perspektivi dati niz raspetih Jevreja. Gledajući tu sliku pomišljam na jedan opis u Malapartinoj knjizi „Koža“: „I čuh nad svojom glavom neko šušta-

nje, kao kad vetar povija grane, neko žuborenje, kao kad vetar huji kroz lišće, i bešno smejanje i oštre reči kako paraju crno nebo, osećih kao neko krilo da mi u letu dodirnu lice. To su sigurno bile ptice, krupne, crne ptice, možda gavrani koji su se prenuli iza sna pa, bežeći preplašeni, veslaju masnim crnim krilima. 'Ko ste vi?' viknuh. 'Za ime božje, odgovorite'... Krik užasa zastao mi je u grlu. To su bili raspeti ljudi. To su bili ljudi klincima prikovani za stabla, ruku raširenih u obliku krsta, nogu svezanih, za stabla pričvršćeni dugačkim klincima ili žicom obavijenom oko članka. Neki od njih oborili su glavu na rame, drugi na grudi; drugi su dizali lice da posmatraju mesec što se peo po nebu. Gotovo svi su bili odeveni u crne kaftane Jevreja, poneki su bili nagi i njihova put sjajila se čedno u sablasnoj svežini mesečine..."

Posle poraza Francuske 1940. i prihvatanja nirnberških rasnih zakona Šagal je pobjegao u Marselju, radi pripremanja puta u Sjedinjene Države. 7. maja 1941. ukrcao se sa svojom porodicom. Taj datum kao da mu je zbrisao sreću. Kao Džozs, i on se rado igrao verovanjem u mađiju brojeva. Ali 23. jun 1941, dan kada se iskrao u Njujorku, doneo je napad fašističke nemačke vojske na Sovjetski Savez.

U oštroj svetlosti pretnje izbledeli su doživljaji koji su ga odvajali. U prostornoj i vremenskoj udaljenosti osetio se nerazdvojno povezan sa ruskim zavičajem. Dve svoje slike poslao je u Rusiju i napisao u jednom pismu svojim prijateljima da te slike posvećuje otadžbini kojoj duguje za sve što je u toku 35 godina stvorio: „Zar nije moja otadžbina ta koja mi je boje dala u ruke? Zar to nisu glasovi mojih roditelja koji mi dovikuju iz tla mog rodnog grada?...”

Možda ga je ovo duhovno ponovno doživljavanje ruskog predela nadahnulo pri dovršenju autoportreta započetog 1938. u Francuskoj. „U sutonu” zove se ta slika, završena tek 1943.

Slikar sa paletom, sa krupnim očima i tugom zasrtim pogledom kraj nogara u snežnom predelu, voljena žena dodiruje ga anđeoski i sjedinjuje se s njim u poljupcu. Dok mesec žutim sjajem prodire u seosku kuću, ulični fenjer nailazi tabajući sneg ljudskim nogama, jedna ptičja majka zaklanja svoje mladunče u naručju, a iza sela prolaze zelene saonice vozeći neku seljačku porodicu. Bela, puna ljubavi, većito mlada, sa kosom što u tamnim pramenovima pada na ramena, gotovo bestelesna i deo njegovog priviđenja, vizija zimskog osećanja i simbolične slutnje o ugroženosti.

U jesen 1944. umire Bela. Šagal mesecima nije kadar da slika. Sa ćerkom Idom radi na francuskom prevodu Belinih uspomena: *Ershte Bagegenish*. U predgovoru piše Šagal o njoj: „Pisala je kao što je živela, kao što je volela, kao što je prijatelje dočekivala. Njene reči, njeni retci, kao boje dahom navejane na platno... Na koga liči? Ne podseća ni na koga: ona je Basinka, Beločka sa planine u Vitebsku koja se sa oblacima, sa drvećem i kućama ogleda

u Dvini . . . Predmeti, ljudi, predeli, jevrejski praznici, cveće, to je njen svet i o njemu ona govori.”

U proleće 1945, devet meseci posle Beline smrti, Šagal ponovo počinje da slika. Nastaje spomen-slika besmrtne drage. „Oko nje” naziva on taj portret. U osvetljenom krugu stoje kuće rodnog gradića, za kojim je čeznula, nad njim vlada mesec — kao staklena kugla svemira. Bela sa okovratnikom od čipaka, usku ruku prinela je nežnom ovalu lica uokvirenog dugačkom kosom. Utonula je u misli — dok slikar sa paletom u ruci, sa glavom izvrnuto nasade- nom na ramena, očajno gleda u napušteni svet. Ali jedan anđeo spušta se sa visina, možda samo akrobat iz velikog cirkuskog periora. Ritam i treptanje sveg što postoji. I golub ljubavi donosi plamičak sećanja na zajedno provedeni život. U zelenom lisnatom žbunu mladosti ljubavni par u nežnom vereničkom zagrljaju.

Jedan autoportret nastaje u poslednjim američkim danima pred konačan povratak u Evropu, u Pariz. „Autoportret sa zidnim časovnikom”, naslikan 1946. Šagalovi autoportreti uvek su sačuvali onaj gotovo devičanski izraz zamišljenosti i naginjanja ka životu, ka živom stvoru, ka patnji, u želji da ih oslušne. Krije li se možda u tome želja za trajanjem, za besmrtnošću? Ono nadlično, bliskost čoveka i životinje, simbol vremena — zidni časovnik treperi u visini, a ruke što desno i levo od njega mahanjem dozivaju, hoće li one da daju neki znak?: pomislite kako je život kratak, ubrzo će skazaljke i za vas zastati. Ili usmeravaju čas svojim treptajnim kretanjem?

Plavkastozeleni slikar, naslonjen na glavu crvenog magarca koji sa njim sačinjava jedno jedino biće, drži u desnici paletu sa plastičnim bojama i slika Hrista, zelenog raspetoga sa crno-belim opasačem oko bedara i sa kreštavim petlom izdaje nad glavom. A teši ga nevestinski bela ženska prilika ljubavnice i majke, sublimacije svekolike patnje.

Nadzemaljska i podzemna ljubav

„I pesnik je sa nama, na ulici ljudi svog doba. On sledi huk svog doba, on sledi huk ovog silnog vetra. Njegov poziv među nama: Odgonetanje vesništva. I odgovor dat iz ozare- na srca.”

Sen-Džon Pers, *Vetrovi*

Jedinstveni splet pobožnosti i erotike, iracionalnog i stvarnog ukazuje na detinje oblasti čuda i ekstatičnog verovanja. Šagalovo biće ukorenjeno je u mitu hasidizma. Svet je, uprkos svoje teskobe u geto-stvarnosti detinjstva, ne samo pun simbola, nego je i sam jedan simbol Boga. Mistični pokret koji je uticao na Šagalov karakter, nastao je oko sredine XVIII veka u Rusiji i Poljskoj. Njegov

osnivač bio je učitelj svetog imena Baal Šem, koji je umro 1760. Hasidizam se nadovezao na mističnu filosofiju kabale i učio da je Bog saznatljiv za ljudski um. To je bio masovni verski pokret, s onu stranu i izvan klasičnog rabinskog učenja. Predvođen od zadikima, pravednika, koji su neposvećeni opštili sa Bogom. Učenje o neposrednom susretu sa božanstvom koje je sadržano u svakoj stvari i u svakidašnjici čovekovo, srodno srednjovekovnim jere-tičkim pokretima pa i slovenskim bogumilima. Elementi panteističke kosmogonije prožimali su dušu mladog Šagala i pratili ga na svim putevima njegova života. Istina, Šagal u Parizu i u zapadnom svetu nailazi na plodove istraživanja modernih prirodnih nauka, na njihova genijalna otkrića i na ljudsku slabost koja omahne pri njihovoj primeni. Uprkos sveg modernizma njegovog razvoja, on u jezgru svog bića ostaje bogotražilac. Skriveni Bog, kog hoće da oblikuje, nema ni određenja ni atribute, on po svojoj prirodi nije prikazljiv, on nema imena, njegova slika je tabu. Pa ipak se pokazuje u najsitnijim stvarima, on je koren sveg korenja, velika stvarnost.

U svojim studijama o jevrejskoj mistici, G. Šolem piše: „U samom sebi premerava čovek, kad se spusti u dubine svoga Ja, sve dimenzije sveta. U samom sebi ruši on sve pregrade što dele svet od sveta i stupanj od stupnja. U samom sebi potire on biće svojstveno živim stvorovima, uništava ga, pa da najzad, ne učinivši zapravo nijedan korak izvan sebe samog u takozvane više svetove, otkrije da je Bog 'sve u svemu' i 'ništa izvan njega'.”

U likovima hasidičkih svetaca, Baal-Šema, Rabi Levi Jichaka iz Berdičeva, Rabi Jakova Jichaka, „vidovnjaka” iz Lublina, Rabi Moše Lajba iz Sasova i drugih veoma je jak narodski element, ljubav prema prostim Jevrejima, tim ljudima seljačko zanatlijska kova što žive vezani za geto i u toj ljubavi doživljaju svoje preobraženje.

Kada su ropšičkog zadika, jednog od velikih učenika lublinskog „vidovnjaka”, zapitali: „Zašto ne živiš po ugledu na svog učitelja?” odgovorio je: „Naprotiv, ja mu potpuno sledujem; kao što je on napustio svog učitelja, tako sam i ja njega napustio...” I Šolem dodaje: „Svak dakle, idući svojim sopstvenim putem, sačuva smisao pravog učenja. Tradicija da se čovek otkine od tradicije dovodi do takvog čudnovatog paradoksa...”

I vidovnjak i slikar iz Vitebska ostao je u tradiciji koja samu sebe savlađuje i teži u tuđinu. Drevna zabrana prikazivanja Boga i čoveka prekršena je time što slikar u proročkom kazivanju svojih slika potire granice između Boga, čoveka, životinje, biljke i stvari. U vesništvu njegove umetnosti savladano je u krajnjoj liniji i ono što deli Hrista od raspetog Jevrejina, likove Starog od likova Novog zaveta.

Možda i Šagalova težnja da ukrasi jedan hrišćanski hram spada u takve paradokse. Bilo mu je stalo do toga da njegove slike žive u jednoj prostoriji za molitve, i pošto je propao plan živopi-

sanja *Chapelle du Calvaire* u Vansu, saznao je jedno delo za crkvu *Notre Dame de Toute Grâce* na *Plateau d'Assy*, građevinu u čijem su ukrašavanju učestvovali i Ruo, Matis, Brak, Leže, Žermen Rišije, Žak Lipšic i Žan Lirsa.

Šagal je za krstionicu izradio dva reljefa kao ilustraciju teksta iz psalama, jednu veliku keramiku (Prelazak preko Crvenog mora) ispod koje je ispisao reči: *Au nom de la liberté de toutes les religions!* I svoju prvu vitražu. Taj asijski prozor postao je polazište za veće radove na staklu koji su snagu zračenja njegovih boja stvaralački spajali sa srednjovekovnim elementima njegovih simbola. Kao Vilon i Bisijer, dobio je i Šagal poziv da izradi velike vitraže za katedralu u Mecu. Stvorio je glavne likove biblijske legende: Mojsija, Davida i proroka Jeremiju. Nad njima lebdi Hristos. Ove vitraže rađene 1959-1960, doprinele su tehničkom usavršavanju i pružile Šagalu mogućnost da ispuni osobito težak zadatak izrade vitraža za sinagogu velike klinike u Ejn-Karemu kod Jerusalima. Budući da je likovna predstava Boga i čoveka po jevrejskom zakonu i danas još zabranjena, morao je Šagal da izmisli azbuku sastavljenu od simbola stvari, životinjskih i biljnih oblića, kako bi mogao da iskaže svoje vesništvo. Možda je upravo ovo ograničenje prisililo umetnika da izradi hijerarhiju po značaju boja i oblika i da blistavoj prozračnosti vitraža podari tako jako artistsčku i duševnu snagu i dubinu. Šehinah — sjaj njegovih boja — prožima znake i stvari i pretvara ih u simbole nadzemaljskog sveta. Ali Šagalova ljubav vezuje se pre svega za ovostrano. Njegov duboki intenzitet jeste pobožnost okrenuta svetlu! Silama života i ljubavi upućuje on svoj slavopoj, jer sva bića odišu žarom čulnosti i ispunjena su čistom poezijom Erosa.

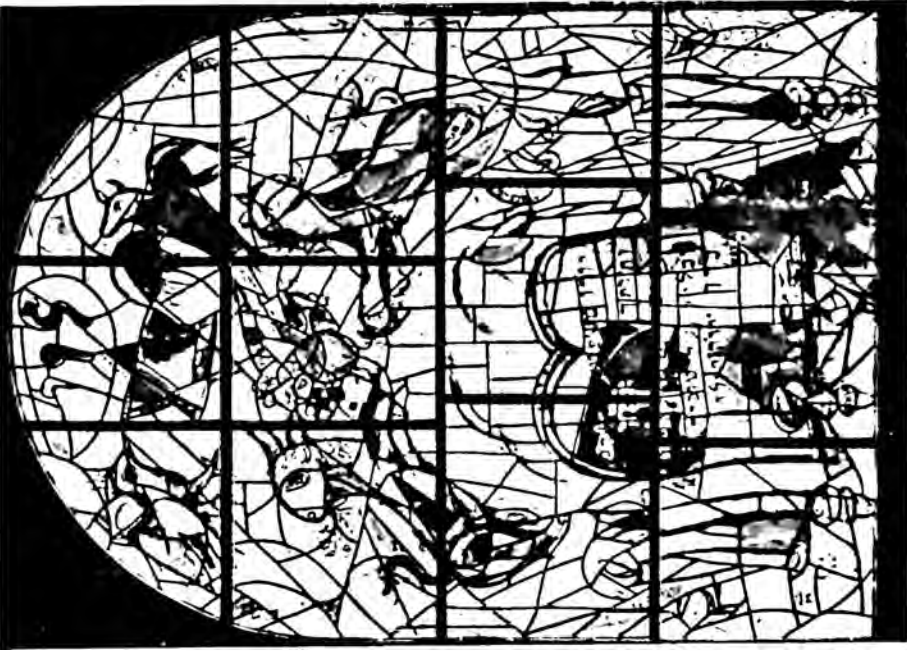
U Šagalovoj umetnosti ne probija se samo kompenzatorska snaga vekovnog potiskivanja slike, nego i tajanstveno preobražavanje žene koja je bila sputavana i ugnjetavana u jevrejskom patrijarhalnom životu. U središtu njegove umetnosti stoji bujna žena što voli, preobražena u ekstazi života: „Zato je noć i doba ekstaze kad ognjena ptica duše, u vidu plamenog petla, ugrabi i otme ženu, a muzika zaljubljenih vraća svet u savršeno prajedinstvo iz kojeg je u početku proizišao.” (Erih Nojman, *Bemerkungen zu Marc Chagall*, str. 150.)

Jarac i magarac su simbolični likovi kojima Šagal daje prvenstvo na svojim slikama: nagon i prohtev koji se u svetom zanosu ukrštaju sa anđeoskim osobinama poezije i božanskim svojstvima umetnosti. Bela, naga put žene nije nimalo manje sveta od raširenog pergamenta knjige mudrosti, Tore.

1958. održao je Šagal na čikaškom univerzitetu predavanje u kojem je rekao: „Sa godinama, jasnije i razgovetnije vidim šta je pravilno a šta nepravilno na našem putu, i koliko je smešno sve što nije postignuto sopstvenom krvlju, sopstvenom dušom, sve što nije prožeto ljubavlju. Sve se u životu i u umetnosti može izmeniti, i izmieniće se, ako bez stida izgovorimo reč ljubav... U njoj počiva

Mark Sagal: Iz serije 12 vitraža u sinagogi bolnice „Hadasa” u Ejn Karem u kraj Jerusolima. Skica za vitraž „Pleme Ašerovo” (levo) i vitraž „Pleme Levijevo” (desno)

Ejn Karemu kraj Jerusolima. Skica za vitraž „Pleme

istinita umetnost: to je moja tehnika, moja religija; nova i stara religija, koju smo nasledili iz dalekih vremena..." (navod po F. Majeru, *Mark Šagal, Život i delo*).

Susret sa Valentinom Brodski u proleće 1952. doveo je do novog poznog procvata u Šagalovom životu. Ciklus Pariza, ilustracije za „Dafnis i Kloe” i vitraže za Mec i Jerusalem nastaju u ovom periodu.

Boja sad postaje rastresitija, bleštavija, pretvara se u pravu građu od koje se slika sazdaje. Linija crteža ponekad ne ograničava zonu boje, ona se gubi, a sve što je narativno ostaje, utopljeno u svetlost boje: „Na obali Sene” 1953, „Mostovi na Seni” 1955, „Luvr” 1955-56, lebdeći bez korena, u ublaženoj svetlosti, ovaj je Pariz ponovo nastao i utopičan u isti mah. Još fluidniji od poetske cirkuske jahačice iz 1931, od nežnog fantastičnog sna letnje noći iz 1939. Ako na cirkuskim slikama kao da su ukinuti zakoni teže, ovde živi svet jednog svetlog sutona, jednog duševnog pripremanja, putovanja u predeo čuda. Ako se nameće neko pitanje, onda je ovo: nije li to čudo postalo možda isuviše savršeno, isuviše svesno, nije li se u njegovom dekorativnom dovršenju izgubilo nešto od one naivne prvobitnosti početka?!

Jednu sliku Pariskog ciklusa Šagal naziva „Crveni krovovi”. U ovoj kompoziciji sadržani su glavni elementi njegovog života, njegovih traženja i njegove vere. Možda se ova slika može shvatiti kao simbolično tumačenje njegove umetničke egzistencije. Sa dijagonalnog pojasa crvenih krovova diže se lako lebdeći lik slikarev. On se klanja duboko i potreseno pred Vitebskom svoje mladosti, pred Vitebskom razorenom u ratu, i pred kubetom crkve sa žutim respetim ispred nje. Klanja se pred mladićem kakav je nekad bio, čovek i njegov lik u ogledalu; jedna polovina mu je mladić sa šarenom kitom cveća nade, a druga — kao na karti za igranje — nevesta pokrivena belim velom. Oni urastaju jedno u drugo, oni su jedno u žaru uzajamne povezanosti i mladosti. Dvostruka figura na širokom snežnom polju, kojim prolaze seljačka kola, sasvim sitna i daleka. Gore na mračnom nebu, u ružičastoj i zlačanoj auri stoji lik držeći u naručju plavo osvetljenu Toru, knjigu mudrosti. Gotovo nevidljivi na žutom suncu, ptičja obličja prate nebeskog nosioca iskustva. Nad mladim slikarem strči iz tamnog nebeskog pojasa ritmom nošena Bogorodična crkva, bujno obrasla zelenim šibljem. Pariz i Vitebsk, detinjstvo i zrelost, zemaljska i nebeska ljubav, čulna i duhovna egzistencija zatvaraju krug.

U toku svih godina stvaranja Šagal je jednim malenim izborom likova udešavao igru svojih invencija i svojih snova: pobožno, prostodušno detinjstvo, odlazak u tuđinu, čudesno putovanje u svetlošću ozareni Pariz.

Na gala predstavama te egzistencijalne igre pojavljuju se ljudi sa životinjskim glavama, sa dva lica, gudači što se pretvaraju u instrument na kojem sviraju, hilijastički čistači ulice, mlekarice što

lebde nebom poput anđela, svirači što sede na krovovima, deca koja zajedno sa kitama jorgovana uleću kroz prozor, veštaci na trapezu koji su savladali silu teže, ljubavni parovi što lebde nad krovovima grada — ali i anđeli koji se ruše sa visine, vojnici koji pljačkaju i ubijaju, apokaliptični prizori propasti.

Ono spoljašnje i unutarne, gornje i donje za njega su odnosi znanja i verovanja. Svaka stvar postaje simbol. Svaki zalazak — uzlazak. Šagalova slika sveta nije slika kraja, nego slika večitog novog počinjanja iz dubine nerazorljivog života. Njegovo slovensko-jevrejsko poreklo bilo je plodno tle: korenje njegove umetnosti uvek se napajalo ovim životvornim sokovima. Ali plastičnost i snaga njegovih tvorevina nadmašuje folkloristički regionalna ograničavanja i postaje odraz opštečovečanskog, mitsko vesništvo proleća koje se stalno vraća u prostoru i vremenu.

NISIM ČELEBON PIŠE SVOJU BIOGRAFIJU

(Nisim piše i čita) Ne mogu Vam dosadivati usmeno dok najpre ne pročitate moj zahtev. *(prestaje pisati)* Tako... A sad ćemo ovako: *(opet piše čitajući)* Zato ne oklevajte duhom i nemarljivošću, pomognite svome zemljaku i jednokrvlju i bratu svome. *(prestane pisati, zamisli se)* Ovo jednokrvlju je dobro. *(opet se prihvata pera i piše, čitajući)* A drugi put ću doći lično. *(ponavlja „ću doći lično“.)* I — gotovo. Sad možemo završiti. *(uzima pero i opet piše i čita)* Srdačno dočekali praznik Purim. Ja vas pozdravljam i molim. Vaš: Nisim Čelebon, Solunska 19, u dvorištu.

(Ostavlja pero, uzme pismo, baci jedan letimičan pogled preko redova, a onda govori) A sada da vidimo šta sam napisao.

(čita) Dragi moj gospod. Doktore,

Mesto.

Znam, gosp. Doktore, da će Vas ovo moje pismo začuditi i zateći u nepovolji, ali nužda i moral me dovode da Vas za jednu molbu umolim, a to je: Vi ste jedan dobar i sažaljiv čovek prema onome koji se zamoli. Vi ste jako duhovit i od majke i od oca pokojni, pa meni ovu molbu nećete odstraniti.

Upao sam u najbedan život, koji sam u oskudici ne samo hrane, što je nemam već nedelju dana; nego i u dugu sam za kiriju. Nemam posla i gde god sam se obraćao, bilo opštini, bilo kojekakva humana društva, pa od nigde nema utehe.

A na prvo mesto što je moja žena s oprostenoje u drugo stanje. Koje nije bilo za mene, možete i sami da mislite, gospod. doktore. Jer onda znači da ćemo biti četiri guše.

A stvarno ja i nisam bio za ženidbu. Ali kad je došao navodadžija, on je pričao Vavilonske kule. I kaže: tašta ima i penziju. Odnosno, ona je kao na primer sakata i zato prima od Opštine platu. Dvesta dinara, kaže, za kiriju nema da misliš. A i povišica, kaže,

sleđuje po Zakonu, kad dođe vreme. Ima ko da ti kuva, da te opere i da te okrpi. A i onako. Pa znate kako je, gospod. doktore, kao i svaki drugi mlad čovek koje nisam ni ja od raskida.

Lepo, kažem ja, „koj neće žensku, ali treba i da se hrani”.

Ali on me ubedio. Pa i penzija nije rđava stvar, mislio sam ja onako za sebe, počim se svi grabe za tu penziju i koj se nadao da ću i ja tako nešto dočekati! Samo nisam se setio da i tašta mora da jede, koje je jedna velika pogreška. Jer ja kad nemam — ne jedem. Tako: onda nisam baš ni mnogo gladan. Jer kod mene, gospod. doktore, i stomak mora da misli. Koje sam ja njega tako još od malena naučio.

A druga je nepovolja, dragi moj gospod. Doktore, što je sad hladno vreme i drva su jako skupa. Koje nama tašta ovako kaže: „lako je vami, vi spavate zajedno, a kako ću ja sama? Jednog dana ću se smrznuti i kad se izjutra probudite, naći ćete me ukočenu u krevetu”. I ja onda šta sam mogao, nego kažem: „ajde, kažem, spavajte i vi sa nami”. I sad spavamo sve troje zajedno u istom krevetu, pa šta onda meni vredi što sam se oženio? Ali opet ne mogu ostaviti da se stara tako smrzne, koje možete i sami da zamislite...

A taj navodadžija, to je bio moj ortak. Jer kad sam ja došao u Beograd, došao sam pravo na pijac i kad sam video kako drugi naši ljudi rade, rekao sam: mogu i ja tako. Vi ste bili na pijac, gosp. doktore, čuli ste već onak vašar: „čarape, čarape, čarape! Pet dinara par, pet dinara par, pet dinara par! Reklama, reklama, reklama! pet, pet, pet!” E, tako vičem i ja, i duvam u pesnice, koje dok prođe pijac, čini mi se da imam jeroplan u glavi i vilice da nisu više na svoje mesto.

A isti taj, koji onda nije mi bio ništa, to jest, samo smo se onako poznavali, kaže mi jednoga dana: dođi da budemo ortaci. Jer on je imao sitničarsku radnju, to jest tezgu. Pa pošto ja nisam imao kapital, uzeo mi je mjenicu.

I tako smo radili, a on je mnogo pio i kaže mi: ništa ti se ne tiče, ti nisi dao nikakav kapital. A mjenica ionako ništa ne vredi, jerbo nemaš ništa.

Ali posle kad je sve popio, on kaže: sad moraš da se oženiš, jerbo vidim da si dobar i vredan čovek i žao mi je što sam te upropastio. I zato ću ti nađem dobru devojkicu sa mirazom.

Jer moja Džoja imala je i miraza. Dvanaest hiljada, gosp. doktore, to su pare danas! A njima on opet ovako kaže: evo, kaže, čovek ima i radnju, nije neki gulanfer, već može da postane dobar trgovac, samo nema kapital.

I tako su se one pograbile. A ja sam mislio: znaju one valjda šta rade i tako sam pristao.

A kad sam se oženio, moj ortak je onda udario zabranu i sve mi odneo. I tako sam ostao gol k'o pištolj, koje sad preko toga još imam na leđima ženu i sakatu taštu.

A žena sve moguće iziskava, dragi moj gospod. Doktore, i kaže: ništa mi se ne tiče, ja sam ti donela miraz. I tako, ja sad moram nedeljom sa njome u špacir i na Kalimegdan, i traži pare za frizera, i drugo, i treće, pa opet joj nisam dobar i svaki čas ide svađa, koje ona meni prigovara i prekonosira ovo i ono. I stidi se, gosp. Doktore, što sam ovaki. A ko će meni pomoći, ako sam ja lepo obučen, pa i sami znate, gospod. Doktore!

Ništa ona to ne brenuje, a jednoga dana ostaje mi u drugo stanje:

„— Taka i taka stvar”, — kaže, — „izgledi su”.

„— Dobro ako su izgledi”, — kažem ja, — „uglavno kako svi tako i mi”.

Pa zar nije tako, gospod. Doktore? Moja majka je rodila devetoro, ja barem znam kako sirotinja rađa decu. A naročito se radujem što neće da ga rodi zimi, nego na leto, kad će tašta opet da spava u svom krevetu. A milo mi je i onako, uopšte. Za dete, znate. Jer sirotinja ne zna za drugo veselje.

„— Džoja”, — kažem, — „samo neka bude muško! Videćete kako ću ja sve udesiti!”

I tako sam zapeo da isteram paru gde se niko ne doseća. Opa-lim ti ja peške čak u Pančevo, da kupim živinu po sela, pa da gi prodam ovde. I samo kad bi imao kapital, mogao bi da živim, ali šta ćeš kad se nema čime! Ali ipak: nada je tu. *Aftaha!* — znate kako se kaže! I sada ništa drugo od Boga ne tražim nego da smo živi i zdravi pa da dočekamo sina.

Ali šta vredi kad žena nije kako treba i kad bi samo znali šta ona govori, dragi moj gospod. Doktore! Koje je njoj naša gazdarica kazala da je ona Jevrejska i da Jevreji ne treba da rađaju decu. Jerbo kao što i sami znate šta danas piše po novinama. I zato je sad ona zapela da pobaci! Moja Džoja, molim vas, koje smo mi venčani, nismo, da kažete, neki švaleri, nego sve po Zakonu i po običaju naše svete vere!

„— Dobro, Džoja”, — kažem ja njojzi, — „a jedna kučka, na primer, i pseto bez gazde, pa kad će dobiti kućici, opet se nađe puta i načina. A mi smo ljudi i među ljudima, i, što se kaže, toliki komšiluk, pa, ako i nije naša vera, opet se vodi red i svaka čast”.

A ona mi prekonosira ovo i ono i kaže:

„— Mnogo mi vi znate, kaže, šta svet danas govori!”

Pa, ako ćemo pravo, gosp. Doktore, ja stvarno ne znam, jer imam i druge brige, a kad bude podne, niko te ne pita nego stomak traži svoje. To jest, ne moj stomak. nego njihov. Kao što sam vam već rekao.

I tako ona mene začikava:

„— Lako je psima”, — kaže, — „a mi smo Jevreji i onda zna se! Jer lađe su išle Dunavom i po druga mora i nigde nisu mogle da se zadrže, koje nigde nisu hteli da gi prime, i tako su se vraćale odakle su pošle. Zašto? Zato što su Jevreji”. „Jer”, kaže „kriv si što si živ. Pa zašto onda da ga rodiš. kad ne znaš šta će sutra da bude šnjime?” „A ja se”, kaže, „radujem kad vidim pile; volim da pritisnem malo mače uz obraz; kad vidim jagnje, potrčala bi, kaže, da se igram šnjime. A zamisli kad ti detence pruža ruke, pa se smeje, pa guče i zove: Tata, mama! A ovamo niko te ne pita da li si čovek ili štasi! I dođe prilika pa ti kažu: Gubi se, za tebe nema mesta ispod ovoga sunca! Koje je teško i da se zamisli, a kamoli da se čuje i da se doživi”.

A ja ondak kažem njojzi:

„— Neću ja ništa da zamišljam, nego kako Bog kaže, tako neka bude!”

I to je najveća nepovolja, dragi moj gospod. Doktore, i zato se sada obraćam vami, koje me Vi još od detinjstva poznajete, s molbom da mi izidete u susret, da moja Džoja ne učini neku glupost protiv naše svete vere. Jer nismo mi tek od juče Jevreji pa da ne znamo za sito i rešeto. A ako je božja volja da dobijemo sina, ona nema ništa da se meša. Koje sam ja njoj odmah objasnio:

„— Da znate, Džoja”, kažem, „prvi ću ja da idem u policiju i tužiću vas. I robija vam ne gine. I Društvo za zaštitu životinja postoji, a kamo li što smo mi ljudi! A posle dolazi i sama kultura. Naš komšija ne može ni pile za zakolje, već zove majstor Pantu. I to što on nije kulturan, a kamoli oni tamo! Koje su oni sa jeroplanim prevozili rode u toplije krajeve, kad su zadocnile za selidbu, jerbo im prošao rok. I pošto je bilo hladno, pa da se ne smrznu. A da ne govorimo za bolnice za kućice što oni imaju, pa čak i groblja. Jer tako gi tera sama kultura. A ja baš ako i nisam svršio neke škole, toliko barem znam i ne dam da mi niko soli pamet. Jer kad to nije po zdravom razumu, šta onda?”

I zato bi Vas molio, gosp. Doktore, da dođemo ja i moja Džoja kod Vas da Vi kažete Džoji da novine lažu, kao što sigurno i lažu. Jer koliki je taj Božji svet i ova zemlja, pa otkud to može da bude da za nekoga nema mesta pod suncem i znači da treba da se udavi u more! Vi ste uvedeni ovde i najbolje znate šta je istina, a ne kao kojekakve gazdarice, a na prvo mesto baš ova naša. Jer vi ste bili po te države tamo, koje ste vi tamo i na licu mesta videli šta je to kultura i onda otkud svet može da ide unazad? A ovi prosti ljudi odma sve veruju!

Ali Vami će biti lako da dokažete. Mogu ja ceo dan da radim kao dolapski konj, ali meni niko ne može da mi oduzme da sam čovek.

Za mene je žalosno, bogami, kad ja imam takvu ženu koja ni toliko ne zna, ali sad šta je — tu je! Svaka žena ima poneku falin-

ku, naročito kad je u drugo stanje. Za mene je glavno da Džoja ne nosi dete sas brigom, jer može, sačuvaj bože, da ga rodi sakato.

A na prvo mesto što im treba i da se plati doktoru, a mi nemamo ni da se siti najedemo. I tako sam ja upao u najbedan život, pa sad vi pa — bog, dragi moj gosp. Doktore!

(Sada još samo promrmlja kraj pisma, završujući glasno)
Ja vas pozdravljam i molim. Nisim Če-le-bon.

(gleda zadovoljno šta je napisao i obraća se publici)
Pa ovo nisam loše sročio, ja mislim da nije loše. Je l' da nije?.. A znate li šta će mi moj doktor na to reći? E-hej! Kad biste ga samo čuli!.. Evo šta će mi reći: „Nisime”, kazaće mi, „ja mislim da mi ovo pismo pošljemo Hitleru”.. Pa — neka... Baš me briga!.. Trebalo bi već da mu se jedanput kaže kako je istina!.. Ali šta vredi, kad on ne razume srpsku!..

MOJSIJE PRED AUŠVICOM

Toliko su me tukli da sam već više od pola
batina kao što je venecijanski kamen više od pola
blistava voda
smrt koja se skriva u životnoj radosti
pa zar zato dobih kamene tablice
da li vas zato dovedoh
u obećanu zemlju.

Talasi mora puni jauka koji beže
u tišinu peska
da plišom oblože ispucale usne
i sunce izlazi i mokri preko bojišta
kao krvavi mornar uz zid kurvarnice
surovi lik sunca kad bejah na visini zvezda
ugledah zemlju i prepoznah njen lik
po nemilosrdnosti istoj
koju ima moj lik čoveka
pa zar se zato popeh na goru Horivu
da koncem sete opervazim pejisaž samoće
i ta zemlja u grudima postojbina zajednička
svih ljudi u kojoj smo od uvek jednaki
zar to ne beše zemlja obećana.

Jetka namrštena noć iskona
raseca sebe na dvoje
i dana nema već samo traje rasečena krvava noć
kružnim nožem sunca zar sloboda
da mokri od straha ili je samo smeh ljudi potresa
i tablice zakona izlizani kip od ruku koje vape
zemljo Kanaanska čuh glas ispod ognja bez lika
ispred vatre na gori Horivu zar je presušio taj glas
i vetar upalih obraza zastao nad tim svetim
kamenjem uklesanih reči kao stvari sunce

da ih okrene na čekrku senki kao voda što točkom
svoga toka sebe pokreće od utrobe do kože i valja
zar vas zato izvedoh iz peći misirske gvozdene
da vas stoleća dovedu pred peći Aušvica.

Moj duh je već spreman da prihvati
sve što mu daješ patnjo
kao što moja ruka preko očiju preko očaja
je spremna da primi stradanja teret već procenjen
kroz krv našu vekovima svirepo prolivanu
zar je to ta iskra što mrak puteva osvetljava
do sad je čovek bolovao a sad boluje cela naša Zemlja
sunce i vatra boluju od trovanja i nečistoće vode
od teške groznice vetrovi od kuge i čireva
ja koji donesoh reč iz Ognja i kome beše obećana
zemlja obećana ne predoh preko Jordana jer suđeno
mi beše da svoje delo ne vidim odvratni prizor
uživanja u ubijanju da li je ova pusta noć
dvorana za moje samotne razgovore da zvezde odjekuju
od moga glasa da li je moj vapaj odgovor
ognju na gori Horivu.

DO VIĐENJA, DRUŽE GALE...

(Tužna priča sa lepim krajem — za decu i odrasle)

L I C A:

IVAN PANTELIĆ
OLGA, njegova žena
ELIAS GUTMAN
ELA, njegova žena
RIHARD, njegov sin
NASTOJNIK
STARICA
PROFESOR MUZIKE
ADVOKAT
RIDI
GAL

I

(Pozornica je svetlosnom zavesom podeljena na dva dela. Dok je jedna polovina pozornice osvetljena, druga je u potpunom mraku.)

Kada se zavesa podigne osvetljava se leva strana pozornice. To je soba porodice Pantelić. U njoj su samo najpotrebniji delovi nameštaja.

Na sceni je Olga. Ona postavlja sto za doručak. Ulazi Pantelić. Nosi bocu mleka.)

OLGA: A mleko za Gala?

(Pantelić bez reči slegne ramenima. Sedne za sto i uzima novine.)

OLGA (prekorno): Nisi uzeo...?

PANTELIĆ (nabusito): Ne uzimam ništa za Gala! Nisam njegov sluga!

OLGA: Ostaće bez doručka... A jutros će stići sa puta. Ko zna kada je poslednji put jeo.

PANTELIĆ (odloživši novine): Dobro. Šta se tebe tiče ishrana našeg sustanara?

OLGA: On je nekoliko puta učinio za nas...

PANTELIĆ (nestrpljivo je prekida): Njegova predusretljivost je najobičnije ulagivanje! To je prostačko nametanje! Uostalom, ja sam ti zabranio da primaš njegove usluge.

OLGA: Samo zato što ga ne podnosiš.

PANTELIĆ: Nije tačno da ga ne podnosim. Ja ga mrzim! Mrzim njegovu preteranu ljubaznost, njegovo ćutanje, njegovo hodanje na prstima...

OLGA: On je samo preterano pažljiv.

PANTELIĆ: Iza toga se krije podmuklost! Ti pojma nemaš koliko je taj čovek pakostan. Jesi li primetila kako zlobno gleda našeg Zorana?

OLGA: On Zorana obožava. Nabavio je za njega i oklop od kornjače... Samo ne sme da mu ga da. Plaši se... od tebe.

PANTELIĆ: Oklop od kornjače? Kakve su to gluposti?!

OLGA: Mislila sam da znaš da tvoj sin skuplja školjke i morske ježeve i...

PANTELIĆ: E, nisam to znao! Nisam! Ali Gal je znao... Pa naravno. Inženjer Gal sve zna! (Sve više pada u vatru): On je u ovoj kući najpametniji! Najpažljiviji!.. Najuslužniji!.. On više voli Zorana od mene!

OLGA: Nisam rekla...

PANTELIĆ: Ali tako misliš! Uskoro će i Zoran tako da misli! Ne, ne, dosta mi je toga! Dosta — razumeš?! Neka samo pokuša da se približi Zoranu!

OLGA: On voli decu.

PANTELIĆ: U redu, neka ih voli. To me se ne tiče. Ali s kojim pravom se okomio baš na mog sina? Zašto ne potraži sebi drugu žrtvu? Konačno, zašto i on nema...

(Ućuti. Nervozno dobuje prstima po stolu. Nevoljno):

Dobro... dobro... nemoj tako da me gledaš... Zaboravio sam... (Plane): Šta je? Zašto klimaš glavom? Nisam, valjda, ja kriv što je Gal u ratu izgubio celu porodicu?

OLGA: Ne. Nisi ti kriv.

PANTELIĆ: Pa onda? Šta ja tu mogu? (Uzme novine.)

OLGA: Ti ga nisi nikada video samog... Ponekad ceo dan sedi u svojoj sobi, kraj prozora... Uopšte se ne pomera... A njegov pogled...

PANTELIĆ: Slabić.

OLGA: On je nesrećan.

PANTELIĆ: Pravi od svoje nesreće opštu tragediju. Mogao je da zaboravi na svoje jade za proteklih nekoliko godina. Svi su na to već odavno zaboravili. Ali ne, on to ne želi... On bi hteo da ga žalimo, da ga slavimo!

OLGA: Tiše... Probudićeš Zorana. Hoćeš li kafu, ili čaj?

PANTELIĆ (odbacivši novine): Dabome. „Gospodin” Gal je ucveljen. On „tuguje” nad svojom prošlošću. A ja, vidiš, hvalim sudbinu što je moja prošlost zauvek iščezla. Ako on tuguje, ja likujem!

OLGA: U redu, prekinimo.

PANTELIĆ: E, neću da prekinem! Uostalom, ti si prva počela. Kad bi nas neko sa strane slušao. još bi mogao da pomisli da sam šovinist! Čak... čak nehuman! To su gluposti. Treba biti realan. Treba imati iskustva. Pet godina sam radio kod Jevrejina. Kod gospodina Leopolda Polačeka, zlatara i sajdzije, multimilionera i derikože!

OLGA: On ti je poklonio jedan lep zidni sat.

PANTELIĆ: Nemoj da me zasmjavaš. „Fantastičan” poklon: zidni sat! Zašto mi nije poklonio, recimo — brilijantski prsten?! Ne, oni takve stvari nisu poklanjali. Nakit su zadržavali za sebe. Gomilali su ga, gomilali, gomilali...

OLGA: Ohladiće ti se kafa. Hoćeš li novine?

PANTELIĆ: Hoću da govorim. Želim da ti dokažem da nemaš razloga da žališ tog Gala. Ja ne žalim nijednog od njih. Svi su oni isti! Naivčine! Zakopali su sve u zemlju. Kao pravi gusari. Zakopali su i napoleone i prstenje i minduše i ogrlice i... (Posle kraće pauze, zamišljeno): Ogrlice... Da... ogrlice... Zakopali su ogrlice...

OLGA: Ivane... Ivane, šta je tebi? Stavio si cigaretu u kafu!

PANTELIĆ (odsutno): Reci... da li je sada... mart?

OLGA (sa čuđenjem): Naravno.

PANTELIĆ (sasvim odsutno): Naravno: mart... Mart, devetsto četrdeset prve... Da, da... sećam se... sećam se... Tada je došao... (Ustaje. Uzbudeno): Da, tako je!

OLGA (zaprepašćeno): Ko je došao?

PANTELIĆ: Gutman!

OLGA: KO?

PANTELIĆ (odsutno): Došao je gospodin Gutman...

(Osvetljava se desna strana pozornice. To je Polačekova zlatarska radnja. U njoj je samo jedna manja tezga.

Gutman je već na sceni, dok Pantelić prelazi sa leve strane pozornice.)

PANTELIĆ (službeno): Došao je gospodin Gutman, gospodine Polaček.

(Polaček ulazi s desna.)

POLAČEK: O? Gospodin Gutman? Dobar dan, dobar dan...

GUTMAN: Dobar dan, gospodine Polaček.

POLAČEK: Došli ste u privatnu posetu?

GUTMAN: Sada nisu vremena za posete. Sigurno znate zbog čega sam došao?

POLAČEK: Eh, gospodine Gutmane, ništa se ne može znati sigurno.

GUTMAN: Došao sam zbog ogrlice. Nadam se da nisam zakasnio?

POLAČEK: Ali, moj gospodine Gutmane! Kad ja nešto obećam...
(Značajno): Ogrlica „Plavi grozd” strpljivo čeka na vas. Cena, naravno...

GUTMAN: Sa cenom se slažem. Novac više ne igra nikakvu ulogu.

POLAČEK: Novac uvek igra neku ulogu, gospodine Gutmane. A za vas sam ipak dosta popustio.

GUTMAN (hladno): Znam. (Nestrpljivo): Mogu da je dobijem?

POLAČEK: Zašto da ne? (Podozrivo): Naravno, vi imate pun iznos? Znaćete kako je. U današnja vremena... kako da kažem... nezgodno je imati dužnike.

GUTMAN: Da nemam pun iznos ne bih ni došao, gospodine Polaček.

POLAČEK: Sigurno, sigurno. Vama bih inače učinio neku olakšicu... Izuzetno vama. Panteliću, donesite ogrlicu „Plavi grozd” iz trezora!

(Pantelić izlazi desno.)

POLAČEK (radoznalo): Sigurno ste napravili neki veliki posao, gospodine Gutmane?

GUTMAN: Prodao sam svu svoju imovinu.

POLAČEK: Imovinu, zaboga? To me čudi od vas, gospodine Gutmane, veoma čudi. Cena nekretnini je sada veoma niska. Vi ste vrlo mnogo izgubili.

GUTMAN: Ništa nisam izgubio. Uskoro bi sve to bio samo balast.

POLAČEK: Imovina nikada ne može da bude teret! Vi preterano crno gledate na događaje. Ne smete da gubite veru. Ništa neće da se desi, videćete...

(Pantelić se vraća. Predaje Polačeku kutiju sa ogrlicom.)

POLAČEK (izvadiвши ogrlicu zadivljeno razgleda): Divna je, zar ne? Retkost! Umetničko delo, šta kažete? Grozd od brilijanata... Lančić od platine... kopče od zlata... Fantazija! Da su bolja vremena, mogao sam da napravim daleko, daleko unosniji posao.

GUTMAN: Mogu li da vam platim čekom?

POLAČEK: Pa, razume se... (Uviđajući): Ovaj... samo... prethodno jedna uobičajena formalnost. Razumete? Panteliću, proverite telefonom čekovni račun gospodina Gutmana.

(Pantelić izlazi. Nelagodna pauza.)

POLAČEK: Da, da... Oni u banci svašta rade. Čovek zaista ne može da ima u njih poverenja. Shvatate?

GUTMAN (suvo): Kako da ne, gospodine Polaček.

(Pauza.)

POLAČEK: Khm... da... da... (Panteliću, koji ulazi): Dakle?

PANTELIĆ: U redu je, gospodine Polaček.

POLAČEK: Pa da! Znao sam da je u redu. Primite, Panteliću, ček od gospodina Gutmana. Ja ću lično da mu zapakujem ogrlicu. Da, da... Napravili ste dobar posao, odličan posao, gospodine Gutmane. (Predajući paket Gutmanu, svečano): Izvolite, „Plavi grozd” je vaš. Sada imate jednu od najdragocenijih ogr-

lica na svetu! (Radozvalo): A šta ćete s njom da uradite? Pitam tek tako...

GUTMAN: Zakopaću je u zemlju.

POLAČEK (zaprepašćeno): Šalite se?

GUTMAN: Zar mi je do šale?

POLAČEK: Vas je uhvatila panika!

GUTMAN: Kad prođe moja panika, ili kad prođe naša nesreća, izvadiću ogrlicu iz zemlje. Imaću bar nešto da počnem nov život.

POLAČEK: Ne budite ludi. Neko će pronaći to blago.

GUTMAN: Osim mene samo će žena i sin da znaju za skrovište. Možda će jedan od nas da preživi...

POLAČEK: Svi ćemo ostati živi, gospodine Gutmane! Ništa neće da nam se desi. Ništa ne može da nam se desi!

GUTMAN: Nadajmo se, gospodine Polaček. Nadajmo se... (Osvetljava se leva strana pozornice. Pantelić prelazi na tu stranu.)

PANTELIĆ: Gde je sada ogrlica? Gde?

OLGA: Ko zna...?

PANTELIĆ: Možda je zakopana u nekoj bašti... ili u nekom podrumu? Ili zazidana negde na tavanu? Negde sasvim blizu!

OLGA: Možda se neko iz porodice Gutman vratio.

PANTELIĆ: Ne, ne verujem. Vrlo malo Jevreja se vratilo. Zašto bi baš Gutman bio među njima? Ogrlica je tu... na dohvat ruke! Treba je samo pronaći... Treba je potražiti!

OLGA: To su detinjarije.

PANTELIĆ: To je bogatstvo. Ogromno bogatstvo! Shvataš li šta bi za nas značilo kad bih pronašao ogrlicu?!

OLGA: Ivane, to je neizvodljivo. Nemoguće je.

PANTELIĆ: Sve je moguće. Treba samo dovoljno upornosti.

OLGA: Možda je ogrlica već odavno pronađena.

PANTELIĆ: Nije. Sigurno nije. Niko osim Gutmanovih nije znao za skrovište. Čak ni to niko ne zna da ta ogrlica postoji. Niko — osim mene! Razumeš? Jedino ja znam za to skriveno blago! Jedino ja! Trebalo bi samo otkriti skrovište.

OLGA: Od tada je prošlo toliko godina.

PANTELIĆ: Godine su sporedne. Pa zar nisi čitala nedavno u novinama da je neko pronašao skriveni jevrejski nakit kopajući u svojoj bašti?

OLGA: Slučajno...

PANTELIĆ: Ali ja znam sigurno!

OLGA: Ti imaš bujnu maštu. Bolje bi bilo da povedeš Zorana u šetnju.

PANTELIĆ (odсутno): Trebalo bi nekako da počnem... Ostalo bi išlo samo od sebe...

OLGA: Obećao si Zoranu da ćeš ga u nedelju povesti u šetnju.

PANTELIĆ (ne sluša je): Trebalo bi najpre da saznam da li je neko iz porodice Gutman živ...

OLGA: Mogli biste otići u Zoološki vrt...

PANTELIĆ: Ako je živ, vratio se tamo odakle je pošao...

OLGA: Ili možda u bioskop, na matine...

PANTELIĆ: Treba pronaći njegov bivši stan! Potrebna mi je njegova adresa! Ali odakle..? Odakle..? (Ushićeno): Knjige! Računske knjige! (Olgi): Gde su računске knjige koje sam vodio kod Polačeka?

OLGA: Verovatno na tavanu.

PANTELIĆ (polazi): Našao sam!

OLGA: Šta si našao?

PANTELIĆ (pobedonosno): Adresu Eliasa Gutmana! (Izlazi) (Postepeno zatamnjenje. Zavesa.)

II

(Kada se zavesa podigne, osvetljava se leva strana pozornice. To je nastojnikova soba. U njoj su samo sto i nekoliko stolica. Nastojnik sedi za stolom i čita. Otegnuto zvonjenje. Nastojnik se ne pomeri. Zvonjenje sve učestanije. Nastojnik s naporom ustaje i nevoljno prilazi vratima. Otključava ih. Ulazi Pantelić.)

PANTELIĆ: Dobar dan.

NASTOJNIK (neljubazno): Šta je?

PANTELIĆ: Vi ste nastojnik ove zgrade?

NASTOJNIK (osorno): Pa?

PANTELIĆ: Otkad ste ovde?

NASTOJNIK: Otkad i ova zgrada. (Osorno): Dakle?

PANTELIĆ: Tražim Gutmana.

NASTOJNIK (posle duže pauze, nepoverljivo): Gutmana?

PANTELIĆ: Da. Eliasa Gutmana.

NASTOJNIK (krto): Otišao je.

PANTELIĆ (iznenađeno): On je tu?

NASTOJNIK: Rekao sam: otišao je.

PANTELIĆ: Kada? (Tajac) Kada?! (Tajac) Pitam vas kada?!

NASTOJNIK (mrzovoljno): Zar niste našli neko drugo vreme da me pitate? Morate baš u nedelju? Mislite meni nije potreban odmor?

PANTELIĆ: Izvinite... na proputovanju sam. (Učtivo): Molim vas da mi pomognete. Ja sam... ja sam, znate, Gutmanov rođak...

NASTOJNIK (začuđeno): Rođak?

PANTELIĆ: Daleki rod... sasvim daleki... Nisam mogao ranije da se raspitam... A možda se vratio...

NASTOJNIK (blažim tonom nego ranije): Samo je utišao.

PANTELIĆ: Možda je neko iz njegove porodice?..

NASTOJNIK: Otišli su. Svi.

PANTELIĆ: Kuda?

NASTOJNIK: Prvo u geto.

PANTELIĆ: A zatim?

NASTOJNIK (posle kraće pauze): Udite. (Vraća se ka stolu. Pantelić ga nevoljno prati. Nelagodno mu je.)

PANTELIĆ: A kuda su otišli zatim?

NASTOJNIK: Sedite — ako hoćete.

PANTELIĆ (sedne. Ne zna kako da počne. Nervozno pali cigaretu.)
Da li ste ih vidali u ono vreme? (Tajac) Možda ste bili prisutni kada su otišli? (Tajac) Da? (Tajac) Ta, čoveče, recite već nešto!

NASTOJNIK: Ne volim da govorim. A naročito ne o tome. Ali to vas možda zanima...

PANTELIĆ: Zanima me.

NASTOJNIK: Pa, dobro: bio sam prisutan. Bio sam kod njih kad su otišli...

(Osvetljava se desna strana pozornice. To je soba porodice Gutman. U njoj nema ničeg osim jednog ovećeg, pohabanog kofera.

Na sceni su Gutman, Ela i Rihard. Gutman i Ela na kaputima imaju prišivene žute Davidove zvezde.)

ELA: Samo ovaj kofer, čika Milune.

(Nastojnik prelazi na desnu stranu pozornice.)

NASTOJNIK: Zar ništa više nećete da ponese? Ni odela? Pa ove lepe slike? Ni tepihe?

GUTMAN: To više nije naše.

NASTOJNIK: Da ponese bar jedno ćebe za malog, gospodo?

ELA: Ne smemo, čika Milune. I ne treba nam. Sad nije hladno. (Rihardu): Jesi li gotov? Šta si to strpao u džepove?

RIHARD: Vinetua i Toma Sojera i Kožnu Čarapu i...

GUTMAN: Riharde! Ti si skinuo zvezdu sa kaputa?

RIHARD: Ne sviđa mi se, tata.

GUTMAN: Moraš da je staviš.

RIHARD: Ali, tata, ti si mi jednom zabranio da stavim značku na kaput. Rekao si da je to ružno. A sad hoćeš da stavim ovu ogromnu zvezdu?

ELA: Riharde, vidiš da smo je svi stavili.

RIHARD: Čika Milun nije stavio.

GUTMAN: On ne mora.

RIHARD: Zašto?

GUTMAN: On nije Jevrejin.

RIHARD: A Jevreji moraju? I onda ako im se to ne sviđa?

GUTMAN: I onda.

RIHARD: To je zato što nas svi mrze, je li, tata?

GUTMAN: Ne mrze nas svi, Riharde.

ELA (neodlučno): Trebalo bi da krenemo...

RIHARD: Čika Milune, recite onima koji dođu ovde da paze svoju žabu. Ona je u tegli, a tegla je na vitrini. Treba joj redovno loviti muve. Ona je vrlo tužna kad je gladna.

NASTOJNIK: Ja ću je čuvati, Riharde. Ne brini.

GUTMAN (neodlučno): Onda... hajdemo...

ELA (teško): Hajdemo...

(Pauza. Svi nepomično stoje.)

RIHARD: Pa? Idemo?

ELA (sa uzdahom): Idemo...

(Svi ostaju nepokretni.)

RIHARD: Šta je s vama? Zašto ste svi tako nerasploženi? Zar...

Zar se više nećemo vratiti?

GUTMAN: Ne znam, Riharde...

RIHARD: Ali... zašto? Zašto?..

(Osvetljava se leva strana pozornice. Nastojnik prelazi na tu stranu.)

PANTELIĆ (posle kraće pauze): I otišli su u geto?

NASTOJNIK: Da. Otišli su.

PANTELIĆ: A poneli su samo jedan kofer? Da li su... ovaj... spakovali i dragocenosti... mislim nakit?..

NASTOJNIK (hladno): Nisam im pregledao kofer.

PANTELIĆ: Da. Naravno. (Posle kraće pauze): Šta sam hteo da pitam? Da. Ima li ova kuća tavan?

NASTOJNIK: Tavan? (Ironično): Nema. Gore je mansarda.

PANTELIĆ: A podrum?

NASTOJNIK: Ima. (Podsmešljivo): Pod je od betona.

PANTELIĆ (zbunjeno): A — tako? (Ustaje) Hvala... Idem. (Kod vrata): Ako biste hteli još da mi kažete gde se nalazio geto. Možda znate i u koju su kuću odvedeni...

NASTOJNIK: Nosio sam tamo njihove stvari. Objasniću vam gde je to. (Propustivši ispred sebe Pantelića, podrugljivo): Vidim da vas Gutman zaista zanima. (Izlaze)

(Osvetljava se desna strana pozornice. To je Staričina kuhinja. U njoj su samo kuhinjski sto i nekoliko hoklica. Starica sedi za stolom i ređa karte. Spolja se čuje lavež psa.)

STARICA (viče): Kuca li neko?

(Lajanje je sve žešće.)

STARICA: Čujem, čujem! Idem već... (Otvori vrata. Viče): Mir, Beti!

(Ulazi Pantelić.)

PANTELIĆ: Dobar dan!

STARICA (viče kroz vrata): Ta umukni!.. (Lavež prestaje) Dobar dan... Pas nije opasan, ali nije navikao na posete. Vi ste... iz opštine? Ne sećam se?

PANTELIĆ: Tražim kućevlasnika. Ili nastojnika...

STARICA: Ja sam kućevlasnica. A i nastojnica. Udite, gospodine. Vi ste iz električne centrale? Kod mene je nered... Inače, Beti je vrlo umiljato pseto... Eto, gledala sam u karte. Ne verujem u gatanje, ali karte uvek tačno predskazu... Sedite, družite. Miriše malo na kupus... Danas je, znate, nedelja... I šta kažete? Vi ste iz opštine?

PANTELIĆ: Ne, ne...

STARICA: Umorili ste se, je li? Kod nas na periferiji kaldrma je očajna... Vi, gospodine, sigurno ne verujete u karte? A pogledajte: devetka herc na žandarmu tref — poseta muškarca... Da niste iz socijalnog osiguranja?

PANTELIĆ: Ovde je nekada bio geto, zar ne?

STARICA: Geto. Pravo kažete, druže. Ne shvatam kako im je to palo na pamet... Oterali su me... iz sopstvene kuće... Bila su to teška vremena... Zar nećete da skinete kaput?

PANTELIĆ: Sećate li se nekog Gutmana?

STARICA: Ko bi se sećao? Ja ljude ne pamtim po prezimenu, već po zanimanju. Nosili su žute zvezde. Šta je to trebalo? Jadnici... Kako ste rekli?

PANTELIĆ: Gutman. Elias Gutman.

STARICA: Čudno. Elias. Ja sam imala prijateljicu koja se zvala Elvira... Ali Elias? A šta je on bio po zanimanju?

PANTELIĆ: Imao je sina Riharda... oko jedanaest godina... pokušajte da se setite! Žena mu se zvala Ela.

STARICA: Vidim! Vidim ga... Malen... dosta ćelav... smeška se...

PANTELIĆ: Da, da!

STARICA: Siroti... Nisu imali ni krevete... Ni ćebad. Ostavila sam jednu slamaricu — za malog. Dete je imalo lepe oči... Bože, što su to bila teška vremena...

PANTELIĆ: Da li su bili sami ovde?

STARICA: Oni? Gospodine, bilo ih je u ovoj maloj kućici — znate koliko? O — ho — ho!... Još i više! Neki su spavali na tavanu, pa u šupi... čak i bašta je bila puna.

PANTELIĆ (razočarano): I bašta? (Sa nadom): Možda je Gutman došao prvi?

STARICA: Došli su svi istog dana. Ne. Iste noći... A mene su oterali vojnici... A tela sam da ostanem... Bili su u ovoj kuhinji... Da, baš tu. Sada se sećam... Ništa nisu imali.

PANTELIĆ: Imali su sigurno nakita.

STARICA: Jeste, jeste, imali su. Hteli su meni da poklone...

PANTELIĆ (napeto): Ogrlicu?

STARICA: Ne, ne ogrlicu, nego pravi nakit. Gospođa je htela da mi da svoj prsten... za slamaricu. Jadnica. Zar bih joj uzela?

PANTELIĆ: A da li su nešto govorili... recimo o „Plavom grozdu“?

STARICA: To je neka kafana? Bože, ja vas nisam ponudila sa kafom! Staviću džezvu...

PANTELIĆ: Ne, ne hvala. Žurim se. Nego... da li se vratio neko od onih koji su bili zajedno s njima ovde? Možda je neko ostao živ?

STARICA: Ne znam... Ne sećam se.

PANTELIĆ: Pokušajte da se setite.

STARICA: Ne...

PANTELIĆ: Nekoga ste od njih sigurno sreli.

STARICA: O, mislite na profesora muzike? Njega sam srela. Pre neki dan... Ne, ne, pre godinu dana... ili pre dve godine? On me je poznao, zamislite...

PANTELIĆ: Kako se zove?

STARICA: Kažem, on je profesor muzike.

PANTELIĆ: U našem gradu?

STARICA: Tu sam ga srela. Mnogo je ostareo... Ali, pravo kažete, bio je živ.

PANTELIĆ: Možda ipak znate njegovo ime?

STARICA: Ne. Ne pamtim imena. (Pantelić ustaje) Već idete?

PANTELIĆ: Moram. Izvinite, ako sam vas zadržao.

STARICA: O, ne, ne... Kupus se kuva sam... a ja gledam u karte... Trebalo je da popijete kafu, druže. Da, to su bila teška vremena... Nikada se ne povratila... Izvinite, gospodine, kod mene je nered...

PANTELIĆ: Hvala na svemu. Zbogom. (Izlazi.)

- STARICA: Zbogom... (Viče kroz vrata): Kaldurma je strašna, je li? Beti, vrati se natrag! (Zatvorivši vrata): A ja sam, eto, mislila da je iz električne centrale...

(Osvetljava se leva strana pozornice. To je soba Profesora muzike. U njoj su dve fotelje, eventualno mala polica sa knjigama.

U foteljama sede Pantelić i Profesor i puše.

Duža pauza.)

PANTELIĆ: Živite sami?

PROFESOR: Da. (Posle duže pauze, poslovno): Dakle? Došli ste radi časova klavira? Ili violine?

PANTELIĆ: Ne. Hteo sam da se raspitam o vašem starom prijatelju.

PROFESOR: Imam mnogo starih prijatelja.

PANTELIĆ: On nije živ.

PROFESOR: Mnogi od njih nisu živi.

PANTELIĆ: Sećate li se Eliasa Gutmana?

PROFESOR: Da. Ponekad ga se sećam.

PANTELIĆ: Bio mi je prijatelj. Ništa nisam čuo o njemu otkako je odveden u geto. Saznao sam da ste vi tamo bili sa njim i... eto... došao sam da oživim prošlost.

PROFESOR: Da oživite prošlost. To su veoma neprijatne seanse, dragi prijatelju. Ali nisu nekorisne. Znači, tako? Posle sedamnaest godina, neko se setio da je među nama bio i jedan Gutman.

PANTELIĆ: Verovao sam da je živ.

PROFESOR: Da je živ, on to sam ne bi poverovao.

PANTELIĆ: I vi ste preživeli.

PROFESOR: Ja sam uspeo da pobegnem.

PANTELIĆ: Znači i Gutman je mogao...

PROFESOR: On nije bio sam. Njemu je bilo mnogo, mnogo teže...
(Osvetljava se desna strana pozornice. To je soba porodice Gutman u getu. Nameštaj je isti kao u Staričinoj kuhinji. Na sceni su Gutman, Ela i Rihard. Gutman sedi za stolom i čita.)

RIHARD: Mama, može li se napraviti kuglof bez jaja?

ELA: Ne, sine.

RIHARD: A bez mleka, bez čokolade i suvog grožđa?

ELA: Ne.

RIHARD: Ala sam glup! Pa nemamo ni vatre da ga ispečemo. Ništa, onda nećemo da pravimo kuglof.

ELA: Ješćeš kuglof... kasnije.

RIHARD: Naravno. Ješću ga svaki dan. Pet puta na dan! (Posle kraće pauze): Mama... uvek si govorila da ću jednom rado da jedem i suv hleb. Da li si već onda znala da ćemo biti u getu?

ELA: Onda sam se samo šalila.

RIHARD: Nemoj da misliš da sam gladan. I ja se samo šalim... Nisam uopšte gladan. Nisam, časna reč. (Posle kraće pauze): Mama, gde je sada Aca? A Dragan?

ELA: Kod kuće su.

RIHARD: Zar se ni oni ne sankaju?

ELA: Možda nemaju sanke.

RIHARD: Ali ja sam dao Draganu svoje sanke. Sećaš li se?

ELA: Sećam se...

RIHARD: Znači, sankaju se?

ELA: Da, sankaju se.

RIHARD: Dobar je sneg za sankanje... Samo ja se sada ne bih sankao. Više bih voleo da sedim pored tople peći... Je li tebi zima, mama? Meni nije. Zaista nije. (Posle kraće pauze): Ipak bih se sankao.

ELA: Čitaj nešto, Riharde.

RIHARD: Već sam sve knjige pročitao nekoliko puta. (Posle kraće pauze): Tata, ti se moliš?

GUTMAN: Samo čitam.

RIHARD: Čitaš molitvenik? Pa to je dosadno. Zašto ne čitaš moje knjige? (Posle kraće pauze): Tata, hteo sam nešto da te pitam.

GUTMAN: Da čujem?

RIHARD: Da li smo mi kukavice?

GUTMAN (iznenađeno): Zašto to pitaš?

RIHARD: Čitao sam u jednoj priči kako su Indijance zatvorili u jednu kolibu i sve su im uzeli i nisu im dali da jedu i oni su zapalili kolibu i istrčali su i sve su ih pobili... A onda piše: umrli su hrabro, a ne kao kukavice.

GUTMAN: Drukčije je u pričama, Riharde, a drukčije u životu.

RIHARD: Priče su lepe.

GUTMAN: I život je lep... Ponekad.

RIHARD (odlučno): Tata, ja sam se rešio!

GUTMAN (preplašeno): Šta?

RIHARD: Neću da budem lekar. Da li se ljutiš zbog toga?

GUTMAN (sa olakšanjem): Ne, naravno. Bićeš ono što želiš.

RIHARD: Biću učitelj. Hoćeš da čuješ šta ću da uradim? Od para koje si obećao sazidaću jednu veliku, veliku školu... Tamo će moći da dođu sva deca na svetu. I Indijanci i Crnci i Jevreji... pa čak... pa čak i Kinezi. Ali niko od njih neće da nosi žutu zvezdu. Indijanci se neće ubijati, a Crnci neće da beru pamuk, a Jevreji će ići na sankanje... A svakog jutra dobijaće belu kafu i kuglof... Svako od njih dobiće jedan ceo kuglof...

(Osvetljava se leva strana pozornice.)

PANTELIĆ (zamišljeno, više za sebe): Izgleda... ti Gutmanovi... nisu bili rdavi ljudi...

PROFESOR: To ste tek sada zaključili?

PANTELIĆ (zbunjeno): A, ne, ne... nikako! Uvek sam to tvrdio... (Promenjenim tonom): Da... nije im bilo lako... Ne razumem zašto nisu prodali neki nakit i... i kupili hranu?

PROFESOR: Možda nisu imali nakita.

PANTELIĆ: Ni sat, ni prstenje?... (Posle kraće pauze): Ni ogrlicu?

PROFESOR (suvo): Izgleda, vi to bolje znate.

PANTELIĆ: Uostalom... nije važno. Ali... zar nisu imali prijatelja izvan geta? Nekog koji bi im pomogao?

PROFESOR: Elias je imao jednog vrlo dobrog prijatelja. Advokata. Imao je u njega bezgranično poverenje. Odlučio je da njemu poveri svoju najveću dragocenost...

PANTELIĆ (uzbuđeno): Da mu poveri?..

PROFESOR (značajno): Svoju najveću dragocenost.

PANTELIĆ (prividno mirno): Poznajete toga advokata? Možda bi on mogao da mi ispriča... nešto.

PROFESOR: U to sam ubeđen.

PANTELIĆ (ustavši): Posetiću ga.

PROFESOR (ustavši): Siguran sam da vaš trud neće biti uzaludan. (Postepeno zatamnjenje. Zavesa.)

III

(Kad se zavesa podigne osvetljava se leva strana pozornice. To je Advokatova soba. U njoj su pisaći sto i dve stolice. Na sceni su Advokat i Pantelić.)

ADVOKAT: Čudno... Posle toliko godina pitaju me za starog, dobrog Eliasa. Vrlo čudno... Mislio sam da je davno, davno zaboravljen. A kako je on igrao šah! Prijatelju dragi, to je trebalo da vidite. Igrali smo svakog četvrtka... Ne, ne, svake srede... Gle, zaboravio sam? Ali nekih partija se još uvek sećam. Na primer...

PANTELIĆ: Izvinite, prekidam vas, ali hteo sam da upitam... vi ste bili intimni prijatelji? Možda sam indiskretan?

ADVOKAT: Pitajte slobodno. Ne morate da se ustručavate. Ja i Elias bili smo stari intimusi. To nije tajna. Sve sam znao o njemu, kažem vam, sve. Znete li vi da je on pisao pesme? Naravno da ne znate! To sam jedino ja znao. On je meni sve poveravao!

PANTELIĆ: Sve? Dragocenosti sigurno nije.

ADVOKAT: E, varate se! Ljuto se varate, moj družo! Elias Gutman je meni, lično meni, poverio svoju najveću dragocenost! Najveću! (Samozadovoljno): Šta kažete na to?

PANTELIĆ: Prosto neverovatno. On vam je dao?...

ADVOKAT: Ah, ne... nije mi dao... Zašto bi mi dao? Ali ja sam mu pomogao da sakrije...

PANTELIĆ: Da sakrije?! (Uzbuđeno): Vi ste znali...?

ADVOKAT: Znao? Pa ja, lično ja, sam izabrao mesto! Niko njega tamo ne bi pronašao...

PANTELIĆ (zbunjeno): Njega? O čemu vi govorite?

ADVOKAT: O čemu? Valjda o kome?

PANTELIĆ: Da, da... o kome?

ADVOKAT: Pa o Richardu. On je bio Eliasova najveća dragocenost. To ne znate? Kako? Zar se ne sećate? Elias je uvek govorio: „Taj dečko je moja najveća dragocenost”... „Taj dečko je...” (Iznenada, podozrivo): A na šta ste vi mislili?

PANTELIĆ: Ništa... Nisam ništa mislio. Cigaretu?

ADVOKAT: Hvala. (Zapalivši cigaretu): Da... Šta rekoh? Da! Ja sam sve mislio! Riharda je svakako trebalo spasti! Predložio sam Eliasu da ga prokrijumčarimo iz geta i da ga sakrijemo kod jednog dobrog, poštenog čoveka. Za tog ričokosog lađara ja sam jemčio! Imao je malu kućicu na šlepu, iza ostrva... To je bilo sigurno mesto... U stvari, hteli smo da spasemo celu porodicu, ali to se nije moglo. Nikako se nije moglo, verujte. Komandant straže je pristao da propusti samo malog. Nikoga nije hteo da pusti sem Riharda... A dobro smo ga podmitili...

PANTELIĆ: Podmitili: (Uzbuđeno): Čime?

ADVOKAT: E, pa čime? Zna se čime.

PANTELIĆ: Vi ste, znači, dali...

ADVOKAT: Ja? Kako — ja? Otkuda bih ja imao nakit? Elias ga je imao. I to redak nakit... Veoma, veoma skupocen — meni možete verovati. Trebalo je da ga damo onom banditu, a on...

PANTELIĆ (nestrpljivo): Da, da... razumem. Razumem.

ADVOKAT: Da, tako je to bilo... Ali, kažem vam, složio se jedino sa Rihardovim bekstvom. A Elias je pristao. Njemu je Rihard konačno bio najvažniji... Da, zaista... I tako... kad je sve bilo pripremljeno, ušao sam, uz pomoć onog čuvara, nezapažen u geto...

(Osvetljava se desna strana pozornice. To je soba porodice

Gutman u getu.
 Na sceni su Gutman i Rihard. Advokat im prilazi s leve strane pozornice.)

GUTMAN: Riharde, poznaješ li tog gospodina?
 RIHARD: Znam ga, tata. Njega uvek tučeš u šahu.
 ADVOKAT: Ne baš uvek, je li tako, Eliase?
 GUTMAN: Vrlo retko. Riharde, treba da se spremiš. Obuci se što toplije.

RIHARD (veselo): Idemo u grad?
 GUTMAN: Da. Ideš u grad.
 RIHARD (razdragano): Ura! Idemo u grad! Videću Dragana...
 Hoćemo li u bioskop? Ne, nego na sankanje! Negde gde ima vatre, dobro? Poneću knjige da se zamenim sa Draganom...
 (Posle kraće pauze): Tata, zar ti nećeš... da uzmeš... kaput?
 (Sa zebnjom): Gde je mama?

GUTMAN: Morala je da ode... kod tetke...
 RIHARD: Vi... vi, znači, nećete da idete u grad?
 ADVOKAT (usiljeno vedro): Ići ćeš sa mnom, mladiću. Zar ja nisam dobro društvo?

RIHARD (pitomo): Ali ja ne igram šah, gospodine. Ja ne volim šah...! (Očajnički): Ja mrzim šah!

GUTMAN: Ne moraš da igraš šah, Riharde.
 RIHARD (sa strepnjom): Tata... a kad ću da se vratim?
 GUTMAN (posle kraće pauze): Nećeš se više vratiti.
 (Pauza.)

RIHARD: Tata, ti si mi rekao da nikada ne lažeš. Sećaš li se? Reci, zašto neću da se vratim? Kuda treba da idem sa ovim gospodinom?

GUTMAN: Riharde... oni ljudi koji su preksinoć odvedeni iz geta... Oni ljudi... Šta sam ti rekao, kuda ih vode?

RIHARD: Rekao si da odlaze u novi, lepši geto.
 GUTMAN: Lagao sam, Riharde. Te ljude su odveli...
 ADVOKAT: Čuti, Eliase! Riharde, ne zamaraj tatu.
 GUTMAN: Slušaj me, Riharde. Te ljude su odveli... na streljanje.
 (Pauza.)

RIHARD: Kao Indijance, tata?
 GUTMAN: Da, Riharde, kao Indijance. Vidiš, jedne noći... možda... možda već sutra... mogu da dođu i po nas. Ti moraš odmah odavde.

RIHARD: A ti, tata?... A mama?
 GUTMAN: S nama neće biti teško. Ali ti...
 RIHARD (odlučno): Gospodine, izvinite, ja ne mogu da idem sa vama.

GUTMAN: Riharde... Ješćeš mesa... i kuglof... Sankaćeš se...
 RIHARD: Neću. Neću kuglof. Ne želim da se sankam. Časna reč, tata, neću više da spominjem kuglof... ni sankanje... Nikad više neću o tome da govorim. Dozvoli mi da ostanem sa vama.

ADVOKAT (usplahireno): Riharde, ovde će te... (Pribravši se):
Ovde ćeš se razboleti.

RIHARD: Neću da budem bolestan, gospodine, obećavam da neću...
(Ubedljivo): Tata, možda neće da nas streljaju? Ni Indijance
ne streljaju sve... Uvek se nekoliko njih spase. Znaš, na
kraju dođu prijatelji, pa ih oslobode... Kraj priče je uvek
lep, tata. Na kraju su svi srećni. Časna reč... (Umiljato):
Neću da odem, je li da neću, tata?

GUTMAN (blago): Ne, Riharde. Ostaćeš sa nama.

RIHARD: Do kraja?

GUTMAN: Da... do kraja...

(Osvetljava se leva strana pozornice. Advokat prelazi na tu
stranu.)

PANTELIĆ (revoltirano): Nije imao pravo da ga zadrži! Nije to
smeo da uradi!

ADVOKAT: A šta biste vi uradili na njegovom mestu?

PANTELIĆ: Ja bih... (Zbunjeno, neodlučno): Ja bih... mislim...
ja bih... (Umorno):... mislim da bih postupio isto kao i on...

ADVOKAT: Imate decu?

PANTELIĆ: Sina. (Zamišljeno): Skuplja školjke... i oklope od
kornjača...

(Pauza.)

ADVOKAT: Gle, već se smrkava.

PANTELIĆ: Da, već je prilično kasno... (Odsutno): Kako vreme
brzo prolazi... (Više za sebe): Trebalo bi da se obrijem...
Ja se uvek brijem predveče... Trebalo bi da odem kući da
se obrijem...

(Postepeno zatamnjenje. Zavesa.)

Osvetljava se proscenijum. Nailazi s desna Pantelić. Korača
umorno, zamišljeno.)

PANTELIĆ (mrmlja): Idem kući da se obrijem... Naravno...
Trebalo da se obrijem... (Zastane) A ogrlica? (Pode) Ne za-
nima me ogrlica... Idem kući. (Zastane) Trebalo bi da
saznam da li je ogrlica... (Krene) Ne. Saznao samo dosta.
(Zastane) Moram da doznam šta je bilo sa... (Pauza)... šta
je bilo sa Rihardom... Da, šta je bilo s Rihardom? Ali
kako..? Kako? Znam! Lađar! Ridokosi lađar! Kućica...
Kućica na šlepu... iza ostrva... (Zatamnjenje.)

(Kada se zavesa podigne, osvetljava se leva strana pozornice.
To je kabina Rideg na šlepu. U njoj su klupe, stočić i polica.
Na sceni su Pantelić i Riđi.)

RIĐI: Pa šta ako si me pronašao? Misliš, to je neki podvig? Pitam
se ima li nekog, pored reke, koji ne zna ko je Riđi? Svako
je mogao da ti pokaže moju kolibu. Tu živim već trideset
i više godina. Istina, retko sam u njoj. Putujem ovom večitom
vodom. I... šta reče? Zbog čega si došao?

PANTELIĆ: Kažem: tragam za retkostima, dragocenostima...
skupljam podatke.

RIDI: A-ha... To li?

PANTELIĆ: Zanimaju me... tako... rezbarije... nakiti...

RIDI: Svašta, brate. Ima tih glupih zanimanja... mislim... ima zanimanja gde treba i znanja... Nego, brate, zašto si došao kod mene? Baš ovde.

PANTELIĆ: Čuo sam da ti znaš nešto o jednom retkom nakitu.

RIDI: Nasamarili su te! (Smeje se) Časna reč, tebe su nasamarili! Ja da znam za nakite? Ja, Ridi? (Grohotom se smeje) Naseo si, kao nikad.

PANTELIĆ: Znam sasvim sigurno.

RIDI: Batali. Ko li se samo setio te glupe šale? (Smeje se.) Nema smisla. Čovek došao po mraku... čak dovde!.. Ali, da ne kažeš da si uzalud došao. Pričekaj. (Uzima sa police flašu i čaše. Sipa.) Na! Probaj ovo...

PANTELIĆ: Hvala. Ne pijem.

RIDI: Ovo nije piće. Ovo je grom! Hajde da vidiš.

PANTELIĆ: Neću, zaista.

RIDI: Šteta. (Pije)

PANTELIĆ: Čudno... meni su rekli da si ti poznavao — nekog Gutmana.

RIDI: Gutmana? Ja? Gutman... Gutman... Zaista mi je to ime poznato. Samo odakle?.. Odakle li?

PANTELIĆ: Iz geta.

RIDI: Geto?.. Gutman? Pa da, Gutman! Zašto nisi odmah tako rekao? Kako ga ne bih poznavao! (Promenjenim tonom): Da, imaš pravo. On je zaista imao nekakav nakit. Neku ogrlicu... (Priseća se): Čekaj samo... imala je čak i ime...

PANTELIĆ: „Plavi grozd”.

RIDI: Tako je! (Sa divljenjem): Ala pogadaš!

PANTELIĆ: Znam čak i to, Ridi, da ste ogrlicu dali u zamenu za Riharda.

RIDI (zabezegnuto): Otkud to znaš?

PANTELIĆ: Znači ipak ste je dali.

RIDI: Taman! Nisam, valjda, bio lud da platim pre završenog posla! Rihard nije hteo da ide i — pogodba je pala u vodu. Onoj budali sam rekao da Gutman nikada nije imao ogrlicu i da od posla nema ništa. Bio je besan, ali je poverovao.

PANTELIĆ: Prema tome ogrlica je ostala!

RIDI: Da... Ali kasnije... Je l' te to zanima?

PANTELIĆ (nestrljivo): Samo pričaj.

RIDI: Pa, dugačka je to priča... (Pije) Znaš... ne bih hteo da pomisliš da se hvalim, ali nisam ni ja u ono vreme sedeo skrštenih ruku. Istina, nisam bio neki borac, to ne, ali... kako da ti kažem?.. Pa, krijumčario sam na svojoj lađi oružje... i ljude... Ja i moj stari prijatelj... E, njega jednom uloviše. A imao je na lađi dvanaestoricu... Trebalo je nešto učiniti... razumeš? A postojala je mogućnost da ih sve spasem. Jedna jedina mogućnost.

PANTELIĆ: Gutman?

RIDI: Da, Gutman. Morao sam da pokušam... Uspeo sam da se uvučem u geto...

(Osvetljava se desna strana pozornice. To je čistina, negde u getu. Pozornica je potpuno prazna.

Na sceni su Gutman i Ela. Ridi im prilazi sa leve strane pozornice.)

GUTMAN: Zašto si došao?

RIDI: Treba da razgovaram s tobom. Ali — nasamo.

GUTMAN: To mi je žena. Možeš da govoriš.

RIDI: Treba mi tvoja pomoć, Gutmane. Jedino tebe poznajem. Stvar je vrlo važna... i nije laka... i hitna je.

GUTMAN: Učinićemo što možemo, Ridi.

RIDI: Pa... vidiš... moj prijatelj i još neki zaglavili su... Razumeš? Ima ih dvanaest... Dobri ljudi... Treba da budu streljani... u zoru... Da, da, sad u zoru. Neki oficir, glavešina... prekuvao sam ga... Hoće da ih pusti, ali... Razumeš? Traži otkupninu.

GUTMAN: Novac?

RIDI: E, da je novac! Neće skot pare. Hoće nakit. A mislio sam... znaš... mislio sam da ovde u getu ima nakita. Možda bi se moglo sakupiti... dovoljno.

GUTMAN: To nije lako.

RIDI: Kažem i ja: nije lako.

GUTMAN: Za to mi je potrebno nekoliko dana.

RIDI: Ove noći, Gutmane! Imamo samo još ovu noć!

GUTMAN: Onda je nemoguće.

RIDI: Zar baš nikako?

GUTMAN: Za jednu noć — nikako.

RIDI (slomljeno): Znači — ništa. Propalo. A ja sam mislio... (Pauza.)

GUTMAN: Kažeš, ima ih dvanaest? A kakvi su to ljudi?

RIDI: Moj prijatelj je... kako da ti kažem? Pa... kao ja... Još bolji. A oni drugi... znaš već ko su. Sigurno mnogo znače.

GUTMAN (zamišljenó): Da. To je sigurno.

ELA (brižno): Eliase. Smem nešto da kažem?

GUTMAN: Zašto da ne, Ela?

ELA: Ja znam šta nameravaš. A jesi li pomislio na Riharda? Na nas?

GUTMAN: I na nas sam mislio, Ela.

ELA: A šta ćemo posle?

GUTMAN (sa tužnom ironijom): Posle? Posle čega? Ela?

ELA: A ako Rihard... ako ostane sam?

GUTMAN: On ne može da ostane sam. (Značajno): Je li tako, Ridi?

RIDI (odlučno): Neće ostati sam, Gutmane.

ELA: Eliase. A da li su ti ljudi...

(Pauza.)

GUTMAN: No? Reci.

ELA: Da li su oni Jevreji, Eliase?

GUTMAN: Zar to nije svejedno? Sasvim, sasvim svejedno...
(Osvetljava se leva strana pozornice. Riđi prelazi na tu stranu.)

PANTELIĆ: A posle? Šta je bilo posle, Riđi?

RIĐI: Pa... uspeo sam. Spasli su se svi.

PANTELIĆ: A Gutman? A Rihard?

RIĐI: Nemoj misliti da sam njih zaboravio. A nisu Gutmana zaboravili ni oni koje je on spasao. Sve smo preduzeli da ih izvučemo. Bio je to veoma, veoma opasan poduhvat... ali to je bilo najmanje važno... Kad je sve bilo gotovo... došli smo po njih... (Posle kraće pauze): Nije ih više bilo...

PANTELIĆ: Možda ih nisu?..

RIĐI: Jesu... Jedne noći... ko zna koje...

PANTELIĆ: Možda su samo otišli u drugi geto...

RIĐI: Sve su ih... Sve.

PANTELIĆ: Zar ne znaš da se to ne može, Riđi? Ti ne čitaš priče. A kraj priče je uvek lep, Riđi... Na kraju su svi srećni...

RIĐI: Verujem ti. Ali ipak mnogi odlaze.

PANTELIĆ: Možda će se jednom vratiti...

RIĐI: Vraćaju se oni... vraćaju se vrlo često... Ponekad me prate... Idu za mnom... noću... uz obalu... Ili plove rekom... uz šamu lađu... Neke od njih poznajem... a mnoge i ne znam. Stojim na kormilu... i gledam... Reka ih nosi... (Promenjenim tonom): Ti sad misliš da sam sujeveran?

PANTELIĆ: Ne mislim na to, Riđi. I ja znam da se vraćaju. Oni se ponekad zaista vraćaju...

RIĐI (sa uzdahom): Hoćemo li da popijemo po jednu?

PANTELIĆ: Ne, Riđi. Već je kasno, moram kući. Sin mi je sigurno nestrpljiv. Znaš, danas sam ceo dan lutao. (Ustaje) Idem. Hvala ti Riđi. Učinio si mi veliku uslugu.

RIĐI: Ja? Ma hajde!.. Baš nikakvu uslugu ti nisam učinio. Hoćeš jednu čašicu? Za ristanak? Dobro, drugi put. Dovedi i sina da ga malo provozam čamcem. Deca vole reku... Ješćemo i ribe... Pržene. Dopašće ti se. (Otvorivši vrata): A-ha... sveže je. Povetarac sa severa... Ipak, nebo je vedro. Biće sutra lep dan...
(Postepeno zatamnjenje. Zavesa.)

Osvetljava se proscenijum. Nailazi s desna Pantelić. Zamišljen je.)

PANTELIĆ (sa uzdahom): Najzad, kod kuće... (Zastane.) Napregnuto posmatra.
(S leva nailazi Gal. Pantelić stoji oborene glave.)

GAL (prolazeći pored Pantelića, — tiho): Dobro večer... (Pantelić ćuti. Gal produžava dalje.)

PANTELIĆ (ne okrećući se): Druže Gale...

GAL (zastane. Iznenađeno): Da? Molim? (Pantelić mu prilazi)

PANTELIĆ: Žurite se?

GAL (zbunjeno): Ja? Da... ovaj... ne... Malo se žurim...

PANTELIĆ: Izvinite, hteo sam... Hoću nešto da vas pitam.

GAL: Molim?

PANTELIĆ: Volite li kuglof?

GAL (začudoeno): Kuglof? Molim? Da... volim... da... naravno.
Volim kuglof.

PANTELIĆ: Kad ste ga jeli poslednji put?

GAL: Davno. Nekad... Vrlo davno.

PANTELIĆ: Dođite sutra kod mene na večeru. Moja žena pravi
sutra kuglof.

GAL: Ali... ja... ja... ne znam...

PANTELIĆ: Ponesite i oklop od kornjače. Zoran će se jako radovati.

GAL: Poneću... hoću... Hvala na pozivu. Da... doći ću.

PANTELIĆ: Biće mi drago.

GAL: I meni... Hvala, družo Panteliću. Laku noć. (Polazi)

PANTELIĆ: Laku noć. (Posle kraće pauze, pošto je Gal izašao):
Do viđenja, družo Gale...
(Zatamnjenje.)

JEVREJI

Pamte ih svi brodovi Sredozemlja
I prašnjavi drumovi na četiri strane.
Pamte ih oni što su ih mrzeli
Jer bejahu drugačiji,
Oni što su ih trpeli iz **ravnodušnosti**
A možda i sažaljenja,
I oni što su ih voleli
A da često nisu znali zašto.

Baćeni vetrom u tuđe krajeve
Mukotrpno su puštali korenje
Kao uporna biljka u kameno tlo.
Retko kada srasli, mnogo češće čupani,
Najvećim delom ostadoše stranci,
Pogodne žrtve za bogougodne lomače.
Zato su sve više zatvarali srca,
Kuće i hramove,
A tamne su im oči postajale
Sve neugodnije dublje.

Čudesan narod! Tiho su njegovi sinovi
Pevali polumračne pesme u sinagogama
I puštali zlatne strele u svet
Koji ih je ipak mrzeo.
Jedan je brusio krhka i jasna sočiva
I još krhkije i jasnije pojmove,
Drugi je pisao pesme nad kojima mnogi zaplakaše,
Treći je sazivao šumske vile
Iz zelenog lišća, bistrim slapovima muzike.
I tako dalje, jedan za drugim.

A mnogi su ih ubijali. I nema greha
Koji njima jednom nije bio pripisan.

Kosili su ih kao travu, vlažnu, tešku,
Umrjali nebo dimom njihovih leševa.
Ali oni ipak žive, i živeće
Kao mala sunca maslačka na poljima,

A ubijeni znaju:
Njihove će kosti da ostanu čvrsto
U najčvršćim mostovima sveta.

1952.

(Pesnik, koji do danas nije objavio ove stihove, ustupio ih je na štampanje
u „Almanahu” na molbu redakcije.)

SEDAMDESETPRVA KOLONA

(Odlomak)

Gusta letnja kiša tiho pada. Na ulici se skuplja više vode nego što otiče. Pločnici se prelivaju srebrnastosivo, zemlja je crna, beli cvetovi kesteņa ne lete poput pahuljica; otežani vlagom oni lagano padaju.

Danas David iščekuje sedamdesetprvu kolonu.

On je prvi put susreo kolonu u proleće. Treperеći od uzbuđenja i straha gledao je lica urasla u brade; podjednako zgrčene obrve, ispošćene jagodice, oči u crnim krugovima, prelivena istim mrakom kao maska iste prilepčive bolesti, ta lica su obeshrabrila Davida. Izgledalo mu je da među njima neće pronaći lice koje je tražio.

Unezveren i bespomoćan gledao je ruke, noge, odeću. Svi su podjednako tromo koračali, svi klatili rukama. A ono što su imali na sebi, izgubivši boju i oblik, poistovetilo se, pretvorilo se u dronjke.

Noge su ga bolele gledajući njihove ozleđene noge.

Kao da nosi pijuke i lopate, i rame ga je bolelo.

Skrhani, kao potučena, obezglavljena i razglavljena vojska koračali su po oštrom kamenju.

Trebalo je da obuzda divlje lupanje u grudima, trzanje ruku, rešetanje misli. Trebalo je da navikne na ta lica, te noge, te ruke.

Mnoge kolone su prošle dok je David umeo da razlikuje lica; da ispita sva lica u svim redovima; da lica i redove ne pomeša; da ne vraća pogled unazad; ne prebrojava; da ne traži iznova red na kojemu se zaustavio.

Prošli su proletnji meseci. David je sačekivao kolone na istom mestu.

Naučio je da se potpuno preda posmatranju. Njegov sluh i vid izoštrio se kao u ptice.

Ipak on više nije video da li je drvo procvetalo, trava narasla, da li je konj pretovaren, pas izgladneo; ni kako mravi mile, vrapci skakuću. Njegova detinja radoznalost je nestala. Ulica, kao

da je postojala samo za prolaz kolone, izgledala mu je inače prazna i sve što se na njoj zbivalo nezanimljivo.

Izjutra se igraju dečaci. Trče za loptom, zveckaju klikerima, jure na trotinetu. Oni zovu Davida. David ih začudeno gleda. Njegov otac je odveden.

Deca idu u školu. Koliko je tugovao što ne sme da ide u školu. David više ne želi, da ide u školu. Njegov otac je odveden.

Jednoga dana on susreće kolonu. Ona ga zastrašuje. Ali on ipak zagleđa lica u koloni. Možda nisu ubili njegovog oca. Možda je otac u koloni?

Idući dan David čeka kolonu.

I drugi dan je sačekuje.

Tri, četiri, pet deset... on čeka sedamdesetprvu kolonu.

Ono što je voleo, što je sadržaj njegovih deset godina, bleđi i nestaje. Njegove misli se svode na jednu, želje sroče u jednu: da nađe oca.

Ravnodušan prema svemu što se ne odnosi na kolonu, David strpljivo stoji na istom mestu, na ivičnjaku pored limenog sanduka.

Iznad njega razgranala se kruna drveta. Lišće ne šušti od vetra. Šum ravnomerne kiše je tih. David ne oseća da je prokisao; u tom času on ništa ne oseća, ne misli, ne vidi. On sluša.

Kapi kiše udaraju o lišće.

Zatvorenih očiju, načuljenih ušiju, prstiju stisnutih u dlanove, usporenog disanja, pretvoren u sluh, David osluškuje šum kapljica dok ne čuje koraćanje utihnuto kao po travi. Tada on jače zažmuri, snažnije pritisne prste u dlanove, zadrži dah.

Šum koraćanja se pojača: kao hodanje po pesku.

On olabavi prste, otvori oči, udahne vazduh. Poput robota koji pomera polugu, pretvara se u vid, u svevideće oči.

Njegovo lice se ozari. Nekoliko trenutaka je srećniji nego što je ikada bio na vrteški, ljuljaški, motociklu, brodu...

Kolona se približava.

Njegov izoštren pogled je spreman; on je siguran da mu neće izmaći ni vijuga obrve, ni brazda, ni najmanja linija. David je naučio da ispituje lica.

On osmotri prvi red, uvlači svoj pogled između redova kao šiljak noža, istražuje usredsređeno u trouglu čela, očiju i nosa brazde i linije po kojima se lica razlikuju. Njegov pogled se upija u tkivo kože kao da će prodreti kroz nju, premešta se odmereno s lica na lice, s reda na red.

On zastaje. Zaustavlja pogled na licu u pretposlednjem redu. Red odmiče.

David nesvesno potrči, poravna se sa pretposlednjim redom, ide za licem koje mu je poznato, on je negde video ove obrve koje su pale na oči, krutu brazdu na čelu, ispupčenu žilu na slepoočnici.

On pokušava da odgonetne drugi deo lica, da poveže oba dela, da sagleda čitavo lice.

Širi zenice, raskolači oči, zažmuri, razrogači ih do bola. Besan na svoje oči, on ih nemilosrdno trlja, razrogači ih ponovo, zažmuri, silom ih otvara.

Uzalud.

Tada on isključuje vid i sluh, traži u sebi slike, zbivanja...

Odlomci misli plivaju u njemu, komešaju se; razna lica i sećanja iskrsavaju zamagljeno. Nejasno se pomalja lice u koloni. Video ga je u snu. U knjizi bajki. Na uglu jedne ulice sa ispruženom rukom.

Sećanja se sređuju. Slike postaju oštrije.

Otac stoji pred njegovim krevetom, budi ga. Očeve usne su rastavljene belinom smeha, bore smeha su oko očiju.

Otac ide s njim u školu na svečanost.

Otac sedi pored njegove postelje. David ima šarlah. To je Davidova najlepša bolest.

Oni idu zajedno u šetnju. U marionetsko pozorište.

Otac uči s njim, igra se s njim. Ima kocke u rukama, gradi kuću, David je ruši...

Sećanje se prekida kao da je došlo do kraja.

David ponovo gleda lice, ispituje deo po deo

okamenjene obrve,

uzdrhtale jagodice,

duboku brazdu na čelu,

nabrekli žilu na slepoočnici.

Žila na slepoočnici podseća ga na pokret jedne ruke. On oseća ruku tog lica na svojoj glavi.

Noć je. On čuje zvonce. Svetlost sijalice pada na bela užasnuta lica oca i majke. Ponovo čuje zvonce. I udarce o vrata. Otac ide vratima, ključ u bravi se okreće. Koraci u cokulama se približuju.

Oni su. *Oni su.*

Otac stoji pred njegovim krevetom, stavlja ruku na njegovu glavu. To traje samo trenutak-dva, ali David vidi:

duboku brazdu na čelu.

Uzdrhtale jagodice.

Okamenjene obrve.

Nabrekli žilu na slepoočnici.

Najednom David nije svestan da kolona odmiče, da on korača, da kiša pada na ulicu. On ne može da misli. Nešto što više nije misao, ona poluga koja se uključuje u trenutku opasnosti, automatski savlađuje Davida. Ona upravlja njegovim nogama, rukama, glasom.

On ide uporedo sa kolonom. Čini mu se da hoda na rukama, da se u vazduhu prevrće od radosti. On je najviši, najjači, najsrećniji. Ulica je tesna kao ćelija. On bi poleteo u nebo.

Kiša ne pada. Sivi oblaci su iščezli najednom kao da su pobegli. Iz prozirnih oblaka izbija belina, ono svetlo skrivenog sunca koje

više razgolićuje od neskrivenog. Konture i crte su jasne i oštre, a boje hladne ili tople bez prelaza.

Lice koje David gleda je izmenjeno. On ga više ne prepoznaje. U prvi mah mu se čini da je njegov pogled zalutao. On ispituje lica u istom redu, u svim redovima, vraća se na pretposlednji, na poslednji i ponovo na prvi.

Kao da mu je to prvi put, on unezvereno istražuje lice za licem, red za redom; triput, pet puta, deset puta.

Pod beličastim svetlom lica su podjednaka kao prelivena krečom,

oči podjednako gledaju iz crnih krugova.

Na svakom čelu je duboka brazda.

Na svakoj slepoočnici nabrekla žila.

Kao da je jedan jedini lik ustostručen. Sedamdesetprva kolona kao prva koju je David susreo.

NE SAMO MOJSIJE

Razmišljanje o granicama legende, istorije i literature

Negde se dodiruju svetovi legende i istorije. Između njih nema nenastanjenog pojasa, „ničije zemlje”. Naprotiv. Postoji jedno široko područje na kojem se kreću kao kod svoje kuće i legendarni likovi i istorijske ličnosti.

Maglovitost subjektivnih uspomena i objektivne potrebe današnjice imaju uticaja čak i na događaje od pre svega dvadesetak godina. Svako *dan*s mora da uspostavi *svoj* sopstveni i vrlo specifični odnos prema jučerašnjici, iz koje je potekao. To je odnos sličan onom između oca i sina — prošlost je rodila savremenost, ali kako savremenost vidi prošlost? Bilo bi, jednom prilikom, sasvim zanimljivo na takvom primeru kao što je pogibija Save Kovačevića, pokazati da i jedan fakat, koji se zbio nedavno, može dobiti nove boje. Potreba za legendarnim u jednom epskom razdoblju savremenosti, potreba da se ideal personifikuje u jednoj ličnosti, to traženje svog junaka ispreplelo je legendarno sa pogibijom jedne stvarne partizanske divizije i njenog komandanta. Ali nije cilj ovog istraživanja da nastavi u tom pravcu. Samo je, možda, bilo umesno na čelu razmišljanja staviti i upozorenje da čak i događaj od pre dve decenije zahteva ozbiljne studije, dozvoljava razne puteve tražanja. A šta će nam se tek dogoditi, ako krenemo trideset i pet vekova dalje u prošlost?

Ni sopstveno pamćenje nije siguran oslonac, ni dokument ne daje pouzdan temelj, jer čak i on može da se pretvori u prosti i skromni povod emocijama. Srešćemo se sa suptilnim isprepletanjem onog što se zaista dogodilo i onog što se prepričava, što je dostojno pažnje, što draži maštu. Pa ipak, sve što se zbililo nije vredno i da se zapamti. Niti je ono što zaslužuje da bude zabeleženo obavezno moralo da se razvija baš onako kako je slovom ili znakom hijeroglifa zapisano.

Možda je ovim već u dovoljnoj meri nagovešteno da je u granicnom pojasu, u kome se sreću legenda i istorija, po svoj prilici

nastanjena lepa književnost. Čini mi se katkad da samo literatura može da bude onaj carinik koji će pristati da radoznalog namernika propusti iz jednog u drugo carstvo. Zbog toga će na stranicama koje slede ista pažnja morati da se posveti delima književnika, kao i radovima naučnika. Naučnici su skloni ponekad da literaturne pokušaje nazivaju „izmišljotinama”, kao što pesnici sumnjaju u istoričare da prema trenutnim potrebama i raspoloženjima „friziraju” svoje nalaze. U stvari — i jedni i drugi ponekad su prinuđeni da se posluže hipotezama, koje mogu da budu više lepe nego verodostojne. U traganju za istinom, čini mi se, dozvoljeno je i da se odluta sa pravog, najkraćeg puta, da bi se — „preko preče, naokolo brže” — najsigurnije stiglo do nje.

Na prostoru između legende i istorije moraćemo da potražimo i istinu o Mojsiju. Istoričari uglavnom ne sumnjaju da je Mojsije istorijska ličnost. Ali verodostojnog dokumenta o njemu nema, iako se pojavio u jednoj veoma kulturnoj, pismenoj sredini, koja je inače iz tog doba ostavila brojne dokumente — u Egiptu u XIV ili XIII veku pre nove ere. (Još je čudnije nešto drugo. Na istom tom magičnom tlu — ni u istoriji, ni u legendi potpuno — a još i geografski na istom terenu, počće da se govori o Isusu nazvanom Hristos — koga bi u ovom napisu ispravnije bilo nazvati njegovim jevrejskim imenom Ješua ben Josef iz Nazaretu u Galileji — a ni tada, hiljadu i četiri stotine godina kasnije, ništa sigurno ni o njemu neće biti zabeleženo. Iako će tada već skoro sve važne događaje zapisati i tumačiti istoričari, sasvim moderni i za današnje vreme. Oba ova proroka, prvi i poslednji Svetoga pisma poslednjih religija savremene civilizacije, ostaće tako sasvim u blizini izmišljenih bića raznih mitologija.)

Bibliju, tekst od kojeg ćemo stalno morati da polazimo, u prvom redu moramo da tretiramo kao legendu, iako Stari zavet dobrim svojim delom predstavlja i neku vrstu istorije jevrejskog naroda. Ali ne i naučno dokumentovane, tako da ne možemo njene podatke da prihvatimo bez rezerve. U svakom slučaju, Mojsije je od svog rođenja usko povezan sa faraonom i njegovom ćerkom. Pošto su nam poznati svi faraoni, to će morati da bude fiksna tačka od koje možemo da se otisnemo.

Tomas Man u svojoj noveli „Zakon” čak tvrdi da je Mojsije bio rođeni faraonov unuk. U toj lepoj prozi faraonova kći je imala jedan hiroviti, brzopleti odnos sa nekim zgodnim jevrejskim robom. Kad je iz te veze rodila dete, izmislila je priču da ga je izvukla iz vode i dala ga jednoj jevrejskoj dojkini. Faraon — u Manovoj noveli — zna da mu je Mojsije unuk. Da pripada polovinom svoje krvi dvoru, ali drugom polovinom narodu koji predvodi, koji se tako brzo razmnožava da već postaje politički problem. Ali mi još ne možemo da se zaustavimo kod Manove ideje, jer nam veliki književnik ne kaže zašto olako prihvata često navedeno, ali nikada dokazano mišljenje nekih istoričara da je dotični faraon bio Ramzes II.

Na Ramzesa ćemo još morati da se vratimo. Ali ovde je vreme da se ukaže na hipoteze iznete u delu Zigmunda Frojda „Čovek Mojsije i monoteistička religija”. Frojd nudi brojne dokaze da prvu pojavu Mojsija treba tražiti prilično precizno oko 1350. godine pre nove ere, i to neposredno posle vladavine faraona Ehnatona, prvog čoveka koji se borio za veru u jednoga boga. Ako bi se povezalo sve što saznajemo od Mana i Frojda, dolazimo do pretpostavke da je Mojsije bio unuk Ehnatona i njegove supruge Nofretete, (žene tako lepe, da njen portre još i danas ukrašava egipatske kutije za cigarete i prospekte preduzeća za vazdušni saobraćaj Ujedinjene arapske republike). Rodbinski povezati Mojsija sa Ehnatonom ostaje smela ideja pisca. Dokaza nećemo naći ni za, ni protiv takve jedne pretpostavke. Ali sasvim sigurno možemo pokazati povezanost između učenja koje je Ehnaton propovedao i vere koju pripisujemo Mojsiju. Zbog toga svakako neće biti loše da se pre svega pozabavimo istorijskim Ehnatonom i njegovim pokušajem da reformira religiju.

Amenofis IV — docnije Ehnaton — krunisan je za kralja Egipta 1361. godine pre nove ere. U to vreme Egipat je vladao celim tada poznatim svetom. Vladari iz zemalja kao što su Vavilon, Hati, Mitanija i Krit slali su danak. Današnja Palestina i Sirija bile su pod egipatskom okupacijom. Nubija sve do trećeg katarakta i Libija takođe su se pokoravale faraonu. U dolini Nila zabeleženo je ogromno, nezapamćeno bogatstvo. Naročito u prestonici, u Tebi, vladao je luksuz. Poznata nam je poezija iz toga vremena koja je tumač opšteg raspoloženja. Stihovi su nežni. Sentimentalnost kao da je u modi. Pesnici se često obraćaju mladim, ljupkim životinjama, cveću, leptirima. To je atmosfera u kojoj se rodio Ehnaton.

Njegov otac, Amenofis III, prvi je egipatski vladar za koga znamo da je uzeo ženu iz naroda. Ta njegova suvladarka, Ehnatona majka, Teje, bila je tako važna ličnost na dvoru da su se strani vladari i ambasadori često obraćali njoj, a ne njenom suprugu, kralju. Znamo i njihove slike. Amenofis III na reljefima više podseća na dobrodušnog pašu nego na asketski, oštri lik misirskog besmrtnika. Izgleda da se otac razboleo i da je sin došao na presto još za njegova života. Ime Amenofis znači otprilike „Amun je milostiv”. (Amun — ili Amon — bio je bog Tebe.) Ali Amenofis IV ubrzo je promenio svoje ime. Nazvao se Ehnaton — što može da znači „Atonu je tako milo” ili „Atonu je tako korisno”. (Aton je bog sunca.) Ehnaton je postao vladar koji nije vodio ni jedan rat protiv spoljnih neprijatelja, nikada nije prekoračio granice svoje države, ali je otpočeo borbu protiv svih egipatskih božanstava, osim protiv svoga Atona. Koji je, po svoj prilici, manje ili više identičan sa bogom koga su kasnije prozvali — Adonaj.

Izgleda da se stvarnost u misaonom životu, naročito u stvaranju religija, obično odražava sa izvesnim zakašnjenjem. Egipatski politeizam, koji vlada za vreme najvećeg procvata države, pre dolaska Ehnatona, a i posle njega prilično dugo, u stvari je kompro-

mis u odnosu na vjerovanja različitih porobljenih plemena i naroda. I Amun je prvo bio libijski bog. Tek pošto su Egipćani osvojili tu zemlju, proglasili su i njenog boga svojim i odveli ga u Tebu. Sve se to lepo može pratiti jer se egipatsko pismo razvilo već oko 3.500 godine pre nove ere. Pod prvim dinastijama u „staroj državi”, koja je stvorena na bazi ujedinjenja plemenâ, od kojih svako ima svoje bogove totemskog karaktera, dolazi i do uzajamnog priznavanja tih zaštitnika, do politeizma. U vreme Ehnatona je smisao tog kompromisa odavno prevaziđen. Egipat je ne samo ujedinjen, on je čak izrazio imperijalistički nastrojena država. Ako bismo upotrebljavali današnji rečnik, čak bi se moglo govoriti i o dekadenciji, kako u političkom razvitku, tako i u privatnom i porodičnom životu vladajućih slojeva. Stalo se već na silaznu liniju. Naravno, bogovi nisu samo totemski znakovi negdašnjih plemena, nego i simboli raznih prirodnih sila i pojava. Ali zajedno sa stvaranjem nacije menja se i pogled na prirodu, na svet. Iz ideoloških i političkih razloga dolazi do stapanja vrlina i drugih osobina, koje su ranije pripisane različitim božanstvima. Monoteizam se mogao pojaviti samo u vrlo jakoj državi. To se događa i u Egiptu za vreme Ehnatona. Dogodiće se i u Rimu pod Neronom i carevima koji su ga nasledili. Zanimljivo je — i na prvi pogled nas može pokolebati — da se jednobožačke religije nisu razvile kod samih vladajućih nacija, pod reflektorima postojeće istorijske nauke, nego u senci, nošene od porobljenih naroda — oba puta prvenstveno od Jevreja, iako ne samo od njih — ali ipak, ili baš zbog toga, odražavajući stanje u impertiji, koja se ne sastoji samo od prestonice i njene neposredne okoline, nego baš od spleta uzajamnih odnosa svih svojih poseda. Koji u toj prestonici — Tebi, Rimu — mogu da vide jedinog boga. Faraoni i cezari i njihovi dvorani vrlo su dobro znali da vladar nije besmrtnik. Strepeli su od intriga. Videli su sukobe. Tome je odgovarao takav politeizam koji ljubomoru, surevnjivost, spletke i tome slično pretpostavlja i među bogovima. Iz provincije Gosen, međutim, moglo je da izgleda da svetom vlada jedna jedinstvena sila. Sasvim je prirodno da potlačeni narod svog jedinog boga nije identifikovao sa tiraninom. Inače se ne bi više mogao buniti protiv njega. Niti su Jevreji u Egiptu faraona, niti pozniiji Jevreji u Judeji rimskog cara mogli priznati za svog jedinog boga. Naprotiv. Ali zahvaljujući vlastodršcu i pogledu na svet koji je njegovo postojanje nametnulo bilo je u dušama sve pripremljeno za monoteizam.

Potkraj četvrtog milenijuma pre nove ere — to je istorijski podatak — u Egipat se doseljavaju semitska plemena koja posle, u toku zbivanja, imaju različit položaj. (Jevreji pod biblijskim Josipom, sinom Jakova?) Egipćani se često i bore protiv semitskih Hiksa na teritoriji današnjeg Izraela. Ali o Jevrejima Starog zaveta, o nekom savezu Avrama sa Jahveom, nema govora u dokumentima. Sve su te priče nastale tek posle Mojsija; uostalom, prva knjiga o tome se i zove — *Prva knjiga Mojsijeva*.

Između Mojsija i Ješue iz Nazareta leži istorijski uspon i pad jevrejskih država. Za vreme Mojsija Jevreji još nisu ušli u istoriju. U vreme kada je Isus-Ješua mogao da deluje, oni su već prošli svoj imperijalistički period, kolonija su Rima, ali potpuno su deo istorije tog vremena, činjenica sa kojom se računa. Međutim, sekta koja tada iskrsava svojom verom da se mesija već pojavio i da je razapet na krstu, nigde ne izlazi na videlo, živi sakrivena u krilu jevrejstva. Kao celo jevrejstvo kada je stigao Mojsije. Nije toliko čudno što Tacit ćuti o hrišćanima — jer sekta je bilo mnogo. Iznenaduje da jevrejsko-rimski istoričar Josip Flavije (Josef ben Matija) nije znao za njih ili nije našao za potrebno da piše o njima. Tek nekoliko stotina godina posle „izlaska iz Misira” jevrejstvo postaje intelektualni, religiozni i u državi personifikovani fakat istorije. Tek nekoliko stotina godina posle „Hrista” hrišćanstvo kao ideja i religija uspeće da osvoji Rim, rimsko carstvo, da bi se na kraju rodile i hrišćanske države. Tako smo već pre nego što smo i stigli do samog Mojsija sagledali čudno ponavljanje uslova pod kojima se javljaju prvo jevrejska, a zatim hrišćanska vera, iako druga izlazi ne samo iz kolevke sličnih uzajamnih odnosa nego i iz prve.

Ali mi smo stigli tek do Ehnatona i zbog toga još dosta pažnje moramo da posvetimo egipatskom uticaju. Bilo bi preterano reći da je Ehnaton prvi čovek koji je zamislio jedinog boga — i da ga je možda stvorio „po obličju svojemu”. Već čitavih stotinu godina pre njega, naročito u poeziji, javlja se misao o bogu kome se pesnik obraća: „Ti si jedini, koji je sve na svetu stvorio, — jedini, koji je bio sam, kad je oblikovao sva bića...” Ali to još može biti i poetska figura, lukavstvo, kojim se laska jednim od mnogih bogova, onom koji trenutno može da koristi, a ne obavezno i poricanje ostalih. Ehnaton, međutim, zvanično proglašava Atona za jedinog boga, a pored toga naređuje i da se sa svih starih spisa, sa reljefa, stubova i zidova hramova brišu imena svih drugih bogova. On napušta Tebu i gradi novu prestonicu „na devičanskom tlu, koji nije još pripadao ni jednom bogu ili boginji” i naziva je Ahet-Aton „Izvor svetlosti Atona”. (Mnogo docnije taj grad će biti poznat kao Tel el Amarna.)

Izgleda da je dvorska svita Ehnatona bila sastavljena uglavnom od novih ljudi, a ne od predstavnika starog plemstva, koje je, dureći se, po svoj prilici ostalo u Tebi. „Bio sam Ništa, sin jednog Ništa. Ali marljivo sam slušao pouke njegovog veličanstva, tako sam se izgradio”, zabeležio je jedan od dvoranina. To nije beznačajno za hipotezu koju preuzimamo od Frojda, da je naime, Mojsije bio bar dvoranin Ehnatona, ako ne i njegov unuk.

O Ehnatonu u vezi naše teme više nemamo mnogo da kažemo. Vladao je ukupno sedamnaest godina. Bio je vladar pod kojim su cvetale umetnosti, naročito vajarstvo, slikarstvo i poezija. Zauzet svojom verskom reformom nije obraćao pažnju na azijske oblasti, koje su se počele odvajati od Egipta. Imao je vrlo lepu ženu. Posle njegove smrti sve se vratilo na staro. Njegov sin Tu-

tankaton vratio se u Tebu i promenio je svoje ime u Tutankamon. To je faraon sa čuvenom grobnicom. O Ehnatonovoj smrti i o njegovoj grobnici ništa nije poznato. Nemački teolog i egiptolog Šrej, koji Ehnatona naziva „hamletovskim tipom”, kaže da je u njegovo vreme „ideja boga otvorila svoju suštinu prema celom svetu, primila je kosmopolitske crte”. Ali najlepšu ocenu o tom faraonu dao je Tomas Man: „Bio je na pravome putu, ali nije bio pravi čovek za taj put”.

Pravi čovek bio je Mojsije. Ali ponovo moramo da postavimo pitanje — ko je on? Biće neophodno da prikupimo još podataka o njemu, pre nego što budemo ispitivali njegove odnose prema Ehnatonu. Izgleda da je jedini stvarni podatak — njegovo ime. I inače verujem da je često korisno početi sa etimološkog stanovišta. Stari zavet: „A kad dijete odraste, odvede ga kćeri faraonovoj, a ona ga posini; i nadjede mu ime Mojsije govoreći: jer ga iz vode izvadih”. Nažalost, to je pogrešan trag. Mojsije, odnosno jevrejska varijanta tog imena, Moše, na aramejskom izvornom jeziku ne znači ništa. To priznaje čak i „Jevrejski leksikon” Herlica i Kiršnera. Uostalom, besmislica je, sa gledišta logike, da faraonova kći daje ime oslanjajući se na njoj strani aramejski jezik. Ali ako koren potražimo na egipatskom jeziku, sve je odmah jasno. J. H. Bristed u svojoj „Istoriji Egipta” — a i niz drugih autora — podsećaju da „može” na egipatskom prosto znači „dete”. Štaviše, ta je reč postala sastavni deo brojnih egipatskih imena. Amon-moze treba da znači „Amon je poklonio dete”, ili, skraćeno: „Amonovo dete”. Isto je tako sa Ptamoze, Ramzes (Ra-moze), Tutmes ili Tutmosis. Zbog toga je skoro neshvatljivo kako je moguće da niko pre Frojda nije došao na ideju da iz toga izvuče zaključak da je Mojsije bio Egipćanin ili da mu je bar jedan roditelj egipćanske krvi. A time bi se bar polovina inače neverovatne biblijske legende sa lakoćom dala objasniti. Ali i druga polovina — izvlačenje iz vode, za koje smo jedno objašnjenje već našli kod Tomasa Mana, i drugi detalji — prikazaće nam se u novom svetlu uz pomoć starog Frojda i nekih autora na koje se on rado poziva.

Rank je 1909. objavio svoj „Mit o rođenju junaka”, na osnovu kojeg Frojd konstruiše „prosečnu sagu o rođenju i životu mitskog heroja”. Obavezno je otmeno poreklo. Rođenje ne može da se zbiva bez teškoća — obično ono preti opasnošću po oca ili po zemlju. Novorođenče bacaju u divljinu ili u vodu. Vaspitaju ga životinje ili siromašni ljudi (pastiri). Odraste, svesno ili nesvesno pronade roditelje, osveti se ocu i nailazi na opšte priznanje. Prva takva zabeležena istorija jednog života je navodna autobiografija kralja Sargona, osnivača Vavilona, zapisana 2.800 godine pre nove ere. Ista shema sa malim odstupanjima važi i za ove likove: Mojsije, Romul, Edip, trojanski Pariz, Persej, Herkul, Gilgameš itd.

Pošto su se, dakle, neki momenti iz tih legendi pokazali kao stalni, pripisuju se pod svim podnebljima herojima, pa nije čudo što ćemo ih naći nakalemljene i na Mojsija i ne moramo pretpo-

staviti da oni imaju istorijsku vrednost. Time ćemo se zadovoljiti, jer ispitivanje nastanka sheme zahteva posebnu studiju, a tumačenja psihoanalitičke škole, makoliko bila interesantna, skreću sa naše teme. Neophodno je samo još dati putokaz kako da se objasne odstupanja od sheme u slučaju Mojsija. Normalno bi bilo da on nije sin faraona, ali da se to tvrdi. Izgleda da je upravo obrnuto. Obično se legende stvaraju u carstvima u kojima vlada narod koji se slavi. Ali u ovom slučaju on se baš nalazi pod senkom imperije od koje se oslobađa. Zato svog junaka nije mogao dovesti u blisku vezu sa diktaturom, a ako je prema predanju i pamćenju u stvari u takvom odnosu prema prestolu zaista bio, moraće da se za to iskonstruiše razlog — kao što je to i učinjeno u Bibliji.

Zbog jedne uzgredne primedbe u Drugoj knjizi Mojsijevoj, „i gradaše narod Izrailjev faraonu gradove Pitom i Ramzes“, istoričari su izneli pretpostavku da se „izlazak iz Misira“ dogodio za vreme Ramzesa II, a to bi bilo oko 1235 pre nove ere. Ne primam to kao zadovoljavajući dokaz. Čak ako je jedan deo Jevreja posle „eksodusa“ morao da ostaje da gradi utvrđenja, smatram verovatnijim da je većina pod Mojsijem Egipat napustila čitav jedan vek ranije. Za hipoteze ove vrste važnije je utvrditi da li postoji duhovno jedinstvo, nego izdvojeni fakat, koji može biti čak i tačan, ali istrgnut iz celine i usamljen.

Religija Jevreja, zakon, koji upoznajemo u prvih pet knjiga Mojsijevih, u Pentateuhu, veoma se razlikuje od svih vera koje su do tada poznate — ali je sasvim slična učenju Ehnatona. Sličnost imena Atona, sirijskog Adonisa i Jevrejskog Adonaja već daje ozbiljan povod za razmišljanje. Ehnaton je naredio da se izbrišu imena svih ostalih bogova, a ona su bila zapisana slikama — hijeroglifima. I jevrejska vera je strogo zabranjivala sve druge bogove, a naročito prikazivanje boga slikom. Himne Ehnatona Atonu veoma liče na psalme Adonaju. Jevrejska vera ne zna ništa o zagrobnom životu, a i Ehnaton je porušio taj kult tako važan za njegove savremenike. Posebno je zanimljivo pitanje običaj obrezivanja. Odbacujemo biblijsku priču da je to poreklo iz Avramovih vremena, jer se to već potpuno gubi sa tla istoričnosti. Znamo da su se u XIV — XIII veku pre nove ere, samo Egipćani obrezivali na tom tlu. Ako pretpostavimo da je Mojsije jevrejski tribun koji svoj narod oslobađa iz egipatskog ropstva, nemoguće je poverovati da mu je nametnuo taj egipatski znak raspoznavanja. Ali ako je Mojsije bio Egipćanin, Ehnatonov jednomišljenik, koji posle smrti svog faraona (možda dede) očajava što egipatski narod neće više da sledi veru u jedinog boga, pa zato odluči da *sebi bira narod* koji će ga slediti, onda je moguće pretpostaviti da tom *izabranom* narodu podari i simbol obrezivanja, jer ga time čini egipatskim i dostojnim kulta Atona. Ako prihvatimo misao da je Mojsije tako sebi odabrao narod, dobijamo objašnjenje i za podatak o tome kako je bog *sebi izabrao narod*. (Naći ćemo dosta karakternih sličnosti između čoveka Mojsija i boga Adonaja-Jahvea.) Posle smrti Ehnatona državna vlast u

Egiptu bila je poljuljana. Tek se docnije, pod Haremhabom, autoritet države ponovo učvršćuje. Ali u tom interregnumu se izlazak Jevreja mogao obaviti bez borbe sa snažnom vojnom silom. A taj period traje 1359-1350. pre nove ere. I to smatram indicijom da se taj istorijski čin morao dogoditi odmah posle Ehnatonove smrti, a ne za vreme XIX dinastije, kao što pretpostavljaju oni koji misle da je „Mojsijev faraon” bio Ramzes II.

U Amarni nađen je podatak iz Ehnatonovog vremena, koji govori čak o Kananu i kako su izvesna aramejska plemena tamo osvajala oaze. Plemena se u tim svedočanstvima nazivaju „Habiru” — što podseća na ime koje su Mojsijevi sledbenici kasnije nadenu li sebi: Hebreji. Možda su plemena „habiru” baš i dala ideju Mojsiju kuda da povede svoj izabrani narod? Opis koji Herodot dot znatno kasnije, 450 godine pre nove ere, daje o Egipćanima, veoma podseća na jevrejske običaje. Nije reč samo o obrezivanju. Egipćani ne jedu svinje, drže se čitavog rituala čistoće, ne upotrebljavaju pribor za jelo koji su imali u rukama drugi, Grci, na primer. Sve to dokazuje da poreklo Mojsijevog zakona mora da bude egipatsko, ali da se ne oslanja na egipatski politeizam, nego na Ehnatonove ideje, koje je i posle njega razrađivala škola hrama u Onu.

Bog Jevreja ima tako izrazite karakterne crte — ako za osnov uzmemo Stari zavet — da pred sobom gotovo vidimo sliku živog čoveka Mojsija. Uostalom, šta je logičnije od pretpostavke da je narod pomalo „brkao” Mojsija, koji je toliko pričao o jednom bogu, — sa samim tim bogom. Vlada r je u to vreme uvek bio sin božji, besmrtnik i sâm. Mojsije je insistirao na bezličnom, nevidljivom, apstraktnom bogu. Narod to sebi nije mogao da zamisli. Pošto Mojsije nije pristajao ni na kakvo „zlatno tele”, sve više su njega smatrali za boga. Biblija opisuje Mojsija kao čoveka koji se lako naljuti, koji, kad mu „mrak padne na oči”, hoće i da ubije, koji je tako nestrpljiv da će razbiti i sam božji zakonik. Takav je i stari jevrejski bog. Mojsije je po Starom zavetu „neobrezanijeh usana”, tako da Aron mora da istupi umesto njega. Nije verovatno da je Aron bio Mojsijev tumač pred faraonom — ta on je bio dvorski čovek i tamo se lako snalazio, čak i po Bibliji je odrastao kao posinak faraonove kćeri. Verovatnije je da kao nesemita nije dovoljno tečno govorio aramejski, pa mu je bio potreban Aron — prvi prvosveštenik — da bi ga njegov izabrani narod uopšte mogao da razume. Uostalom, zar sveštenici nisu uvek prevodioci neshvatljivog govora boga na jezik svakodnevnog ljudskog sporazumevanja?

Vreme je da ukažemo i na dvojstvo imena jevrejskog boga i da pokušamo i iz toga da izvučemo neki zaključak. Šta znači Jahve — a ko je Adonaj Aton? Jahve je pre pojave Mojsija bio jedan od plemenskih bogova Madijamaca, vulkanski demon. U Egiptu vulkana nema. Ime Jahvea se, dakle, moglo stvoriti kod Jevreja tek posle izlaska iz Misira. I Biblija kaže da je Mojsije bio „zet sveštenika Madijamskog”. Frojdova hipoteza: u istoriji se Mojsije pojavio dva puta. Prvi Mojsije je Egipćanin, odan Atonu, on je

GUTMAN: Zar to nije svejedno? Sasvim. sasvim svejedno... za svoj narod. *Njega su Jevreji ubili*. Drugi je onaj madijamski zet, živi oko šezdeset godina kasnije, veruje u vulkanskog Jahvea, koji je bliži narodnoj mašti, magiji, običajima. Istina, i Jahve je bez lika, ali se bar javlja u zapaljenom žbunu, u stubu dima, ima i određeno prebivalište na vrhu brda koje bljuje čak i vatru, zbog čega se zemlja tresse. Kasnije se oba boga stapaju ujedno. A i oba „mojsija”, oba deteta. (Čija li?)

A. S. Jahuda u svom delu „Jezik Pentateuha i njegovi odnosi sa Egiptom” tvrdi da se dugo među levitima nalaze izrazito egipatska imena. Frojd pretpostavlja da su leviti u stvari potomci onih Egipćana koji su zajedno sa prvim Mojsijem pošli sa semitskim plemenima, a nadživeli su svog vođu, sačuvali njegovu nauku o univerzalnom bogu Atonu i time obogatili totemski karakter pustinjskog Jahvea. Zadržavanje obrezivanja je koncesija tim izvorima „mojsijevcima”. Jevrejski ritual zabranjuje da se izgovori ime Jahve. To je tabu. Tabu takođe podseća na totem, jer se vremenski u istoriji uvek nalazio zajedno s njim. Ali tabu u ovom slučaju ne zabranjuje potpuno samu reč, jer se ona javlja u svakodnevnim ličnim imenima, kao što su Johanan, Jehuda, Jehošua. Tabu je samo boga nazvati tim imenom, on se oslovljava sa Adonaj. Aton? Još jedna koncesija?

Frojd: „Mojsije se u Bibliji često opisuje kao odsečan, gord, prek, čak divljačan, a opet se tvrdi da je bio najblaži, najstrpljiviji od svih ljudi. Jasno je, ove druge osobine malo bi koristile Egipćaninu Mojsiju, koji je sa svojim narodom imao tako velike i teško sprovodljive namere; možda su to bile osobine onog drugog, Madijamca. Ja mislim da je opravdano da te dve ličnosti ponovo razdvojimo i da pretpostavimo da egipatski Mojsije nikada nije bio u oazi Kvadeš kod Sinaja-Horiva i da nikada nije čuo za ime Jahvea, a da madijamski Mojsije nikada nije stupio na tle Egipta i nije ništa znao o Atonu. Zadatak da se te dve ličnosti stope pripala je tradiciji i stvaranju sage...” Kao što su se stopile i osobine i lik dva učitelja, stopili su se i „kosmopolitski” bog egipatske duhovne aristokratije, nevidljiv, uzvišen, komplikovan, dalek, i vulkanski Jahve sa svojim magijama u plamenu i stubu dima. Jednog dana, u Rimu, oni će se ponovo razdvojiti. U vreme Rima Jevreji su se već navikli na Atona u Jahveu. Njih on zadovoljava, a naročito aristokrate, rabine, doktore. Ali narodima koji treba da se preobrate biće opet potreban jedan lakše shvatljivi bog sa vidljivim svojstvima, nekakav sin Jahveov koji bi se, na primer, mogao razapeti na krstu.

Počeli smo već da se vrtimo u krugu nedovoljno sigurnih istorijskih podataka i hipoteza nekih naučnika. Ako smo bili u pravu na početku „da samo literata može da bude onaj carinik koji će pristati da radoznalog namernika propusti iz jednog u drugo carstvo”, vreme je da potražimo takvu pomoć. Prizivamo u pomoć ponovo Tomasa Mana i njegovu novelu „Zakon”. Sve ono što budemo našli ne mora da se potpuno poklopi sa slikom koju do sada

već maziremo. Ali baš mnoštvo puteva do istine može nam pokazati pravu perspektivu.

„Rođenje mu je bilo neuredno, stoga je strasno voleo poredak, neprekršljivost, naredbu i zabranu”. Man kaže da se druga kći Ramzesova bavljala sa jevrejskim slugom. Pošto je dete te veze othranjeno kod jevrejske dojkinje, uzela ga je k sebi na dvor. Mojsije je tako postao obrazovan čovek, saznao je kako se rukovodi državom, upoznao pravne nauke, govorio ne samo aramejski, sirijsko-haldejski, egipatski, nego i madijamski i arapski. Možda su mu se u školi rugali što se ne zove Pta-moze ili Amon-moze — nego samo Moze. Već je i zato zaželeo da nađe svoj narod. Nisu ga potpuno priznali ni Egipćani, ni Jevreji. Bio je bastard. (To samo dokazuje kako pisac sme, a istoričar ne sme da radi: istorijski je izvesno da je u duhovnom pogledu Mojsijev zakon bastard, potiče od egipatskog Atona i madijamskog Jahvea. Mana to manje zanima. Kod njega je prosto poreklo junaka rešavanje problema. Istina je time neokrnjena. Jer za istinu nije važna Mojsijeva porodica, nego zakon koji je živ i danas, i njegovi koreni.)

Tačku po tačku Man objašnjava i ostale pojedinosti biblijske priče. Na primer: „A oko ponoći”, kaže Stari zavet, „pobi Gospod sve prvence u zemlji misirskoj”. Man misli da je to učinio Ješua, Mojsijev komandant garde: „te nevolje donesu sa sobom toliko pometnje, tako iznenađan preokret svih pravnih i nasledničkih odnosa, da Mojsijevim ljudima ne samo što se otvara put da odu iz zemlje nego ih upravo teraju da pođu na nj, pa ne mogu da ga preduzmu dovoljno brzo za Misirce. Stvarno izgleda da su se drugorođeni manje trudili da osvete smrt onih na čija su mesta došli, no da podstrekavaju začetnike svog uzvišenja da se izgube...”

Robert Grejvz u predgovoru svom „Zlatnom runu” objašnjava da su se tvorci prvih epova o putovanju Argonauta izražavali piktografski i tumači što runo zapravo znači. Kao primer navodi da se u Engleskoj i danas peva pesmica o Lavu i Jednorogu koji su se borili za krunu. A niko ne misli da su to stvarno bili lav i jednorog, svako zna da su to heraldički znaci sa grbova onih koji su ratovali. Grejvz se doduše ne slaže sa Diodorom da je „zmija koja je čuvala Runo bila neki oficir koji se slučajno baš zvao kapetan Zmijić”, misli da je stvar ipak malo komplikovanija, ali u svakom slučaju pokazuje kako valja tumačiti podatke iz mitova i legendi. Piktografski se često mogu objasniti i pojedini delovi Starog zaveta. Sasvim je, na primer, jasno šta želi da kaže prorok Jezekilj kada govori o dva orla i čokotu. Orlovi su Vavilon i Egipat, čokot zemlja Jevreja prištešnjena između dve velesile. Isto tako — da ostanemo kod istog proroka — dve sestre Ola i Oliva koje se „kurvaju” personifikuju dve jevrejske države, Judeju i Izrael, koje su postale neverne bogu. Ali pristup Tomasa Mana „pomoru prvorođenih” nije uobičajen u odnosu na biblijsku materiju, iako se odavno tako prilazi drugim mitologijama. Zašto? Iz strahopoštovanja

Evropejaca prema vladajućoj veri? Ili zbog toga što jednobozračke vere pružaju „manje materijala“?

Ako je monoteizam rezultat pogleda na svet koji je mogao nastati samo u političkoj situaciji koja vidi apsolutnu nadmoć jedne države, kao što su bili stari Egipat i stari Rim — svako u svoje vreme — toliko vekova posle propasti rimskog carstva, pa i titularnog rimskog carstva pod nemačkim i franačkim krunama, trebalo bi da se to odrazi i u položaju današnjih religija. Mi ćemo pažljivo posmatrajući stanje stvari zaista otkriti indikacije da se hrišćanska nauka promenila. Počelo je to već sa odvajanjem istočne od zapadne crkve, sa pojavom protestantskih veroispovesti i brojnih sekti. Ali još je važnija „trojedinost“ hrišćanske varijante Jahvea, pojava obožavanja bogorodice i svetaca. Sve bi se to moglo, preterujući samo malo, nazvati i izvesnim modernim vraćanjem na politeizam u novoj istorijskoj epohi; kada jedinstvenih svetskih imperija više nema. Naročito je interesantno da se u moderna vremena takav razvoj kod najjače hrišćanske crkve, kod katoličke, čak i ubrzava. Vatikan je tek 1854. verovanje u Marijino bezgrešno začeće, a tek 1950, pod prošlim papom, njeno telesno uzdizanje u nebo proglasio za dogmu. To znači da je katolik koji posle 1950. ne veruje da je bogorodica i *telesno* uzdignuta u nebo nevernik i da treba da bude anatemisan. Na taj način, posle strahovito dugog apsolutnog vladanja muškog principa kao božanstva, prvi put posle matrijarhata, na primer iz grčkih prethomerovskih vremena, ali i posmatrajući ga kod današnjih najprimitivnijih plemena (Morgan, Engels), ponovo dolazi na presto — ili bar sasvim blizu prestola — ženski princip. Sve se više katolika, među njima, kako kažu, i današnji papa Đovani XXIII, prvenstveno obraćaju Mariji kao boginji, ili bar majci boga. A bilo bi sasvim neozbiljno (nematerijalistički, nemarksistički) to pripisati hiru nekog pape, a ne takvom životu moderne porodice u kome majka, makar u domu, sve više „preuzima vlast“. U porodici nema više tako čvrste ruke domaćina, kao u srednjem veku, muškarac je zauzet „van kuće“ u poslovnom životu, intimnu sferu (kolevku, domaće vaspitanje, hram) ostavio je ženi. Naravno, slika koju smo upravo videli nije današnja, nego jučerašnja. Danas je čak i žena napustila tu „intimnu sferu“, ali to je drugo pitanje. Ali na današnju duhovnu i religioznu klimu uticalo je jučerašnje stanje u svetu materijalnih činjenica kao što smo to i do danas stalno imali prilike da posmatramo.

Natrag Mojsiju:

Nije važno kako je uspeo da provede narod jevrejski mimo misirskih straža. Možda je bio prethodno guverner pokrajine, kao što to Frojd pretpostavlja, pa je zato dobro poznavao i raspored straža i teren. Možda je bežeći prvi put u Madijam — Manova varijanta — upoznala slane bare kod današnjeg Sueckog kanala i pravilno procenio da će tamo, gde izbeglice peške lako mogu proći, oklopna konjica, bojna kola i ratni slonovi gonilaca potonuti. U svakom slučaju, posle toga je „Mojsije vazda imao grdnu muku

sprečavajući ih da njega samog ne smatraju bogom, koga je on navešćao", kaže Tomas Man.

Ali ono što je još bitnije i što su u njemu „obožavali" — to ne znači i „voleli", obožavati znači i bojati se, nasmelo i mrzeti, možda želeći da se ubije — bio je zakon. Čini mi se da zakon najviše može čoveka da veže za jevrejstvo, ali često i da ga odbije; zakon je Jevreje održao i upropašćavao, u svakom slučaju pretvorio ih u ono usamljeno, odvojeno, „izabrano", odbojno i nerazumljivo, što su predstavljali u porodici naroda svih istorijskih ispitanih vekova. Samo je zakonom bilo moguće masu koja je napustila ropski rad pretvoriti u naciju, jer sumnjivo je da li je kod tih prostih i nepismenih ljudi bilo ikakve predstave o Avramovom sporazumu sa bogom. U Mojsijevo vreme Jevreji su mogli biti u najboljem slučaju sasvim mlad narod. Kada je u vreme flavijskih careva Josip Flavije pokušavao da dokaže da Jevreji imaju stariju kulturu od Grka, mogao je biti u pravu, iako su za moderne ljude njegovog doba Jevreji još uvek bili varvari, tek nešto bolji od Germana i Britanaca. Ali kad je Mojsije izabrao svoj narod, Adonaj-Jahve bio je sasvim mlad bog, koji je, eto, uspeo da se pojavi u čovekolikom proroku, koga Mikelandelo prikazuje sa rogovima.

„Gde izvire pravda, tu svako mora doći do svog prava, pa isprva nisu hteli verovati da neko može dobiti pravdu i na taj način što mu je presuđeno da nije u pravu..." kaže Man o tome kako su Mojsijevi savremenici mogli da shvate njegov zakon. Naravno, ranije je već postojao i Hamurabijev kodeks. Ali paragrafi Pentateuha kudikamo su moderniji, propisuju šta je moral sve do današnjih dana. A izvanredni napor koji je morao da se uloži da se do takvih zapovesti dođe, pokazuje i potrebe da se zbog njih i za njih prvo — izmisli azbuka.

„Ako su stajali pod pritiskom zabrana slika", piše Auerbah, „imali su čak i motiv da napuste hijeroglifsko, slikovito pismo, dok su izmišljali znakove pismenosti za izražavanje jednog novog jezika". „Izraelićani tog pravremena, dakle Mojsijevi pisari, učestvovali su i u pronalaženju prvog alfabeta", tvrdi i Frojd. „Mojsije je strasno priželjkivao", priključuje se Tomas Man, „ovakve znake — takve, naime, koje bi brzo, veoma brzo mogli da pročitaju sa ploča, takve, dakle, koje bi i deca kao što su oni bili mogli naučiti za nekoliko dana, pa, prema tome, i takvi koji bi se za nekoliko dana, uz pomoć božje blizine, mogli izmisliti i pronaći. Jer pismo je moralo biti tek izmišljeno i pronađeno, pošto još nije ni postojalo". „Razlikovanje pojedinih glasova (samoglasnika i suglasnika), kao najjednostavnijih elemenata govora, a prema tome i alfabetsko pismo kao sistem slova, tj. znakova za pojedine glasove, razvilo se najpre na najistočnijim obalama Mediterana i susednim otocima, uglavnom na području semitskih jezika", oprezno iznosi Enciklopedija Leksikografskog zavoda, ali na drugom mestu priznaje da „A. Gardiner i neki drugi orijentalisti misle, da sinajski alfabet potiče izravno od egipatskih hijeroglifa". Čin kojim je „bog dao

Mojsiju table sa zapovestima" možemo, u svakom slučaju, identifikovati sa pronalaskom fonetske azbuke. A to je verovatno najgenijalniji ljudski pronalazak, pored stvaranja točka. Iz tog vremena potiče i povezanost morala sa pismenošću, a i neophodnost da se bude pismen, da bi se znalo šta valja, da bi se „tumačio zakon". Od mita do istorije i natrag zaista vodi Manov opis kako Mojsije sedi na vulkanu usred zemljotresa, izmišlja zakone, kratke jer mora i da ih napiše, a pisanje dletom po bazaltnom kamenu fizički je vrlo naporan posao za čoveka koji inače samo sudi i propoveda, a sada istovremeno mora još i da stvara slovne znakove i da ih ukleše u table. „Božja dosetka!" uzvikuje Man, „Ideja sa rogovima!"

U međuvremenu su dole napravili zlatno tele. Mojsije se vratio, razljutio, razbio kamene ploče i naredio levitima, svojim najvernijim sledbenicima: „Pripašite svaki svoj mač uz bedro svoje i pobijte svaki brata svojega i prijatelja svojega i blišnjega svojega". Tako strašna odmazda logična je samo ako se dogodio najteži zločin, ako su samog boga ubili. Po svoj prilici — ubili su ga. Ubili su Mojsija koji se vraćao sa tablama i suprotstavljao orgiji. Opet su ga pobrkali sa nevidljivim Atonom. Ali Jahve je bio vulkan iz kojeg je prokuljao plamen, potekla lava. Vidljiv, a strašniji od nepomičnog zlatnog teta. Bez te Jahveove intervencije propao bi naš Aton. Bez Atona i njegove univerzalnosti, Jahve ne bi mogao da se pomakne sa terena svog kratera i da toliko nadživi zaboravljene Madijamce. To je koren kompromisa. I saveza. Zato su ta dva boga mogla da se sliju u jednog vrlo žilavog. Ja bar tako razumem mit o Mojsiju, ako uzmem u obzir istorijske činjenice, Frojdove hipoteze, Manovu priču i sve ih čitam na „grejvzovski" način.

Izraziti sebe i svet, reći, podučiti — to je zadatak oca. Zadatak muškog boga. Mojsijev. Ali sin uvek pomalo izdaje oca. Posle religije oca dolazi religija sina. (Firma je ostala u porodici.) Ješua (Iusus) nosi u svom delu klicu izdaje. To se vidi i po tome što su i njegovo ime i ime Jude izvedena iz imena boga Jahvea.

Kod Jevreja koji nisu poverovali da je mesija već stigao, ta težnja za izdajom pokazuje se kao naglašena želja za asimilacijom. Ona je uvek bila najjača, kada su Jevreje ostavljali na miru. Uvek je planula u bunt, kada su ih progonili. Čini mi se da to dvojstvo postoji i kod Teodora Hercla, koji je pisao: „Mi ćemo i tamo preko ostati što smo sada, a nikada nećemo prestati da bolno volimo naše domovine, iz kojih nas istiskuju". Kao da je cionizam stvorio zato što mu nisu dali da se asimiluje. Naravno, nije mogao da se asimiluje, a da želju za izdajom (ubistvom boga) ne dovede do krajnje konsekvence, da je pretvori u delo.

Analogija nije identičnost. Ako ukazujemo na analogije izvesnih pojava, to ne znači da tvrdimo da su identične. Štaviše, traženje identičnosti značilo bi poricanje svakog progressa, ali bi i odbacivanje mogućnosti analogija značilo poricanje svakog progressa. Za nalaženje analogija između prvog i poslednjeg jevrejskog pro-

roka — Mojsija i Isusa — dobro bi došli dokazi da je Frojd u pravu, da su Jevreji zaista ubili onog ko ih je izveo iz ovozemaljskog, mirsirskog ropstva. Takve dokaze, međutim, nikada nećemo naći, iako dosta mračna knjiga proroka Osije kao da tu i tamo ide toj tezi u prilog. Ali kao činjenica to nam čak nije ni potrebno. Dovoljno je što je gospod u Bibliji rekao pokazavši mu obećanu zemlju: „Sjemeni tvojemu daću je. Pokazah ti je da vidiš očima svojima, ali u nju nećeš ući”. Ako „obećana zemlja” nije samo geografski termin, onda je u svakom slučaju „gospod” ubio Mojsija pre nego što se zakon obistinio. Pre nego što su se Jahve i Aton spojili u jedno.

Mi bismo na ovom mestu mogli da napustimo Frojda, što se tiče Mojsija, jer ta tema za njega posle postaje povod za psihoanalitičko posmatranje „slučaja” kao „neuroze čovečanstva”. Ali moramo se zadržati pri pominjanju jedne nove ličnosti, „Saulusa iz Tarzusa”, Pavla iz Novog zaveta, čija je ideja skraćeno i sasvim vulgarizovano: „Mi smo zato tako nesrećni što smo ubili boga!”

Tu valja podsetiti na neke teze o nastanku boga uopšte po Darvinu, Frejzeru, Frojdu i Robertson-Smisu. Vrlo simplifikovano: Čopor prvo živi pod komandom mužjaka — oca. Jednog dana dolazi do ustanka sinova — slabijih mužjaka, međusobno jednakih, dakle braće — protiv oca koji je i paša, šef, tiranin. Pobili su ga, ubili, pojeli. Na taj način došli su do ženki, koje je stari ljubomorno čuvao. Međutim, da bi mogli da ostanu složni, da bi sačuvali taj „prvi minimum demokratije”, koji su izvojevali, morali su da se odreknu onog što je „oca” najviše uzdiglo iznad njih — prava nad svim ženkama čopora. Tako je nastala egzogamija. Takvu ideju prihvata, uostalom, i Engels, razvijajući u „Poreklu porodice, države i privatnog vlasništva” društveni aspekt, dok Frojd u knjizi „Totem i tabu” objašnjava psihološku stranu. Frojd tvrdi da je ambivalentno osećanje „sinova” prema „ocu” i dalje na snazi. Oca zamenjuje određena životinja kao totem. Ona se jedanput godišnje poždere u znak sećanja na ubistvo oca, inače je tabu. (Jevreji ne izgovaraju ime Jahvea, to je u vreme hramova činio jedanput godišnje samo prvosveštenik. Izgovaranje imena bilo je ubistvo totemskog karaktera, povreda tabua. Hrišćani to rade češće, služeći se „telom gospodnjim i krvlju gospodnjom” na misi, pri čišćenju itd.) Po Frojdu, posle egzogamije otac ponovo postaje glava porodice: totemska životinja ustupa mesto bogu, koji prvo još nosi životinjsku glavu. Svako pleme donosi svoje bogove — razvija se društvo, država. Pošto jedno pleme nadvlada ostale, zadržavajući i bogove ostalih, svoga nameće kao važnijeg. Dolazimo do pojma vrhovnog božanstva. (Zevs, Jupiter.) Najzad je sve spremno da se sve opet koncentriše u rukama jednog boga. Veličanstvo oca pračopora ponovo je uspostavljeno i afekti se mogu ponoviti. Jevreji mogu ubiti Mojsija.

Dovde nas vodi Frojd. Dalje nastavljam: ponovnim labavljenjem porodice (kao i nestankom svetskih imperija) moraju da se jave i nova božanstva, dolazi do svetog trojstva, do obožavanja

ženskog principa personifikovanog u bogorodici, do svetaca. Osnovno je, ipak, ubistvo boga. Ono će se ponoviti per analogiam u slučaju Ješue ben Josipa. Tražiti baš identičnost, rekosmo, bilo bi neverovanje u progres.

Nije lako shvatiti kako je jedna sekta, koja ni sto godina posle svog nastanka nije uspjela da privuče pažnju ni jednog poznavaoća prilika zemlje u kojoj se rodila, nešto kasnije uspjela da se pretvori u osnov cele moderne civilizacije. Važno je odmah da se podsetimo: Mojsije ostaje i njen prvi prorok. Ješua veruje u njega i drži se svih njegovih osnovnih učenja, tek tu i tamo pomalo reformira i modernizuje zakon. (Liberalnije shvatanje sabata, na primer.) Kao nekada Teba, sada je Rim centar sveta. Misao da postoji samo jedan bog „blizu je pameti”, ali ne u onoj okolini u kojoj se „prave”, smenjuju, ubijaju, postavljaju carevi. U starom Egiptu se jedno-božačka ideja razvila i održala kod porobljenih Jevreja. U rimskoj imperiji, misao koja će istovremeno i potkopati carski presto i produži svetsku vlast bar preko rimskih papa sve do današnjih dana, takođe nastaje u koloniji Judeji, usred naroda koji kao da je predodređen u istoriji da drugima poklanja i njihove bogove. Ali izvoriste je i opet Egipat. Jer — gde je Ješua bio od svoje trinaeste godine, pa sve do dolaska u Jerusalem? Novi zavet nema odgovora na to pitanje. Ali ako je on bio sin ili posinak drvodelje, išao je, po svoj prilici, učeći isti zanat, u „pečalbu” ili „na specijalizaciju” — kako bismo danas rekli — baš u Egiptu, kao što su to judejske zanatlije u to vreme ponekad činile. Tamo je mogao da nauči ponešto od sveštenika određenih škola, da ulije izvesnu mistiku u staro vino svoje racionalne vere, da nauči da vrši operacije oka i da daje „injekcije” (što su misirski sveštenici-lekari sve već znali u to vreme, a u Judeji verovatno niko), jednom rečju da „vraća slepima vid”, „da oživljava mrtvace” i da pravi druga čuda. Neke njegove parabole, literarno najlepši fragmenti Novog zaveta, svakako su egipatskog porekla. Ličnost Ješue uzimamo uslovno, može se naravno pretpostaviti da je i on personifikacija više lica. Ista ličnost s njim može da bude i Juda*, čije je ime izvedeno iz istog korena kao i njegovo. Ali i Varava može da se shvati kao deo te kompleksne izmišljene ličnosti. Kao što, obrnuto, više raznih sudbina pojedinaca moglo je da dá podstrek za priču Jevandelja o Isusu. U svakom slučaju, u vreme pojave te ličnosti u Judeji postoje sduceji — konzervativci, religiozni fanatici fariseji, i buntovnički raspoloženi patrioti „osvetnici Izraela”. Isus je u toj situaciji govorio o bogu, a ne o politici. Na njegovu nesreću, jedini sledbenici mogli su mu u prvo vreme biti siroti ribari i seljaci, više zainteresovani za socijalnu pravdu i cenu riba, maslina i hleba, nego za carstvo nebesko. Mesije — smatrali su mnogi — trebalo je da bude vojskovođa koji će povesti narodnooslobodilački rat protiv rimskog okupatora.

* Vidi prikaz romana „Izlazak” R. Konstantinovića u ovom broju Almanaha.

„... Jer je potrebno da dođe do sablazni; ali teško onom čovjeku kroz koga dolazi sablazan”, rekao je Isus (po Mateju) a nije, naravno, mislio na sebe. Ali baš njegova ideja o pružanju drugog obraza, kada se šamar primio na prvi, izazivala je sablazan.

Izgleda da ćemo o istorijskom Ješui-Iususu sledećih godina ili decenija saznati novosti. Nalazi kod Kvumrama kraj Mramornog mora, koliko sam o njima do sada čitao, kao da dokazuju da je on bio sledbenik esenaca. Ali i pre nego što te podatke, i druge koji se verovatno mogu naći na tom arheološki još nedovoljno ispitanom terenu, budu sredili, možemo raditi sa izvesnim hipotezama, pogotovu ako budemo „grejvzovski” slobodni. Fariseji su bili relativno napredna partija, koja je pokušavala da sačuva nacionalno obeležje i pod rimskom upravom, ali oni nisu smatrali da je vreme za ustanak. Bili su to malograđani, mali trgovci, zanatlije. Saduceji su „saradivali sa okupatorom”. Bogataši, stari rabini, aristokrati. Oni su bili privrženi jevrejskim kraljevima, rimskim vazalima (od Iroda do Agripe). „Osvetnici Izraela” su naivni buntovnici i revolucionari koji su nespremni, preuranjeno, nesložni čak međusobno, najzad otpočeli ustanak i bili tučeni od Vespazijana i Tita Flavija, nekoliko decenija posle navodnog razapinjanja Hrista na krst. U to vreme Ješua je subjektivno mogao da bude filozof. Objektivno je za sve zainteresovane bio — „kvizling”. Ako su Jevreji zaista uspeli da nateraju reumatičnog i mrzovoljnog guvernera Pilata da on izrekne smrtnu presudu (razapinjanje na krst je rimska smrtna presuda, jevrejski način izvršavanja te kazne bilo je kamenovanje) to je za njih moglo da bude zgodno lukavstvo. Istovremeno su i Rim umirili. Celo vreme krećemo se na graničnom području gde se mešaju mit i istorija. Glavna zbivanja, pokreti vojske, politička strujanja, cene životnim namirnicama i vinu — sve to tačno znamo zahvaljujući beleškama urednih rimskih birokrata i savesnih istoričara, među kojima je i Jevrejin Josip Flavije. Ali u jednom pogledu je analogija između Isusa i Mojsija neobično jaka: oni su obadvojica živeli u vremenu istoriji dobro poznatom — ali svoje sopstveno lice i svoju biografiju sakrili su pod velom legende.

Jedan od velikih jevrejskih književnika današnjice, Maks Brod, poznatiji je kao posthumni izdavač svog prijatelja Kafke, nego kao autentični pisac. To je nepravedno. Brod je celi svoj život posvetio traženju onog što je pesnički nazvao svojim bogom, baš kao i Ehnaton, ako nije preterano uporediti egipatskog sina sunca sa malim židovskim spisateljem iz Praga. Da bismo bolje upoznali Broda, koji će nam uskoro biti potreban, evo nekih citata iz njegovog ranog romana (verovatno njegovog najboljeg dela) „Put Tihoa Brahea do boga”: „I nebeski i zemaljski nered dolaze iz istog izvora. A to je po svoj prilici bog”. A na drugom mestu: „Moja lažna nauka, oh, zar nije ona krst koji mi je dat da ga nosim na svim svojim teškim lutanjima, ta pogrešna nauka, zar mi nije zbog toga dodeljena, da bih na njoj sebe bez stanke izgrađivao i da bih naučio da se odreknem i poslednjeg ostatka lažne sreće, da je pre-

vaziđem i odbacim, pa zar nije baš moja lažna nauka moj put bogu?" Pola veka posle ovih rešenja Brod pod naslovom „Majstor” piše roman o Isusu i Judi i iznosi zanimljivu hipotezu: Juda je helenizovani tip Jevrejina koji želi da bude asimilovan. Međutim, kad čuje za onog primitivnog, seljačkog mesiju, koji počinje da pridobija naklonost masa u Judeji, Juda dolazi iz Aleksandrije, gde je bio službenik u egipatsko-rimskoj biblioteci, i kao intelektualac se pridružuje pokretu, u kome je naslutio mogućnost da se na ideološkom planu podrije rimsko carstvo. Rimski tajna policija je spretnija od Jude. Pre nego što će uhapsiti Ješuu, hapse, ali ponovo i puštaju Judu i proturaju vest da je Juda izdao Ješuu. Pri tom im naročito pogoduje što ime Juda stoji i kao simbol za jevrejstvo uopšte. Brod je, dakle, ne samo mišljenja da Juda nije izdao Hristosa, nego da ga je jedini razumeo.

Prihvatajući Brodovu uslugu da nas svojim vizijama prevede iz istorijske stvarnosti u sferu mita i obratno, nadovezujem da je takav Juda mogao i da shvati da je za stanovništvo rimske imperije novi tip monoteizma jedini pogodan pogled na svet. Isto tako dragocene su Brodove primeđbe o sličnosti nekih jevrejskih (docnije hrišćanskih) motiva sa filozofijom Epikura i Sokrata. (Mana Brodove knjige je odveć pažljivo tretiranje Isusove ličnosti, jer, očigledno, nije želeo da odbije moguće čitaoce koji su religiozni hrišćani. A kompromis je bar toliko škodljiv beletristici, koliko ponekad može da bude mudar u politici.)

Brod se vrlo verovatno za opisivanje atmosfere u kojoj se razvija radnja njegovog romana dosta služio delima Josipa Flavija, rimskog istoričara jevrejskog porekla. Jer je taj Josip bio prvi koji je želeo da pokaže sličnost grčke filozofije i stare jahveističke vere, nauke o zakonu Mojsijevom. Taj Josip, jevrejski prvosveštenik i diplomata, a kasnije istoričar rimskih careva Vespazijana, Tita i Domicijana, kao rabinski učenik shvatao je zakon, a kao rimski građanin potrebe modernog sveta. O Josipu znamo sve što nam je potrebno, jer je pored niza istorijskih radova ostavio i svoju autobiografiju. Ali na ovom mestu nas više zanima trilogija romana Liona Fojhtvanger „Jevrejski rat”, „Sinovi” i „Obećana zemlja” o tom čoveku.* Fojhtvanger pored ostalog u romanu pokazuje da je rat Rima protiv Judeje, koji se završio razaranjem hrama, manje bio prouzrokovan ideološkim sukobima ili apstraktnim slobodarskim težnjama, a više carinama, porezima, cenama vina, maslina i ulja koje nisu odgovarale judejskim zemljoradnicima. Zanimljivo je da dolazi do zaključaka koji potvrđuju ideju o potrebi promene stare monoteističke religije, odnosno njenog prilagođavanja novim uslovima u svetu. Fojhtvanger citira proroka Isaiju koji je naredio: „Malo je da samo hrabriš sinove Jakova; već sam te izabrao i za svetlost bezbožnicima”. U vreme Tita Flavija, u Rimu, u rimskoj

---

* Ta trilogija izašla je na našem jeziku 1961. u izdanju sarajevske „Svjetlosti” u prevodu Amalije i Stevana J. Milovića.

koloniji Judeji, kaže pisac, Jevreji su se odrekli „ovog vekovima verno ispunjavanog kosmopolitskog poslanstva”. Po tom romanu jevrejski verski poglavari odrekli su se širenja svoje vere iz taktičko-političkih razloga, da ne bi došli u sukob sa Rimom. Na taj način prepustili su teren rimskom građaninu Pavlu, sledbeniku Ješue iz Nazareta.

Fojhtvanger veruje — i kazuje to kroz svoju ličnost prvo-sveštenika Johanana ben Zakaja — da samo obredni zakon može da sačuva jevrejstvo od propasti. Ne slažem se, jer današnje vreme, ateističko do srži, u kome religija ni većini Jevreja ne znači ništa, rečito je opovrgavanje te teze. Isto tako se ne slažem sa tvrdnjom da je do odricanja od kosmopolitizma moglo da dođe zbog subjektivnog taktiziranja nekih mesnih tribuna. Objektivna situacija u prvom veku nove ere: Jevreji se kao potlačeni narod u svojoj maloj zemlji povlače u sebe — Jahve ponovo postaje lokalni bog koji je nekada bio. San o jevrejskom imperijalizmu je pokopan. Ali Jahve je izmenio karakter. On je postao malen kao negdašnji vulkanski demon, ali je zadržao stroga, apstraktna obeležja Atona, pa nije pristupačan masama. Novi bog, helenizovani Jahve, otac Hrista, razapetog na krstu da bi iskupio tvoje i moje grehove, dekadentan na svoj način, ali vrlo pogodan da povede sve robove silnog rimskog carstva, kreće na svoj pobedonosni put. On je opipljiv, Toma je opipao „njegovog sina”, a on odgovara i svetskoj političkoj situaciji.

Fojhtvanger preko Josipova oponenta, Justusa, kaže u svojoj trilogiji: „Istine koje političar danas pretvara u delo, u stvari su istine koje je pisac juče ili prekjuče objavljivao... A istina koju pisac danas objavljuje, političar će sutra, prekosutra pretvoriti u stvarnost. Piščeva istina je u svakom slučaju čistija od istine političara. Čovek od dela, političar, nikada nema izgleda da svoju koncepciju, svoju istinu ostvari čistu”. Ili, na drugom mestu, još bliže mojoj uvodnoj tezi: „Ako jedna istina treba da se održi, mora biti pomešana sa laži”. To je onaj odnos dokumentarne istinitosti i mitskog predanja, koje nije manje životno i istinito.

Čini mi se da je istorijski Josip Flavije manje patio zbog toga što je bio razapet između dve krajnosti — jevrejstva i rimskog građanskog položaja — nego što mu to pisac pripisuje u romanu. U kakvom je to odnosu prema Mojsiju i Isusu? Josip je istorijska ličnost o kojoj sve znamo. On nije prorok. Nedostaje mu veličina onih o kojima ne znamo detalje. Za Mojsija možemo samo da pretpostavimo da je, pošto nije uspeo da veru u Atona održi među Egipćanima, izabrao sebi jedan porobljeni narod da bi ga podučio, ali nije doživeo ispunjenje svojih nada, nije dospeo u „obećanu zemlju”. Hristos Jevrejima želi da pokloni ponovo veru u Jahvea (bogu božje, caru carevo), ali umesto sumnjivog carstva nebeskog, njegovi sledbenici organizovaće utoliko konkretnija i trajnija ovozemaljska carstva sve do današnjih dana. A takav jedan Josip Flavije nas celom svojom biografijom podseća na to, kako jedan običan

čovjek od krvi i mesa zaista izgleda, ako želi jedno, postiže za života drugo, a ostvaruje svojim delovanjem posle smrti treće. Upoređenje Fojhtvangerovog romana sa autobiografijom pokazuje ne samo da je priča „lepša” od faktografske istine, nego čak i verodostojnija, jer se Josip u delu o sebi služio malim lažima, da bi sebe pokazao u lepšem svetlu, što je u međuvremenu dokazano. Tek beletristika može da „odvagne” koliko kome pripada, koliko bogu, koliko caru, koliko „laži” valja dodati „istini” da bi mogla da ostane živa kao svačija istina.

Razlike između Fojhtvangerera kao biografa i Josipa kao autobiografa su jasne. Mojsije nam ne dozvoljava da ispitujemo njegovo mišljenje o samom sebi. Ali imali smo pred sobom dve interpretacije njegove ličnosti. Tomas Man, književnik, oprezno i genijalno je dozirao svoju laž posvećujući je bogu (univerzalnosti), a istinu — caru (verodostojnosti). Frojd je upornošću naučnika pokušao da istražuje dokumenta, ali je na kraju pokleknuo i pozvao u pomoć svoj dar pisca, da bi nekako uspeo da premosti praznine i da fakta poveže bar hipotezama. Razlika između Frojda i Mana je prvenstveno u tome što za Mana Mojsije nije samo čovek. Iako, naravno, nije ni prorok božji, ipak je oličenje mita, simbol. Frojd se zanima samo za ljudske karakteristike i nastranosti. Zato je siromašniji. Možda je uvek u tome razlika između umetnosti i nauke.

Svaki je čovek pomalo i Mojsije. Živi tako svojim stvarnim životom koji je obeležen i omeđen dokumentima, krštenicom, uverenjem o pelcovanju, školskim svedočanstvima, ličnom legitimacijom, rešenjem o postavljenju u službi, venčanicom. Smrtovnicom, čituljom u novinama. Stvarnim, dakle, životom koji se i svojim tragovima na papiru može dokazati. Koji je, prema tome, istorijski tačan. Ali istovremeno svako sebi, naročito noću, pre nego što stigne san, ili u samim snovima, priča legendu o sebi. Prava istina biće zbog toga istovremeno i nabranjanje činjenica, tih miljokaza na jednom putu, ali i samog mita koji taj put jeste za svaki ljudski život.

BABIN OBRONAK

Na Babinom Obronku nema spomenika.
Jedino nad ponorom brega svod.
Grozim se.

Danas sam star onoliko,
koliko i sam jevrejski narod.
Čini mi se

da sam i sam Jevrejin.
Evo me gde drevnim Egiptom idem.
A evo, na krst razapet, mrem,
i tragovi klinaca još su na meni.
Čini mi se da Drajfus —
sam ja.

Malograđanstvo —
potkazivač moj i sudija.

Ja — u beočugu.
Ja — iza žice.

Zatrovan,
popljuvan,
oklevetan.

I damice u briselskim riševima koketnim,
vrišteći, suncobranima bodu mi lice.

Čini mi se --
da sam dečak nad Belostokom.

Krv kaplje i podovi kap joj upijaju.
Zaudarajući na luk i rakiju,
kafanske vođe prave kod šanka lom.
Oteran čizmom, nemoćan, izmučen,
zaludu kumim bukače.

Uz kikut i ciku:

„Bij Židove, spasavaj Rusiju!”
trgovac brašnom majku mi tuče.

O, moj narode ruski!
Znam — ti si

internacionalan u stvari.
 Al' oni nečistih ruku, često su
 tvojim imenom svetlim zveckali.
 Podlo je,
     što su, ne trepnuv okom, sada
 antisemiti
     sebe proglasili
 za „Savez ruskog naroda!”
 Čini mi se —
     ja sam ta Ana Frank,
 prozračna,
     kao aprilska grana.
 Volim i ja.
     Fraze mi neće pomoći.
 Treba mi,
     da se pogledamo u oči.
 Teško je nešto sagledati,
     omirisati!
 Ne možemo lišće,
     ne možemo nebo.
 Al' možemo mnogo —
     možemo ja i ti
 u sobici mračnoj da se grlimo.
 Evo ih idu?
     Ne boj se — to je huka pusta
 što ide ovamo
     ukorak s prolećem.
 Priđi.
     Pruži mi tvoja usta.
 Razvaljaj vrata?
     Ne — to led kreće.
 Na Babinom Obronku korov se budi.
 Drveće grozno gleda,
     ko da ti sudi.
 Ovde sve ćuteći vapi,
     i, skinuv kapu,
 osećam,
     kako i sam sedim polako.
 Ja sam —
     neprekidni bezvučni krik
 nad hiljadama hiljada mrtvih.
 Ja sam —
     svaki ovde streljani starac.
 Ja sam —
     svako ovde streljano dete i talac.
 Zaboraviti na to
     ništa neće u meni!

Neka grmi
    „Internacionala”
kad i poslednjeg antisemita
sa zemlje zauvek bude nestalo.
U mojoj krvi jevrejske krvi nema.
Pa ipak antisemiti me gnjave
i mrze,
    kao Jevrejina.
Zato sam Rus
    i to pravi!

(Preveli s ruskog: Branko Kitanović i Sergej Slastikov-Kalužanin,
„Bagdala” 1962.)

SA VETROM

Deo sedmi

Kao žuta, žitka masa, mutan, vukao se i valjao uzburkani Dunav, gibao se u širokom koritu niskih obala... U bezbroj sitnih komada lomila se u talasima senka mosta, a suludi vetar je penom srebrio vrhove talasa koji su se uvijali kao mnoge bele grive posustalih konja. Sa zapada se nadnosio crni oblak, preteći da se onako masivan sruči i poklopi svu zemlju.

Tamo, pred mostom, oko druma se malaksalo uvijala visoka trava, mršena vetrom. Onamo, za mostom, ćutao je Beograd — siv, u tamnomagličastom betonu, zaogrnut senkom rata.

Negde na sredini mosta se mala grupa devojaka očajnički opire vetru koji zateže lake haljine i ističe mršava tela. Na mahove kao da će mu poći za rukom da iskida tu oskudnu odeću na kojoj je najupadljivija žuta traka sa zvezdom i kratkim JUDEN.

Razbešnjen, drsko slobodan, čas je duvao čas kovitlao... i mamio neverovatne misli, želje... Jedna mu se podade... Kao da sa njim skoči na hladnu ogradu, kao da sa njim zajedno zastade samo trenutak da pogledom uokviri ovaj svet, siv u mutnom danu, i kao da se sa njim zajedno sunovrati...

Voda se otvori pljusnu i zapenuša. Talasi se prevališe. Jedan je možda belom grivom pomilovao kratko ošišanu crnu kosu... Jedan krug je možda hteo da se razide na vodi... ali sve se prelomi u bezbroj komada pod senkom mosta...

Sa novim naletom vetra združi se nekoliko krikova i dugi, grcavi rafal šmajsera koji je nasumce nišanio u vodu. I dreka vojnika koji je pucao. Voda proguta sve — i krike i metke, i dreku... Možda je neka griva pocrvenela od krvi, ali ko bi to mogao videti...

Most, vetar, nekoliko suznih pogleda u mutnu vodu, oštar bol u svesti, i žar na jednoj hladnoj desnici koju je Margita trenutak pre toga grozničavo stezala... Početak jednog proleća koje nije obećavalo život i radost.

Deo treći

Sa zapada se nadnosio crni oblak, preteći da se onako masivan sruči i poklopi svu zemlju. Devet spratova dole čutao je Beograd kojim su, kao žilama kakvog betonskog organizma, tekli nemački automobili, kamioni, poneki tramvaj zabranjen za Jevreje i Cigane...

Kao sulud, vetar je kidao njenu haljinu dok je vlažnom kožom brisala okna. Razbešnjem, drsko slobodan, mamio je skrivene želje. Donosio je jesen koja je obećavala nove nade...

Iza nje, u sobi, debeli lajtnant je u dubokoj fotelji pušio svoju lulu i smeškao se vetru kad bi podigao njenu haljinu... Namerno je otvorio vrata i načinio promaju, da uživa u toj bezobraznoj igri.

Dole, na ulici, vetar je upio glasove, buku, i pretvarao celu tu pokretnu sliku u nemi film... U trenutku kao da je ta jesen, sa lajtnantom i njegovom lulom, bila smrt. U glavi se zamutilo...

Smrt! Pogledala je dole. Devet spratova. Ruke su malaksavale. Treba živeti. Nekad je smrt životnija od života. Zar je ovo život? Učini joj se da se neće moći održati. U glavi je već počeo da bruji crni hor. Ruka se uzalud grčila, prsti boleli od stezanja...

Deo četvrti

Dva žuta, vlažna oka zaklanjala su joj vidik. Po licu je palio vreli dah zasopljen ružnim mirisom lule. Parket je žuljao leđa, a u potiljku je bolelo od pada. Vučji pogled je zjapio nekim metalnim sjajem. Pokušala je da mu upre rukom u grudi i zbaci taj zadihani teret. A tada joj ruka klonu i pade negde u visini glave, dlanom nagore. Čutke, bez jauka. Stisla je zube i u magnovenju osetila kako užasno mrzi taj život koji će doći posle lajtnanta. U svesti se nešto kidalo. Kratkim pogledom je zahvatila u prozoru okrajak sivog oblaka. Zatim sva klonu i utonu u mrak...

Deo prvi

Bila je to poslednja godina u gimnaziji. Život je bio pun navivnih avantura, đačkih ljubavi i pesme. Nada u sreću, vera u lep život, zamenili su knjige i doskorašnje dečje igračke. Margita je bila mala žena i volela da posmatra haljine na lepim ženama.

U dućanu za tezgom, stajao je ozbiljni otac i pravio poslove. Uvek je govorio o novcu, ali ga je retko donosio kući. Negde ga je verovatno ostavljao, mislila je Margita, i slušala o još većim poslovima. Uz oca je rastao Adam.

Majka i mala Irena su po ceo dan galamile po kući. Irena je imala veoma dugu crnu kosu, a majka se ponašala sa njom kao da

joj nije kći nego živa igračka. Tepala je i mucala sa njom zajedno, stalno u strahu da će odrasti, a Irena je nekakvim važnim glasom pričala kojekakve besmislice.

Margita ih je volela nekom drhtavom ljubavlju, punom straha da neće uvek tako biti. Kao što se vole bleđa jutarnja svitanja koja se nikad ne ponavljaju ista. Puzila je sa Irenom kao da je mala i izlazila sa majkom u šetnju kao da joj je drugarica.

Uveče, dugo bi češljala kosu, slagala je u uvojke, popravljala obrve... Na ulici, sa drugaricama bila je glasna kao da je sama. Rasipala je pogled, onaj malo tromi široki pogled, kao da traži one koji joj se dive, posmatraju je. Pomalo je htela da drugi znaju da ona zna da je lepa, da malo prkosi time. A kući se vraćala raspaljena pogleda, ali ćutljiva...

Deo peti

Okrenula je glavu na tresak vrata. Da li je to bio on ili vetar? Svejedno je. Bila je sama. Požele da što pre ustane. I za trenutak joj se učini kao da je to ustao neko drugi, a ona, prava Margita ostala na podu. Ovde, u ovoj sobi, ili tamo, s one strane prozora, devet spratova dole... Svejedno gde. Kao nekad u nedoumici pođe da provuče ruku kroz kosu. Ali je trže već posle dodira. Nije tamo bilo nikakvih uvojaka. Kratki čuperci zamršene muške frizure...

Svetli nameštaj je podsećao na onaj nekadašnji u kući. Sto sa cvećem u vazi... Puna pepeljara, sa mnogo ispaljenih šibica.

Napolju je duvao vetar, a prozor je zvao u smrt. Ne, ne može to, dve smrti u jedan dan. Jedna je već tu...

U logor se vratila tiha, ćutljiva, sumorna kao taj oblačni dan. Drugarice su se zgledale ali je nisu ništa pitale. Možda su se dosećale. One su bile takve svaki dan.

Deo drugi

Život je tekao između zlokobnih žica u logoru, ili u prisustvu šmajsera nabijenih mecima bržim od svakog bega. Održavala ga je oskudna hrana i grejala strasna nada da će u novoj slobodi nahvatati tri puta više sunca.

Kako bi drukčije zaboravila izgorelu radnju, kako opljačkanu kuću, kako podbulo lice oca sa polomljenim rebrima koja su štrčala iz razbijenih grudi?

Kako bi drukčije mogla da zaboravi rastanak sa Adamom i majkom, sa Irenom, koje su odvukli u ko zna koji drugi logor, kako bi sve to mogla bez te skoro luckaste vere da će nadživeti zlo.

Idući ulicama porušenoga grada, osećala je kako u njoj bruji ljubav za taj grad, njegove ljude, drvorede, prolaznike koji se ne usuđuju

da joj gledaju u oči. U mašti je dograđivala porušene zgrade, a na mesto uništenih dizala je nove, mnogo veće i lepše. Negde u dno sebe slagala je svoje nade, želje, kao devojačko ruho, i čuvala ih za venčanje sa životom. Samo nešto od tog budnog sna ostajalo je u krajevima njenoga oka, pa je ono izgledalo sneno i malo zaneseno.

Umela je dugo da priča o tome svojim drugaricama. Umela je najviše da prkosi Nemcima. Umela je da se našali onda kad je bilo najteže. I zato su je drugarice volele. Što je bila lepa i drska.

Kad je oslabila, oči su joj došle još krupnije nad istaknutim jagodicama. Neki ponosno pačenički ton ulio se u celu njenu pojavu. Pod iznošenom haljinom grudi su joj došle izrazitije. I prljava je bila lepa, i onda kad dobije šamar pa joj bes jurne u jagodice i zacrveni ih, a u oku zasija suza uvrede i besa.

O slobodi je pričala kao o nečem što je jednostavno moralo doći. Ona nikako nije znala otkuda će doći ta sloboda, ni ko će je doneti. Samo je znala da mora doći, da će biti još lepša, veća, da će je biti za sve njih, takve kao što je cveće, buketi cveća, kao vatromet šarenih raketa...

Deo šesti

One nisu verovala. Želele su, žarko kao i ona, ali nisu verovala. I kad je Margita pognula glavu, sve devojke su znale da je to kraj maštovitih priča i radovanja.

Svakog četvrtka ponavljao se deveti sprat i podsmešljivi pogled žutog lajtnanta.

Kad je bila sigurna da je njen strah postao istina, u oku joj bljesnu bolna mržnja. Uzeli su me, govorila je sebi, i ja nemam ništa sa tim, i ja ne mogu roditi to dete, pravdala se pred samom sobom. Ono možda nije krivo, i još se ne zna je li muško ili žensko, ali ono nije moje i ja ne želim da ga rodim. Ja ga mrzim.

Deo osmi

Kao žuta, žitka masa, mutan, vukao se i valjao uzburkani Dunav, gibao se u širokom koritu niskih obala...

Margita je stiskala ruku devojke do sebe i pitala — je li danas sreda? Sreda, kazala je drugarica. Sutra četvrtak, kazala je Margita kao za sebe. Četvrtak, ponovila je drugarica. Najgori dan, kazala je Margita. Svaki dan je najgori, kazala je devojka..

Šest meseci, već je šest meseci od onoga četvrtka, jaukula je u sebi. Možda su Irenu negde ubili... Ubiću to njihovo dete. Ko zna gde su majka i Adam.

Vetar je hladio lice. I voda je hladna, sigurno je vrlo hladna. Samo da nije tako prljava. Još tri meseca, pa... Ne, to se ne sme dogoditi... Voda je bila žuta, prljavo žuta. Podigla je oči i videla u oblaku žute oči lajtnantove. Ne, to se ne sme...

S vetrom, s vetrom na most, s vetrom... Još samo jedan pogled zgaslih zenica, i sunovrat. Voda, most, voljeni grad, drugarice, logor, sloboda...

Talasi je trgoše na dno. Vetar raznese krikove, pucnje šmajsera, dreku vojnika... Na jednoj zbunjenoj ruci se hladila toplina Margitinog dlana.

Možda je griva nekog talasa bila crvena, ali ko bi to mogao videti.

GLAVNI GRAD EVROPE

Djeca su tek nedavno osvojila verandu hotela „Valbela”, velike kamene dvokatnice u istoimenom turističkom mjestu švicarskih Alpa. Još prije nekoliko tjedana bilo im je strogo zabranjeno trčkarati po verandi, povlačiti se ispod stolova i, kad bi sišla k roditeljima, morala su se zadovoljiti da stoje pored prozora i promatraju bijele obronke planina ili da slušaju nezanimljive razgovore odraslih.

No u posljednje vrijeme red je počeo popuštati u domu za izbjeglice. Rat se sve više približavao kraju, Francuzi su većim dijelom već napustili Valbelu, i u hotelu je zavladao živahno, pomalo raspušteno raspoloženje.

Nije doduše bilo nikakvih težih prijestupa, emigranti su ujutro tačno na vrijeme bili na okupu i polazili na službu u kuhinju, glačonicu, u sobe male djece na drugom katu i u obližnju šumu, ali je upravnicu hotela — koji je 1942. pretvoren u dom izbjeglica nesposobnih za teži fizički rad — gospođa Lost, koščata dostojanstvena Švicarka, ustanovila da je njen autoritet opao.

Otkad je poraz hitlerovske Njemačke bio neminovan, oni su postali samosvjesniji i glasniji. Iako su jednako ućtivi prema njoj, ne ponašaju se više poput siromašna rođaka (eufemizam tog upoređenja bio je uslovljen kako dobrim odgojem, tako i oskudicom ličnih doživljaja), koji je zahvalan za teško i nevoljno gostoprimstvo i bez riječi podnosi hirove domaćina, nego — kako je to gospođa Lost, ponešto nepravedno, primjetila blagajnici — ponašaju se kao služavka u otkazu.

Djeca, njih petoro većih, osjetila su tu promjenu u raspoloženju i držanju odraslih i sredinom januara prostor pred širokim prozorima verande, između tamnožute peći i drvenog stubišta, pretvoren je u igralište.

— Lijevo, lijevo, — tulio je kroz pesnicu Matko, mišićavi jedanaestogodišnji momčić, i Petrica, najmanji od njih, zaokrene prema prozoru gurajući pred sobom debelu knjižurinu. Dječja kompozicija proskakala je četvoroonoške pored Artura i Petar se

zaustavi ispred majčinih nogu, kod stola blizu peći. Kad ju je do-
dirnuo, Mira Belan, brineta Zagrepčanka, pogleda u sina, šaljivo
primakne svoju glavu njegovu čelu, kao da se tuku rogovima, i
potom nastavi pletenje.

Njeno ovalno, možda ne lijepo ali neobično mirno i simpatično
lice sad je smrknuto, usne su se zatvorile u tvrdu, svinutu crtu, a
oči, jedva primjetno razroke, što joj je davalo komičnu draž, po-
stale su mutne. Ona položi na stol započetu crvenu bluzu, u kojoj
su bile ukrštene dugačke igle, i pogleda prema prozoru.

— Čika Polgar, — oglasi se u taj čas Arturo, no kako nije
dobio odgovora, stade crtati po zamagljenom prozoru. Primitivnim
potezima oblikovao je ženski profil, iznad kojeg je kažiprstom na-
pisao *Frau Direktor*, pa predomislivši se, dlanom izbrisa natpis.

— Čika Polgar, — povikne ponovo, — hoćemo li početi? —
Kako se on još uvijek nije odazvao, Arturo priđe mladoj ženi i
uze pletivo:

— Stari štakor još se nije mogao izvući iz kancelarije.

— Nema još ni ostalih, — primjeti Mira, — a već je skoro
šest sati. Još su na radu.

— Slobodan dan? — upitno podigne obrve Arturo.

— Da, samo ću kasnije zamijeniti Bartošovu na kuhinji. Raz-
boljela se.

Muškarac je s vedrom simpatijom gledao u Miru:

— Šta je s Vama *copine*, zlovoljni ste. Nešto nije onako kako
treba.

Niski crnpuvasti bivši linotipist, jedan od njenih malobrojnih
bližih prijatelja, odnosio se prema toj ozbiljnoj, tridesetogodišnjoj
ženi — povučenoj i zatvorenoj u svoj izvanjski mir, koja nikad nije
bila zapletena u sitne, zagrižljive konflikte, ni u zamršene ljubavne
veze emigrantskog života, — ne samo s priznanjem, kao većina
izbjeglica, nego s osjećanjem iskrenog drugarstva. Još mu je živo
u sjećanju veče, kad je stigao u Valbelu; okupljeni stanari hotela
prepričavali su logorske i zatvorske doživljaje, stradanja pri pre-
lasku granica i batinjanja kojih tragova i danas nose, a Mira je,
kao da je zaboravila sve što je sama sa svojim preživela, odjednom
rekla: „Zamislite, mali mi je Maks danas pričao o godini koju je
proveo u Holandiji. „Tamo na farmi je bilo vrlo lijepo, samo je
Lagerleiter bio pomalo strog“. „Lagerleiter! Tome djetetu potpuno
nedostaje pojam oca...”

Mira polagano slegne ramenima. — Još nemam nikakvih vi-
jesti o Ernestu...

— Još se malo strpite, sad će već rat ubrzo svršiti. A vaš je
muž snažan i...

— Ostavite se toga, — prekide ga ona hladnim, nervoznim
glasom. — Nemojte *bar vi* govoriti gluposti u koje ni sami ne
vjerujete.

Ovaj njen suhi glas zna katkad potpuno zbuniti sabesjednika, odlučno prekida sponu koja vezuje govornike, i ne jedan muškarac, koji joj se htio približiti, osjećao je kako ga taj indiferentni glas i otvoreni pogled čine smiješnim i nezrelim.

A ono *bar vi* odnosilo se ne samo na njihovo drugarstvo, nego možda još više na Arturov „status”, nedostojno je njega govoriti te plitke i neuverljive utjehe; on, koji je sam šaljivo isticao da je jedini „profesionalac”, a ne emigrant-diletant; ima tome već jedanaest godina kako se, proganjan fašističkom milicijom i ranjen u bok, dokopao francuske granice i od tog je vremena postao međunarodni stručnjak za prefekturu, sabirališta i koncentracione logore. I upravo sada da to kaže, kada već čak i švicarske novine, koje su do nedavna, pozivajući se na neutralnost njihove zemlje, odbile da štampaju kao nekim čudom dokrijumčarene vijesti o njemačkim logorima za istrebljenje, sada iz dana u dan donose opširne opise o mrtvim i živim kosturima na koje su nailazile oslobodilačke trupe. Prekjučer su, sa zakašnjenjem od nekoliko mjeseci, čak donijele i fotografiju gasne komore u Treblinki.

— Snažan, — otelo se Miri protivu njena običaja da ne govori o svojim doživljajima. — Mnogo to vrijedi kad kao talac sjedite u nekoj šupi, ne smijete pogledati u drugog, jer satima mislite samo na to, hoće li sada prozvati vas ili njega. I koliko dana treba putovati u plombiranom vagonu da više ne budete snažni. A sve što znam o njemu jeste da je njegov transport preko Slovačke stigao u Valdze, o kojemu se ispostavilo da je to Aušvic u Poljskoj... No što je to s vama, Arturo —, promijeni ona odjednom ton, kao da se izvinjava za svoje odbojne riječi. — Jeste li bili gore kod doktora?

— Da, ništa naročito. Stara reuma u čast zime. No čuvajte živce, gospođo Mira, — reče prijateljski, gledajući u svoje nokte, žute od nikotina, pa vedrijim glasom nastavi: — razumijem, „pobuna bolesnika”.

Oni su još prije nekoliko mjeseci, razgovarali o tome šta je ono svojstveno pa ma kako izvanjski i neupadljivo, kod emigranta, po čemu ga odmah prepoznaješ, zapazili da ima neke sličnosti između ponašanja zatočenika ili stanovnika emigrantskog hotela i bolesnika; kojima je bolnica postala provizornim, drugim domom. I njihovu *imitaciju* života. Nije toliko karakteristična sama vanjština, mada kod emigranta i u držanju i odijevanju ima nečeg neurednog: ako su cipele čiste i odijelo ispeglano, na otrcanom zimskom kaputu vidjet će se tragovi noćivanja po vagonima i policijskim postajama, kao što će i posjetilac koji dolazi *izvana*, primijetiti na bolničkom dvorištu da bolesnicima ispod ogrtača vire dugačke bijele gaće, da im cipele nisu zavezane, ili kad uđe u sobu, da ženi, koju je poznavao kao simbol njegovanosti i pedanterije, proviruju gola kolena iz kućne haljine i da je grudnjak nemarno ostavila da leži na stolici. No bitno je zapravo to da taj nemar opaža samo posjetilac, koji je došao iz vanjskog, bučnog, svakidašnjeg zdravog

života, a stanari bolnice, emigrantskog hotela i logorske barake navikli su se i na nezdravu boju lica, na uvijek iste razgovore, neurjednost u odijevanju i na lagane, nehajne korake bolesnika i zaobljenika, koji hodaju bez određenog cilja i nije im mnogo stalo do toga hoće li stići onamo kuda su se uputili, iako su u isto vrijeme ti koraci puni nervoznog iščekivanja.

Ovdje *unutra* stvorila se silom prilika neka neprirodna zajednica, koja upija u sebe i daje svoja obilježja svakom novo pridušlom. Uskoro će se bolesniku pričiniti da mu je onaj što leži na susjednom krevetu, ili na slamarici u logoru, bliži nego stari prijatelji iz onog drugog života; iako je možda i za petnaest godina mladi od njega, ispričat će mu sve o sebi: povijest bolesti, epizode iz vojne službe, okolnosti hapšenja i nesretnu ljubav od prije deset godina, koju još uvijek nije zaboravio. O njegovim nepoznatim rođacima govorit će kao o starim, intimnim znancima, kao što Arturo poznaje navike Ernesta i zna za detalje noći kad je Mira s tima bila u neizvjesnosti da li je Dora još u životu, a svi poznaju po slici Janija, sina Polgarice, koji je nestao u Ukrajini, ili ubrzo saznaju, što doduše nije teško, za najnovije ljubavne avanture Lene Horovic.

Ta zajednica ima svoje posebne zakone ne samo po tome što uskoro svi temeljitije poznaju pojedine metode liječenja nego mladi liječnik-stažer ili što brijač postaje centar logorskog društva kome svi zavida, nego i po načinu vrednovanja i interesa: profesor ekonomije po osmi put prepričava kako je uspio sakriti cigaretu kad je bolničarka iznenađena ušla u sobu, i to s jednakim oduševljenjem kao njegov đak koji ga je nadmudrio na ispitu, ili redov, koji još i poslije godinu dana prepričava podvig sa svojim narednikom, koga je nenadano sreo u vratima bordela, kad nije imao izlaz. Da će se u nedelju, navodno, dijeliti vino, tema je beskonačnih nagađanja, dok istovremeno najvažnije pojedinosti „normalnog” života gube svoj značaj.

Pa ipak, stvarnost te zajednice i nije drugo do beskonačna imitacija onog „pravog” života, nadomjestak, kao Ersatz-margarin, bilo da se radi o grozničavom uzbuđenju kojim stanovnici logora danima spremaju svoje haljine za novogodišnju zabavu, iako niti jednog muškarca tamo neće biti, ili o svađi prilikom šahovskog turnira u „Valbeli”, kada Elmer i Horovic zamalo da se nisu potukli, kao da se radilo o perfidno upropaštenoj egzistenciji, pa čak i kad su u pitanju flertovi, koji te danas svega zaokupljaju, a zaboravio si ih onaj čas kad si napustio bolnicu, kod čijih vrata te je čekala „prava” zaručnica.

Ispriča Mira nije opažala tu svojstvenu, emigrantsku crtu na stanarima „Valbele”.

Kada je novembra 1943, poslije skrivanja kraj Vicence i deportiranja Ernesta, nakon trodnevnog izbežumljenog lutanja po Alpama s Petrom i polumrtvom Doricom u naručju, stigla na švicarsku granicu i kasnije u Valbelu, ništa od toga nije opazila.

U bijelo okrećenoj hotelskoj sobi, na mekanom krevetu, na kojem se rasplelo klupko troje izmorenih tjelesa, pričinjalo se sve to nevjerojatnim, presretnim snom, ponovo pronađenim pravim životom, u sigurnosti, bez pucnjave, odreda SS-ovaca i straha što prožima sve tvoje pore. Onih je časova čak uspjela zaboraviti na prizor stanice, opkoljene stražarima, gdje je ostao Ernest s ostalom trojicom, koji su bili uhvaćeni s puškom u ruci.

No uskoro, kad je otpočeo njen svakidašnji život: osmosatni rad u praonici, brige za djecu, monotoni razgovori, nespokoјstvo zbog nestalog muža, sitna poniženja i razočaranja, osjetila je polagano da, unatoč izvanjskoj uravnoteženosti, mjeseci emigracije ostavljaju sve vidnije tragove na njoj.

Naizgled su dani u Valbeli naličili na mirnodopski život, ali je to ipak bilo samo njegovo oponašanje. Kao rijeka koja se, istisnuta iz svog prirodnog korita, mutno i prljavo valja, dubeci novu putanju.

U toj stalnoj, zbivenoj povezanosti nastaju prijateljstva i razdražene svađe, u ponašanju izbjeglice miješa se poniznost gladnog prosjaka s otpornom, agresivnom i katkad bezobzirnom istrajnošću ratnika. Zakuci hotela postaju poprište ilegalnih političkih kružoka i iznenadnih, u svojoj usplahirenosti nepošteđenih ljubavi, zbog kojih se nepromišljeno napušta porodica i zaboravlja udaljeni dragan.

— Hrabrosti, Mira, — ponovio je Arturo neprestano, nespretno tapšući je po ramenu. — Ako je Ernest do kraja bio u Aušvicu, sva je vjerojatnost da će se uskoro javiti.

— Evo vašeg Polgara, — nasmiješi se i Mira. — Petre, obuci kaput, zahladnjelo je...

— Kraljičin gambit... hm... — mrmoljio je Polgar, — time ste me jučer vješto udesili. Ali danas ćemo drugačije... — Zažmorio je i uspravio se na stolcu, da iz male distance promotri tablu, potom otvori konjem.

Arturo naprci usne i povuče svog bijelog konja: — Koja je to partija?

— Dvjest a i dvanaesta, — odgovara Polgar, bilježi nešto u svoj notes, pa podbočivši glavu, krupnu i gotovo ćelavu s mesnatim, ljubičastim nosom i ušima, udube se u igru.

Mira, koja ih je dosad iz daljine promatrala, skupi pletivo, povuče svoj stolac do igrača i sjedne iza Polgara.

— Vi ste, mio magistro, postali tako strastven šahist, — našalio se Arturo, — da ćete u Pešti, kad se vratite, igrati i za vrijeme uredovnih sati.

— A, neću ja više da radim, — odgovori njegov partner dobrohotno-tugaljivim glasom. — Naradio sam se ja za svojih pede-

setosam godina, sada neka arijevska gospoda, koja su me izbacila iz službe, rade i dalje... a meni ima da plate odštetu.

Sve do četrdesetih godina, kad su ga uslijed zakona o Židovima makli s položaja, on je bio ne samo pravni savjetnik, nego i jedan od suvlasnika velike tvornice kemikalija u sjevernom predgrađu Budimpešte.

Energičnim pokretom Polgar izvrši rokadu. Do njega je stajala njegova kćer, Rezika, dobro razvijeno četrnaestogodišnje djevojče. — I ovu ćeš partiju izgubiti, — primjeti ona sarkastično, razvukavši svoje bubuljičavo lice.

— To ćemo tek vidjeti, djevojko, — Šah.

— Pa kad ne znaš igrati, — slegne ona omalovažavajući ramenima i pogleda u Artura, uzalud očekujući od njega gestu odobravanja.

— Kako to razgovaraš s ocem, — lecnu se Polgar. — To ti je zahvalnost i poštovanje prema roditeljima?! Biti bezobrazna, to znaš. A kad sam prije podne tražio od tebe trideset santima za cigarete, ne dam. Jani nikad nije bio takav, — i da dokonča neugodnu situaciju, upita: — Jeste li išli pionom?

— Šta zahvalnost, — nastavi pomalo zbunjena uslijed šutnje ostalih, ali sad već provokativnije, Rezika. — Mama se cio dan muči u kuhinji, mene već noge bole od trčkanja oko djece, a ti gospodski živiš u kancelariji. Ne radiš ništa, samo igraš šah.

— Neka čovjek odgaja djecu, — obrati se Polgar prijašnjim tugaljivim glasom Miri. — Blago vama, gospodo Belan. Vaš je Petar još malen i poslušan.

Mira se okrene i pogledom potraži dječaka, koji se još uvijek vukao po podu. Matko je prikriven iza peći oponašao glas sirene, a ostali su četvoronoške puzali prema njemu.

Veranda se polagano počela puniti. U dječjim sobama smijevali su dnevne dežurne, a i ostali stanari hotela završili su rad u kuhinji i glačاونici. Vratila se i grupa muškaraca sa sječe šume. Emigranti su u tim večernjim satima čitali na verandi, razgovarali, krpili rublje ili diskutirali okupljeni oko karte prikucane iznad radija.

Rezika se primakla Miri i, s pritajenim nemirom u glasu, upita svojim lošim njemačkim: — Da li se Ivan vratio iz sela? — I pocrvenevši dodade — ... znate, zamolila sam ga da mi nešto kupi.

— Mislim da nije, nisam ga vidjela. Kako Dorica, spava?

— Spava, potvrdi djevojka. — Nego gledajte, mali će se prehladiti.

— Petre, smjesta se digni, — naredi energično Mira.

— **Odmah**... čekaj, zatezao je dječak, no u dubini duše bio je sretan, što ga je majčina zapovijest oslobodila iz gvozdene stiska Matka — SS-ovca. Zgrabio je debelu knjižurinu i dotrčao majci. — Mama, pogledaj, — stavi joj na krilo otvorenu knjigu. — Pokaži mi, gdje je Zagreb.

Album, kojim su se djeca igrala, bio je školski geografski atlas, štampan 1897. u Beču, s mjestimično izgorjelim i pokidanim stranama, uvezan u već otrcani polukožnat uvez.

Decenijama je ležao među prašnjavim starudijama na tavanu, dok ga prvi, iz Poljske i Francuske pristigli izbjeglice nisu pro-našli. Otada je služio emigrantima, da na njegovim stranama prate izvještaje s fronta.

Od vremena izdanja postala je karta i po nekoliko puta ne-aktuelna. Država Habsburga prostirala se tu još do Jadranskog mora i galicijskih močvara, mlađi emigranti iz slavenskih i gornjo-italijanskih krajeva teško da bi našli svoja rodna mjesta pod starim njemačkim imenima, a kolonijalni ratovi, — pokrenuti za izvoz kršćanstva i uvoz jeftinog kaučuka i nafte, — ponovo su crtali granice i mnogih vanevropskih teritorija.

Samo su neravne ivice otoka i kontinenata, obrisi planina i široke plave plohe mora ostale nepromijenjene posljednjih četr-deset godina.

No upravo te plave i zelene površine ispresijecane mrežom meridijana, imena dalekih nepoznatih pokrajina i oceana, izduljena tjelesa poluotoka nalik na životinjske glave i udove, a još više ilu-stracije u kutu stranica, privlačile su i uzbuđivale djecu.

Zelene plohe pretvarale su se u savane pune bizona, a tropske prostore naselila je dječja mašta, uz pomoć tih ilustracija, svako-jakim egzotičnim stvorovima.

— Daj, mamice, potraži već gdje je Zagreb, — nestrpljivo ju je molio dječak.

Mira okrene album i nakon kratkog listanja pronade na jugu Austro-Ugarske dva kružića, pokraj kojih je pisalo: Agram.

Petar stavi prst na mjesto koje mu je majka pokazala.

— A mi stanujemo u Zvonimirovoj ulici, je li?

— Da, tamo gdje staje tramvaj. Doduše, bog zna, tko sad sta-nuje u tom stanu, — tiše, napola okrenuta prema Reziki, reče Mira.

Pred njom se pojavi dvosobni stan u Zagrebu, za koji se ve-zuju sve uspomene njenog života s Ernestom i Petricom. Dva tjed-na nakon što je izbio rat, napustili su taj stan. Lažnom propusni-com bježe ispred ustaša. Rab. Rođenje Dorice, pa uskoro partizani oslobađaju otok. Tjedni među partizanima, Ernest još u civilnom kaputu, no opasan ručnim granatama i sa šmajserom u ruci. Izne-nadna njemačka okupacija, prijelaz u Italiju... hapšenje.

— I Renata stanuje u Zvonimirovoj ulici. I moj tata. I svi ćemo ići u Zvonimirovu ulicu, kad svrši rat. — Pričanje djeteta trglo je Miru iz njenih misli.

— Da, Petrice, — reče pokrivši rukom kartu. — A ti se još sječaš Renate Pavlik?

Dječak s ozbiljnim izrazom lica stade klimati glavom, i Mira pomisli: isti živahni pokreti kao u Ernesta.

Petar je listao po albumu, šahisti su energično kuckali figurama, a mlada učiteljica iz Transilvanije, spremna na polazak u selo, išla je od stola do stola da posudi tri franka. Polgar, koji je imao lovca i piona više, raspoloženo je govorio: — Sad ste gotovi... gotovi kao Budimpešta.

Pred Petrom su se redale strane s izduljenim tijelima kontinenata, mrkim mrljama, meridijanima i zalivima. Najzad iskrnsne pred njim poznata mu karta Francuske. Na donjoj četvorini, ogradenom debelom linijom, bila je kliširana panorama Pariza s Ajfelovim tornjem, a do njega slika žene u širokoj suknji, dugačkoj do gležnja, kako sjedi na biciklu s ogromnim prednjim kotačem.

— Mama, Matko kaže da je Pariz glavni grad Francuske, — a kad Mira potvrdi, Petar upita: — A zašto je Pariz glavni grad?

— Zato što je najveći, ima najviše stanovnika.

— Koliko ima stanovnika?

— Ja mislim tri milijuna. Upitaj gospodina Žakoa, ili gospođu Mandel, eto je upravo dolazi.

— Rekla sam ti već da Pariz ima dva i pol milijuna stanovnika, — upade školnički Rezika, uze album od dječaka i stade sama listati u njemu.

— Evo Darmštat, gospođo Miro. Tu je bio u zarobljeništvu Florin muž. Prošlog je tjedna stigao kući. I već eto ti telegrama. Spretan čovjek.

— Da, znam. Vojni zarobljenici su još najsretnije prošli...

— A tu negdje, — kružila je Rezika prstom po karti, — treba da je Bergen-Belsen.

— Bergen-Belsen, — živahnuo je Petrica. — Matko je bio tamo u logoru sa svojim tatom. Nosili su opravu od vreće i uvijek su ih tukli. A svakog jutra su veliki, veliki teretnjaci odvezli umrle ljude i bili su sasvim goli. Mama, jesu li i mrtve žene bile gole? — pitao je uzbuđeno, no kako mu majka nije odgovorila, samo se namrštila, nastavi: — A čiji je glavni grad Berlin?

— Pa znaš dobro, Petre, da je Berlin glavni grad Njemačke.

— Male Njemačke he...he, — doda veselo Polgar i ispriča svima već poznati vic o braku Hitlera i Viktorije, iz kojeg se rodila mala Njemačka.

— Šta je veće: Berlin, Pariz ili London? — Rezika je bila tačno obaviještena. London još i danas, poslije evakuacije jednog dijela stanovništva, ima između četiri i pet milijuna stanovnika, dakle najveći je... — Pusti, Petre, hoću nešto da pronađem.

— A koji je glavni grad Evrope? — uporno je nastavljao dečko.

— Evropa nema glavnog grada, — poučavala ga je Rezika.

— A zašto?

— Zato, jer Evropa nije država nego kontinent.

Mališan se nije zadovoljio ovim odgovorom, zašutio je za čas, ali je nakon kratke stanke i dalje navaljivao: — Pa koji je najveći grad? Berlin... Moskva..? — Stavio je atlas na stol i pokušao na

njegovim nerazumljivim stranam naći odgovor. No tabela predstavnika pojedinih rasa ubrzo je privukla njegovu pažnju. — Gledajte crnca!

— Gledajte crnca, — ponovio je pomalo uvrijeđen, jer ni majka ni Rezika nisu obratile pažnju na njega, već su gledale u vrata, koja su se otvarala.

Lena je stigla sa svojim najnovijim ljubavnikom, visokim Poljakom, u pratnji dvojice mladića iz nedalekog radnog logora, plećatog Egona Rotbarta i Ludviga Šterna. Veselim žagorom ulazili su na verandu, a iza njih provalio je kroz otvorena vrata val studenog zraka i pokazalo se smrznuto, tamnoljubičasto nebo.

— Jeste li već čuli, — smijala se zvonko Lena, pokazujući svoje lijepe bijele zube iza nacrvenjenih usana; — poslije podne u četiri, — ona je stresala snijeg sa gumene kabanice, — pala su dva predgrađa Beča.

— Zaista? Već? Za tri... četiri tjedna može da se završi rat, — gasio je Arturo na brzinu svoju cigaretu u pepeljari. Svi su se okupili oko karte iznad radija i Arturo je olovkom zabilježio novu liniju fronte.

— A znaš li možda šta je večera, draga Mira, — pitala je Lena. — Jedva sam se dovukla od gladi.

— Dobro da si me sjetila, — trгла se Mira. — Sasvim sam zaboravila da zamjenjujem Floru u kuhinji. A sad će već i gospođa Lost da se pojavi...

— Čekajte, — trljao je zadovoljno ruke Polgar. — Tu se ne vidi dobro. Kažem vam, za dva-tri tjedna svršit će se rat. Sad ćemo tačnije vidjeti na karti Srednje Evrope. Gdje je taj album? Opet su ga ti mangupi nekamo zaturili...

*

Prve obavijesti iz oslobođenih istočnih zemalja počele su stizati u Valbelu potkraj decembra, i neki su u hotelu već primili i po dvije karte od svojih rođaka, koji su se spasli iz koncentracionih logora ili vojnog zarobljeništva. Što se njemačka obrambena linija, kao kutija šibica zgnječena u bijesnoj šaci, brže lomila, to su i obavijesti u većem broju pristizale.

Ne samo obavijesti. I opisi logora smrti, slika peći krematorijuma u Aušvicu, snimke preživjelih logoraša u vojnim bolnicama, spodobе više nalik na kosture ili nakazne krupne embrione nego na žive ljude; dospijevali su fragmenti istine o Majdaneku gdje su plinske komore progutale stanovništva čitavih evropskih pokrajina, podaci o abažurima za lampu od ljudske kože i o sterilizaciji hiljade židovskih žena... batinjanja do smrti u Ravensbruku i dnevne selekcije u Aušvicu, detalji rutine logora za istrebljenje, prema kojoj su i najgroznije halucinacije Dantea i Boša blijeđe zamisli, a sva organizirana umorstva ratova u povijesti civilizacije — slavljena od režimskih poeta i historioografa svih vremena — tek neznatne epizode mučenja i klanja.

Moricu Elmeru javio se zet iz Rumunjske, gdje mu je uspjelo preživjeti sve ratne nedaće. Leni Horovic telegrafirao je brat da je s transportom bivših poljskih vojnih zarobljenika na putu za domovinu, a članovi jedne zdravstvene misije Crvenog križa donijeli su, jednom od mladića u obližnjem radnom logoru, vijest da mu je sestra šef partizanske bolnice u nekom bosanskom gradiću.

Polgarica je preko radija dobila obavijest od bratanca, koji je bio mobiliziran na prisilni rad, da se živ vratio iz Karpata, no da su mu oca strijeljali u Budimpešti, a majku deportirali. Samo o sinu Janiju, koga su još četrdesetprve odveli u Ukrajinu, nije bilo nikakve vijesti, iako je Polgar često znao govoriti da je sigurno još prilikom ofanzive kod Voronježa prebegao Rusima „i da je sad, po svoj prilici, na političkom kursu u Moskvi“.

Isto se tako ništa nije znalo o Ernestu Belanu. Radio je javio imena jedne grupe deportiraca, koji su se spasili prilikom evakuacije Aušvica i sad se nalaze u aradskoj bolnici, ali među ovima Ernesta nije bilo.

Mira je doduše uvjerala samu sebe da bi upravo to bila gotovo nevjerojatna slučajnost, da se od stotine hiljada zatočenika tog logora baš Ernest nalazi među onom sedamdeseticom, koja sad boravi u Rumunjskoj (pa ni to nije sigurno da ga nisu smjesta uputili dalje iz Aušvica), ali je to nije moglo umiriti. Bez riječi, svladana unutarnjom vrućicom, otkniula se od radija kad nije čula ime svoga muža i razočarano sjela da piše u Arad, da se raspita o njemu.

I tako u zadnje vrijeme, očekujući obavijest iz Arada, koja nikako da stigne, Mira, dosad prisebnija i uravnoteženija od ostalih, postala je toliko utučena i razdražljiva, da su to već i oni s kojima je imala samo malo dodira počeli zapažati. Naročito je nemirna, kad drugi primaju poštu.

— Poslije rata, tek poslije rata moći će da se javi. Ernest vjerojatno i nije doznao da smo u Valbeli, — pokušava ona da se hrabri. — Odakle bi i znao? Kad se svrši rat!

Uzbuđeno i nestrpljivo, ne znajući kako da raskida spone pasivnog života u domu za izbjeglice, očekivala je kraj rata, upiljila bi oči u radio, ponekad bi istrčala iz praonice i zajapurena, do lakata vlažnih ruku, osluškivala najnovije vijesti, po nekoliko puta na dan prilazila je karti, da vidi nije li se pomakla linija kojom je obilježena fronta.

A fronta se naglo sužuje. Crvena armija forsirala je Dravu i stigla je do Beča, a na zapadu je otpočelo opće, ubrzano povlačenje Nijemaca.

Bučna radost zavladała je verandom „Valbele“, razgovori izbjeglica postaju sve življi i puni su optimizma, njihovo je ponašanje slobodnije i drugarskije i nekako užurbano — možda se radi samo o danima, pa će krenuti kući.

No posljednjih dana, kad je slom Njemačke već bio na domaku, Miru je počelo obuzimati nesavladivo nespokoјstvo, polu-

svijesno strahovanje od završetka rata, te posljednje šanse, u koju je dosad ne sumnjajući vjerovala. U njoj je rovarila misao, koja se nije smjela oblikovati do kraja: poslije toga ne će biti nikakvih daljih mogućnosti i nada. A ako se Ernest...

U nekim časovima njoj se pričinjalo da ona zapravo želi da se sadašnja neizvjesnost produlji, da mir, koji znači neminovnu odluku, ne dođe tako naglo, i bilo je dana, kad se znala suzdržati (iako zapravo ne zna zašto) i nije prišla radiju, dok je objavljivao vijesti. Htjela je prkositi događajima i sačuvati svoju razumnu staloženost.

No čula je sve.

I sada, dok mehanički postavlja stolove, reda tanjure, viljuške i noževe, svraća u kuhinju po slanike i staklene krčage, koje je Polgarova zna već bila pripremila, njene se misli jednako okreću oko Beča. U bečkim tvornicama radi veliki broj deportiraca. Ako se Nijemci povuku u sjeverozapadnom pravcu...

Mira je užurbano postavljala stolove, odgovarala je na dosadna pitanja Elmerove, donosila krčage — zaboravila sam zakrpati Dorčinu bluzu, grdila je sebe — ali je i dalje razmišljala o tome, šta će Nijemci raditi s uznicima, kad ih više ne mogu evakuirati. Ova ju je misao sasvim zaokupila, iako je kraj užurbanog spremanja zapazila da Arturo i Polgar pored prozora još uvijek igraju svoju beskrajnu partiju šaha, a Egon Rotbart se toliko zadubio u novine, te nije ni primijetio da je jedna stranica lista pala i leži na podu.

U to se pomoli Elmer, prilazivši svojim teškim hodom. Sad će za nekoliko minuta opet da se prepiru s Egonom — i Mira je već unapred znala argumente, koje će iznova i iznova čuti.

Egon i njegova grupa hoće poslije rata da se vrate u Njemačku, koje se jedva sjećaju i gdje većina njih nikog svoga više nema. (Egonov je otac stradao u Dahau, ima tome šest godina.) Njihov je cilj da surađuju na preodgajanju njemačke omladine. Elmer pak, ne samo što se neće vratiti u svoj slovački gradić („ne bih mogao razgovarati s čovjekom, a da ne moram pomisliti na to, valjda je i on ubijao moje rođake”), nego hoće što prije Evropu da ostavi. Čeka samo da se otvore granice, brat mu je već poslao kartu iz Njujorka i dozvolu za useobu. Dosta mu je tog prokletog kontinenta sa njegovim pogromima i logorima.

Egon će i opet govoriti svojim mirnim samosvjesnim glasom o tome da je potrebno shvatiti uzroke pojava, a ne samo osjećati katastrofu („... kao što je njegov otac, kad je izgubio namještenje, samo znao da se nešto strašno dogodilo, no nije pojmiio društvene uzroke koji su do toga doveli i protiv kojih se treba boriti”), Elmer će odgovoriti da bi u životu htio imati još nekoliko mirnih godina, a ne mudrovati o uzrocima; Egon će sigurno opet citirati Rozu Luksenburg i govoriti da treba sagledati granice provalije u koju smo pali i da nije dosta htjeti panično se iskobeljati iz nje.

Ako će u međuvremenu učiteljica iz Transilvanije da se vrati, umiješat će se možda i ona, ona se oduvijek sprema da ide u Pa-

lestinu i nije isključeno da će Ludvig, iako je iz Egonove grupe, s njom, u zadnje su vrijeme mnogo zajedno i kao da se koleba...

Da, znati uzroke pojava, to daje snage i umiruje, ali ovaj čas, kada uzalud očekuje vijesti, tužno misli u sebi: A šta se drugo može, nego čekati da se rat svrši...

Kraj rata je blizu, no kako je ona sve drugačije zamislila. Mjesecima i godinama, kad su se ljudi već gotovo privikli na zamračivanje, mobilizaciju, hapšenje i ubijanja, mir se pričinio dalekim, malo da ne beznadnim snom, ona je zamišljala da će se sve promijeniti odjednom, kao jednim udarcem. Rijeka, koja se dosad mutno i pobješnjelo razlijevala, vratit će se u svoje korito.

Sad bi se samoj sebi znala smijati — djetinjasto je bila uvjerenjena u to da će u isti čas, kad radio na verandi oglasi *mir*, otvoriti neka ogromna željezna kapija, koju čuvaju naoružane spodobе u čeličnim šljemovima, prestat će topovska paljba. napustit će bunkere, dići će rampe na granicama... uopće više neće biti granica, a kroz otvorenu kapiju, preko rampi i žičanih ograda potrčat će ljudi jedan drugome u susret. I svako pronaći svog nestalog.

Rat. Plakati. Mobilizacija. Uniforme trče po blatu. Bacaju granate. Gestapo. — A kad se rat svrši, sve će se odjednom promijeniti, otpočet će opet onaj „pravi” život...

Cijeli njihov ovdašnji emigrantski život — muke i kratkovide, naivne nade — bio je uređen na iščekivanje toga dana. Sve je bilo privremeno kao polurasparani koferi u hotelskoj sobi, koju će gost uskoro napustiti, ili kao nadomjestak za maslac ili čaj, kojim se sad hrane.

... Tri... četiri, dvije... tri... četiri... brojala je Mira čaše. Kako je njena predožba o miru bila smiješno irealna. Rat će se završiti — i slijedeći dan se u Valbeli vjerojatno i neće razlikovati od prijašnjeg. Hoće li uopće moći odmah krenuti? Granice još neće biti otvorene, možda još i dugo neće biti otvorene za putnički saobraćaj. Ceste su preplavljene beskrajnom rijekom vojske, kamiona, izbjeglica, koji se vraćaju kući, probijajući se od jednog sela do drugog, noćivaju na zemlji po razrušenim stanicama (to je vidjela na slici iz Belgije, u novinama), putovat će se dugo u hladnim teretnim vagonima i pješke. I možda će proći tjedan, dva i više i još neće stići vijesti od Ernesta. Ne, mir nije dizanje željezne kapije i raspjevana svetkovina, buđenje iz košmarnog sna, već... da, neizvjesnost nije li imitacija života neprimjetno postala „pravim” životom, neopozivo, podmuklo. I umjesto pomamne svetkovine pune cvijeća (je li joj ta slika ostala u pamćenju iz nekog filma, scena primirja poslije prvog svjetskog rata?) mir može značiti zdvajanje da li da se uopće krene kući (Ivan, bivši aktivni oficir, neće natrag u Poljsku gdje su zavladaali „crveni”... je li moguće, kao što se šuška, da će i Lena da krene s njim za London?) ili zauvijek otkine od mjesta koje nas samo još sjeća razvaljenog doma i poubijanih rođaka. Kao što je Elmer — odista, već se prepiru s Egonom — riješio da raskrsti s prošlošću za navijek.

Mira je, unatoč toj slici o gvozdenoj kapiji što se tvrdokorno ukorijenila u njene misli, svijesna da će život poslije rata biti iz osnova drugačiji... ona shvaća značenje tih promjena i ni za čas nije kolebala da surađuje na pripremanju lista na hrvatskom, što ga Antifašistički komitet izbjeglica ilegalno rastura. Prihvatila se toga sa istom onom mirnom odlučnošću kojom je zapanjila gospođu Lost, kad je učtivo ali energično zatražila od nje da se smijeni ona stara nervozna Madžarica iz službe kraj male djece.

No završetak rata za nju u prvom redu znači da neće biti ratišta i zarobljenici će se vratiti svojim kućama.

... Tri... četiri, treba još donijeti kruh i gotova sam. U sveopćoj lomnjavi sudara neprijateljskih armija i ideologija, postoji i njen nezapaženi, pritajeni svijet, jedan čovjek, koji je samo njen, i... mir i biti kod kuće Mira ne može i neće zamisliti odvojeno od predstave Ernesta, bez njega; da će se završiti ovaj privremeni život i da bi se moglo dogoditi (i sve više prijeteće pomalja se nacerena utvara te mogućnosti)... da se i u „pravom”, definitivnom životu nađe sama, s djecom...

Ne, ne... zatresla je glavom da odagna tu racionalnu utvaru, to nije mir... Za nekoliko tjedana kapitulirat će Njemačka. Polgar bi još mogao imati pravo, kad je malo prije rekao da igraju dvjestadvanaestu partiju, a da će prije tristote rat završiti. Znači...

— Nemoj mi smetati, Petrice, — otpravila je dječaka, kad joj je htio pomoći u postavljanju stola. — Daj, donesi mi, — rekla je na njegovo čuđenje, jer je bila nepušač, — jednu cigaretu od Artura.

— Kruh još, da, i tanjuriće za riblje kosti sam zaboravila...

— Ne gori mi cigareta, — uzalud se naprezala da povuče dim.

— Čika Polgar, molit ću vas malo vatre.

— Molim te daj i meni jednu cigaretu, ako imaš, — okrene se Arturu sad i Egon Rotbart, prekinuvši za trenutak žustru diskusiju s Elmerom.

— Da, da mladiću, — ponovio je Elmer svoje riječi i lupio šakom o stol, da su svi pogledali u njega. — To je najveća greška nas Židova. Popljuvaju te, izudaraju do besvijesti, ubiju ti oca i mater, a kad prestane da boli, mi smo već i zaboravili sve.

— Ali... — povukao je duboko dim cigarete Egon.

— Ništa ali, — nagnuo se ovaj cijelim svojim tijelom prema svom sabjesedniku. — Meni je poslije svega toga dosta Evrope, a kamoli Njemačke.

— Može biti, — odvrati odlučno i nepomućno Egon, — ali mi... mladi, — u prvi čas je valjda htio reći drugu riječ, — mi ipak smatramo da je naša politička dužnost da pomognemo preodgojiti njemačku omladinu.

— Ha, preodgojiti, — nasmiješi se sa visine Elmer. — Ne znam samo, kad sutra Rusi uđu u Beč, koliko će tamo živih Židova za-teći. Ali gospodinu, ili drugu Rotbartu to možda i nije važno. On hoće pre-od-go-ji-ti!

— Njemačka omladina napokon nije kriva zato što su je odgojili u nacističkom duhu, — mirno izjavi Egon.

— Nego su njihove žrtve krive, što su ih odveli u Dahau i Aušvic, je li? — upita Elmer. — I same su krive što su ih poubijali, zar ne?!

— Vi potpuno krivo postavljate stvari. Ne može se izvan društveno-historijskog konteksta...

— Ja krivo postavljam stvari! — prekinuo ga je Elmer govoreći sve glasnije. — Pročitajte jučerašnje novine, mudrijašu, pa ćete vidjeti tko krivo postavlja stvari. Još i sada, poslije više od mjesec dana, pronalaze u Aušvicu sve nove jame pune leševa. Ogromne jame prepune kostura. I pročitajte... vidim čitate, i sad imate novine u ruci, šta pričaju oni koji su se spasli. Pitajte ih kako je to, kad se neodjeven stoji na snijegu, dok vas poljevaju ledenom vodom. Pa ih onda pitajte da li je upravo *vaša* dužnost da se brinete za spas duše njemačke omladine.

I kako mu Rotbart nije smjesta odgovorio, nastavio je zaja-puren: — Računa se da je u samom Aušvicu i okolini poubijano oko četiri milijuna logoraša iz čitave Evrope. Vjerojatno i moja sestra među njima, ako vas to uopće zanima, i... šta je, — trgnu se bijesno i naglim pokretom izvuče rukav iz ženine ruke, koja ga je htjela upozoriti na prisutnost Mire. No Elmer se više nije mogao svladati i, ne obazirajući se na blijeđu Miru, koja je ukopana, s korpama za kruh u rukama, stajala iza njega, sav crven od uzbuđenja je vikao:

— Pročitajte samo, šta kažu preživjeli. Ako je netko malaksao dotukli su ga na mjestu, ili, — on učini odsječnu gestu dlanom, — kod sutrašnje selekcije, u gas. A hoćete li preodgojiti i nadzornice feldbordela i doktore koji su sterilizirali naše djevojke? Tumačiti im so-ci-jal-nu uv-je-to-va-nost i zamoliti ih da to više ne rade? Četiri milijuna mrtvih i još su prilikom evakuacije Aušvica pobili na hiljade njih. Onaj koji nije dosta brzo išao...

Petar je tokom vremena stekao sposobnost da pogodi majčino raspoloženje ne samo iz nijanse njezina glasa već i iz njene šutnje: hoće li neposluh s njegove strane izazvati šaljivu, prijateljsku prepirku, prešutno popuštanje, energičnu zapovijest, ili, što je još mnogo gore, da ga ona više i ne pogleda, ne govori mu niti prijeti, ali njega sve nešto stišće u grlu.

I danas je dječak — iako se inače svake večeri prije polaska na spavanje cjenjkao da ostane još pol sata među odraslima ili da ga bar majka otprati kroz dugački hodnik prvog kata i upali svi-jetlo u sobi — danas je odmah poslije večere, na prvu njenu riječ, pošao.

Jedino je sebi priuštio da baci još jedan pogled u album, pa da se provuče ispod stola kod nogu gospođe Lene. Lena je sjedila pored Ivana i u nijemoj, napetoj prepirci očiju, lijepa i superiorna, prezrivo gledala u muža na drugoj strani stola.

Horovic, mršavi četrdesetogodišnjak, na izgled još stariji, stisnuo je usne tako da su sasvim nestale ispod tankih, bezbojnih brkova. Nije mogao izdržati podrugljivi pogled žene, okrenuo je glavu i pratio razlaganja Polgara o ofanzivi na Beč i strategijskim mogućnostima njegove odbrane. U Lenu i Ivana, koji su se morali pomaknuti sa stolcima, da propuste Petricu, gledale su još samo užarene oči Rezike.

— Centar grada neće moći braniti, — tumačio je bivši K. u K. — potporučnik. — Ako su na vrijeme utvrdili zapadna predgrada...

— I meni se čini da će se Beč držati još najviše pet-šest dana, — ogłosi se Horovic, pa pogleda u sat i ustane: — Mislim da je vrijeme...

Za njim su se digle Mira i Polgarica i sve troje krenuše prema kuhinji. No čim su prekoračili prag, Polgarica se okrene Horovicu, stavi mu ruku na rame i molećivo upita:

— Slušajte, Josipe, ne biste li mogli danas svršiti s Mirom i bez mene? Od te pare poslije podne me je toliko zaboljela glava, i oči su mi zapaljene, sve peku.

— Može, može, — osmjehnu se muškarac, skidajući kaput i kravatu, pa dohvati kabao i pođe u dvorište po vodu.

— Zaista, takva je ovdje bila para, da sam dobila vrtoglavicu, — ispričavala se debela žena Miri i s mukom se spusti na niski tronožac.

— Dobar čovjek, — pokazala je Polgarica glavom na vrata, kroz koja je izišao Horovic, — rijetko dobar čovjek. Srce, kao komad kruha... A to mu je valjda i nesreća, — nastavi ona i pruži Miri krpu za brisanje suđa koja je ležala pored tronošca. — Zato je ona takva. Umjesto da je lupi po ustima... Ja bih toj kurvi već prebila sve kosti, pa da vidite kako bi se smirila. A on samo šuti i pati. Gledam ga danima, kako tu pokunjen sjedi, ljušti krompir i pati. Ne govori ništa, ali mu se na licu vidi kako mu se vrti po glavi, u čijoj li je sobi sad ona. Ljušti krompir i sigurno misli na to, kako se ona možda upravo pripila uz onog Poljaka, koji joj otkopčava bluzu... jeste vidjeli njenu novu bluzu, odakle joj samo? — u njenom glasu ispreplitalo se iskreno saučešće s usplahirenim tonom radoznalog ogovaranja, kojim je nekada, prilikom bridž-partija, pretresala prilike odsutnih prijateljica.

Mira je predočila lijepu, crnu glavu Lene. I Arturo ju je imao, pomisli nekom gorčinom i gotovo uvrijeđeno.

— Koliko je on stariji od nje... — ona se naglo prekine, jer se pojavio Horovic s punim kofama u objema rukama.

— Od Janija još uvijek ništa? — upitala je Mira promijenjenim tonom, samo da kaže nešto.

— Ni riječi. — Bolna sjenka prijede preko gojaznih obraza Polgarice. — A ne znam već ni sama, nije li bolje tako, otkako sam

saznala za jednog šogora, znate, zar ne? — Misli su joj se opet vratile Janiju: — U januaru je prošlo tri godine, otkako je nestao.

Na to da joj sin možda više i ne živi, ona nije pomišljala, kao što ni Mira, niti u najnemirnijim strahovanjima nije pretpostavila da je Ernest već mrtav. Živi, gipki lik Janija ukočio se u mislima majke, negdje na granici sjećanja, u nijeme i nereljefne crte zadnje fotografije, ali on *postoji*, poput grumeni zgrušane krvi, koja se jednog dana mora rastvoriti, zakolati u krvotoku ili... prouzrokovati trombozu.

Predodžba je izbljedila za te tri godine, ali upravo zato jer Polgarica ne zna kako mladić sad izgleda, Jani se za nju nije promijenio i ne može ga drugačije zamisliti nego onakvog kakav je na slici, koju svakome pokazuje. Ne može više dozvati u pamet pokrete ili boju njegova glasa, misli, koje ga traže, gube se na ulicama nepoznatih, dalekih gradova, kod bolnica, poljana, kolo-dvora, među vojnicima i logorašima; njegov lik postaje sve neodređeniji, ali pupčana vrpca sadašnjosti kojom je taj *živi* stvor vezan za roditeljsko tijelo nije prekinuta, samo je postala ponešto bezosjetna. Poslije mnogo mjeseci misao na nestalog više ne peče kao svježna rana, već boli kao što kišovitih dana podmuklo boli mjesto gdje je nekada ušla kugla u tijelo.

Ti srodnici, kojima se izgubio trag, postoje, iako njihova pojava, na našu uznemirenu konstataciju, postaje nekonkretna i hladna, da je često pokrije stvarna bliskost, prijateljski zvuk riječi i tjelesna toplina nekog drugog čovjeka.

Svaki protekli dan sa svojim doživljajima: užurbane pripreme za dežurstvo, dopisivanje s Crvenim križem. tlak pegle po košulji i titranje zalaska sunca po snijegu, briše poneku crtu sa slike dalekog muža. On postoji *negdje*, i ponekad se Miri pričinja da je njegova sudbina, i svih onih kojima se zametnuo trag, akt koji se povlači po nepoznatim uredima i ministarstvima, akt koji ekzistira, ali je zapeo uslijed ratnih prilika, pa se i ne zna u kojem li je arhivu ili referadi. Nije stiglo obavijesti, dakle niti u jednoj od tih uredskih soba (zbog raznih evakuacija i premještanja i ne znaš u kom mjestu), gdje među raznim nagomilanim papirima leži i *moj* akt, nisu još donijeli negativnu odluku, nego zaturili su ga, zaboravili na njega... i kad bude mir, kad se napravi red u kancelarijama... Na to da se i riješen akt mogao zaturiti u ratnom metežu, da negdje leži spis s primjedbom da je molba definitivno odbijena, na to Mira ne misli. Akt, o kojemu nije došlo obavijesti, negdje mora biti u postupku, naš spis čeka da ga riješe.

— Poslije Voronježa se više nije javio, — tmurno ponavlja Polgarica.

— Možete ugasiti plin, Horovicu, — bezbojnim glasom progovara Mira.

Ritmičkim udarcima gonga najavio je Radio Berominster devet sati četrdesetpet minuta, kad su završili pranje posuđa. Bi-

jeli porculanski tanjuri stajali su poslagani na stolu, Mira iscijedi krpu, odloži je na umivaonik i prskajući strese s prstiju kapljice masne vode.

Horovic se oblačio, vezivao je svoju novu crvenu kravatu (dar kantonalnog Odbora za pomoć izbjeglicama), već je bio uredno počesljan i sada su samo njegovo plavkasto, naborano lice i sitni brkovi podsjećali na umorna radnika.

— Laku noć, Horovic, doviđenja, — praštala se Mira na verandi. — Ja idem leći.

Okolo radija je sjedila grupa od dvanaest emigranata i kad ju je ugledao, Elmer ljubazno upita: — Šta je, gospodo Belan, nećete k nama? Ta hajdete, rano je još, a za četvrt sata su vijesti.

No Mira je željela spasiti se, istrgnuti iz tog nepromijenjenog trajanja emigrantskih razgovora i iščekivanja. U stvari se još ništa nije promijenilo...

— Umorna sam, idem spavati.

— Ta ostanite, sjednite još malo, — nudio joj je stolac Elmer, nevješto pokušavajući da popravi prijašnji brutalni učinak svojih riječi. — Možda je Beč već pao. Eh, danas će Hitler loše spavati, to mi možete vjerovati na riječ! I on sad sigurno sluša vijesti, — i opet je njegovo bučno veselje bilo neugodno preglasno.

— Ne, hvala, laku noć. — Stepenice drvenog stubišta zaškripale su pri dodiru njenih cipela, prošla je kroz dugački hodnik osvijetljen samo sjajem male žarulje u zidu i zaustavila se da zatvori prozor na dnu hodnika, pored svoje sobe.

Surova studen ju je prožela, dok je napipala kvake i uvukla izbočena okna. Mora da je strašno onima koji su sad pod vedrim nebom ili u nezagrijanim barakama, pomislila je Mira ulazeći u sobu.

Upalila je svijetlo, nagnula se nad Petra, koji je ravnomjerno dišući spavao na otomanu, svlačila se na brzinu, utrnula lampu i, kao da bježi, zavukla se u krevet. Zabarikadirati se pred zimom i mislima! Spavati!

Nekoliko je minuta ležala nepomično, čvrsto zaklopljenih očiju, gotovo u besvijesti. Stisnula je kapke kao da zatvara vrata ispred vanjskog svijeta i svojih misli, koje je uporno salijeću. Htjela je što prije utonuti u mračni i gluhi san zaborava.

Ali tek što je počelo blago talasanje što vuče spavača u vrtlog, jedva što je počela gubiti osjećaj tjelesnosti i utapati se u tamnoj provaliji sna, koji je dubok i topao kao materinsko krilo, kad li je odjednom u blizini grubo stao otkucati sat. Mira je razočarano otvorila oči, navukla gunj na svoja mršava ramena, vratila se u stvarnost, opažala obrise predmeta u sobi i bijele zvijezde, koje su kroz prozor gledale u nju.

Obuzeo ju je strah. Dugo se prevrtala u krevetu i kad je najzad zaspala, ni san nije smirio unezverene misli — glodare, koji pohotno grickaju po živčanim vlaknima i, pri oštrom ujeduu, katkad potegnu bezvoljni marionetski ud u kratki trzaj.

Ležala je savijena u klupko, malo nakrivljene glave, ponekad bi se ocrtao sićušni val oko nosa i očiju, i to je bilo jedino što je davalo neku osobenost njenom licu, čije su crte u snu omlohavile, te je cijelo lice postalo bezizražajno kao da je od pergamenta.

To micanje mišića lica i povremeni, u neravnomjernim razmacima vremena, trzaji noge kada bi desno stopalo golo provirilo ispod pokrivača, poput kretanja kardiografske igle bilježe čuvstva usnulog čovjeka koji je utonuo u nejasna, primitivna doživljavanja tjeskobe i panike. Dijete se muči tako bespomoćno, gledajući u mraku u odijelo, što visi na čiviluku, koje mu se pričinja prijetećom nakazom; prepušteno vlažnim dodirima vukodlaka, koji je zasjeo na njegove grudi i pritišće ga težinom zemlje što bacaju na mrtvački kovčeg. Vikalo bi i ne može, a grudve zemlje već umalo da nisu prekrile otvoreni sanduk.

Prvo se pojavio njen otac. Otac, koga su prije jedanaest godina sahranili na Mirogoju. Nije se iznenadila, promatrala ga je ravnodušno, a on se smješkao. Nosio je uniformu, bio je ćelav, a palac je zakačio o remenje mundira. Tražio je samo da mu dadu čaj. I kako ona sad da mu objasni da ne smije uzeti čaj bez dozvole gospođe Lost.

Poslije je bio mrak. Satima. Nikakvih slika nije bilo, samo kao da je njeno tijelo sve dublje uranjalo u zemljane slojeve, pomrčine, i mora da je glodari i dalje napastvuju, jer se znojila i bila iscrpena, kao prebijena.

Nakon dugih sati pojavila se karta. Geografska karta Evrope, stranica iz albuma koju je pokazivao mali... ne, to je velika školska mapa i ona, iako je već odrasla i ne polazi više školu (a Petrica će odmah doći i zatražiti i ovu mapu), ona odgovara pred njom.

Čitavi njen vidokrug zauzima ta mapa, isprijehila se pred njom i ona razabire meridijane na zelenim površinama, preko ovih protežu se mrke mrlje, koje presijecaju plave linije rijeka, tanke žilice što iskaču na isušenoj staračkoj ruci. I mnoštvo sitnih, kurzivnih natpisa, imena gradova.

Karta nepomično stoji pred njom, i Mira gleda u nju smušeno, preplašeno. U visini njene lijeve ruke — opaža — nalazi se Pariz, označen nešto većim pismenima. Pa zelene površine, granice, meridijani i mnoštvo gradova, kojih su imena štampana nečitljivim malim slovima. I odjednom, kad je pogledala malo udesno, iskrzne pred njom krupnim slovima štampano ime grada, koje začudo dosad nije opazila.

Mora da se pomakne malko unazad, da bi mogla povezati slova i pročitati ime tog mjesta — događa nam se tako ponekad da ne nalazimo neko mjesto na karti, jer je označeno *prevelikim* slovima, a mi smo nagnuti nad mapu tražili po sitnim natpisima, ili nismo sagledali ime nekog planinskog lanca, što se proteže preko čitavih meridijanskih četvorina, a tražili smo ga u osamljenim, tamnozitim i mrkim nepravilnim kolutima, što zaokružuju imena brda.

U centru Evrope, iznad krupnog, crnog znaka koncentričnih krugova, kakvim su označeni velegradovi, debelim i uspravnim slovima, mnogo većim nego imena Pariza ili Rima, piše AUSCHWITZ.

Zlokobno se proteže to ime, presijecajući dva meridijana. Kao nokat velika verzal-slova isticala su na mapi najveći evropski grad, mjesto sa četiri milijuna mrtvih stanovnika, — glavni grad Evrope.

Nepomični prizor karte djeluje na Miru poput potresa prilikom željezničke katastrofe, udarac pri kojem svijest, još u posljednjem trenutku, lucidno shvaća da je sad sve svršeno. No ona ne gubi svijest, samo se ukružuje od nekog ledenog milovanja, htjela bi pobjeći, ali ne može. Gleda u kartu i saosjeća da joj se neko okrutno i pakosno narugao.

Uzaludno su, dakle, bile nade, sućutna zavaravanja... Aušvic postoji... u stvarnosti, na karti.

Natpis *Auschwitz* i krupni koncentrični krugovi, veći i od najvećih kružnih oznaka evropskih metropola, izrasli su potajno na karti, stvorili su se, preko noći, tu na sredini Poljske.

Mira zna, jasno joj je, da se tu potkrala neka omaška, nešto su izmijenili usprkos svim naučnim propisima. Između zelenih površina i mrkih polja Karpata, ne bi trebalo biti na mapi tih ogromnih koncentričnih krugova i velikim slovima pisanog imena, i nije ga bilo kad su geografi obilježavali gradove, i jučer još, kad je spremala zadaću, nije ga bilo, sjeća se pouzdano, ali ono je ipak tu, nasilno se stvorilo, poput otekline raka među zdravim stanicama. I opet se neko iza njenih leđa smeje: sve smo prevarili, nitko za Aušvic nije znao — pa zaboga, to je Elmerov glas — na tom skrivenom mjestu, na toj ogromnoj, modernoj klaonici, ograđenoj močvarama i žičanim preprekama, godinama smo uništavali one koji su transportima deportiraca pristizali iz cijele Evrope. Čim bi kompozicija, upućena za glavni grad, prešla granicu okupirane Poljske, nestala bi, kao da ju je zemlja progutala, iza nje se zatvarala rampa vojne cenzure i SS-patrola.

Nitko nije poznao tu kartu i nije znao za glavni grad, samo ti znaš i moraš sad umrijeti, da ne odaješ tajnu, gledaj, gledaj u kartu (zašto joj se Elmer tako nesmiljeno ruga?), gledaj samo kolika su slova.

Plava mora, krivudave crvene linije granica, sitno štampana imena gradova, žilice rijeka, ravnice, a na sredini *Auschwitz*.

Ovako ponekad djeluje čitulja neopozivom objektivnošću svoje obavijesti. Po sebi obična tiskanica (i jučer još uopšte nije postojala, a sad se stvorila tu, prikucana na vrata), no ništa na svijetu ne umije tako neumoljivo i granitnom težinom *stvarnosti* izraziti ono: tako je i nikako drugačije. Dogodilo se, to je činjenica, i kad ožalošćeni u polusnu za trenutak zaboravi na mrtvacu u drugoj sobi, ta ga tiskanica brutalno vraća u realnost, hladna obavijest što pretvara u zbilju najgora strahovanja koja je čovjek podsvijesno

odbijao od sebe, kidajući svojom granitnom masom, kao paučinu, nestvarne tanke tkanine nada i iluzija.

Samo se pored mrtvačkog sanduka može osjetiti ovaj pritisak objektivnosti proste istine, tako intenzivno spoznati stvarnost onog što *jeste*, činjenicu da je tijelo u sanduku *mrtvo*, zauvijek mrtvo, i odnijet će ga na groblje, neće ga više biti među nama i ništa se ne da više učiniti, i sva gibanja, misli, čuvstva, samoobrane, osvjetljene osamljene svijetom kraj odra, zamiru pored te proste istine *nema ga*, i jaz između mrtvacu zatvorenog u sanduk i živog čovjeka, koji tuguje i *saznaje* kraj odra pokrivenog crnom čohom, postaje iz časa u čas sve dublji i neopoziviji.

Pariz... (naš san, mili, da jednom odemo u Pariz nije se ostvario), žute poljane i crvene vene željezničkih putova... malo dalje Berlin, pa izduljena janjeća glava Skandinavije, pogled lunja po gradovima Srednje Evrope, kružići... Prag... Varšava... planine i meridijani, pa... — gle, nema ga više, tog krupnog natpisa, za trenutak su nestali vukodlaci, bila je samo utvara, gruba, prostačka šala... i spavač neće da zamijeti velika slova AUSCHWITZ; ali ne... tu je, na sredini karte ispriječio se natpis AUSCHWITZ, mora davi usnulo tijelo, nikakvih drugih slika nema, samo mapa, nepomična karta Evrope, ali u znoju što je oblijeva struji strah žena, koje u redu, gole čekaju da im vade jajnike i u trzajima noge probija samrtna jeza logoraša u času prije smaknuća, znoj je preplavljuje kao voda utopljenika, davi...

Oblivena tim hladnim znojem budi se Mira. Otvara oči i rukom briše kapljice i mlazove sa čela, usana i grudi. Baca pokrivač (težak poput granitnog bloka), sa sebe, ustaje, pali lampu i sjeda za stol. Sve je u sobi na svom mjestu, njena haljina leži na stolcu, gdje ju je bacila, Petar spava okrenut prema zidu, na ormariću leži otvorena knjiga. Smušene glave upija sliku *ove* stvarnosti u sebe. Hladno je. Još je noć, valjda ni sat nije prošao, samo pahuljice snijega padaju, svijetle u mraku.

Na hodniku lupetaju nečije papuče. Jedan-dva, jedan-dva. To se sad valjda Lena vraća u svoju sobu.

Mira drhti, no za trenutak popušta tjeskoba... ta ništa se zapravo još nije dogodilo, ali onda se prisjeća: možda samo ona ne zna, masovno su uništavali logoraše u Aušvicu, čitave transporte, i u hladnoj, nijemoj sobi opet sve postaje mučnije i žalosnije. Ovo je stvarnost — hotelska soba, Petrica, ona... a Ernesta nema, ništa o njemu ne zna... bio je u Aušvicu, glavnom gradu Evrope, opet iskrsavaju pred njom koncentrični krugovi i ogroman napis na mapi. Snježne planine, Lena na hodniku, emigrantska iščekivanja, da, to je ono *ovdje*, to i ništa drugo, a između tog izbjegličkog hotela i daleke, umrtvljene figure muža kome se izgubio trag pružaju se blatnjavi prostori, fronte, mrtvacu, kolodvori, nepoznanice

gradova-logora po karti Evrope, rake i cenzura, neizvjesnost, sjene, vukodlaci misli.

Udovica. Strano, tuđe, ali prijeteći stvarno pripija se ta riječ uz nju. Kao neki sablasni vjesnik stvarnosti *mira*.

Gužvujući pokidani rubac među prstima, grca od suza kao nemoćno zlostavljeno dijete i drhti u samoći hotelske sobe, snijega, što pada, i bijelih, neutralnih, švicarskih zvijezda nad Alpama.

**PESMA PROGONJENOG
KOJOM SE OBRAĆA SVOJOJ ZVEZDI**

Dok mi noge krvare od bežanja kroz široku noć
Ti mi se još jednom javi, o Zvezdo!
Na putu su zmiје od mojih stopa sebi ogrlice
Napravile.
Na putu od moga doma do Večne Palme
Na izmišljenom brdu prosjaka Arona
Koji je za svojom senkom odlutao
U široki svet.

Povedi me preko šljunka i trnja o Večna!
Ti što se bez moga lica ne možeš nasmejati,
Ti što bez moje ruke ne možeš davljenika spasti,
Ti što bez moje noge ne možeš nebom prošetati,
Ti što bez mojih očiju ne bi postojala!

Svoju svetlost od vekova prošlih
Kao da si pozajmila.
U njoj se moje pleme raseljava na jug i na nož
(Nož krivlji od mesečevog srpa)
U njoj se moj predak sa albatrosom
Za kožu bori.
U svetlosti kojom mi put osvetljavaš
Moja majka je kraljica iščezlih reka
A ja izvor u srcu peščane dune.
Za petama su mi jedna usta,
Napuni ih tamom koju si pobedila.
O Zvezdo!

Smem li da te zatvorim u kutiji od pretrpljenog bola,
U školjku od bodljikavih žica, u maglu kasnog leta.
Dok horna prebija mačeve zvuka na kolenu
I verna krv me ka tvome prestolu vodi,

Zvezdo, kraljico mira?

Smem li da ti ponudim slobodno more,
Mravinjak brodova, na svakome cvet sa istoka,
Ribe od safira dok ih svetlost umnožava,
I moje nemirno srce koje se izgubilo
U bespuću krvotoka.

Smem li te odvesti u zvezdinjak nad mojim domom
U koji bi pogledom blagoslov unela,
U koji bi posadila bor neprolaznosti,
Čarobna ptico sa vatrom uortačena?

Smem li zaželeći tvoj let što smiruje?
Pustinjak na pragu sreće — to sam ja!
I ne pokušavam da obmanem svoje goniče,
Jer ti mi nudiš bogatstvo glavara drevnih,
Vid princeze koja u kući od trske stanuje,
A zora me sionska kapima sjaja obasipa!

Zašto se tako polako gasiš u topazima
Koji se skupljaju u uglu mojih očiju?

MOŠO KABILJO

Napolju besni noćna oluja.

Danas se čulo da će ove noći da odgone Jevreje, muškarce. Žene sa djecom ostaju, kažu da njih neće dirati, neće ih dizati iz kuća.

Mošo Kabiljo, trgovac, čovek šezdesetih godina, mršav, sitna koščata lica, crnih sjajnih očiju koje izgledaju kao da gore, sjedi u svojoj sobi, sluša oluju, i čeka — čeka da dođu po njega. S njim je njegova žena Sarika, sredovječna, malo ugojena Jevrejka riđe kose i krupnih smeđih očiju. Oni oboje čute. U drugoj sobi spava njihova ćerka Erna, mala, mršava i krupnooka djevojčica od trinaest godina. Ona ne zna ništa, njoj nisu ništa govorili, i zato ona sada mimno spava.

Neće sigurno dok ne prestane kiša, — misli Mošo, — ali kad prestane — doći će. I odveće ga. Kuda?

Mošo ne može da misli o tome. Odmah mu se steže grlo, počne da mu drhti donja usna, i on samo što ne zaplače. A tu sjedi Sarika, koju on hoće da utješi i koja se zaista hrabro drži. Eto, ona ne plače, pa kako bi to sad bilo da on, muškarac, pusti suzu! Ne, ne, nikako ne misliti o tome, to je najbolje, to je jedini lijek.

On sluša oluju. U prozorska okna udaraju teške kapi, na mahove, sa naletima vjetra. Grgori voda, čuje se njen ujednačen šum. U uglu sobe, na tavanici, Mošo primjeti jednu krupnu kap koja se lagano odvoji i pade na pod. Na njenom mjestu poče se odmah stvarati druga, pa se i ona otkide. Tap — učini se Moši da ču kako se kap razbi o pod.

Vidiš, prokislilo, — pomisli on zabrinuto, — mora da je prsla kubura. Trebalo bi nešto podmetnuti.

I on već htjede da traži ljestve i da se penje na tavan, ali se sjeti svega, na usnama mu se pojavi gorak osmijeh, i on se ne pomače.

Kako je život najednom postao strašan! I sve je nekako nerazumljivo, neshvatljivo! Kako, kome sve to treba, i zar je moguće da ima ljudi koji misle da je ovo ovako dobro, da ovako treba da

bude, da ovako ostane zauvijek? Mošo nije mogao da vjeruje da takvih ljudi stvarno ima. A onda, kako, i čime da se objasni sve ovo što se dešava s njima, Jevrejima, a što po strahotama prevazilazi sve patnje koje su Moši poznate iz tragične historije jevrejskog naroda? Šta se ovo događa u svijetu? Jesu li ljudi poludjeli, ili je sve ovo samo strašni san poslije kojeg će doći spasonosno buđenje? Ne, nije san, nego žalosna, stravična java, život u kome nema mjesta za Jevreje, ovo je strašni sud, strašniji od onoga koji će doći za sve ljude, i u koji je poslije ovoga teško povjerovati!

— Sarika, — počeo Mošo, ali mu se glas prekide pa morade da se nakašlje. — Sarika, znaš, ja mislim, neka mala ne zna. Kaži — tata otišao na put...

Mošo opet učuta.

Sarika pogleda u njega svojim tužnim očima, lice joj se zgrči, i ona bezglasno zaplaka tresući ramenima.

Moši nekako bi lakše kad ona zaplaka. On se osjeti jači, glas mu postade sigurniji, čvršći, i on sa izrazom lake nadmoćnosti priđe ženi i počeo da je tješi:

— De, de, ti, tako hrabra žena... Sarika, pa nema smisla... zašto, ne možeš time ništa pomoći!

Ali je Sarika i dalje plakala. Njoj više nije bilo stalo do toga da bude hrabra žena, ona zaista više nije mogla da rasuđuje ima li smisla to što ona sad plače ili nema. Ona je plakala za sve one proklete dane otkako se njihov život potresao iz temelja, za sva poniženja koja je pretrpjela, za sav strah od kojeg se toliko puta ledila.

Mošo shvati da je tako ne može umiriti.

— Čuješ, — reče on trudeći se da mu glas i dalje bude dobar, veseo, — kako bi bilo da ti meni spakuješ nešto hrane... Možda ćemo nekuda dalje, pa neka se nađe. A dobro bi bilo ponijeti nešto i od odijela. Zbilja, zaboravih ti reći, bio sam danas sa Ikom. Zajedno smo meli čaršiju, baš ispred Ikinog dućana. Iko se smije. Veli, spremila mu Rifka pun kofer svega. Čula, kaže, da će nas prebacivati u Palestinu...

Sarika prestade da plače. Zaista, šta vrijedi? Bolje da ona čovjeku spremi da ima čim da se založi, da ima u šta da se presvuče. Plakati može i poslije, za to uvijek ima vremena. Ona se umiri. Ustade sa stolice i ode u kuhinju da sprema.

— Mošo, — čuo se uskoro otuda njen glas, — a može li to zaista biti da vi idete u Palestinu?

U njenom glasu osjećala se nada.

Mošo se osmijehnu.

— Pa zašto ne, — reče, — zašto bi to bilo nemoguće? Ja sam čuo da su se Englezi sporazumjeli s Nijemcima za nas. A u Americi je čitav lom. Ne smije Hitler više onako kako je počeo!

Sarika se vrati iz kuhinje noseći kafu. Njih dvoje sjedoše, zapališe cigarete, i počeo da piju. Nastaviše da razgovaraju o pakovanju, gotovo mirno i poslovno, kao da se to Mošo zaista sprema na put.

— Kako bi bilo, — veli Sarika, — da ti spakujem onu šarenu košulju od porheta, može da ti zatreba!

— Možeš... i, molim te, spremi mi i one galoše što sam ih lani kupio, — složi se Mošo, i dalje slušajući kako kiša pada, — i, za svaki slučaj, ponijeću ja i kišobran. Šta veliš! Možda će se gdje čekati napolju, a kad udari kiša...

— Bila mi je jutros Blanka Kućina, veli, njen Kućo bolestan. Prehladio se u lageru, kad ste čistili one štale...

— Šta! Kućo bolestan? A zašto mi to nisi ranije kazala?

Moši bi žao Kuće. Bio je to njegov vršnjak, ali je izgledao mnogo stariji. Sitan i žgoljav, sav sijed, Kućo je patio od astme, i kad mu dođe napad, onda su svi Jevreji iz čaršije trčali u Kućin dućan, da mu se nađu, da mu nekako pomognu. A Kućo bi dugo krkljao, borio se tražeći daha, zatim, kad napad malo popusti, dugo kašljao zacenjajući se, dok se najzad ne bi smirio i došao sebi. Onda bi ljudi odlazili, a ostajo bi još samo Mošo, Kućin najbolji prijatelj. Poručili bi kafu i sjedili tako razgovarajući jedno pola sata.

— Znaš, Mošo, — govorio bi Kućo, — mene će jednom ovako šlog da udari. Tako mi je i pokojni otac umro...

I Kućo bi počinjao opširno da priča kako je to bilo kad je umro njegov pokojni otac, a Mošo bi pažljivo slušao, mađa mu je sve bilo poznato, jer je sve to slušao mnogo puta, kad god bi Kuću uhvatio njegov napad astme. Poslije bi razgovor, malo pomalo, prelazio na druge stvari. Oni bi pretresali poslovna pitanja, pa je sada i Mošo dolazio do riječi. Volio je on te razgovore s Kućom poslije napada. Činilo mu se da je tada Kućo najpametniji, da može sve da vidi, da zapazi i ocijeni. Tada bi mnogim njihovim zajedničkim poslovima bili udareni solidni temelji.

Kad izbi rat i dođe Nijemci, i Kući je, naravno, bilo kao i drugima. I on je prišio žutu traku na rukav i odlazio na radove, i njegova radnja je bila opljačkana kao i druge što su. A sam Kućo je došao nekako još sitniji, još više se postarao, glas mu postao nekako piskav, a napadi astme postali češći i teži. Samo, sad više niko nije trčao da pomogne Kući kad počne da se guši. Kad mu napad dođe na ulici, dok ostali velikim brezovim metlama dižu oblake prašine metući, Kućo se, greajući, valja po zemlji, a stražari koji ih čuvaju polijevaju ga vodom gromko se smijući. Oni se tako zabavljaju, a Kućo, došavši sebi, sav mokar i prljav, uzima metlu, pa i on nastavlja da mete — kao da nije ništa ni bilo.

A kad su posljednji put bili u lageru gdje su čistili štale, Kuću su njemački vojnici odnijeli pod pumpu i potpuno ga ukvasili. Mošo je to gledao iz štale i plakao. Tako se Kućo i prehladio.

— Zašto mi ranije nisi kazala, Sarika, — ponavljao je Mošo, — kako si mogla da mi to ne kažeš! Pa možda čovjeku nešto treba, znaš kako je danas...

A Sarika namjerno nije htjela da mu to kaže ranije. Ona je znala da bi Mošo odmah otrčao do Kuće, da vidi šta je, a ona se

tako boji, boji se da ostane sama, boji se za Mošu . . . ona želi da on nikuda ne ide od kuće! Zato mu nije ništa govorila, ali sad ne želi da to prizna.

— Zaboravila sam da ti kažem. Blanka mi reče da im ne treba ništa, pitala sam ja. Samo je odnijela tvoj termofor, doktor Papo je kazao da mu meće tople obloge, biće mu, kaže, odmah bolje . . .

Mošo pogleda na sat — deset sati! Davno je prošao policijski čas! Mošo uzdahnu, stavi sat u džep od prsluka, i odluči da odmah, čim svane, ode do Kuće — samo ako ove noći ne bude ništa.

Kiša je sve jednako padala. Munje su urjedale, gromovi prestali da tutnje u blizini, ali pljusak nije jenjavao a vjetar je divlje hujao.

— Hoćemo li jednu partiju? — upita Mošo. On izvadi karte iz stola, i njih dvoje počеше da igraju žandara.

Ali im igra nikako nije išla od ruke. Bunili su se u kartama, pogrešno odigrali. Nije bilo moguće igrom potisnuti misli koje su se neodoljivo rojile sve oko jednog te istog predmeta, nije bilo moguće makar za trenutak zaboraviti ono što ima da dođe, a što je tako strašno za njih oboje, tako nerazumljivo, da i Sarika i Mošo ne smiju o tome više da govore. I ne primijetiše kad kiša prestade. Iz misli ih trže urlanje glasova koji su dolazili odnekud iz čaršije, još prilično daleko. Bili su to glasovi pjesme.

Oni prestadoše da igraju i počеше slušati.

Ah, ta pjesma, ta užasna pjesma! Sarika nikad nije mogla da shvati šta se to pjeva u toj pjesmi, riječi su se gubile i ona nije mogla da ih uhvati, ali, kad god je čuje, nju obuzme strah od kojeg drhti čitavim tijelom, očekujući da se poslije te pjesme desi nešto užasno. Ona je nehotice zamišljala kako izgledaju ti ljudi što pjevaju, i pred njom se uvijek ukazivala slika koja je povećavala njen strah. Idu nekakvi strašni ljudi, oči im zakrvavljene, po ustima ih popala pjena! Nose batine, ogromne noževe, nose upaljene baklje koje ih obasjavaju crvenom svjetlošću, a pošli su da pale, da ubijaju, da kolju njih, Jevreje! I, slušajući kako se ta pjesma približava njihovim prozorima, Sarika bi blijedjela, sitna nervozna drhtavica postajala bi sve jača, sve neizdržljivija, Sarika bi htjela da vrisne, ali ne može! Sva orošena ledenim znojem gubila bi svijest, a kad otvori oči, vidjela bi nad sobom Mošu koji, gledajući brižno u nju, više u drugu sobu:

— Erna, ne boj se, mami je bolje . . . evo, smije se . . .

Evo, i sada Sarika čuje tu pjesmu, ona već počinje da drhti. Mošo to primjećuje i nastoji da je umiri, da zaustavi napad straha.

— Ali, Sarika, — govori on užurbano, — zaboga, pa to nema smisla, to je sramota, bogami! Pa kako će dijete ostati s tobom, zaista, treba da misliš o tome . . . Mala će se prestraviti s tobom!

Ali Sarika ne sluša i ne čuje šta joj Mošo govori. Ona napregnuto prati zvuke strašne pjesme koji su sve bliži, razgovjetniji.

Ona sve više blijedi, čelo joj postaje sjajno od znoja, oči su širom otvorene.

— Mošo, — kaže ona tiho. — pa oni dolaze...

— Ali, ne, Sarika, zaboga, kao da ih čuješ prvi put! Prolaze kao i dosada. No, no... dođi sebi...

Mošo ustaje sa stolice, prinosi joj ustima čašu vode, brzo trči u banju da nađe kolonjsku vođu. Začudi se kad nađe Sariku mirnu, pribranu. Istina, još je blijeda, pomalo još drhti, ali se savladala.

— Eto, vidiš, kako si ti dobra, — govori joj Mošo zadovoljno, — no, neće biti ništa, kao ni dosada, znam ja to, vidjećeš!

A pjesma je postajala sve glasnija, već su se isticali pojedini glasovi neskladno se izdvajajući od ostalih.

— Ne, Mošo, oni će večeras doći, ja to osjećam, doći će...

— Zaboga, ostavi te gluposti! Biće najbolje da legneš, ti si tako uzrujana. Hajde, da te odvedem u krevet...

— Ne, neću u krevet! Ne, zaista, ja sam se sasvim umirila, ne bojim se... zaista, uopšte se ne bojim!

Pjesma odjeknu pod samim prozorima. Pjevalo je desetak ljudi iz sveg glasa.

Najednom Sariku i Mošu zagluši tresak i zveket stakla. Neko je spolja nečim teškim udario u njihov prozor. Popucaše drveni okviri, a staklo pršte i sitni komadići počеше padati čak oko njih i po stolu. Jedan komadić okrznu Mošu po čelu na kome se ukaza tanak mlaz krvi, vijugajući po obrazu i kapljući niz bradu. Mošo to ne osjeti. Sarika se trže, ali i dalje ostade sjedeći za stolom.

Čuše se njihova avlijska vrata, njih izbaciše iz šarki. Zalu-paše okovane cokule, zaškripa i zatutnja pod mnogim nogama njihova drvena veranda kojom se ide u kuću. Neko snažno udari u vrata.

— Otvaraj! — ču se grub glas.

Mošo pritrča vratima, okrenu ključ u bravi, i vrata odletješe ustranu pod pritiskom spolja.

Sve se dešavalo nekako čudno, nestvarno. Moši se učini da ovo što vidi nije u njegovoj kući, da to uopšte i nije u stvarnosti, nego da gleda ono što mu je nekad neko pričao, ili što je negdje pročitao. Kao da se to ne radi o njemu nego o nekom drugom, a on je samo nijemi i nevidljivi posmatrač koga se to ništa ne tiče, na koga prisutni ne obraćaju nikakvu pažnju.

Ljudi koji ovako bučno prodriješe u kuću zastadoše nekoliko trenutaka, kao da su se zbunili, kao da ne znaju šta sad treba da rade. Nastade neka čudna tišina u kojoj je Mošo lijepo čuo kako njegov sat u džepu od prsluka sitno kucka. On poče da osluškuje — tik-tak, tik-tak, tik-tak, — kuckao je sat sitno, užurbano.

Najednom se Mošo vrati u stvarnost.

— Šta želite, gospodo? — upita on drhtavim glasom.

I kao da je baš samo trebalo da on progovori, da postavi to

pitanje, ljudi iziđoše iz trenutne zbunjenosti, opet postadoše bučni i raspojasani, onakvi kakvi su bili i na ulici.

Mošo spazi među njima, pored nekoliko ustaša iz mjesta, dvojicu njemačkih vojnika koje su ostali okruživali, nešto im poluglasno objašnjavali, ponašajući se prema njima kao prema pretpostavljenima. Jedan od tih vojnika istupi iz grupe, ljuljajući se pomalo na nogama priđe Moši i, kuckajući ga kažiprstom po grudima, upita promuklim glasom:

— Also, Jude?

Mošo pogleda u Sariku. Ona je nepomično sjedjela na stolici i gledala u Mošu. Gledala ga je s nekim čudnovatim interesovanjem: kao da je sad iznad svega zanima to šta će Mošo reći, kako će odgovoriti na postavljeno pitanje, šta će uraditi! On dugo zadržava pogled na njoj, ali se njen izraz na licu ne izmijeni. Ona njega kao da nije ni vidjela!

— Jude? — ponovi Nijemac pitanje pokazujući već izvjesnu nestrpljivost.

— Ja, Jude. — odgovori Mošo mračno.

— Ah, so, — Nijemac pucnu prstima, — so, — i on pogleda po ostalima, kao da je htio reći: vidite, priznaje!

— No, ideš s nama, — reče onaj drugi Nijemac, — no, brzo, sofort!

A ustaše se razidoše po kući. Prvo odoše u kuhinju. Otuda se začu zveckanje suđa i njihov smijeh. Drugi počеше zavirivati na sve strane po sobi. Jedan otvori kapak klavira, pritisnu dirke, i u sobi odjeknu čudan zvuk, kao nečiji izmučen jauk. Svi se trgnuše. Trže se i onaj što je dirao klavir i s lupom ga zatvori. Onda diže note, pogleda ih, pa ih baci na pod i stade na njih nogama u grubim cokulama. Drugi poče da siječe kožu sa nove Mošine klub garniture i da je trpa u ranac. Poskidaše sa zidova slike, na nekima polupaše stakla, polomiše okvire. Otvoriše kredenac od mahagonija u kome je Sarika držala svoj kristal.

— Ah, a-a-a-a, — čuo se zadivljen uzvik njemačkog vojnika, — das ist perfekt!

On je dizao čaše prema svjetlosti, kuckao ih savijenim prstom, a onda poče da ih slaže u torbu.

Digoše ćilim sa poda, saviše ga u trubu i prisloniše uz vrata, sa divana skidoše staru buharu koju je Sarika dobila od svoje majke kad se udala za Mošu. Za tren oka, načiniše pustoš u sobi.

A Mošo i Sarika nijemo gledaju šta se radi i samo misle na jedno: Erna, šta će biti s njom? Dijete je tako nježno...

Mošu povedoše. Ne dadoše mu ništa da ponese. Rekoše, neka mu sve to žena donese pred Komandu mjesta. A uostalom, možda neće ništa ni biti potrebno, vjerovatno da će se Mošo sutra vratiti kući. Odoše.

Sarika je i dalje nepomično sjedjela. Oči su joj bile suve. Niko nije zatvorio vrata, vjetar je duvao kroz sobu raznoseći po njoj listove poderanih nota.

Jutro je bilo prohladno poslije noćasnje kiše. Duvao je još uvijek dosta jak vjetar, razgoneći po nebu već pocijepane oblake koji su bježali prema jugu. Jata čavki vijala su se po vazduhu podmećući krila vjetru. Vrapci su pod strehama cvrkutali, kao prozračan smeđ oblačak slijetali na pijacu, ključajući raskvašenu balegu, pa onda odlazili nekud na drugu stranu.

Pred Ortskomandanturom stajala je gusto zbijena gomila svijeta. Malo dalje postrani brektali su motori dva velika kamiona.

Žene, držeći u rukama velike zavežljaje i kofere, blijede i neispavane, živo su pričale pretresajući sve jedno te isto — kuda to vode njihove ljude? Ali niko nije znao da kaže ništa određeno. Pričalo se čas ovo čas ono.

— Zašto nam ne kažu? — nervozno je vikala jedna sredovječna, još lijepa žena, — zašto kriju od nas, kakav je to način?

Blanka je pridržavala svog Kuću koji je, sav zelen i ispijen, podrhtavao od groznice, jedva se držeći na nogama.

— Zašto si ti došao? — upita ga Mošo prekorno, — pa zar ne vidiš da si bolestan? Ne možeš ti putovati!

A Kućo ništa ne odgovara, samo gleda u Mošu, koji i sam osjeća neumjesnost svoga pitanja. Mošo okreće glavu ustranu. Kućo uzdišući kaže:

— Znaš, Mošo, samo da mi ne dođe ono moje...

— Neće, — uzrujava se Blanka, — neće, samo nemoj da misliš o tome. Čuvaj se, — govori ona brižno, umotavajući mu vrat zelenom vunenom maramom, — i nemoj ništa da govoriš kad budete u kamionu, vjetar je...

Sarika nije mogla da isprati Mošu. Morala bi povesti Ernu sa sobom, a oni nikako nisu htjeli da dijete to vidi. Ernu treba poštediti dokle god se to može! Poručila je samo Moši po Rifki Ikinoj, po kojoj mu je poslala i paket, da je ona dobro, da se za nju ne brine, samo neka se on čuva koliko može, i neka piše čim se negdje zaustave.

Prilazi im Iko sa svojom Rifkom. Kao i uvijek, on je nepokolebljivo veseo i raspoložen, i to njegovo raspoloženje prenosilo se i na njegovu Rifku, ridokosu, mladoliku ljepoticu punog stasa i živih kretnji. Rifka je došla vesela i nasmijana, oko nje se u talasima širio miris kolonjske vode. Prihvatila je Iku ispod ruke i radoznalo posmatrala poznate ljude i žene oko sebe. I ona se bojala, ali, gledajući u Iku, ona se osjećala nekako sigurnija, i čudila se tužnim, plačnim licima žena osuđujući ih u sebi.

— Šta je, društvo! — povika Iko veselo, — jeste li se iskupili! Ništa, ništa, sve će biti dobro! Čuo sam — idemo u Beograd.

— U Beograd? — začudi se Mošo, — zašto u Beograd?

— E, to ne znam...

Mošo i vjeruje i ne vjeruje da će se ići u Beograd. Vjeruje zato što želi da bude tako, a ne vjeruje, jer se boji, boji se da ih

varaju dok ih ne strpaju u kamione i onda odvezu ko zna kuda. Ali, on ne kaže ništa, samo brižno pogleda u Kuću koji se skupio kao da mu je zima, sav zelen i jadan.

Okolo je graja sve veća. Žene počinju da govore sve glasnije, ponegdje se čuje plač, glasni uzdasi. Došlo je i mnogo djece, zbog njih je još bučnije. Mošo se sjeti svoje Erne.

— Čija je to pamet, — ljuti se on, — da dovodi djecu! Šta će djeca ovdje?

— Jeste li čuli, — Iko tajanstveno šapće, — jeste li čuli... Noćas su opet presekli žice na cesti, pucalo je... jedan njemački kamion izgorio...

Mošo se plašljivo osvrće, a Kućo, kao da ne sluša i ne čuje ništa, gleda nekuda preko glava gomile...

Pred zgradom Komande mjesta stoje vojnici stražarskog odjeljenja koje će ih pratiti. Tu su njemački vojnici i ustaše. Ustaše će ići u kamionima, zajedno s Jevrejima, Nijemci na motociklima koji stoje spremni — jedan ispred kamiona, dva pozadi.

— Jesi li vidio koliko je vojnika, — šali se Iko, — kad bi pro-računao, ispalo bi gotovo na svakog od nas po vojnika! E-he...

Najednom se stražari uskomešale. Dvojica njemačkih vojnika sjedoše na motocikl i nekud odjuriše, a ustaše opkoliše gomilu i počеше da odvajaju žene i djecu na jednu stranu ostavljajući muškarce usamljene na drugoj. Plač se naglo pojača.

— Kućo, čuvaj se, pazi na se! — viče Blanka.

— Ne boj se! — odgovara joj Mošo umjesto Kuće.

A Rifka, tek sad shvativši da njen Iko zaista odlazi, počē da grca.

Neka žena je vikala. Tražila je da joj dopuste da preda mužu paket koji je ona zabunom ponijela sa sobom kad su ih odvajali. Ne dadoše joj da se približi. Ustaše su kundacima otiskivali žene, razmak između njih i ljudi bio je sve veći.

Još jedan motocikl nekuda odlete, užurbanost među stražarima zbog nečega poraste. Nešto su vikali i psovali.

— Uteče David Bukusov! — ču Mošo kako neko reče.

David Bukusov? Moši iziđe pred oči lik odraslog, krupnog mladića, koga je on nekada gotovo svaki dan viđao pred Bukusovom radnjom. Gledajući ga kako pazarnim danom slobodno i srdačno razgovara sa seljankama, nenametljivo ih svraćajući u očev dućan, on je mislio o njemu: dobrog sina ima Bukus, biće to dobar trgovac jednog dana. I zavidio je pomalo Bukusu.

Bukusa su ubili prvih dana okupacije — nije htio da otvori Nijemcima. David je pobjegao kroz prozor. Jevreji su tada osuđivali Bukusov postupak, smatrajući da je on tada namio štetu svima njima i uticao na Nijemce da budu nemilosrdni. I eto, sad i taj David!

— Zašto da bježi, — pita Mošo uzrujano, — zar je on nešto bolji i vredniji od nas? Vidiš ti, molim te, biva, on će da pobjegne, a mi sad da plaćamo! Kako to? Pa to je bezobrazluk!

Mošo se stvarno uzrujavao, iskreno se ljuteći na tog Davida koji im otežava situaciju, baš kao što je to nedavno učinio i njegov otac. Iko se slagao s Mošom da nema smisla što je David to učinio, kad će ga svakako uhvatiti, a njima svima samo će biti teže. Kućo je ćutao. Onda iznenada reče:

— Alal mu vjera!

Mošo i Iko začuđeno se zглеdaše. Ne rekoše ništa, da ne bi uzbudivali Kuću. A Kućo je drhtao, oči su mu postajale življe, čak se i rumen ukaza na njegovim blijedim obrazima.

— Alal mu vjera! -- ponavljao je.

— Kome? — ipak upitaše Mošo i Iko.

— Njemu, Davidu alal vjera, — govorio je Kućo zadihano, kao da se guši, — njemu, brate! Ima mlađić pravo, zašto da ne bježi, šta da čeka, šta...

Kućo se zagrcnu. Mošo i Iko uzdrhtaše, čak ne smjedoše više ni da se zгledaju, u strahu da se Kućo još više ne uznemiri.

— Neka bježi, — dahtao je Kućo, — neka bježi ko god može...

Motocikli se vratiše. Sa njih skočiše namrgođeni njemački vojnici, drugi ih opkoliše, među njima nastala živo objašnjavanje.

— A-ha, nisu ga uhvatili! — reče Iko nekako radosno.

— Ode David u šumu.. u partizane...

Mošo nije mogao da zna ko to reče, ali vidje kako stražari izdvajaju iz gomile onu ženu što je maločas vikala kako je udaraju kundacima i potiskuju prema vratima komandanture.

— Alal njemu vjera! — šaptao je Kućo.

Počеше ih goniti u kamione. Nastade metež među ženama koje su glasno kukale, dok su ljudi, mračni i ozbiljni, kao da vrše nekakav važan posao, prilazili kamionima, a onda, stenjući od napora, teško se penjali u njih. Mošo i Iko prosto unesoše Kuću. Iko se popeo prvi i odozgo pružio ruke, a Mošo prvo podigao Kuću dok nije dohvatio Ikinе ruke, a onda podmetnuo leđa, digao ga, i tako ubacio u kamion. Zatim se popeo i on i pogledao odozgo.

Žene i djeca, opkoljeni ustašama, stajali su u zbijenoj gomili. Od njih se čuo glasan plač. Mošo se namršti i okrenu glavu.

Najzad kamioni zadrhtaše i po vjetru koji se najednom javi Mošo shvati da su krenuli. Plav oblak đima sakri gomilu iz koje su domahivali posljednje pozdrave.

U kamionu je bilo tijesno. Na zavojima puta ljudi su se povijali čas na jednu čas na drugu stranu, odupirući se jedan o drugog. Njih trojica bili su u drugom kamionu. Mošo je gledao njemačke vojnike na motociklima i, primjetivši da oni ne gledaju u njih, počeo je pažljivo da posmatra vojnička lica, pokušavajući da po njima nekako dokuči kuda to idu i zašto. Mošo je tako volio da po licima ljudi, po njihovom izgledu i opštem izrazu, proučava i doznaje tuđe namjere. On se u tome bio prilično usavršio i mogao je, sa dosta velikom tačnošću, po licu mušterije, da zaključi šta mušterija treba i da li stvarno hoće i namjerava da kupi, ili

samo da zadovolji svoju radoznalost, da se zabavi. Godinama je Mošo pažljivo gledao u ljudska lica, na njima, on je bio uvjeren nije moglo biti tajne za njegovo oko. On ne zna da se ikad prevario. A sad, evo, on ne može na licima ovih ljudi da vidi ništa, nikakvog izraza ne može on na njima da otkrije! Ona su mirna, ukočena, kao skamenjena! Ne možeš vidjeti da o nečemu misle ti ljudi, da očekuju nešto prijatno ili neprijatno! Ništa!

Moši dodija da ih posmatra. Njegovu pažnju privukoše točkovi motocikla koji su se brzo okretali, rastjerujući na sve strane lokve od sinoćnje kiše. Vrte se ti točkovi, skaču preko rupa i neravnina na cesti, zaobiđu poneki kamen a preko nekog i pređu, i kao da čitav motocikl poskoči kao razljućen konj. Zagledao se Mošo u te točkove, zanio se, pa gleda samo u njih, zaboravljajući sve drugo. Najednom ispod prednjeg točka motocikla koji je vozio s lijeve strane iskoči kamen kao iz pračke, i u luku poletje preko ceste. Mošo pođe pogledom za tim kamenom i opazi kako kamen pade u njivu ukraj puta u kojoj se žutjela prezrela pšenica.

— Pazi, — začudi se on, — pazi, kakva je pšenica! Odlična! A zakasnilo se ove godine sa kosidbom...

On zaboravi motocikle, i poče gledati oko sebe. Pogled mu zađe preko rodnih polja na kojima se talasala pšenica. Oprana kišom, obasjana suncem, ona je bila tako lijepa, tako je snažno mirisala nečim dragim, poznatim. Iznad njiva pod pšenicom širio se mirni dah ljeta. Uzlijetale su iz pšenice uvis ševe i, lebdeći nekoliko trenutaka, strmoglavljivale se opet natrag, kao u vodu. One su sigurno pri tom i pjevale, ali se to nije moglo čuti od zaglušne buke motora.

— Eto, — mislio je Mošo, — David uteče! Sad se, sigurno, zavukao negde u pšenicu, pritajio se, pa čeka noć. I, kad se smrkne, David će biti jedan od onih što sijeku žice i pale njemačke i ustaške kamione... A mi, šta ćemo mi?

I Mošo poče da zavidi Davidu. On još jednom obuhvati pogledom čitav pitomi kraj kroz koji su ih nosili zahuktani kamioni, osjećajući kako mu se steže grlo.

U kamionu su ljudi čutali. Krili su oči jedan od drugoga, bojeći se da u tuđim očima ne pročitaju svoju sopstvenu misao, misao straha. Mošo pogleda u Kuću. Kućo je sjedio zažmirivši, kao da spava, glava mu se tresla od kretanja kamiona. Izgledao je veoma star, izmožden, islabio.

— On je zaista bolestan, trebalo je tražiti da ne ide, da ostane dok malo ne ozdravi...

— Eto, stigismo! — ču se Ikin glas.

Mošo se trže i pogleda da vidi gdje su to stigli. Pred njima se širila Sava valjajući svoje trombe, smeđe talase. Kamioni ne stadoše kod skele, nego produžiše nasipom, tresući se sad još jače po džombama i zavaljujući se sad na jednu sad na drugu stranu.

— Kud ovo idemo? — upita Iko, — pa ne može se preko mosta...

— Niko mu ništa ne odgovori.

Kamioni usporiše, a onda stadoše. Ustaše poskakaše na zemlju i opkoliše i jedan i drugi kamion. Nijemci ostaviše motocikle ustranu i postrojiliše se na desetak metara od kamiona. Ljudi se uzbuniše. Šta je ovo, zašto su se zaustavili na ovom mjestu, da nije kakav defekt?!

— Ajde! — ču se ustaška komanda, — silazi!

Sve je išlo tako brzo da ljudi nemadoše vremena ni da misle šta se to radi i šta će sad biti s njima. Ustaše ih potjeraše s nasipa prema Savi, ka jednom šumarku topola na samoj obali rijeke.

— Brže, brže, — vikali su, — ne zaostaj!

I počеше ih krvnički udarati kundacima.

A ljudi, zbunjeni, unezvjereni, gurali su jedan drugog, probijajući se sredini — ne bi li kako izbjegli bolne udarce. I nisu mogli misliti ni na što drugo, nisu imali kad da misle ni na što drugo — samo na to: ukloniti se udarcu, ne biti na dohvat ruke!

Mošo vidje šta bi s Kućom. On zastade odmah u početku. Jedan ustaša udari ga kundakom u prsa. Kućo stade, zamaha rukama i htjede nešto da kaže, ali iskolači oči i samo poče da hriplje, crveneći i modreći. On privuče pažnju ustaša na se, svi se zaustaviše i počese da gledaju u njega. Onaj isti ustaša udari ga još jednom, ali se na Kući poslije toga udarca ne desi nikakva promjena. Samo je i dalje hripao, modrio, a oči su mu sve jače iskakale iz duplje. Najzad, on pođe, kao slijep, pravo na onog ustašu koji ga je udario, sigurno više ne videći ništa. A ustaša strašljivo odskoči ustranu, propusti Kuću pored sebe, pa mu opali iz puške u potiljak. Kućo kao da potonu, kao da propade u zemlju, tako je najednom pao. Ustaše se nasmijaše.

Dotjeraše ih u šumicu. Tu je bilo vlažno i prohladno, vladala je tišina koju su narušavali samo tok vode i začuđeno kreštanje svrake, uznemirene čudnim i iznenadnim prisustvom gomile ljudi. Počese ih vezivati žicom, sve po dvojicu jednog za drugog. Ne opirući se, ljudi su pružali ruke kao tuđe. Njihove oči bile su prazne, bez pogleda, kao da su već mrtve. Kao u nekoj magli Mošo vidje kako Iko, strašno urliknuvši, skoči za vrat jednom ustaši i uhvati ga zubima za grlo. On ne vidje više ništa, ali mu sve bi jasno i, pokoravajući se nekom iznenadnom podstreku, on se naglo izdvoji iz gomile, snažno udari u prsa ustašu koji se nađe pred njim, i iz sve snage potrča natrag, prema nasipu. Obnevideo i oglušio, on je trčao ne birajući puta, probijao se kroz grmlje, zapadao u trnje, ali se izvlačio, gonjen nekom neshvatljivom silom, i nastavljaao da trči, bez daha, na kraju snage, ali ne zastajući ni za trenutak.

— Dakle... tako... — šaptao je, — tako vi hoćete... e, mene nećete, nećete me zaklati... nećete...

On se za trenutak sjeti Sarike i Erne, ali nemade kad da žali za njima, samo njihovi likovi proletješe ispred njegovih očiju i nestade ih. A onda pomisli na Davida Bukusova sina i ponovi Kućine riječi: alal mu vjera!

Nešto ga udari u članak lijeve noge, i noga mu se odjednom oduze. On posrnu, pođe da padne, ali se održa vukući se sve dalje.

— Jest, šta da čeka, šta... — čuje on odnekud Kućin glas, — trebalo je da bježe svi koji mogu... onako kao David Bukusov sin...

Opet mu pred oči dođe Erna. Vrišti u strahu njegovo dijete i uzalud pokušava da uzmakne pred strašnim nekim rukama koje su se prijeteći nadnijele nad nju i hoće da je zgrabe, da je rastrgnu...

Kao da mu neka ognjena lopta proletje s leda kroz grudni koš i presiječe mu i ono malo daha što je još imao. Glava mu se zanese od nekog strašnog udarca po lijevom uhu, ali se on i dalje vukao naprijed. Najednom upade u more ognja u kome sa svih strana lete na njega komadi usijanog kamenja. On hoće da im se ukloni s puta, da im izmakne, ali ne može i, zatvorivši oči, on vrisnu i pade na leđa.

Stigoše ga tek kad su njegovi prsti već prestali da grebu vlažnu zemlju nasipa.

E P I L O G

(Odlomak)

Bio je to dan svetliji od drugih. Grobar je uskočio u grobnicu prvi put po danu, a lice mu je blistalo.

— Rahelo! — vikao je još odozgo sa zemlje, gledao dole. — Rahelo, sve je svršeno! Oslobođeni smo! Nema više Nemaca i sada najzad možeš gore!

Onda joj je pružio obe ruke:

— Hajde, Rahelo, zar ne shvataš? Nemaš više čega da se plašiš! Gore su naši! Oslobođeni smo, Rahelo! Hajde gore! Tamo je sloboda! Požuri, čekaju nas!

— Ne razumem! Ko nas čeka? Švabe?

— Nema više Švaba, Rahelo, zar ne razumeš? I nema više straha! Hajde, požuri, Rahelo! Moji prijatelji nas čekaju...

— Tvoji prijatelji? Ti nikada nisi imao prijatelje!

— Jer nisam znao za ljubav, ali otkako sam zavoleo tebe, zavoleo sam i ljude. Jedna ljubav stvara drugu. Hodi, Rahelo, iskupili su se gore, nestrpljivi da te vide, da vide moju nevestu... Rekao sam im da sam te ovde krio tri godine i željni su da te vide! Požuri, Rahelo!

Popeo se prvi gore.

Okolo grobnice bili su iskupljeni grobari i kandilarke. Niko od njih nije verovao Grobarevim rečima da je godinama dole u grobnici krio svoju nevestu, ali su svi nestrpljivo iščekivali šta će se sada dogoditi. U stvari, bili su ubeđeni da se ništa neće ni desiti. Grobar je oduvek bio čudan, ali u poslednje vreme su imali utisak da je s njim gotovo. Taj visoki, muževni čovek, nije se dopadao ljudima. Žene su ga, doduše, pogledale ispod oka, mnoge nisu ni prikrivale želju, ali su ga se svi pribojavali. Uvek je bio tako namrgođen i nepristupačan. Ali, poslednjih godina, s njim se nešto dogodilo što je svima palo u oči. Mrzovolja kao da je za uvek nestala s njegovog lica, a osmejak je stalno lebdeo na njegovim sočnim ustima. Bio bi gotovo kao i svi drugi ljudi, da samo nije bilo tog

većitog osmejkivanja. Grobari i kandilarke gotovo su se više pribojavali tog neobičnog osmejkivanja nego ranije namrgođenosti.

— Ispruži ruke, Rahelo!

Grobar je klečao na zemlji s rukama zagnjurenim u mrak grobnice. Bio je neobično snažan i kad je u svojim rukama osetio uske, meke šake, napregao je svu snagu i slabašno telo izvukao napolje.

Potom se pobedonosno okrenuo grobarima i kandilankama.

— Evo, — rekao je svečanim glasom koji kao da nije bio njegov, — ovo je moja Rahela!

Muškarci i žene brzo su izmenjali poglede, a zatim ih oborili sve do zemlje.

— Ovo je Rahela Peleš! Reci im da si ti Rahela Peleš!

— Ja sam Rahela Peleš!

Ljudi su nanovo podigli poglede. Taj neobični, mali muškarac u ženskoj prljavoj haljini i duge kose koja je pala na pleća imao je zaista glas žene. A ipak, crte njegovog lica bile su oštre i muške. Ponovo su se zgledali grobari i kandilarke, ništa ne shvatajući, ali već ponešto naslućujući.

— Ja sam Rahela Peleš! — ponovio je tanušni ženski glas, a zatim se čuo drugi, dubok i muževan.

— A ja sam Leon Šalamon!

Ljudi više nisu smeli da pogledaju jedni druge u oči i verovatno zato svi su pogledali grobara.

A on se i dalje smeškao, držeći za ruku malog muškarca u ženskoj haljini.

— To je moja Rahela! — ponovio je još jednom grobar. Onđla je obgrlio čovečuljka i s njim zajedno zakoračio prema gomili radoznalaca. Ljudi se razdvojiše da bi im napravili prolaz, pa pođuše za njima.

Nikada ni jedna tužnija povorka nije prošla tim grobljanskim stazama. Pošto su shvatili dvostruku dramu, žene su prve zaplakale.

S vremena na vreme grobar bi se osvrnuo i sve ih obuhvatio svojim sjajnim pogledom i još šire se osmehnuo...

SIMHINA PRVA UČITELJICA

Na vratima nas je dočekala tija-Lavra „La mestra”. Bila je to lepa starica. Visoka. Prava. Sede kose. Uredno odevena u cicanu haljinu na modro-bele cvetiće, i isto takvu kecelju. Pomno nas je posmatrala svojim crnim, pronicljivim očima: majku i mene. Naróčito mene.

I ja sam na „pola oka” merila i ispitivala crte njenog lica i izraz njenih očiju... I u istome trenutku kako sam naišla na dobrotivost koja se zacaklila iz njihovih dubina, znala sam: tija-Lavra „La mestra” je dobro stvorenje! I sve do današnjeg dana (koliko je godina otada proteklo!) ona je takva u mome sećanju ostala. Malen je broj ljudi, sličnih tija-Lavri „La mestri”, koje sam u svome životu upoznala i radi kojih je vredelo da se proživi ovaj život.

— Uđite, — jednostavno nam je kazala tija-Lavra „la mestra”, uvodeći nas u veliku sobu s niskom tavanicom i žutim, sveže oribanim podom bez prostiraka. Dva mala prozora bila su širom otvorena. Na njima se šarenilo cveće. Vazduh u toj prostoriji bio je zasićen prijatnim mirisom „rude”; to su nežne, lepršave zelene stabljice koje su negovale i kojima su se s ponosom kitile stare Jevrejke. One su uporno tvrdile: „ruda” očišćuje od nabacanih čini... Ona brani od uroka... „Ruda” je lek koji mnoge bolesti savladava... I „čuvar-kuće” je svakog doma na Jaliji...

— Cutite, deco, smirite se, rekla je tija-Lavra „la mestra” obraćajući se deci (devojkicama i dečacima između pet i sedam godina) koja su, videći gde ulazimo u „učionicu”, s velikom bukom poustajala sa svojih sedišta, šamlica i tronožaca, da nas pozdrave.

— Pogledajte: dobijamo novu učenicu, — objavila je tija-Lavra „la mestra” gledajući u mene. — Simhu svi poznajete... Budite joj dobri... I sprijateljite se s njom, dodala je tija-Lavra „la mestra” dajući rukom znak da deca opet sednu na svoja mesta.

Na reči svoje učiteljice deca su za časak utihnula posmatrajući s velikim zanimanjem moju majku i mene... Došavši, bez

sumnje, tim radoznalim motrenjem naših ličnosti do nekih obešnjačkih otkrića, počela su između sebe da šapuću i da se smeju na nedoličan način...

Bilo mi je neprijatno. U neprilici grickala sam svoje nokte i premeštala se s noge na nogu kao prozeblja ptica na grani. Najednom mi je krv zapljusnula obraze... Ljutina me obuzela kada sam se dosetila šta je podstaklo ovu decu da mi se smeju i podsmevaju. Nisam mogla pretpostaviti da mi se neko može rugati što sam pomagala jednoj dobroj ženi.

Pre nekoliko dana, rano ujutru, videli su me nekoliko dečaka i devojčica kako sam baba-Leposavi, staroj Ciganki, našoj susedki iz druge avlije, nosila piliće na pijacu. Tamo smo ih prodavali. Meni je to bilo zabavno i prijatno, pored toga što mi je baba-Leposava veoma draga pa sam želela da joj se pri ruci nadem.

I moja me majka tom prilikom prekorila:

— Šta si ti s njom imala da ideš na pijacu? Nisi ti njena sluškinja...

Nije moja majka htela da me razume niti da shvati moj postupak ni onda kada sam pokušala da joj objasnim da se pri tom što sam se s baba-Leposavom i njenim pilićima na pijaci pokazala nisam niukoliko osećala kao njena sluškinja, nego samo kao njen prijatelj.

Videći da mi se tija-Lavrini pitomci i nadalje bezobzirno rugaju, ne hajući nimalo za prisustvo svoje učiteljice i moje majke, zbunjeno sam se okretala na sve strane tražeći očima Mošiku koji mi je toliko puta već o toj dečurliji ispričao kojekakve dogodovštine. Kada sam ga ugledala, gde mi se iz jednog ugla sobe osmehuje i daje nekakve znakove koje nisam umela da shvatim — namah mi je bilo lakše.

Dobro je, kazala sam sebi, radosno prilazeći Mošiki koji mi je ustajući pružio svoju šamliou da sednem.

Mošiku je verni drug iz naše avlije. I njen glavni kolovođa. Njega su već ranije, kao evo sada mene, zbog „obesti“, „samovolje“ i „pustopašnosti“ prognali iz našeg omiljenog zakutka: neiscrpnog vrela naših dečjih radosti... To su uglavnom učinili naši roditelji u dosluku i saglasnosti s celim susedstvom, i ne sluteći kako su oni svi zajedno tim bezdušnim, nepromišljenim i nepravednim činom uvredili naše ličnosti i rasterali svu vedrinu naših srdaca. Hteli su da pokažu svoju vlast nad nama. Poslali su nas u zabavište-popravilište na „kaznu“ i „ispaštanje“. A ko je za sve lomove koji su se vazda u našoj avliji zbivali uistinu kriv, oni nisu imali vremena da iznađu i ispitaju. Povelili su se za onim što im je bilo najlakše, a što je već ušlo i u poslovicu: „Zapuštenu i zločestu decu valja poslati tija-Lavri „la mestri“, a ona će ih već naučiti pameti i dovesti u red...“

Pri takvom stanju stvari ko bi imao sposobnosti i volje svima njima da dokaže da je za opacine koje su se u našoj avliji događale najveće „zasluge“ imala Rahelika, uistinu nevaljala devoj-

čica, koja raspolaze sposobnošću, veštinom i lukavstvom da svako dete iz naše avlije opada i optužuje, a sebe u svakoj prilici da izvuče „ni krivom ni dužnom“, „žrtvom avlijskih pustahija“ koji joj nisu skloni i koji na nju neprestano kidišu i zasipaju je svojim upornim prkosom i svojom odbojnom netrpeljivošću.

Tako se, eto, i dogodilo da je Rahelika ostala u avliji, a Mošiku i ja smo morali da je ostavimo...

— Evo i ručka, — rekla je moja majka tija-Lavri „la mestri“ pružajući joj porcije s jelom. — Za danas sam spremila slanetak, — dodala je moja majka kao da se zbog nečeg izvinjava. — To Simha voli. Ona malo jede. Utičite na nju da jede više, — naglasila je moja majka namigujući značajno tija-Lavri „la mestri“, kojoj je prisustvo moje majke očito bilo već suvišno te je našla u tom času prikladan način da je otprati rekavši joj izvodeći je iz sobe:

— Ne brini, kirida... Ne brini. Sve će biti dobro. Sve će biti kako treba. I tebi. I meni. I Simhi...

Kada je moja majka otišla, nisam osetila prazninu. Naprotiv. U meni je nastalo neko olakšanje. I smirenje. Ostala sam bez svedoka, i u neku ruku bez vinovnika moje patnje i moga poraza. (Majka me svojom voljom i svojom rukom uvela u ovaj nepoznati svet odakle ne znam kako ću i kada da nađem izlaz.) Pogotovu sam se sasvim stišala kada mi je tija-Lavra „la mestra“ prijazno pristupila:

— Čujem, Simha, da lepo pričaš priče. Hajde, ispričaj što-god mojoj deci. A ja idem da kuvam ručak...

Eto, tako je počelo moje prvo školovanje.

Tako sam stekla prvu svoju učiteljicu.

*

Subotom je bio praznik. Toga dana se nije odlazilo „a la mestra“. Tija-Lavra je u subotnji dan bila slobodna od dužnosti i brige za svoje pitomce i provodila je vreme u sinagogi sve dok je trajala služba božja. A onda se povlačila u svoju samoću. I odmarala se.

Mene je naročito radovala subota jer sam tada celi dan, od jutra do večeri, provodila prijatne časove kod svoje bake. Nisam bila prinuđena kao inače svakodnevno, da odlazim u zabavište — popravilište. U kućerku tija-Lavre „la mestre“ vreme mi je proticalo u teskobi, bezutešnosti i žalosti što sam nasilno bila odvojena od svoje avlije i njenih malih stanovnika, mojih avlijskih drugova.

„A la mestra“ meni uistinu pravog opstanka nije bilo. Osećala sam se skućenom. Kao zavezanom. Kao poklopljenom teškim pokrivačem iz kojeg se nisam mogla iskobeljati... Zar je čudo onda što mi je bilo lagodao i milo kada sam se subotom nalazila daleko od onog malog sveta koji me okružavao i koji se prema meni držao prkosno, podrugljivo — i na odstojanju. Mnoge od njih nisam shvatala. Ni oni mene. Samo sam tija-Lavru u potpunosti pojmla. Volela sam je. I znala sam: ona je volela mene.

Kako je baku njena bolest nogu oslobodila obaveze prema sebi i drugima, da o praznicima odlazi na bogoslužjenje u sinagogu (baka se sada kod kuće bogu molila), to je ona „šabat” posvećivala svojoj unučadi nudeći ih slatkim đakonijama „burukitas” i „ruskitas” — zaslađujući sve to još i više pričanjem raznoraznih priča. Neverovatno, čudesne priče umela je da priča moja baka! Niko to nije znao bolje nego ona.

Dok je ostala unučad bila osobito ushićena kada bi im baka pričala onu tajanstvenu priču o duhovima i vešticama, koji bi se po pričanju nekih „očevidaca” pojavljivali u starom turskom amamu (stari turski amam se nalazio preko puta moga prozora), ja sam više volela da mi baka ispriča ponešto o proteklom životu tija-Lavre „la mestre”. O njenoj osobi postojala su razna nagađanja, ali ono što je moja baka o njoj znala da pripoveda bilo je istinito i tačno. Ona je nju još u prvoj mladosti poznavala. Još u ono vreme kada su obe učile šivenje rublja kod gospa-Nate „beliveške” sa Zereka.

Tija-Lavra „la mestra” se nikada nije udavala. Volela je nekog mladića koji je nju jednoga dana bez objašnjenja napustio. Ona je bila siromašna. A on se drugom, bogatom oženio. Otada se tija-Lavra, iako još vrlo mlada, odrekla svog vlastitog života. Posvetila se tuđoj deci. Za njih se brinula. I usmeravala je i bdila nad njihovim koracima i njihovim dušama. Njoj su uglavnom bila poverena na čuvanje i staranje ona deca s kojima se kod kuće nije moglo na kraj izlaziti. Da to uredi, bila je ona prava čudotvorka.

Iako tija-Lavra „la mestra” nije učila nikakve škole (nije znala ni da čita ni da piše), posedovala je sposobnost i mudrost dečje duše da uskladi i da pitomce poverene njenom pokroviteljstvu, od nevaljale i zapuštene deriščadi na jedinstven način prekroji i pretvori u poslušnu i krotku decu koja su nakon tog „predškolskog ispita” bila osposobljena da se upišu i pođu u osnovnu školu.

Tija-Lavra „la mestra” je tu decu postepeno, neosetno, bez naročitog napora, sigurnom rukom odgajala. Uglavnom, ona im nije nametala svoju volju. Puštala ih je na miru, razume se, tobože neka ona rade šta hoće — a kad tamo, ona ih je i te kako budnim očima nadzirala iz svoje kujnice dok je tamo kuvala ručak ili se bavila bilo kojim drugim poslom. I u pravi čas, kada je to trebalo, sve neskladno počinjeno tija-Lavra „la mestra” je dovodila u red svojom prostodušnošću, razboritošću i nepokolebljivom pravednošću.

U zabavištu-popravilištu nije postojala određena nastava. Uglavnom, tamo su se deca zabavljala pevanjem, deklamovanjem i pričanjem priča. Još su se ponekad igrala „piljke” i „miće”. A u letnje dane, u predvečerje, kada je zrak već bio proređen i zahlađen u uskom i zagušljivom dvorištu tija-Lavre „la mestre”, uz veliku buku i galamu, igrale su se „školice” i „šapcalapca”. Retko sam kada učestvovala u tim igrama. Više sam volela u takvim

trenucima da se popnem na vrh lestvica koje su vodile na tavan i da odatle nesmetano posmatram nebo, zalazak sunca i poneku pticu koja bi proletela zrakom...

Vrlo često, kada bi tija-Lavra „la mestra” videla kako mi noge vise sa tavanskih lestvica i kako ja zurim oko sebe posmatrajući prazninu prostora, ona bi mi odozdo veselo dovikivala:

— Zar opet sanjaš, devojčice? Koga ti tražiš tamo u visinama?

U okviru zabavišta-popravlilišta tija-Lavre „la mestre” boravila su i deca iz „boljih kuća”, ma da je većina od njih poticala iz siromašnih porodica. U nekim danima toj deci niko nije donosio ručak. Na to se nije zaboravljalo. Nego, naprosto: nije ga bilo. U takvim prilikama tija-Lavra „la mestra” bi priskočila u pomoć. Brižljivom rukom odvojila bi jedan deo hrane od onih pitomaca koji su od kuće obilnije obroke dobivali, pa bi podelila taj ručak s onima kojima je to bilo potrebno.

— Svakako treba da jede... Niko ne sme da ostane gladan... — govorila je u takvim prilikama, izvinjavajući se na taj način pred onom decom iz čijih bi lončića uzimala jelo.

Tija-Lavra „la mestra” je ponajčešće od svojega davala. U njenoj kujnici, na zažarenom nangelčetu, vazda je bio postavljen velik lonac s pasuljom, slanutkom ili zrnevijem kukuruza. Zimi su se u pećici pekli krompiri i bundeve.

Četvrtkom pre podne ponekad bi k nama u zabavište-popravlilište dolazio Kuču. Kuču je bio poznata ličnost na Jaliji. On se ponosio i gordio svojim važnim zvanjem. Bio je jalijski pozivar! I ja sam ga dobro poznavala. Stanovao je u blizini naše kuće. Odmah do ciganske avlije. Za njega se pričalo po celom susedstvu da ga žena tuče. I te kako dobro pamtim tu njegovu ženu, omalenu, debeljuškastu, vazda raščupane crvene kose, čiji su krajevi u neredu visili i vijorili se ispod marame. Imala je debele crvene ruke. Tih ruku se naročito dobro opominjem. Jednom, kada je Mošiku sa njenog duda brao dudinke i sam je na sebi otkrio njihove čari: jedva je uspeo od njih da se otkine...

Ne sećam se da sam kroz pukotinu plota, odakle sam virila i posmatrala taj prizor, obratila pažnju na njeno lice. Samo sam njene ruke gledala... Bile su to velike, nemilosrdne, opake ruke koje su neumorno i nezasito i uporno udarale po zaplašenom Mošiku kao što „praker” od krute trske lupa i odskakuje po prašnjavom dušeku.

Kada bi četvrtkom ujutro Kuču k nama dolazio, onako mršav i prozračan, kao izgladneli duh, jedva bi se čuo njegov korak u dvorištu. Samo tanki njegov piskutljivi glas opominjao je na njegovu prisustvo. Malo zanoseći i zamuckujući, trepćući malim očima ispod debelih naočara, sa puno važnosti u svome stavu, svečano je objavljivao razloge svome dolasku:

— Tija-Lavra, da znate, Davidova Sarika se udaje... Popodne je „banju di novja”. Da dođete, kazali su, i da ponesete def...

Puno značenje „banju di novja” meni nije bilo nepoznato. Moji avlijski drugovi mnogo su mi o tome pričali... Ali sam

najvažnije pojedinosti o „banju di novja” saznala od moje tetke Rebeke kada je ona navršila četrnaest godina. Nju su već smatraли odraslom devojkom, pa je i ona, s ostalim ženama, bila pozivana da prisustvuje tom svečanom obredu.

Jevrejske udavače sa Jalije, u četvrtak posle podne, pre svoga venčanja, išle su sa celom svojom i mladoženjinom ženskom svojtom na kupanje u dorćolsko parno kupatilo. Na tome mestu su žene, stare i mlade, na čelu sa budućom svekrvom, imale oštro „na oku” „celu celcatu” buduću nevestu. Sve se tada, do u potankosti, videlo i znalo. Da li je mlada mršava ili debela. Da li je bela ili crnpu-rasta. Lepa ili ružna... No, bez obzira na sve to, žene su se njome neumorno bavile sapunjajući je po celom telu, polivajući je naizmenično toplom i hladnom vodom i praveći razuzdane šale na njen račun...

Nakon te svečane ceremonije, koja se uglavnom sastojala u tome da nijednom oku ne izmakne kakvo će zapravo „blogo” mladoženja dobiti kada se svojom mladom bude oženio, posluživali su se „bujikus di mjel” i igrale „čučekas”. Ovu igru, koja je u stvari neka vrsta mešavine orijentalnog i mavarskog folklora, izvodile su uzvanice okrećući se u krugu oko mlade koja je, zamotana do glave, začuđenih očiju virila iz svoga „pištimalj”-a. Jednoliku i skladnu i impresivnu igru „čučekas” pratila je tija-Lavra „la mestra” pevajući svadbenu pesmu uz zvonke udare defa... I moja baka Rifka svojim slatkim glasićem često je pevala tu staro-kastilijansku romansu: „la novja, la novjizika, si lava la kara, la karika, para su novju, novjiziku, ki la ker i ki la estima”... (Mlada, mala mlada, umiva svoje lice, svoje malo lice, za svog mladoženju, malog mladoženju, koji nju voli i poštuje...)

*

I tako je opet došao jedan četvrtak, kada je tija-Lavra „la mestra” bila pozvana na svečanost „banju ni novja”. I tada smo opet ostali u našem zabavištu-popravilištu sami, bez njenog nadzora, do u kasno poslepodne, kada se ona vratila da nas otpravi kućama na večeru i spavanje. Iako nas je za sve vreme tija-Lavrina odsustva, kao i svagda u ovakvim prilikama, celo poslepodne revnosno obilazila tetka-Mazalta, njezina prva susedka, budno pazeći na to da među nama ne iskrсну neki nesporazumi i lomovi, to se kao i uvek dotada — nije moglo izbeći.

Još tija-Lavra „la mestra” nije stigla ni da skine svoju maramu s glave, kada su je sa sviju strana saletali i opkolili njeni pitomci tužakajući jedno drugo za raznorazne nepodopštine.

Ovog puta sam i ja došla na red. Zajedno sa Mošikom. Optužili su mene i njega da smo nas dvoje tog popodneva u podrumu nešto „bezobrazno” radili...

Kada je tija-Lavra „la mestra” u buci raznih glasova razaznala da se spominje i moje ime, naglo se okrenula tražeći me očima. A kada me je našla, videla sam: na njenom izrazu lica bilo je tragova razočaranja...

— Šta ste vas dvoje u podrumu radili? I kakva ste posla vi tamo imali? — strogo je upitala tija-Lavra „la mestra” dozivajući mene i Mošiku pokretom ruke da joj se približimo.

Dok je tija-Lavra „la mestra” postavljala ta pitanja, ja sam se trudila da uhvtim njene reči i da im dam njihovo pravo značenje. Ali umesto toga uvukao se neki nepoznati nemir u moju dušu... Obrazi su mi goreli... I srce mi je udaralo krupnim udarima.

Mošiku je od mene bio stariji (imao je sedam godina i tri meseca, a ja samo sedam), dečak je bio, mnogo je toga više od mene znao, odmah je, izgleda, tija-Lavrino pitanje shvatio i oborio oči... Dok su moje misli i nadalje neuredne, zbrkane i isprepletene, jurile mojom glavom tražeći odgovor...

I najednom sam se dosetila... (kako je neočekivano ta misao u meni sazrela!) te sam bez oklevanja, bez daha i predaha, odgovorila:

— Nas dvoje smo mačkici mleko u podrum odneli... Franca to zna... Ona nam je i pomogla da spasemo mače...

Toga jutra je Franca, tija-Lavrina pokućarka, nekoliko mačića nekamo odnela. Valjda na Dunav da ih tamo pobaca. Kako smo Mošiku i ja zbog toga pred Francom izrazili žaljenje, ona je kriomice za nas jednu mačkiću u podrumu sklonila.

U istome trenutku kada je tija-Lavra „la mestra” začula potankosti moga kazivanja „o mačkici” i „o podrumu”, na njenome je licu zasjao stari izraz: spokojan i miran. Ali se nije na tome zaustavila, nego je postavila još jedno pitanje, koje je po njenim pojmovima trebalo do kraja da bude raščišćeno:

— Simha je kazala: mačkici smo mleko u podrum odneli... A ja ću da upitam: zar vas dvoje tamo ništa drugo niste radili?

U trenutku kada sam začula da tija-Savra „la mestra” postavlja još i ovo pitanje, koje je meni u naglo nastaloj tišini čudno odzvanjalo, i kada je nenadano, odmah posle toga, kao svetlost munje mojom sveću proletelo saznanje da reč „bezobrazno” označava nešto ružno, ogavno i strašno, nešto što je usko povezano s postojanjem one sive kućerine na obali Dunava — vazda okružene tajanstvenom tišinom — glava mi se zavrтела... Svest se zamaglila... Pod mojim nogama počelo je da se ruši...

Među pitomcima tija-Lavre „la mestre” nastalo je komešanje. I zamalo sam, kao iz neke daleke daljine, začula razne glasove koji su počeli o nečem bučno da raspravljaju. Između svih tih glasova Mošikin glas se najviše čuo.

Tada sam najednom kao mahnita pojurila... Htela sam da pobegnem. Ali nisam znala kamo. Prostor oko mene bio je uzak, malen i skučen. I sve je na mene bilo pritešnjeno, oboreno, svačeno...

Kada se najednom, u toj ludoj jurnjavi, predamnom pojavio izlaz: kapija!, i kada sam iz nje izletela kao vetar, koji se ne može zaustaviti, za sobom sam čula Mošikino trčanje i tija-Lavrine reči:

— Dete, vrati se ... Ja tebi sve verujem.

*

Posle toga događaja — dok sam živa neću ga zaboraviti! — teško sam se razbolela... Nije se znalo šta mi je. Nagadalo se. Moja baka i moja majka i sve naše susetke iz avlije bile su mišljenja da je po sredi nabačeni „urok”, pa su mi dva puta dnevno nad glavom, pokrivenom crvenom maramom, u metalnu posudu punu vode bacale zažareno ugljevlje — „livjanus”. Samo sam ja znala. I Mošiku je znao. I tija-Lavra „la mestra” je znala da je razbuktana dečja mašta, isprepletana zamršenim, nedokučivim koncima nezasluženo ocrnila moje lice i prouzročila moje oboljenje...

Kada sam posle odležane bolesti ponovo došla u zabavište-popravište bila sam porasla za čitavu glavu. Svi su mi to govorili. I sama sam to opazila. Videla sam se od glave do pete u velikom ogledalu kada me majka vodila na kupanje u dorćolsko kupatilo nekoliko dana nakon mog ozdravljenja. U ogledalu sam videla još mnogo toga: postala sam mršavija. I bleđa. Moja kosa boje lana postala je još svetlija... Kao da je lanenim prahom bila posuta... A oči? One se više nisu smešile. Bile su širom otvorene. I zastrte tugom...

Prvi put posle moje bolesti, kada me je tija-Lavra „la mestra” videla gde ulazim opet u njeno zabavište-popravište, dočekala me je raširenih ruku... Ja sam joj poletela u zagrljaj. I na njenim grudima sam dugo i gorko plakala...

Držeći me čvrsto zagrljenu u svome naručju — kao da je htela od nekoga da me odbrani i sakrije, — tija-Lavra „la mestra” je izgovarala reči koje nisam znala kako da protumačim:

— Plači, kirida... Plači. Isplači te suze... Ušla si u život... I ne možeš mu više izmaći... Prva patnja nosi sobom nove... One će te jednoga dana i izgraditi...

TUMAČ STRANIH REČI

šp = španski (staro-kastilijanski); t = turski; hebr = hebrijski

tija (šp) — tetka

la mestra (šp) — učiteljica

ruda (šp) — biljka rutica

kirida (šp) — draga

a la mestra (šp) — u školu (u prenesenom smislu)

burikita, rurskita (šp) — razne vrste kolača

bujikus di mjel (šp) — medenjaci

banju di novja (šp) — mladino kupanje

avlija na Jaliji (t) — dvorište na obali

pištimalj (t) — ogrtač (čupavi) za kupanje

šabat (hebr) — subota

amam (t) — kupatilo

BRODOVI LUTALICE

„Iznani iz jedne zemlje, brodovi natovareni Jevrejima krenuše morskim putevima u drugu. Ali nijedna zemlja ne pristade da primi za svoje podanike stotine nesrećnih porodica...”

Po Luju Goldingu

Nemirnim morem plovio je brod potkresanih jedara,
zašivenih očiju
sa kapljama suza u nemirnim bokovima.

A nebo se istegli kao neuglačana struna
zajeca, isprekida se i isavija

Neko viknu Laguna! Laguna! Prva ljudska luka
sa obale hiljadu bratskih maše ruka.

Pridoše, more isповrati svoju zelenu vodu.

Zyerske oči nacevljenih topova čekaju u hladu senovitih
šuma.

Poljak i oni ostali, prognani iz Španije posle Mavara, iz
bezbroy zemalja isterani da ne vode svoje kojekakve poslove,

Poljak, dakle, i oni drugovi njegovi plegli po palubi
od iscrpljujuće žeđi

zabiše glave u tvrde brodovite daske vodovito nagrižene.

Beše neki mališan, utovariše ga bez roditelja.

Treba znati: Ukrcavao se kako je ko stigo,

Jedan je brod bio pun, most se digo

Niko nije vodio računa da će jedna majka krenuti za
brodom, makar ga nasukala, ispivši svu slanu morską vodu,

ili nagovoriše lude vetrove da porazbijaju stene i savladaju
dubine, pa će ona stenovitim mostom stići do broda.

Ali ukrca se na drugi brod. Imao je ime kao zmija neu-
hvatljivka i zvali su ga brod-nedođin.

Zanovetala što ispraćaju brodove, smeju se: Eno ga, ode.

Zahvati ga bura!
Stoje na obali, čekaju, smeju se, a brod se ne pretura.
Ode dalje. More se smiri. Vetar samo piri.
Na drugom brodu sin spava. Umoran od tuge. Vikao je,
pa stao.

Zađe crvena sunčeva glava.
Neko viknu: Delfini! Hiljadu se naže glava.
Dole, na morskoj vodi, igraju senke, dobro sunce odlazi
da spava.

Brodovi priđoše bliže. Sami na pučini. Bez kapetana
i krmara.
Majka iz daljine ugleda sina. Naslonio se na brodsku
ogradu i spava.

Ohladiše se užarene brodske palube, san savlada umorne
ljude.

Majku krici dalekih zvezda bude, plačući misli na svoga
sina, umorne oči blude.

U jutro: More mračno i sivo. Galebi oko kruže.

Nove lagune i nove luke.

Ali bez radosti. Samo preteće ruke.

Prošli smo sve zemlje, kaže umorno Poljak, more nam je
svedok.

Imamo širinu i prostranstva, reče neko, a tužimo za
priljavštinom naselja i domova! Ostanimo večito lutajući morem!
Ali hor se glasova javi umorno tražeći mirnu obalu,
makar pakla.

Neki daleki oblaci priđoše bliže. Dolazi bura! kriknu neko.
Huk vetra dogura talase, brod se diže.

Zasija daleka munja, brodovi podoše na razne strane.

Pliva žena u moru! jeknuše mnogi. Ali talasi se digoše i
odoše. Prestravljen sin zagrlj hladnu ogradu broda, užasnut vide,
dole se kovitla voda, a lik majke nestaje u tami.

Pusti ledeno gvožđe, noga mu zape i on pade, posle su
pričali da ga je majka dočekala u zagrljaj i ublažila silinu pada.

Zajedno su nestali u dubini. Zauvek su mirni sada!

Ukleti brodovi plove dalje. Svako ostrvo traži žrtvu. Ljudi
kidaju odeću i bacaju je pticama.

Dokle tako? pitaju glasovi, dok obale nestaju u magli.

A jeka odgovara: Nemate pasoša, nemate upitnih listova,
nemate bezbroj raznih formulara, a bez toga — nema ni zemlje.

Poslasmo vas i idite, kao da ćemo biti srećniji bez vas.

Da, gospodo, ljudska je samilost tada bila u modi, kao i
mnogo godina ranije, pa i docnije, a ipak su pučinom lutala dva
prokleta usamljena broda, dok nisu sažežena suncem i savladana
morem!

U CRVENOM OGNJU

(Odlomak iz 'romana)

Šalom sabi pregršt snijega u oveću grudu i, postavivši je ispred sebe na panj, uze da po njoj nešto dubi i oblikuje prstima. Sluša-jući njegovo raspoloženo ćaskanje, David je nesabrano pratio i tu igru ruku i snijega. U podsvijesti je osjećao nekakav nesklad između bezbrižna izraza na Šalomovu licu i onog o čemu je počeo da govori.

— Koliko ih je već fijuknulo pored uha! — osmjehnuo se i trgnuo u stranu svoje pjegavo lice, kao da je upravo izbjegao te fijuke metaka... — I ništa. Malo podiđu trnci... u najgorem slučaju nosom poljubiš zemlju... Najzad, zrno koje čvrkne, ne možeš ni čuti. Zar ne? Ako dobro pogodi, u trenu otegneš... Maločas si postojao i već te nema. Ozbiljno! Ostane ti samo ljuska. Pokopaju li je ili ne — svejedno!... Ali, ono je zaista gadno. Čepe pred zidom, čame... svaki minut — gladna godina. Još neko i govor drži na račun njihove kože. Takoreći, oni su već mrtvaci, a ipak živi, slušaju...

David je trljao i razmazivao komadić prljava loja po sarama svojih čizama. Hladnoća je priječila da masnoća prodre u grubu, okrutjelu kožu. „Da ima vatre...” pomisli, pritiskajući tvrd pregib na gležnjevima.

Šalom je noktom kopkao po sniježnoj kugli.

— Ja ne bih pokorno čekao. Zašto? Noge nisu vezane... Jurnuo bih, pa — uvraga! Sve prekратиš. Već kad mora tako biti, neka me dotuku čim prije.

— Tko zna? — uzvрати David. — Ovako, sa strane, ne možeš se uživjeti u taj položaj... Možda su se do zadnjeg trena ipak nečem nadali... Tko zna?!

— Čemu? — podsmješljivo pogleda Šalom. — Pomilovanju? Vraga! Ili... možda kakav nagon vuče čovjeka da produži svoje zadnje trenutke, makar i tako?... Ali, ja ne bih čekao. Najbližeg bih lupio nogom u trbuh, pa neka dotuku!

David je pronicljivo piljio u njegovo lice. Dvoumio je, bi li ga upitao. Ipak izreče:

— Ti si se dobrovoljno javio... Zašto?

— Zašto?! — bez izraza ponovi Šalom. — Neko mora povući kokot. Najzad, oni gadovi su to zaslužili.

— Teško je to reći, — zamišljeno primijeti David. — Ako ih sudimo skupno, ti bi bio u pravu... Ali, svako od njih bio je biće za sebe... Koliko se i mi razlikujemo jedan od drugoga... Uzmi kao primjer sebe i svog rođenog oca... Kad bi tvoj stari njima sudio, u najgorem bi slučaju dobili prutom po guzici. U najgorem kažem...

— Stvarno! — nasmija se Šalom. Čas zatim lice mu se ukruti u ozbiljan izraz. — A da im padne u šake? Valjda bi mu njegovo meko srce što vrijedilo?!

— Znam, ne bi.

— Ni ovoliko! — noktom pucnu o nokat. — Gle, — dodade živo. — Zar te ovo ne podsijeća na nečiju glavu?

— Kakvog degenerika... — ocijeni David, zagledavši se u nevješto oblikovanu, nezgrapnu glavurdu od snijega. — I to iz kamenog doba!

Šalomovo lice zadobi miran, zamišljen izraz:

— Lijepo je biti kipar... Ponekad zamišljam... Gledaj, na primjer, onaj kamen od praga. I u njemu su skriveni svi oblici tog svijeta. Treba samo kuckati čekićem po dlijetu...

— Da, kuckati! — osmjehnu se David.

— Stvarno! Ako umiješ odstraniti suvišno, ostaće ti oblik koji želiš. Recimo, skineš ono okolo, a ostaviš Dračinu glavu. I izraz lica kakav hoćeš. Na primjer, kad se ljuti na Kovača... I nakon hiljadu godina ljudi bi ga mogli imati pred očima...

— Cemu to? Za ljude koji nisu poznavali Draču i njegovu dušu, to bi bila obična kamena glava. Vješto isklesana prije toliko vjekova — u tome bi joj bila vrijednost.

Razmišljajući o nečem, Šalom je njihao glavom:

— Ginemo... i ni traga neće ostati od nas...

— Kad otegnemo, bit će nam svejedno. Sam si rekao, da ostane samo ljuska. A i ona ubrzo satrone.

— Satrone! Kad nas jednom čvrkne, hranit ćemo travu... A šta smo živjeli? Rukavi nam okraćali, znači, još rastemo... Kako umire čovjek, o tome mnogo znamo... A, na primjer, o djevojkama, o ljubavi? Baš ništa. Osim što smo ranije nešto čitali...

— Nisam samo čitao... — progundā David.

— Ah, šta? Sve to spada u djetinjstvo... Znam, volio si Rut, viđao sam te s njom. I ja sam bio zatreskan u Šariku — znaš je iz Hašomera*... Čak smo se i ljubakali. Glupost!

Zamišljeno je piljio u plitku vrtaču, ogaravljenu dimom i grudvama zemlje:

* Levičarska organizacija jevrejske omladine.

— Jadna Rut! Bila mi je drag prijatelj... Tko zna kako bi dalje to teklo da nam nisu rasturili onaj raniji život?! Ali, tada smo bili djeca... Ne znam kako da to nazovem? Volio sam njenu blizinu, njen pogled, dodir... mislili smo da je ljubav, to je bila nekakva dragost...

— I na tome je ostalo! — bolećivo se podsmijehnu Šalom.
— Kao kod mene.

— Da... — uzvratu David nakon oklijevanja. Osjeti da mu je lice nehotice poprimilo izraz nekakve tašte povrijeđenosti, pa se usiljeno nasmiješi:

— Ili si imao na što drugo da misliš? — reče Šalom u nedoumici.

— Kao i ti! — odvrati David mirno, bezizražajno, i skrenu razgovor. — Da mi je negde ogrijati čizme, vidiš, raspucavaju se!

— Dobro trljaj dlanom, — posavjetova ga Šalom. Kao da ga to i samoga podsjeti na studen, on poče hukati u šake i trljati ih jednu o drugu. Laktom odgurnu snježnu kuglu. — Nema ništa od takvog kiparstva, — reče neveselo i pljucnu u hrpicu snijega.

Šutke su se gledali.

— Da se vratimo?! — predloži Šalomu.

Rovovi su ležali jedva pedesetinu koraka ispred napuštene kolibe koja im je svojim polurazvaljenim pročeljem stvarala zaklon. Niska kamena međa presijecala je bijeli proplanak. David pretrča pognut, pa na laktovima i koljenima nastavi da puže. Zaustavi se na domaku svoje rupčage. Oči mu polako prokrstariše predjelom.

Valovito tlo — kao golemi oceanski talasi što kakvim drevnim čudom ostaše u trenu gibanja skrućeni i sleđeni — prostiralo se sve do susjednog brdskog vijenca. Negdje po njima skrivali su se neprijateljski položaji. Duboka tišina ležala je nad prostranstvom. Iz čista i svježja neba, neišarana oblacima i ptičjim krilima, padale su koso nejake sunčane zrake. Snijeg se ljeskao kao riblja krljušt. Usamljen granat hrast, zasječen projektilom pred snježne padavine, strčao je na goljoj ledini zasut bjelinom i krošnjom priklo-njen tlu.

Dan zatišja i zimskog sunca napajao mu je mozak vedrinom. Preko kamenja promoli glavu i zagleda se prema Šalomovom rovu. Ovaj je već sjedio u svojoj rupčagi, oslonjen leđima o snježni grudobran. Lice je upirao u nebo.

Koliko smo se izmijenili, pomisli. Zar je to onaj isti Šalom?! Još prije nekoliko godina bio je nestašni i prgavi mangup, vječito zavađen s vršnjacima iz susjedstva. Sada se prisjeća: najednom, takoreći prekonoc, premetnuo se u tiha dječaka, sasvim uvučena u sebe, do ušiju zaljubljena u crvenokosu Šariku. Koliko puta ga je zatekao osamljena, u dnu bašte, utonulog u redove nekakvih pisa-ma. Nikad se nije htio povjeriti Davidu. Hartiju bi pomno pre-savio i skrio u džep.

Zatim mu se opet vratila prijašnja ćud. Vjerovatno onog avgustovskog dana...

Sjećanja prostrujaše kroz svijest...

... Limar Avram upirao je pobožan pogled u plavetnilo neba, dok mu je pesnica lako udarala o grudi. — Gospode, kazni zločince! — šaputao je jedva razumljivo.

Stari tiju-Davo njihao se svojom voštano žutom glavom zabrinuto piljeći u sina i unuka.

Jablanova izdužena sjena padala je na travnato tlo bašte, uspinjala se pored njih uz drvenu ogradu i vrhom doticala balkon susjedne kuće na kojem je, zbog nečeg, visila zastava s kukastim križem.

David i Šalom zamišljeno su zurili preda se. U Davidovim očima preplitala se tiju-Davina brada, svjetlucava pod zracima sunca kao da je srebrnim prahom posuta.

— Tako će nas sve... — uzdahnuo je Avram. — Svud oko nas — kurjaci!

Pretprošle noći bila su odvedena prva desetorica; među njima i dva bliska lica: susjed Levenštajn i školski vjeroučitelj. Za mraka istjerani iz postelja — tad nesvjesni da odlaze u nepovrat — umirali su već u prvim jutarnjim zracima. Deset hitaca pod padinama Trebevića najavili su plemenu bespravnih i gonjenih da je već privedeno i kandžama zatora. Umirenje su nalazili samo neizlječivo naivni...

— Možda za koji dan dođu i po nas.. — izrekao je Avram, tužno gledajući u sina.

Brada Šalomovog djeda klimala se u sporom taktu. Oronuo, starački ishlapio, nije shvatao o čemu je riječ.

Na pjegavom licu njegovog unuka sjevnule su gnjevno oči. Procijedio je promuklo, kao da ga guši u grlu:

— Ubit ću prvog koji dođe!

Avram se prestrašeno trgnuo i prijekorno zagledao u sina.

— Ne govori gluposti!... Mogu doći bilo zbog čega... — dodao je blago, kao da sebe ispravlja i opravdava. — Napokon, šta im mi možemo, sine? Uzdamo se, bog će nam pomoći!

— Taj tvoj bog! — s uzdržanim prezirom izrekao je Šalom.

— Još si dijete! — uzdahnuo mu je otac.

Šalom se polako digao i uputio kraju bašte, drvarnici.

Avram i David pratili su ga pogledom. Dohvatio je tešku sjekiru, a podebeo oblutak položio na panj. Slijedećeg časa zrakom je bljesnulo sječivo. Pod dobro odmjerenim udarcem drvo se raskolilo i razletjelo. Tada su im se susreli pogledi. U Šalomovim očima gorjela je buntovna gorčina i bezglasan izazov nečem.

— Zašto cijepa? — upitao je djed. — Rahela je ugasila vatru...

Slike prošlosti zgasnuše mu u svijesti. Pogledom potraži Avramov rov. Ležao je predaleko da bi David razaznao što drugo do njegove tamne skutrene prilike.

Zaustavi nadošlu misao: kako je neslutive izmjene donijelo to vrijeme! I pobožni limar premetnuo se u ratnika. Istina, ćud mu je ostala mekana. Ipak, već bez ustezanja nišani u žive ljudske mete i prst mu bez drhtaja povlači obaraču. Podsmjehnu se: žljebastu bombu, koju su mu okačili o opasač, Avram je učvrstio dvostrukim kaišem: posebno ručicu za kuglu, a zatim sve skupa o kaiš. Zacijelo, teško će se odvažiti da je upotrijebi. Na njegovom dlanu ta željezna kugla kao da postaje otrovan škorpion, ili bar jež...

„Idem u rupu”, reče sam sebi. Polako otpuza dalje i ukotrlja se u rov.

— Delegatu! — dozva ga piskav glas. — Ima li što od ručka?

— Još ništa!

Pletikosa nezadovoljno otpljunu preko grudobrana i ljutito dodade: — Govnjari komoraški! Sebe su sigurno podmirili...

„Opet počinješ!” izreče David u sebi ali šutke slegne ramenima. „Onom novom intendantu nikad se ne žuri”, pomisli i sam s ljuvenom. „Valjda mu smrde rovovi, pa čeka sumrak...”

Od povratka u četu Pletikosa se ipak znatno primirio. Terenci su ga brzo izvukli iz trapa i dopratili nazad u jedinicu. Zasigurno je streljanje utisnulo dubok pečat u njegovu prgavu ćud. Ipak, ponekad iz njega izbije ona ista priroda nezadovoljnika i sumnjala. Kao prekjuče, kad je čitan izvještaj s frontova i sve ljudstvo klicalo prodoru Crvene armije preko granica Poljske. — I mi smo već dvaput zauzimali Majur, — podsmiješljivo je iskrivio usta.

Pozvao ga je u stranu i upozorio: — Slušaj, Pletikoso, ako nećeš da veruješ, drži to za sebe!

— U šali... — pravdao se ovaj, ne htijući razumjeti dobronamjernost. — Meni svaku riječ vješate o kantar.

David zaklopi oči i rastjera zlovoljne misli. U tihoj samoći najradije sanjari o Slavici. Tad preživa trenutke prošlosti i jarkim bojama mašte slaže mozaike novih susreta i doživljaja s njom. To opojno bunilo, što ga odnosi daleko od životne stvarnosti, skoro je jedino što ne dijeli ni s kim, što je duboko i sebično njegovo.

Poče prebirati po uspomenu. Nesređeno su mu salijetale mozak, dok se najzad jedna ne odazva u punoj svjetlosti. Cijelim bićem utonu u nju...

... Lađica lagano klizi po mirnim modrinama mora. Bućkaju vesla. U uhu mu titra Slavičin pijev: „... tvoje oko, k'o more duboko...”

„Takve su tvoje oči!” govori joj u mislima, jer ne želi da ona prekine pjesmu. Sve je u njemu razdragano. Bića im kipte jedrom mladošću. Njihovi užareni pogledi sastali su se i stopili...

Pramac dotiče hrid otočića. To je njihovo carstvo, njihov mali i od svega izdvojeni sunčani svijet...

Mirišu juka i kadulja, more što nevidom isparava, planktoni iz izronulih, zgrijanih škrapica... I povjetarac borovinom s obale.

Sva njihova odjeća naslagana je pod grm.

— Kao dvije zvjerčice! — veselo zvonu Slavičin glas. — Čudno, kraj tebe ne poznajem stid...

U zanosu joj govori:

— Čega bi se stidjela? Sve je takvo u prirodi: evo, goli račići trčkaraju plićakom, gola riba iskače iz vode... onaj žutokrili leptir što leprša nad grmom — i on je gô!... Ni taj divlji olean-der ne poznaje stid. Gle, kako je rastvorio latice cvjetova i razotkrio tučkove i prašnike. Zar je zato bestidnik?

— Sve oko nas je golo! — ponavlja ona i prstom upire u nebo, u strmoglav lijet dvaju golubova. — Gle, i oni su! Samo se ljudi odijevaju... Glupo, zar ne? — A onda prasne u smijeh: — Zamisli da svi tako hodamo!

S vremena na vrijeme uspnu se do „izvidnice”, da bace pogled ka obali. Nitko ne može prići otočiću, a da ga na vrijeme ne primijete.

A onda opet slijedi gnjuranje, prskanje vodom, neobuzdana igra do malaksalosti. Slavica je jedra i gipka, njene čvrste napupale grudi on samim dlanovima obavije... Pod užarenim zrakama sunca mokrim tijelima gniječe i utiru travu. Njih dvoje su sastavni dio te obasjane prirode. Usna ispija usnu, sve je vrelo u njima i oko njih.

Zatim zamoreni leže na hridu i zamišljeno zure prema plaži. Načas ovlada tjeskoba: do sumraka se moraju vratiti. Čini im se: otok je lice svijeta, a obala crno naličje.

Pod beskrajnim nebom leži široko more i kopno u nedogled... Pod suncem toliko mjesta za sreću a ljudi je ljudima uskraćuju.

— Ne smijemo se rastati! — šapne mu kraj uha, pa se još tješnje priprije uz njega. — Opustio bi svijet...

Pa opet zaleprša smijeh: — Ne drijemaj, lijenštino... Lovi me!

Pred njegovim sklopljenim očima uzraste njen lik. Red bijelih zubi cakli se na suncu, oči se presijavaju...

Najednom, sve se u magli rasplinu...

„Svud oko nas kurjaci!” uplete se sjena Avramova glasa. „Kurjaci!”

Nad licem mu se ukaza zimsko nebo, mrzlina snijega hladila mu je potiliak.

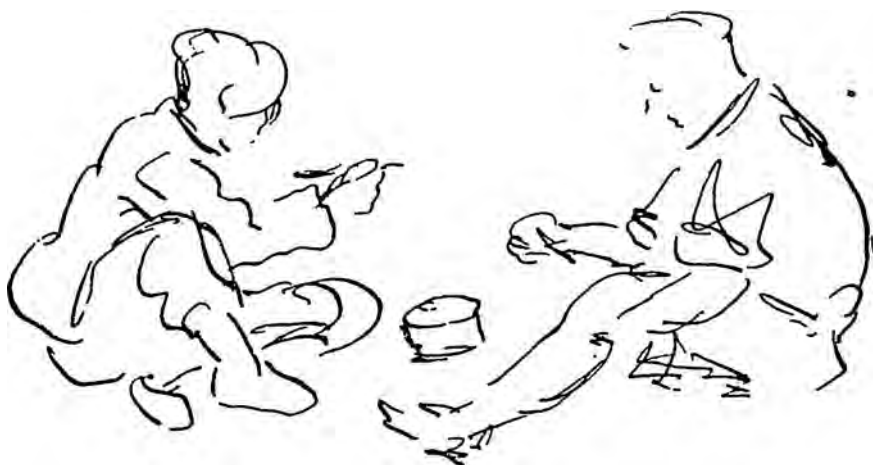
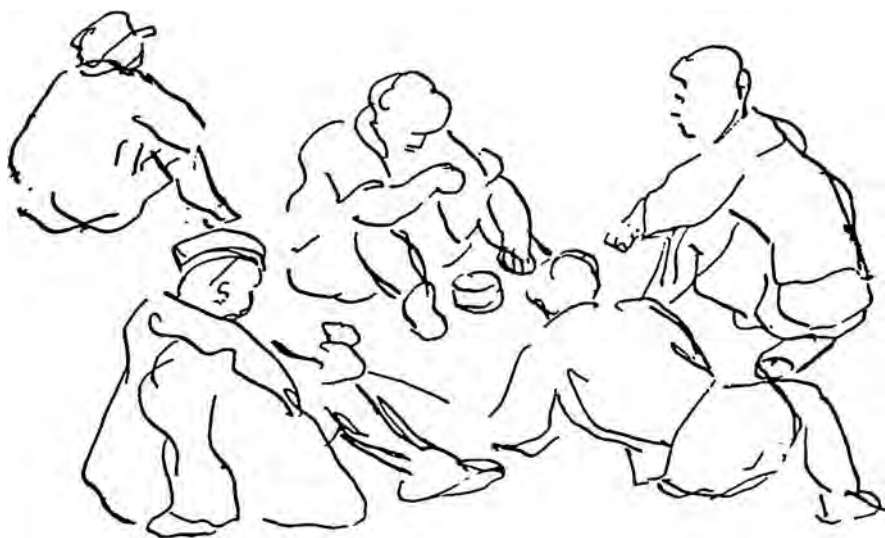
Po nutrini grudi razli mu se gorkasta bol. Uvijek zavlada isto osjećanje kad mu se uspomene osvieste u stvarnosti. Pod sjekutićima sadašnjice slatkoća sjećanja ostavlja ukus pelina.

Poželi da ne prekine snove, da svoju svijest opiia bar var-kama mašte.

Hoće li je još kada sresti i kako bi izgledao taj sastanak? Saniari li ona o njemu, koliko on o nioi? Možda je sasvim blizu?! Negdje je u sanitetu a bolnice se kriju po Petrovoj gori i Samarici. Preživi li, naći će je bilo gdje...

Spuštenih kapaka ponovo je prizivao njen lik pred oči...

Na suprotnom brdu prasnu usamljen hitac, pa opet zavlada muk zatišja ..

Daniel Ozmo: Dva crteža s logorovanja jevrejske omladine u Gozd Martuljku 1932. god.

POVEST O BARUHOVIMA

Vreme koje je rodilo revolucionare

Teško je reći kada počinje povest o Baruhovima i kada se završava. Počinje svakako još za vreme onog rata, u prizemnom Beogradu, na starom Dorćolu. Možda baš u času kada se pred malom krojačkom radionicom Ilije Baruha zaustavio fijaker, u koji je majka Baruh žurno ubacila svoje troje male dece. Dok su na Beograd padale bombe, fijaker se truckao na dalekom putu do Vidina. Tri dečacića dremaju u majčinom zagrljaju, pred njima je još neispisan život, koji će oni ispisati svojim junaštvom i svojom žrtvom u borbi za jedan pravedniji i lepši svet. Ispisaće priču istinitu i čudesnu, priču koja nema završetka, već se stapa sa današnjicom i živi u svakom od nas. Možda je njen smisao u onih nekoliko reči koje čitamo na nadgrobnom spomeniku majke Baruh: „Rodila je šestoro dece, učila ih je da žive i da umru za socijalizam”.

Rat i detinjstvo

Uz potmulu grmljavinu topova tri dečaka igrala su se rata, kao sva deca svih vremena i svih podneblja. Bili su još zaštićeni, još je daleko od njih bio onaj sledeći, mnogo strašniji rat, u kome će oni učestvovati kao junaci. I ne znajući da se rat završio, dečaci nastavljaju svoju igru, najpre u ruševinama svog nekadašnjeg doma u Beogradu, a zatim u Požarevcu, gde je otac, vrativši se iz bojeva i zarobljeništva, ponovo otvorio krojačku radionicu.

Porodica se povećala, a dečaci su porasli i sad čuvaju svoje mlađe sestre, jer treba odmeniti majku, koja od jutra do mraka ima pune ruke posla, kuvajući, spremajući i perući za toliku porodicu. U toj svakidašnjici bilo je i uzbudljivih događaja, kao na primer one noći kada je u komšiluku izbio požar, a petnaestogodišnji Joži skočio iz kreveta, nosio vodu i gasio vatru sve dok požar nije bio ugašen. Posle tog noćnog podviga ostao je Jožiju težak išijas, tako

da neko vreme nije mogao da igra fudbala, koji je toliko voleo da je čak igrao bos, samo da mu ne prebacuju što dere cipele. Bora, koji je bio mnogo tiši i povučeniji, umeo je kao nijedan drugi dečak da čuva decu. On je inače satima vajao i crtao i zabavljao je sestre praveći im figurice od gline, koje bi obojio živim bojama. Kada se jednom mala Šela razbolela od zapaljenja pluća i lekar koji je došao nije hteo da naplati posetu, Bora mu je poklonio jednu svoju sliku. Isa, iako samo nešto stariji, delovao je nekako već kao zreo čovek. Možda zbog njegovog ozbiljnog učenja, razumnog govora i veoma razvijenog osećanja pravde — tek otac nikad nije digao ruku na njega.

Svakidašnjica puna briga

Bezbrizno doba u životu Ise, Bore i Jožija bilo je zaista kratko. Dvojica starijih, Isa i Bora, smatrali su se već šesnaestogodišnji dečaci dovoljno odraslim da preuzmu svoj deo odgovornosti za izdržavanje porodice i počeli su davati kondicije mladim đacima. Onda se jedno vreme lakše i udobnije živelo, kada se otac zaposlio kao majstor u Zavodu za izradu vojne odeće u Nišu. Ali, jednog dana Nišava se izlila iz korita, poplavila obalu i prodrila i u stan Baruhovih. Kao i drugim porodicama koje su tu živеле, voda je Baruhovima odnela ono malo imovine, stečene dugogodišnjim napornim radom. Usred opšte panike samo je mati ostala mirna i spremala stvari koje će morati da ponese, ostavljajući za sobom i treći put rasturen dom.

Do prekretnice u životu porodice došlo je kada su sinovi odrasli do mature. Otac je zahtevao od njih da napuste školu i pođu na zanat. Zar treba tražiti nešto bolje nego postati dobar i viđen majstor sa poznatom firmom u čaršiji? Majka se nije složila. Ona je znala da to nije put njene dece, a ona je uvek bila na strani svoje dece. Tako je pala odluka: makar se kuvala samo čorba, sinovi će studirati. Isa je pošao na tehniku, Bora na prava, a Joži na filozofiju.

Avangarda

Beogradski univerzitet bio je u godinama pred rat žarište borbe protiv diktature i ugnjetavanja, socijalnog i nacionalnog. Studenti, koje je Komunistička partija vaspitavala na delima marksizma i ukazivala im na put revolucije, otpočeli su borbu tražeći više hleba i veća prava za radne mase. Oni su na univerzitetu zapalili iskru novog, pravednijeg društva. Pri prvom dodiru sa naprednim studentskim pokretom, trojica braće prišla su mu bez dvoumljenja. Joži, iako najmlađi, još je kao gimnazijalac znao zašto se vodi borba, i čak je učestvovao u demonstracijama, jer kad bi se on zagrejao za neku ideju, nije se više ničega plašio.

Ideja koju je sad upoznao imala je moć da izmeni stari i već preživeli svet i, zadojen njom, bio je dovoljno rečit i poletan da povede za sobom i svoje drugove, među kojima je bio jedan od najomiljenijih. Studenti su vodili borbu za autonomiju univerziteta, a u domu porodice Baruh održavani su sastanci rukovodilaca studentskog pokreta.

U to vreme, najstarija sestra Šela imala je tek šesnaest godina, a već je bila prerasla sve ono što su ilustrovani listovi nudili mašti mladih devojaka. Suviše inteligentna za to i osetljiva na ono što se dešavalo oko nje, ona možda još nije shvatala zbog čega izbijaju štrajkovi i demonstracije, ali je osećala sve veću napetost u kojoj se živelo, naročito otkako je režim pooštrio represalije protiv radničkog pokreta. Pošto se odmah posle male mature zaposlila kao radnica u fabrici „Elka”, ona se još vrlo mlada uključila u sindikalni pokret. Kada je u fabrici organizovana sekcija fabričkih radnika krojačke struke u kojoj je radila i Anda Ranković, Šela je među prvim devojkama u fabrici postala aktivan sindikalni radnik.

Jedne večeri zimi 1934 — kod kuće su bili Bora, Šela i mati, koja je ležala posle srčanog napada — prvi put je u kuću došao policijski agent. Pitao je za Jožija. U stvari, Joži je već bio uhapšen, policija ga je uhvatila u studentskim demonstracijama, a u kartoteci je pisalo da to nije prvi put. Agent je zahtevao da izvrši premetačinu, a majka je istog trenutka ustala iz kreveta i otišla u drugu sobu, tobože da zatvori prozor, a stvarno da uzme sa stola veliko „Kosmosovo” izdanje „Kapitala” i da baci knjigu kroz prozor u sneg. Agent nije našao ništa, jer su ilegalne brošure bile u džepu Šelinog kaputa, u predsoblju. Pošto je završio pretres, agent je saopštio da je Joži uhapšen i da će biti proteran u Višegrad.

Prvi progoni

Proteran — tako je rekao agent. U stvari, to je bio prvi logor u Jugoslaviji, kobni vesnik budućih koncentracionih logora, u kojima su mnogi fizički uništeni, a mnogi bili tako jakog duha da su izdržali sva zlostavljanja i, negde na granici života i smrti, postali heroji.

Za porodicu Baruh počela su teška iskušenja. Kuća je bila pod stalnom policijskom prismotrom. Otac je otpušten iz službe — režim je u to vreme već eliminisao Jevreje iz državne službe, čak i tako skromne službe kao što je bila njegova. To je za oca bilo previše. Ljut na svoju decu, on ih je ostavio i pošao trbuhom za kruhom, ne shvatajući da čovek može i da se zatvori među četiri zida radionice, kako ništa ne bi video, ali da ta četiri zida ne štite od plime koja nailazi.

Kada se Joži dva meseca docnije vratio iz Višegrada, gde je prva grupa komunista bila podvrgnuta režimu gladi, zime i batina, zatekao je porodicu preseljenu u jednosoban stan, a Isu kao

hranitelja i oca porodice. „Otac porodice” koji je studirao, davao časove iz matematike, fizike, hemije, francuskog i nemačkog, raznosio mleko i održavao partijske sastanke u prostoriji datoj vrednom studentu da tamo sprema ispite. Bora je u međuvremenu stekao diplomu Pravnog fakulteta, ali to nije bilo ono za čim je čeznuo. Svi koji su ga poznavali znali su za njegov veliki talent i njegovu ljubav za likovno stvaranje. Tako je Bora uspeo da dobije malu stipendiju od jevrejskog dobrotvornog društva „Potpora”, i spremao se u Pariz, na Likovnu akademiju (École des Beaux Arts). Malo ko je tada znao da njegov život samo jednim delom pripada umetnosti.

Uskoro posle toga, štrajk u fabrici „Elka”. Šela je bila jedan od rukovodilaca štrajka. U fabricu su upali agenti, tražeći „kolo vođe”. Jedan folksdojčer, poslovođa u odeljenju, pokazao je na Šelu. Iako su znale da se ne mogu suprotstaviti policiji, radnice su instinktivno pokušale da naprave zid između Šele i onih koji su došli da je vode. Pokušaj, naravno, bezuspešan, kao što je bio bezuspešan i pokušaj majčin da interveniše kod poslodavaca. Šela je sprovedena u zatvor. Bila je zatvorena najpre u Beogradu, zatim na Adi Ciganliji, a onda predata Sudu za zaštitu države. Nasmejana, srdačna, Šela, još ni potpuno odrasla i prvi put u životu zaljubljena, morala je već da bude junak. Morala je da se čeliči, jer to je bila 1937, godina u kojoj je učinjen herojski ali neuspeo pokušaj da se u Španiji zaustavi nadiranje fašizma, godina u kojoj je u Jugoslaviji Komunistička partija počela da priprema kadrove za odsudnu bitku.

Uoči rata

Veliki događaji ponesu čoveka. Uslovi koji nas okružuju i u priličnoj meri određuju naše postupke ostavljaju nam u presudnim trenucima vrlo malo izbora. Moramo se opredeliti, a ima situacija u kojima je samo najteži put ispravan. Ko pođe tim putem, postaje junak.

Takav je bio i životni put Baruhovih: Ise, inženjera, prerano ozbiljnog i uvek željenog znanja; Bore, slikara, obdarenog i osećajnog; Jožija, profesora, poletnog, vedrog, a ipak romantičarski zanesenog. Pri prvom susretu s ovim mladićima, od kojih je svaki na svoj način bio jednostavan, spontan i srdačan, verovatno bi malo ko osetio u njima još i herojske kvalitete. A ko bi mogao i da nasluti koliko se junaštva, snage i požrtvovnosti krije u krojačkoj radnici Šeli, koja je od svoje šesnaeste godine učestvovala u svim akcijama revolucionarne borbe, ili u nežnoj učenici Beli, koja je izdržala sva zlostavljanja ali nikoga nije izdala. Iza njih stajala je junačka majka, ona koja je imala dovoljno hrabrosti da u policiji kaže Vujkoviću u lice da su njena deca politički radnici, koje niko ne treba da uči, jer znaju šta rade.

Dvadeset Jožijevih hapšenja

To je bilo vreme kada su iz Jugoslavije, kao i iz mnogih drugih zemalja, dobrovoljci odlazili u Španiju, spremni da dadu i svoje živote da bi se fašizam sasekao još u korenu. Na univerzitetima u Zagrebu i Beogradu zaoštravala se borba i već je dolazilo i do fizičkih obračuna između napredne omladine i eksponenata najernje reakcije ili, još češće, policijskih agenata. U masama bio je poznat sadržaj letka „Protiv ratne opasnosti, protiv napadaja fašističke reakcije” koji je objavio Centralni komitet KPJ. Tadašnje vlasti su pripremle najveće počasti povodom dolaska grofa Čana, s kojim su vođeni razgovori o „smirivanju u tom delu Evrope”, ali antifašistički Beograd je dočekaao Musolinijevog izaslanika demonstracijama protiv fašizma. Vlada je ugostila i Hitlerovog ministra fon Nojbrata, a napredna omladina je opet protestovala na ulicama.

Među onima koji su se najviše videli i čuli prilikom takvih demonstracija bio je Joži Baruh. Po dva, tri dana posle toga ne bi se pojavljivao kod svojih i ulazio bi u stan tek kad bi video da je sa prozora sklonjen čaršav, kao znak da u kući nema agenata. Pa ipak, skoro svaki put kad bi u Beogradu došlo do demonstracija ili štrajkova, hapsili bi Jožija. Do početka rata Joži je bio dvadeset puta u zatvoru, ali nikad nije klonuo, već bi naprotiv posle svakog hapšenja sa novim žarom nastavio borbu. Majka je morala da zatvara prozore kad bi on zapevao „Internacionalu”.

Slikar pariskih pejzaža

Bora je za to vreme bio u Parizu i posećivao likovnu akademiju. Bio je jedan od onih jugoslovenskih slikara svoje generacije koji su se formirali pod pariskim nebom. Đak Ozanfana i Lota, počeo je kao slikar impresionističke škole, a razvio se u koloristu. U Parizu je izlagao u salonu „Tuileries” i u galerijama „Niveau”, „Carmina”, „Galerie de Paris” i drugima. Izlagao je zajedno sa jugoslovenskim slikarima, a i u sastavu grupe francuskih slikara, na izložbi koja je obišla sve veće gradove Francuske. Na Svetskoj izložbi u Parizu 1937, u jugoslovenskom paviljonu, bili su izloženi njegovi pejzaži Pariza i okoline. U Beogradu Bora je izlagao sa Grupom nezavisnih. „On nam je doneo nekoliko od najlepših predela u duhu francuske škole, iz Pariza i Francuske”, — pisao je tada kritičar jednog beogradskog dnevnika. „Ta određenost i svesnost htenja možda je malo neobična za jednog sasvim mladog slikara”, — primećivao je njegov kolega iz drugog dnevnog lista. Sasvim mlad, a već je nešto značio u savremenom slikarstvu. Još više se očekivalo od zrelog umetnika, ali kao i mnogi od najboljih u toj generaciji, Bora Baruh nije doživeo zrelo doba. Ostavio nam je svoja platna, kao nadahnutu i celovitu, ali ipak nedorečenu umetničku poruku.

Bez obzira da li u Beogradu ili u Parizu, Bora nije mogao da se posveti samo slikanju. U leto 1938. pariska policija je upozorena da Bora radi na prebacivanju dobrovoljaca u Španiju. Policajci su upali u njegov atelje i pod stražom ga sproveli preko Švajcarske i Austrije na jugoslovensku granicu. Tako je i Stojadinovićeve policija saznala za političku aktivnost Bore Baruha. Po svom povratku iz Pariza proveo je mesec dana u Glavnjači, i posle toga nije više mogao dobiti nikakvo zaposlenje. Međutim, njegova prva samostalna izložba u Beogradu, oktobra 1938. u Inženjerskom domu, doživela je veliki uspeh, a isto tako i izložba koju je sledeće godine priredio u Ulrihovom salonu u Zagrebu. U vreme kada su fašizam i rat već bacali svoju senku na Jugoslaviju, Borine izložbe spadale su u one umetničke manifestacije koje su okupljale naprednu kulturnu javnost.

Tri sestre

Šela, Sonja i Bela imale su ljubav i požrtvovnost svoje majke, imale su brigu, zaštitu i privrženost svoje braće. To su za njih bili i jedini darovi detinjstva i rane mladosti, jer sve ostalo nisu imale. Materijalnu oskudicu vrlo su rano upoznale i same su znale da nema mogućnosti za njihovo školovanje posle male mature. Bile su još deca kada je policija počela zalaziti u kuću i kad je trebalo nositi hranu braći u zatvor. Ali, tri sestre imale su sposobnost oduševljavanja i oduševile su se onim istim idealima za koje su se borila njihova braća. Dok su mnoge njihove vršnjakinje bile još potpuno bezazlene, one su već znale šta je ilegalni materijal i kako treba ćutati pred policijom. Bela je čak kao petnaestogodišnja devojčica jednom prilikom upala u zatvor kada je nosila pismo jednom ilegalcu.

Šeli se bar jedna želja ispunila. Ona se vrlo mlada udala za mladića koga je volela, Isinog druga inženjera Lazu Simića. Venčanju su prisustvovali svi radnici iz Šeline fabrike i svi su bili zakićeni crvenim cvetom. Ali, daleko od toga da udaja za Šelu bude početak zadovoljnog i mirnog života, Šela i Laza nigde nisu mogli da se smire, morali su čak stalno da menjaju stan, jer su oboje bili kompromitovani. Lazin brat Ilija bio je španski borac, drugi brat, Aca, bio je šest godina na robiji kao komunist, a sam Laza već je imao za sobom dva meseca zatočenja u logoru u Višegradu.

Iste godine kada se Šela udala, 1937, Sonja je isključena iz gimnazije na zahtev jednog profesora, petokolonaša, koji je takođe doprineo hapšenju jedne grupe svojih đaka, skojevaca. Zajedno sa malom Belom, koja je tada već učila za krojačku radnicu, i Sonja je počela da radi za nadnicu od 5 dinara. Kao skojevke, njih dve su bile aktivne u radničkom društvu „Polet” i u ženskom pokretu.

U Bileći

Vlada Cvetković-Maček donela je krajem 1939. uredbu na osnovu koje se lica „koja remete mir i red” mogu internirati bez sudske presude. Tada je kasarna u Bileći pretvorena u koncentracioni logor za komuniste i antifašiste.

Bora i Joži Baruh bili su osuđeni na šest meseci zatočenja. Oni su među prvima bačeni u logor, a zajedno sa njima tamo su se takođe nalazili Moša Pijade, Ivo-Lola Ribar i Ivan Milutinović. Mnogim svedočanstvima o zloglasnoj Bileći pridružuju se Borini crteži — portreti izmučenih boraca revolucije i jedna vizija onoga što će tek doći: kompozicija „Zbeg”.

Od vremena kada su Bora i Joži izišli iz logora u Bileći, pa do izbijanja rata, život je za Baruhove bio samo niz policijskih progona, od kojih jedva da je bilo predaha. Kako se približavala 1941, gonitelji su pojačavali i ubrzavali hajku, a njihovi metodi postajali su sve suroviji. Tada je i Isa zbog svog političkog rada izgubio svoju prvu službu kao inženjer kod „Mikrona”. Pošto je našao drugo zaposlenje, radio je po nalogu Partije u SBOTIČ-u i ostajao za policiju prilično nezapažen. Međutim, on je jednog dana 1940. godine zatečen sa ilegalnim materijalom kod kuće, predat Sudu za zaštitu države i osuđen na osam meseci.

Pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu i poništenje te odluke dva dana kasnije, pod pritiskom narodnih masa, zateklo je braću i sestre Baruh zatvorene i internirane. Samo dve najmlađe sestre, skojevke Sonja i Bela, bile su 27. marta na slobodi i išle sa „Poletom” u demonstracije. „Bolje rat nego pakt!” — odjekivalo je ulicama Beograda. „Bolje grob nego rob!” — glasilo je odziv sa ulica ostalih gradova Jugoslavije. Rat je bio tu, a i rešenost naroda, predvođenog Komunističkom partijom, da se ne da porobiti, već da ustane na oružje.

Neimari budućnosti

Šestoro braće i sestara Baruhovih bili su borci revolucije. Petoro njih — Isa, Bora, Joži, mala Bela, Šela i njen muž Laza, dali su živote u narodnooslobodilačkoj borbi — svi mladi i nadareni, svi puni ideala i spremni na žrtve. I ma koliko istorija imala svoj tok, ma koliko društvo krčilo svoj put ka napretku, sa koga ga ništa ne može trajno skrenuti, ljudi su ti koji ruše i grade, bore se i od ideja stvaraju budućnost. Istoriju našeg vremena mi još gledamo kroz ljude, možda i zato što znamo koliko dugujemo onima koji su dali sve što su imali, i svoje živote, da naša zemlja jednog dana postane slobodna i socijalistička. Povest o Baruhovima jedna je od onih svetlih ljudskih povesti koje sačinjavaju savremenu epopeju. Svi osim najmlađih dobro pamte kako je počelo.

Bombardovanje Beograda

U Beogradu je svanulo sunčano nedeljno jutro 6. aprila 1941. Ljudi su već desetak dana bili pritisnuti težinom neminovne i već sasvim bliske pretnje rata. Pa ipak, brutalni prepad na civilno stanovništvo bez objave rata usledio je brže nego što je iko stigao da to shvati. Žene su, dolazeći sa pijace, zaprepašćeno bacale zembilje. One su donele vest: počeo je rat. Još nekoliko trenutaka i Dorćol je bio u plameņu. Posle prvog naleta „štuka”, kuća u kojoj se nalazio dom Baruhovih ostala je prepolovljena, ali niko se tog trenutka nije zatekao u stanu. Nešto kasnije, između dva naleta bombardera, kada su svi tražili preživene članove svoje porodice, Baruhovi su se okupili u razrušenom domu, poslednji put svi zajedno. Na desetine hiljada stanovnika bežalo je iz skloništa u sklonište, pa u okolinu Beograda, i konačno se vratilo u okupirani Beograd.

Žig

Prvi dani okupacije, nemački vojnici na Terazijama, užas, ruševine i glad. Onda jednog dana plakati izlepljeni na ulicama: Svi Jevreji moraju doći na Tašmajdan da se prijave. Ko se ne prijavi, biće streljan, ko krije neprijavljene Jevreje, biće streljan. Tašmajdan je pretvoren u logor, u kome je tri dana trajalo prijavljivanje preko 15.000 jevrejskih građana Beograda po azbučnom redu. Pošto su imali zadatak da pruže moralnu podršku ljudima koje je čekala klanica, Isa, Bora i Joži takođe su se prijavili, a zajedno s njima i ostali članovi porodice. Sada je sve gotovo — rekli su kada su i to obavili.

Krajem aprila Isa i Joži bili su već u užičkom kraju, gde se formirao prvi partizanski odred. Bili su najpre na teritoriji Kosjerića, a zatim su prešli u Sevojno i u maloj kući sa zavesama na prozorima, baš pored Feldkomande, po celu noć su pisali, kucali na mašini i izvlačili na šapirografu propagandni materijal, koji je svakog jutra neko odnosio u grad. To je bilo u kući Stevana Savića, koji se kasnije našao sa Isom u odredu i prvi mu pokazao kako se rukuje puškom. Majka Savićeva svako jutro je pisaću mašinu i šapirograf odnosila u jenom džaku i ostavljala u susednom dvorištu, u korovu, a svako veče vraćala u kuću. To je trajalo sve do 4. jula, kada je Partija donela odluku o početku oružanog ustanka i kada su Isa i Joži pošli u partizane.

Bora nije mogao ostaviti svoju ženu, Francuskinju, i dvogodišnjeg sinčića, potpuno bespomoćne, i mislio je da za prvo vreme ostane pored njih, ali je oteran, najpre na raskršćavanje ruševina, a zatim na prinudni rad u Smederevo. Pobegavši, sa još nekolicinom komunista, vratio se u Beograd samo da još jednom vidi svoje, pa je stupio u Kosmajski partizanski odred.

Ilegalci

Šela je odmah po okupaciji Beograda prešla u ilegalnost. Zajedno sa svojim mužem Lazom radila je u Pokrajinskom komitetu. Njena spoljašnost bila je potpuno izmenjena, sada se šminkala i nosila šešir. Pošto je morala da bude krajnje oprezna, samo je preko veze održavala kontakt sa majkom i sestrama. Jednom je ipak došla da ih poseti kod jedne rođake. Iako se savlađivala, nije mogla sakriti da je zaplakana. To je bilo onog dana kada je primila vest da je Isa poginuo. Prema direktivi Partije, niko to nije smeo da sazna, da se ne bi demoralisali ljudi koji su pozivani u tek formirani odred.

Dve najmlađe sestre, Sonja i Bela, obe skojevke, radile su u dorćolskoj organizaciji na prikupljanju sanitetskog materijala i pripremanju ilegalnih stanova. U toj organizaciji bile su mahom jevrejske devojke, koje su kasnije gotovo sve nastradale. Pod najtežim uslovima, usred okupiranog Beograda, sastanci su održavani, maskirani kao žurevi, u stanovima, i na skrivenim mestima na obali Dunava.

O braći Baruh nije bilo vesti. Najviše mogućnosti da nešto sazna, jer se najslobodnije kretala, imala je Nada Čurčić, drugarica Jožijeva. U vreme kada je trebalo da se njih dvoje venčaju, rat ih je razdvojio: Joži je pošao u partizane, a Nada je ostala kao politički radnik u Beogradu. Ona je tada preuzela brigu o porodici svoga druga. Kada su jednog oktobarskog dana 1941. majka i dve sestre dobile poziv od Gestapoa da sutradan ujutro dođu sa spakovanim stvarima, Nada ih je još pre sutrašnjeg dana razmestila, pod tuđim imenima, po raznim stanovima. Do kraja rata stalno u ilegalnosti, promenile su mnoge stanove i domaćine, ne znajući ni jedna za drugu, a kada je i Nada odvedena u logor i pobegla u partizane, izgubile su svaku vezu. Njih dve nisu ni znale, i dobro je što nisu znale, da je mala Bela još iste zime uhvaćena prilikom jedne racije i odvedena na Banjicu, da su je zlostavljali, da ipak nije ni reči progovorila i da je junački dočekala i dan streljanja.

Diverzanti

Diverzantske akcije na sve strane ispunjavale su prvu jesen pod okupacijom. Šela i Laza proizvodili su eksploziv za ove akcije u jednoj zgradi usred Beograda, u neposrednoj blizini Krajskomandanture. Svesna da radi na najopasnijem od svih opasnih poslova, Šela je prilikom poslednjeg susreta sa sestrom, prepustajući se osećanjima, setno primetila da joj je žao što nema dete, da ga ostavi svojimima za uspomenu. Još iste godine došlo je do eksplozije u njenoj radionici. Šela i Laza, oboje ranjeni, počeli su da beže, Nemci su ih otkrili po krvavim tragovima i smestili

u bolnicu, pošto su za njih predstavljali krupan plen. Agent Specijalne policije Kosmajac, koji je došao da ih saslušava, odmah ih je poznao. U bolničkoj sobi pred vratima sobe i ispod prozora postavljene su straže. Akcija njihovog spasavanja iz bolnice, koju je pripremala partijska organizacija, na taj način je onemogućena. Onda su jednog dana došli agenti i odveli Šelu i Lazu na Banjicu, gde su streljani.

Partizani

Godine 1941, u kojoj je Hitler slavio najveće pobeđe, bila je za Jugoslaviju godina početka ustanka protiv okupatora. Borci su još bili malobrojni i gotovo goloruki — ogromnoj ratnoj mašini suprotstavljali su samo svoju rešenost da se ne daju pokoriti, uverenje u neminovan slom fašizma i veru u novu Jugoslaviju.

Kao jedan od organizatora ustanka u Srbiji, Isa je bio komesar Prve udarne čete Užičkog partizanskog odreda. Borci koje je on predvodio bili su među onima koji su oslobodili Užice i stvorili Užičku republiku usred Hitlerove evropske tvrđave. Ali, oni su u Užicu sahranili svog komesara, koji je poginuo na Drežničkoj gradini. Stevan Savić ovako priča o njegovoj pogibiji:

„Na našu četvu od 42 borca bilo je 200 do 300 Nemaca, Šiptara u nemačkim uniformama i žandarma, sa najmodernijim oružjem i artiljerijom. Nismo znali sa koje strane nas neprijatelj napada, a bili smo opkoljeni gotovo sa svih strana. Održan je kratak sastanak i komandir je naredio da prvi vod čim pre zauzme Drežničku gradinu. Prilikom zauzimanja ovog položaja razvila se paljba. Odstupanja takoreći nije bilo. Tukli smo se od ranog jutra do podne, kad nam je ponestalo municije. Oko 12 sati sa druma Užice—Požega po nama je počela da bije artiljerijska vatra. Granate su padale i kamenje je prštalo na sve strane. U toj situaciji, koju je verovatno smatrao bezizlaznom, Isa je skočio, dignuvši pušku uvis, i želeći da nas bodri, viknuo: „Drugovi, pobeđa je naša . . .” Hteo je još nešto reći, ali je pao, pogođen neprijateljskim metkom, na metar, dva od mene”.

U Crnogorskoj četi Užičkog partizanskog odreda borio se Joži. U borbama kod Kosjerića bio je ranjen u levu ruku i tako je stigao u bolnicu oslobođenog Užica. Smešten je pod tuđim imenom, ali jedan lekar petokolonaš odmah je shvatio da pred sobom ima ranjenog partizana. Dao mu je „pogrešnu” injekciju, i Joži je podle-gao ranama. Pored njega bio je Dušan Nedeljković. Pominjući u jednoj svojoj knjizi Jožija, dr Nedeljković piše da je Joži izdahnuo na njegovim rukama i navodi ove njegove poslednje reči: „Znaš, nije teško umreti u slobodnoj svojoj zemlji, na drugarskim rukama, ali samo ova vatra u meni, u glavi, pred očima, vatra, vatra, vatra . . .”

Oba brata sahranjena su istog dana u oslobođenom Užicu. Sa pratećom četom Vrhovnog štaba Bora je stigao nekoliko dana kasnije i obišao grobove svoje braće. Onda je Užice opet palo, a partizani — među njima i Bora — povlačili su se prema Sandžaku. Borili su se po šumama najljuće zime 1941, kada nije bilo pomoći ni sa koje strane. Te zime, kod Nove Varoši, Boru su uhvatili četnici. Odveden je u banjički logor, prepoznat i streljan.

Sloboda

Partizanski odredi prerasli su u Narodnooslobodilačku vojsku, koja je vojevala četiri godine, zadavala udarce neprijatelju i svojom borbom omogućila stvaranje socijalističke Jugoslavije. Došlo je i oslobođenje, borci su počeli da se vraćaju svojim kućama, a majke su čekale svoju decu. Majka Baruh zagrlila je svoju kćerku Sonju i dugo je čekala još petoro svoje dece. Naročito je dugo čekala malu Belu, jer niko nije imao srca da joj kaže da se ni njeno najmlađe dete neće vratiti. Dugo uopšte nije izlazila iz kuće. Onda je najpre ispunila poruku svog sina Bore. „Jednog dana, kad pobedimo — govorio je Bora — poklonićeš moje slike Partiji”. Majka je poklonila Komitetu za kulturu i umetnost preko 120 Borinih slika. Onda je sakupila svu snagu i počela da odlazi u organizacije Saveza boraca i Ratnih vojnih invalida. Postala je ponovo aktivan društveni radnik, izabrana je i za narodnog odbornika u svojoj opštini. Posećivala je druge majke palih boraca i okupljala drugove svojih sinova. Uvek u crnini, ali jaka duhom i puna ljubavi. Jednog zimskog dana 1959. mnogi su u njoj izgubili majku.

Time bi se mogla završiti povest o Baruhovima. Možda kratkim ćutanjem i sećanjem na njihovu žrtvu.

TUŽBALICA ZA ALEGROM

Najlepša devo našega mesta
Snu snova moji' — Alegra Testa,
Kada se setim krasote tvoje
Samo od sebe srce mi poje,
Al' odmah suza za suzom lije,
Alegra moja, što te nije.

Sanjam još mladost, ulice mnoge,
Al' sokak stare sinagoge —
U njemu sva je lepota sveta,
Tamo te duša jednako sreća,
Tamo mi sen se priviđa tvoja,
Devojče divno, Alegra moja!

Dušu svih duša, cveće sveg cveća!
Svaki se damar krvi mi seća
Unuke starog jevrejskog prote,
Oči mi uze, srce mi ote,
Pa joj se slika u snu mi nija,
Krasota večna, Alegra mia!

Al' onog dana, strašnoga dana
Kad žutom zvezdom porugana
Bič ti se ovi oko stasa,
A grlo zgrči plač bez glasa,
U suzu ti se sva mladost slila, —
Ti nas ostavi, Alegra mila.

Mraka i mržnje nesrećna žrtvo
Telo je tvoje više no mrtvo:
Osmejka čar ti, čednoga lica,
Odnese pep'o Aušvica,

Davno te nije, u ognju nesta,
Kraljice našeg maloga mesta.

Pa ipak, svedok tolikih čuda,
Videlac smerni poslednjeg suda,
Što predoh mora, latih se brda,
Sad mi je vera silna i tvrda:
Verujem kao u čuda ista
Da u večnosti Alegra blista,
Neporugana, moja. prečista.

Napomena. — U „Državnom kalendaru” Srbije za godinu 1911. na strani 137., u rubrici „Sveštenstvo i učitelji” pominje se kao „prota stare sinagoge” Nisim Testa. Unuka mu se doista zvala Alegra.

PRVI ZIMSKI DANI

Sada je sasvim teško da se setim tih letnjih večeri, davnih, iz detinjstva, kada su oko mene letele pčele i svici, i kada je čitavo veče, ono koje je dolazilo sa Kopaonika, imalo nešto od crvenog leda i nešto od slepih očiju. Još teže mi je da se setim lica, obrva, odela, i onih stalnih ljudi iz Palanke, koji su promicali pored mene, koji su me znali, a koje sam ja lenjo ali ipak učtivo pozdravljao svakog jutra, podneva i večeri, i od kojih su mnogi i dan danji živi. Možda je sve to bila samo jedna mala filmska kamera, jedan naročiti organ iz detinjstva kojim se sluša i prima sve oko sebe, bez ijedne cele reči, bez ijedne oratorske legende...

Ja sam sve češće tih dana, tih večeri 1941. godine navraćao u apoteku svoga ujaka, dolazio da mu donesem kolače ili neko pisamce koje bi slali moj drugi ujak ili moja baka. Nikada nisam dolazio ni bučno, ni naročito radoznalo, ni ponosito, uobraženo. Jednostavno dolazio sam u apoteku kao u svoju kuću, i sve tri odaje bile su mi poznate i drage.

Ali, bio je već uveliko mesec avgust, mirisalo je grožđe svuda unaokolo po brdima, polazili smo u školu, morali smo da se češljamo i umivamo redovnije, a ja sam čitao knjižice koje su mi slali iz Kruševca i u kojima je bilo tako mnogo gusara i hajduka, istovremeno. Skupljali smo marke, već sam imao dve marke sa Antila, i pravio sam se važan. U trećoj, tamnoj odaji apoteke, koja je duboko zasecala baštu i u koju je moglo da se ulazi iz dvorišta, nalazila su se stara ujakova pisma, čitav jedan sanduk, i ja sam voleo da se legalno nađem u tom sobičku kako bih oštirim noktima parao stara pisma i dopisnice i povećavao svoju zbirku maraka.

Bilo je tog avgusta gotovo kasno za jednog dečaka koji stane na periferiji. Moja je baka ipak u svojoj neprestanoj brizi za sinove, iako su oni već bili oženjeni, htela da prijatno iznenadi ujaka apotekara i poslala mu je neke kolače, verovatno slatku pitu od tikava, to je bio njen specijalitet. Ja sam kao bez duše pretrčao deonicu od babine kuće do apoteke. Ušao sam unutra i pao kao grudva. Preda mnom, zabrinut, naborana čela, ujak je pomagao

jednom čoveku, crnom i sa riđom bradicom, povijenom čoveku, da čvrsto veže zavoj oko kolena jedne noge. Toliko su bili obuzeti tom brzom, mučnom radnjom da nisu ni primetili moj dolazak, a i kada su pokazali izvesno iznenađenje ono je bilo praćeno jednim zajedničkim osmehom. Stajao sam pored vrata, osećao sam neku krivicu. Postao sam svedokom nekog tajnog razgovora koji je moj inače bučni i otvoreni ujak vodio sa jednim nepoznatim čovekom. U očima tog čoveka video sam nered, video sam nešto žuto, umorno, neispavano. Najzad, video sam da oko rukava nosi drečavo žutu traku.

Nekoliko noći ja sam zaticao istu sliku. Taj čovek bio je lekar, doktor Jevrejin koji je u našu palanku došao godinu ili dve dana uoči okupacije da bi uskoro iz nje otišao u neko susedno mesto. Ali, evo nekoliko noći koje su ga dovele opet ovamo, u naš kraj. On je previjao svoju ranu, i tiho razgovarao sa ujakom. Ja ne znam šta su oni pominjali i da li su oni išta ozbiljno domišljali, ili su se jednostavno tešili. Ujak je kuvao kafu, malo grožđa je uvek bilo na laboratorijskom stolu, a ja sam gledao kako doktor svojim umornim rukama pripaljuje cigaretu i kako se vatra sa žižice razvija u njegovim očima u nevidenu boju.

Nisu mi rekli da ćutim, nisu mi ništa ozbiljno rekli. Ali, ja sam uživao u toj našoj zajedničkoj tajni, ja sam u njihovom utočištu imao svoj deo utočišta. Sada sam slobodnije prevrtao po sašduku sa pismima i dopisnicama.

Došli su snegovi, rani snegovi te godine. Već nekoliko večeri ja nisam mogao da izlazim. Nisam imao ni cipele za zimu.

Jednog jutra međutim, preko puta, preko mostova, čula su se dva kratka, potmula pucnja. Gledao sam sa prozora kako po vinogradu, davno obranom i usamljenom, trče dve ljudske prilike. Savijaju se, padaju i zatim idu dalje sve bliže ivici brda, sve bliže onom puteljku koji vodi iza brda. Laka pokorica snega, tako bela kao tek oprano platno, služila je za sigurnije ocrtavanje ovih silueta. Odjednom je, iz dvorišta, jedan od domaćih radnika počeo da viče: „Gledajte, ubiće doktora!”

Doktora su ubili. Nije uspeo da zaleći svoju ranu i da se tako lako prebaci preko brda. Ali, njegova žena, koju nikada nisam video, ni tada ni posle, uspela je da stigne do borove šume. Našli su samo njene cipele. Bele salonske cipele. Sećam se samo da su se čudili kako je ona u tim cipelama uopšte mogla da trči, po snegu, i po vlažnoj, riđoj zemlji vinograda po kojima smo se mi te jeseni prvi put igrali rata . . .

MORICOVA POEMA

Mali Moric u korpi za drva

Moric je išao sa mojim dedom u isti razred —
to je bilo kad su učili prvi razred polgarije,
koji ni Moric ni moj deda nisu završili;
deda je nasledio od oca birt i kasapnicu,
pa je postao birtaš i kasapin bez škole i šegrtovanja,
a Morica je mati njegova izvadila iz škole kad mu je otac umro,
pa ga je za špenglerskog šegrta dala;
naravno nije bilo dobro što je Moricov otac umro,
ali je bolje bilo što ga je mati izvadila iz polgarije,
jer Moric već nije znao kako će se sve to sa školom svršiti;
nisu mu predmeti teški bili, račun, pamćenje, zemljopis,
imao je Moricka dosta pameti u maloj svojoj glavi,
ali ono što je profesor prirodopisa radio s njim,
gospodin Jovanović Pera, plemeniti od Falvalaka,
to prosto više nije imalo smisla — mislio je i moj deda —
gospodin profesor Jovanović je bio malen čovek,
ali je svoj mali rast nadoknađivao svojom snagom,
i kad je ugelado Morica kako drhturi u poslednjoj klupi,
skriven iza leđa svojih plećatih školskih drugova,
gospodin profesor se osmehnuo u brk, zгода živa,
jedan mali Čivutin sa nosem do zuba,
i to tako malen da ga gospodin profesor jednom rukom digne,
i drugom ga dohvati i u korpu za drva ga baci,
prosto tako, od milošte, i od snage svoje razdragan,
gospodin profesor od snage, a ne Moricka,
kroz vazduh protura Morica ko švarckinstler,

hita se njime sa mišice na mišicu svoju atletsku,
pred zadivljenim prvoškolcima razjapljenih usta.
Nije valjda bio rdav čovek gospodin profesor, nije,
samo prosto nije znao šta će sa snagom svojom golemom,
pa se hitao Moricom kroz razred;
a da bi mu Moric za svaku priliku pri ruci bio,
on ga je plemenito za asistenta odredio svoga,
pa bi ga dograbio pod svoje pazuhu kad bi pošli zajedno
u prirodopisni kabinet po kostur čovečji pravi,
ili u fizikalni kabinet za mašinu od elektrike;
taj kostur je bio služitelja nekog školskog, pričalo se,
koji je iz ljubavi prema nauci zaveštao kostur svoj školi —
pa bi gospodin profesor stavio Morica kosturu na vrat,
i jednom rukom dizao je s kosturom zajedno Moricku,
te je tako učio očiglednom nastavom jestastvenicu nauku,
pa bi onda hitro razdvojio kostur služiteljev od Morica,
a Moric bi, kao iz puške, odleteo u korpu za drva kraj peći,
i kostur se na to kezio zajedno sa razredom prvim —
bio je vrlo vešt i jak čovek naš profesor prvog razreda;
a kad bi doneo sa Moricom prestrašenim u razred mašinu
koja pravi elektriku sa koturom kaučuka i zečjim repom,
onda bi prvo Moric imao da stane na porculansku klupicu,
a gospodin profesor bi lično okretao ručicu na aparatu,
i Moric se sa rukunicama aparata u rukama tresao od struje
i od užasa mucao vriskajući reči bez veze uz razredni smeh,
a gde god bi ga gospodin profesor dotakao varnice su iskakale,
a kosa se Moricu dizala naelektrisana pod profesorovom rukom,
i gospodin profesor samo pojačava struju i Moric se trese,
pa ga na to gospodin profesor vešto cakne nogom straga,
i uz varnicu ogromnu Moric opet leti u korpu za drva;
nije nikada tukao profesor Morica, jer ga je, valjda, voleo,
sem jedanput kad je iz korpe za drva Moric progovorio:
I Samek je Jevrej, zašto njega ne dirate, i on ima dug nos,
i njegov je tata živ, i on vam je bliži, u prvoj klupi . . .
Tada je poletela profesorova ruka kao repatica na Morica,
ali ga je samo okrnula i razbila mu nos, kap-dve krvi samo,
Razred je zanemeo jer je svako dete znalo ko je Samek —
njegov tata je advokat i svaki dan posle ručka
igra sa gospodinom profesorom u Kasini farbbla na novce,
i svi pričaju da Samekov tata gubi na kartama često,

a mali Samek sedi mirno u prvoj klupi i ne boji se elektrike; a Moricov tata — kad je bio živ — bio je siromah šuster-krpa; nije to, naravno, za Jevrejina zanimanje, al', eto, desilo se, a šusterova kecelja ne može da zaštiti sinčića Jevrejina od profesorovog humorističkog školskog pogroma, a Samek može; i zato kad je umro Moricu tata, siromah Moric, kaže moj deda, odahnuo je dečak, nije morao više u školu, šegrt je postao, mati ga dala za špenglera, opet zanimanje što nije za Jevreje; gospodinu profesoru je bilo izistinski žao što Moric odlazi, pa je ubeđivao od srca udovicu šusterovu da ne vadi sina, jer nauka čoveku mnogo pomoći može, i sirotom, i Jevrejину, i bilo mu je posle prazno na časovima jestastvenice — niko nije bio više tako mršav i mali da može jednim mahom da se baci ceo u korpu za drva, i da je Jevrejin.

NESRETNI, PREVAZIDENI WOLFGANG BORCHERT

U ovim hladnim zimskim danima u kojima protiče početak godine često se prisećam jednog razgovora što sam ga vodio pre nekoliko godina, na obali u Cavtatu. Neprijatna uspomena na taj razgovor bila je potonula negde u dublje slojeve sećanja, da odatle izroni oštro i naglo upravo ovih dana*, na prvu vest o prvim kukastim krstovima i parolama osvanulim na zidovima sinagoge u Kölnu. Moj sagovornik bio je Nemač iz Hamburga; zapamtio sam njegovo ime, ali mi se čini da je ono sasvim nevažno; mnogo je važniji podatak da je taj mladić bio pripadnik generacije koja je na završetku rata imala deset godina, od kojih šest ratnih. Prijazan i u prvoj impresiji nesumnjivo simpatičan, moj sagovornik je oduševljeno hvalio naše more, i sunce, koje mu je inače sljuštilo kožu sa ramena. Ja sam, len od tog istog sunca, sudelovao u razgovoru samo kratkim rečenicama, sve do trenutka kad je ta tema, učinilo nam se, bila iscrpljena. Onda je mladić postavio pitanje da le se u Jugoslaviji čitaju nemački pisci. Živnuo sam, i počeo mu s iskrenim oduševljenjem govoriti o njegovom nekadašnjem sugrađaninu Wolfgangu Borchertu, čija je knjiga tada bila novost u našim knjižarskim izlozima. Borchert, bolesnik i bivši vojnik koga je nemački vojni sud osudio na smrt; Borchert, kao čudom spasen, koji je imao samo dve godine vremena da napiše svoju umetničku poruku. A pisao ju je grozničavo, među materijalnim i moralnim ruševinama posleratne Nemačke. Pisao je novele o jednoj generaciji koju je uništio nacizam i crtao njene predstavnike na pozadini ukrajinskog snega, ili među razvalinama zamračenih gradova po kojima lutaju gladne žene i siti pacovi. Govorio sam mladom Hamburgžaninu o Borchertu i njegovoj poruci: „Nikada više!” Citirao sam: „... Nikada se više nećemo postrojiti zbog jednog zvižduka i nećemo da lažemo „razumem” kada urlaju. Topovi i podoficiri ne urlaju više. Plakaćemo i pevaćemo i sraćemo kad mi to hoćemo. Ali pesme o jurnjavi tenkova i o alpskom cveću nikada više nećemo

---

* januar 1960; primedba redakcije.

pevati. Jer tenkovi i podoficiri ne jure više, a alpsko cveće je istrunulo pod krvavim pevanjem. I nijedan nam general više neće reći „ti” pred bitku. Pred strašnu bitku...”

Moj me je sagovornik posmatrao s ljubaznom nelagodnošću. On naime nije čuo za Wolfganga Borcherta. Ali je zato rado nastavio razgovor o prošlom ratu: o tome da su prvi mlazni avioni bili nemački, i da je Rommel bio u stvari sjajan tip, zar ne, i najposobniji od svih generala, ruku na srce, i nemačkih i savezničkih. Čutao sam. A on je nastavio, još dugo, u istom tonu. Onda je izjavio, gotovo poverljivo: Hitler je bio ludak i zločinac. I pogledao me upitno, kao da proverava da li cenim njegovu objektivnost. Gorčina moje replike na njegova glasna razmišljanja razjela je naše poznanstvo. Više se nismo sastali. Skoro da sam ga zaboravio, ili sam to hteo... A onda je došao konac jedne godine, i Köln... pa ceo jedan mutni, prljavi talas događaja na kojem je doplutalo i moje sećanje na ono letnje popodne u Cavtatu; na razgovor sa mladićem koji nije čitao Borcherta. I mislio sam na stotine hiljada njegovih vršnjaka, i sunarodnika mladih za još nekoliko godina, kojima niko nije dao u ruke sličnu literaturu. Uostalom, nije li takva literatura za njih demodirana? U kasarnskim dvorištima Nemačke urlaju podoficiri, a na ritam pesama o alpskom cveću dobro se maršira. A dečaci na ulici trče za vojskom; onda dođu kući gde na stolu zateknu neki nemarno rasklopljeni ilustrovani list i u listu vide, recimo, fotografiju u stvari sjajnog tipa Rommela. Svakako, pre fotografiju Rommela nego fotografiju logora Bergen-Belsen. Među omladinom neko povede anketu: ko je bio Hitler i šta je on učinio? Rezultati pokazu porazno nepoznavanje najelementarnijih činjenica o zločinima nacizma. Ljudi zavrte glavama i čude se. Čude se verovatno, onako iz učtivosti, i oni koji u Nemačkoj sa- stavljaju udžbenike istorije; udžbenike u kojima se period Hitle- rove vladavine opisuje na način koji podseća na neke književne kritike, kojima je cilj da ništa ne kažu o delu. I tako prolaze godine; dolaze mladići koji ne pamte ništa o ratu. Ali zato mogu da čitaju o ratu; naravno, ne Wolfganga Borcherta, kad postoji tako obilna i privlačna memoarska literatura bivših generala i oficira. Čak i onih SS-ovačkih. Puni izlozi knjiga, koje pišu ljudi zaceo dostojni poštovanja, kad često zauzimaju i istaknuta mesta u javnom životu. I ti mladići čak verovatno neće o Hitleru reći ni ono što sam čuo od svog sagovornika u Cavtatu. Zašto bi to rekli?... Sve je to užasno logično; pa ipak, i danas ima u Nemačkoj ljudi koji se čude, kako to da se među nekim mladićima oblikvao novi mit o nacizmu, kao dobu slave i veličine. I ti mladići improvizuju u su- štini jezovitu repliku Hitlerovih početaka: antisemitizam! I crtaju, bez povoda, kukaste krstove na sinagoge i kuće. A kako je teško delovati sasvim neorganizovano, treba se samo obratiti nekoj orga- nizacionoj jedinici sasvim legalne Reichspartije: biće tamo uzbud- ljive, a ipak zabranjene literature, i svakojakih romantičnih rekvi- zita prošlosti; kukastih krstova na košuljama i kopčama, bodeža

Hitler-jugenda i slično. Čini mi se da pitanje treba postaviti ovako: da li bi ti mladići crtali svastike po jevrejskim kućama, da su do dna ispunjeni svešću — da je taj znak ideogram za šest miliona ubijenih Jevreja? Za dim krematorija u kojima sagorevaju ljudi ugušeni plinom? Predpostavimo da neki od njih to možda i znaju; ali to nipošto ne znači da imaju i punu predstavu o dimenzijama i kvalitetu zločina. Odakle bi je imali? Jesu li možda u hodniku škole videli sliku krematorijuma u Ošvjencimu? Jesu li, u bilo kojoj knjizi namenjenoj njima, videli fotografiju grupe ljudi doteranih u logor: svi umorni, ali radosni jer će se za koji čas okupati, posle toliko dana u zagađenim plombiranim marvenim vagonima. Ta bi slika nosila sasvim kratak potpis: dvadeset minuta nakon ovog snimka svi su ovi ljudi bili otrovani ciklonom. Ne, oni je zacemento nisu videli. Kao što nisu videli ni onaj muzej u kojem postoji hladan i gotovo prazan atrijum, sa jednom staklenom vitrinom u sredini. U vitrini se nalazi samo komad sapuna. Od ljudske masti. I natpis: Ne zaboravi! Nisu ga videli, jer se taj muzej nalazi u Izraelu, premda mu je pravo mesto u Nemačkoj. Jer zločin nacizma prema Jevrejima sistematski je amputiran iz njihovog sećanja i savesti; amputiran ponekad i kao goli podatak, a redovno kao zločin u punoj plastičnosti pojma. A radi se o najmasovnijem, najhladnokrvnijem i najmonstruoznijem zločinu u istoriji planete. I čini mi se da samo još jedan zločin može imati sličnu specifičnu težinu: to je zločin svesnog zaborava. A bez njega su mi nezamislivi šesnaestogodišnjaci koji ispisuju antisemitske parole i crtaju simbol šestomilionske smrti na zidove kuća preživelih.

Naravno, korenje pojave koja je dobila ime neonacizam duboko je isprepletano sa mnogim problemima i paradoksima zemlje, koju je beskrajno voleo Wolfgang Borchert. Onaj Borchert, koji danas ne čuje urlanje novih podoficira i stare pesme o alpskom cveću. Nesretni, prevaziđeni Wolfgang Borchert, čiji je uzvik „Nikada više!“ brisao i nemački antisemitizam.

PISMO IZ VARŠAVE

Pozorište — spomenik

Javljam se za reč po dužnosti, ali i s pravom putnika koji se vraća sa dalekog puta.

Doduše, relacija Beograd—Varšava valjda se i ne računa u takav jedan „Daleki” put. Ali ako uzmemo u obzir koliko je viza potrebno za taj put, koliko carinskih pregleda neizbežno, mislim da i ovaj put zaslužuje epitet i rang *dalekog* puta.

Elem, bio sam u Varšavi da prisustvujem praizvedbi svoje komedije „*Eksperiment*” u tamošnjem Državnom jevrejskom pozorištu, kao gost toga pozorišta.

O tome svom domaćinu hteo bih da vam pričam.

Postojanje Državnog jevrejskog pozorišta u Varšavi samo je po sebi interesantno i za poljsku kulturnu politiku karakteristično.

Pre rata u Poljskoj je bilo 17 jevrejskih pozorišta (svakako ne — državnih). U samoj Varšavi bilo ih je tri. Ali onda je u Poljskoj živelo preko tri miliona Jevreja, od toga skoro pola miliona u Varšavi. Nemci su ceo taj narod formalno istrebili. Sada ima u Poljskoj svega oko 50.000 Jevreja, a u Varšavi svega desetak hiljada.*

S druge strane Varšava obiluje pozorištima: ima ih preko dvadeset.

I pri takvim prilikama Državno jevrejsko pozorište koje država dotira sa 5 miliona zloti godišnje, što prema poljskom zvaničnom kursu čini oko 150 miliona naših dinara.

Žrtva je svakako impozantna. Nju može da objasni jedino njena namena: to pozorište treba posmatrati kao svojevrstni, živi spomenik jevrejskim žrtvama fašizma u Poljskoj, skoro bih rekao: i jedini dostojan i Poljske i žrtava.

---

* Ove podatke imam od prvaka tog pozorišta, g. Melmana.

Jer to pozorište ipak nije samo jevrejsko.

Pod upravom proslavljene, i jevrejske i poljske glumice *Ide Kaminske*, iz glumačke kuće — tačnije rečeno: dinastije Kaminski (naročito je bila čuvena Idina mati, *Rahela Kaminska*), ovo pozorište je i poljsko; jer je u njemu uvedeno simultano prevođenje predstave na poljski jezik: svako je sedište snabdeveno priključkom za slušalicu, te svaki gledalac koji ne razume jidiš kojim se na sceni govori, može da sluša tekst na poljskom jeziku. Kako je to već uobičajeno na internacionalnim zasedanjima.

I tako, pozorište ima i svoju jevrejsku, ali i svoju poljsku publiku, i ima svoje vrlo ugledno ime u Poljskoj i u jevrejskom svetu izvan Poljske.

To je, dakle, smisao i namena toga pozorišta. Karakteristično je za nj i to što su u Umetnički savet pozorišta delegirana dva predstavnika Saveza jevrejskih kulturnih društava, koji punovažno rešavaju o repertoarskoj politici, kao što imaju pravo diskusije i rešavanja o pojedinim predstavama. — Shodno svojoj nameni, pozorište obavezno gostuje po drugim gradovima Poljske, gde još ima većih jevrejskih zajednica.

Sve što vam ovde pričam može da objasni stvaranje i postojanje ovoga pozorišta, a možda i ne može. Ali kad čovek vidi jednu predstavu iz njegovog jevrejskog repertoara — u žanru naših narodnih komada sa pevanjem, kao što su „*Đido*“, „*Koštana*“ itd. — on će uvideti ne samo opravdanost, nego čak neophodnost postojanja toga jedinstvenog pozorišta.

Ja sam imao sreću — ja bih čak rekao: doživeo sam sreću da vidim jednu takvu predstavu, predstavu na svoj način važnu i svečanu, jer je ona bila namenjena jednom jedinom gledaocu, i igrana za njega, američkog menadžera, koji je bio došao u Varšavu da pregovara sa ovim pozorištem o jednoj turneji po SAD.

Igrali su jedan komad sa pevanjem od *Goldfadena*.

Goldfaden je veliko, jedno od najvećih imena jevrejskog pozorišta. Ne manje popularnog od samoga Šaloma Alehema. Zovu ga ocem jevrejskog pozorišta.

Siže komada:

Jevrejin, jedan od onih sa zulufima i zamašćenim „halbcilindrom“ na glavi i s tezgom, prepunom raznovrsne robe, na trbuhu (ili uz trbuh, ne znam ni ja kako bih kazao), Jevrejin koga je Jehova blagoslovio čitavom četom, uostalom vrlo lepih i ljupkih, kćeri, a pritom zaboravio i onaj dodatni blagoslov za njihovu ishranu i oblačenje — Jevrejin taj brine sa svojom ženom većitu brigu jevrejske sirotinje: kako naći mladoženju svakoj kćeri kad nema mira za ni za jednu. I usred tih briga i razgovora u njegov dom upada, dobegne tražeći utočišta, kćer nekog bogatog Jevrejina, koju otac silom hoće da uda za nedragog.

Oni je prihvataju. I više od toga: ona, još uvek više dete no odrasla devojkica, postaje mezimica sviju njih, zasmekavajući ih i

zadivljujući svojim nepojmanjem sirotinje. Ama, baš kao da je pala s Marsa! I onda...

Ja ne znam šta je posle bilo. Jer američkom menadžeru je već i to bilo dosta da proceni kakva mu se roba nudi. Dao je znak i predstava je prekinuta. Odmah potom on je prešao sa nadležnim u kancelariju da nastavi pregovore.

A ja sam ostao u zamračenoj dvorani, uvređen i ogorčen što je nešto toliko čarobno, nešto neiskazivo drago, ljudski toplo ipak — roba. I da takav jedan čovek, biznismen od glave do pete, tako običan, svakidašnji — ta, ja sam samo sat ranije sedeo sa njim pred kafanom hotela Bristol, sa njim i sa jednim od prvaka pozorišta (koji me je sa njim i upoznao) i pričali sa njim jevrejske viceve — banalne, otrcane viceve, kojima se on neobično naslađivao, jer ga je to (kako je on govorio) vraćalo u detinjstvo, budući da je i on sam poreklom iz ovih krajeva. I taj čovek, čija je pojava odavala sve drugo samo ne produhovljenost i finu dušu, sad ima tu moć da nas na tako grub način otrgne od sveta snova, u koji nas je komad bio poneo i da nas tako brutalno vrati u grubu stvarnost!..

Jer mene je predstava ne samo očarala nego i duboko potresla.

To može čudno da zvuči. Jer u komadu nije bilo ničega što bi išlo za takvim efektom. Zamislite „Didu“. Tamo ima pesme, ima folklora, ima naivne melodrame; to može da razneži, da razvedri da razveseli, da nasmeje. Tako sam, uostalom, i ja u početku doživljavao taj komad. Ali ukoliko je ono humano u njemu — svakako, vrlo snažno i prevashodno umetnički igrano — sve jače osvajalo, mene je, kao plima, poduzimalo jedno čudno, radosno osećanje da je to — moj narod. Pred mojim očima se otkrivao, u svojoj najprisnijoj i najljudskijoj biti dočaran — *moj narod*.

I to mi je za trenut bilo najvažnije od svega. Bilo je to nešto kao vraćanje u davno napušten zavičaj, kao susret sa davno izgubljenim bratom, čije sam postojanje samo naslućivao. Ja sam tek sada mogao da pojmem koliko mi, po tim malim jevrejskim zajednicama, otrgnuti od širokih jevrejskih masa, koliko malo znamo o njima i kako ih slabo poznajemo.

I, kad smo već kod toga, pada mi na um jedan doživljaj, koji sam imao kad sam pre nekih desetak godina bio u Izraelu.

Izrael je proslavljao prvu godišnjicu Oslobođenja. Ja sam bio član delegacije, koja je za tu priliku došla u Izrael. Bili smo gosti države, ali i naših, jugoslovenskih useljenika. Mi smo obilazili njihova naselja, svuda vrlo srdačno dočekivani. U Jerusalimu su nam bili spremili naročito iznenađenje: bila je angažovana jedna vrlo popularna operska pevačica iz Tel-Aviva. I zaista, ona je sjajno otpevala jednu, pa drugu tačku svoga programa, kad je, tek što se stišao aplauz, neko primetio međ publikom jednu Sarajku, sada građanku Jerusalima, i zamolio je da otpeva jednu sevdalinku.

I Sarajka je otpevala.

Bila je to postarija dama, ne baš markantne lepote, ali njena pesma bila je preizdašna naknada za sve što joj je nedostajalo u vezi sa savremenom estetikom. Ta žena je zapevala i cela dvorana za njom. Uskoro je sve osvojilo neopisivo oduševljenje, neka sentimentalna razneženost, klicalo se Jugoslaviji, u očima mnogih zablislale su suze i sve je ponela nostalgija za zavičajem. A nas, delegate, grlili su i ljubili kao ovaploćenje napuštenog zavičaja; nastao je džumbus i niko više nije hteo ni da čuje za opersku pevačicu iz Tel-Aviva. Jedan mladić je pročitao svoju „Odu Jugoslaviji”, koju je sročio svojim nepismenim jezikom i vrlo pismenim srcem. I tako se sva dvorana pretvorila u delić Jugoslavije, pesmu, u suze, u razneženost, u razdraganost, u nostalgiju...

Čudan je čovek. Ili su valjda Jevreji čudan narod... Pa jeste čudan, siguno je čudan... Tamo, u Izraelu, naši, jugoslovenski Jevreji plaču za Jugoslavijom, a samo je prošla godina, ili dve godine od njihovog odlaska iz nje. Oni izgaraju od čežnje za njom.

A šta se tu sada zbiva sa mnom, ovde, u Varšavi?

Eto, iščezlo je, kao da nikad nije ni postojalo sve što me, makar i prividno i ma u čemu, distanciralo od onog sveta koji su glumci na sceni oživljavali. Ja sam osećao da sam se potpuno postovetio sa njim. Da me sa njim vezuje nešto neizbrisivo, nešto krvno. Kao da sam baš iz njega ponikao. Ono što sam sa scene slušao i na njoj gledao, vraćalo me je u neko detinjstvo koje nikad nisam imao. Nikad ga nisam imao, a osećao sam kao da je od iskona moje. Proživljavao sam neko detinjstvo koje su mi na neki način oduzeli, a sada mi ga vraćaju. To je dopunjavalo ono moje, kao što je taj Dom na sceni dopunjavao moj roditeljski dom. A upotpunjujući moje detinjstvo, kao da je mene, sadašnjeg, nekako bogatilo, jer to je sada postajao moj svet, kao što i ja njemu pripadam.

Zašto i otkuda sve to?

Da li imaju takva otkrovenja i da li ih na taj način doživljuju svi pripadnici jednoga naroda, koji se rode, odrastu i svoj vek prožive u malim narodnosnim zajednicama, ili sasvim sami, otkinuti od širokih narodnih masa i njihovog života? Ili sam ja sve to i na taj način doživljavao zbog toga što je, kroz sve to veću očaranost i ushićenost svetom, koji sam kroz zbivanja na sceni otkrivao, probijalo i saznanje da toga sveta više nema, da ga je nestalo i da ga nikada više neće biti, pošto su ga nacisti tako temeljito zatrli?

I, eto, tako, bio sam očaran, ali bio sam i potresen. Možda više, dublje nego kad sam gledao Anu Frank.

Pred očima su mi iskrsavale slike iz Aušvica.

Bio sam tamo neku godinu ranije. Video sam gasne komore, video magacine sa kosom nesrećnih žrtava, sa robom koju su pravili od njihove štavljene kože, sa njihovim zubnim protezama, sa njihovim kuferima, video njihove ležaje, video logorske žice s električnim naponom, video gubilište, i naslutio sva stradanja i očaj

neopisivi, uz sve te tragove ljudske izbezumljenosti i sramne degradacije.

A sada sam gledao tu mladost, tu pomamu života, taj žar i sve ono toplo, ljudsko, što je onako silovito pulziralo sa scene, dočaravajući taj svet malih, sitnih, anonimnih, nevinih i nezlobivih ljudi, u teškoj borbi za opstanak i nasušni hleb, koji su imali da završe u gasnim komorama Aušvica i svih tih fabrika smrti...

Ne znam... Ja bih valjda, i da nisam Jevrejin, mogao da imam tu senzaciju da je ono *moj* narod... Ne znam, jer možda već i sada — još dok se nije izvojevala ta poslednja bitka i dok nismo doživeli i taj Poslednji svetski rat — možda već i sada postoji *jedan narod* svih nas, jedan narod kome pripadaju svi oni koji osećaju da je njihov svaki narod po onome i zarad onoga toplog ljudskog, što iz njega zrači i zarad sve ljudske lepote što je u njemu.

Ili je to ono što sam osetio kad sam prvi put zakoračio ulicama drevnoga Rima, prošetao se njegovim forumima, ispred hramova, ispred Koloseuma, pokraj kipova raznih bogova i imperatora? Jer ja sam onda osećao da ono nije talijansko, već celoga čovečanstva, pa i moje.

Ali da ne izgubimo nit. Reč je o Državnom jevrejskom pozorištu u Varšavi.

Moglo bi se na sve ovo moje pričanje primetiti da moji utisci spadaju u drugu, a ne u kategoriju čisto umetničkog doživljavanja.

Ja mislim da se baš visokom umetničkom nivou te predstave ima da zahvali što su se probudile sve te refleksije i utisci, i što su stavljena u tok sva ta preživljavanja. Jedno pozorište samo tako postizava svoju vrhovnu svrhu. Sad mi više ne izgledaju bačeni na budikakve fikcije oni milioni zlota, koje smo u početku ovoga pričanja spomenuli. Poljska ima rašta da nastoji da se održi u životu narod koji je usred svemoći fašizma imao smelosti i našao snage da podigne svoj Ustanak u Varšavskom getu, mora mu pomoći da živi, pa makar se to svelo na održavanje onog plamička nad grobom Neznanog junaka.

Naravno, ja to samo figurativno tako kažem. Državno jevrejsko pozorište u Varšavi živi, a njegov radni polet i njegov umetnički domet potpuno opravdavaju njegov *raison d'être*. Povrh svega, za mene je kao jedan živi muzej, u kome se doživljuje jedan narod koga više nema i koji je bio dostojan svoga imena. Narod koji će ipak većito živeti...

*Avram Omri (Štajndler): Mozaik na ulazu u trpezariju kibuca Saar haam-
kim (levo) i zgrafito na zgradi mlekare u istom kibicu (desno)*

MRTVO MORE

Pustinja Negev postaje sve pustija, a uska asfaltirana traka i naš autobus sve nestvarniji na odrazu naborane, izlomljene stvrdnute bezživotnosti. I najednom, kad je čovjek pomislio da je to sve, pod jednom okukom rasprsnje se provalija mrtvila i sivine Mrtvog mora, koje izgleda da postoji stvarnije nego u biblijskoj legendi, nego u mašti dječaka zaprepašćenog tom legendom.

Autobus se spušta niz strminu, spušta se pod razinu morske površine, one službene iz svih geografija, stotine metara. U ušima zuji, oči kao da su nešto iskočile, da li pod pritiskom ili pak pred pustošenjem koje je priroda izvela nad samom sobom, ne znam. Prvo što mi je došlo na um na obali tog mrtvog, teškog mora, ovičenog zupčastim urvinama od smjese kamena i soli, sznavši od vodiča da tu nema nikakvog života, bila je asocijacija: samoubistvo prirode.

Da se doživi potpuno mrtvilo treba samo okrenuti leđa autoputu na crti gdje prestaje, drvenim restoranima na stupovima poput sojenica i tvornici što izvlači potašu iz ove umrtvljene prirode. Mrkosmede odvaljene stijene stoje amfiteatralno povijeno kao postolje jednom obelisku za koji kažu da je okamenjena supruga biblijskog junaka Lota, sinovca praoca Abrahama. Okamenjena redoznalost, okamenjeni život. Ni ptice, ni ribe, ni kukca, ni travke, ni u moru ni na njegovoj obali. Samo sunce, suho i vrelo, i vjetar, suh i vreo, niski gusti valovi kao nabrano čelo jer je ovo more tako teško da ga vjetar ne može da uzburka. Može samo da ga raspjeni.

Nedostaje punom doživljaju još jedino kupka u tom moru. Pitam vodiča, i on mi kaže: ima ih koji se i kupaju... Zашao sam u to teško more polako, polako. Dno mu je ljepljivo, i ono je ljepljivo i tvrdo. I jedva možeš da zagaziš do bedra, i onda te diže, i još jedan korak i već te oborilo na svoju površinu težine rastopljenih minerala, i drži te kao neki beskrajani i dobro ulegljiv madrac. More, u kojem se ne može potonuti. A kada sam pokušao zaplivati, gotovo nemoćan da savladam otpor i gustoću, dobro je da mi odmah nije došla misao da je to tvrdoća daske, ogromnog mrtvačkog sanduka,

u koji je priroda, jedan dijelak prirode, sahranio sama sebe — samoubicu.

I dok sam na suncu i vjetru koji ne hladi pustio da sa mene ishlapi ono nešto malo vode, i gledao sebe kako postajem sivkasto obojen u prah minerala, prelijetale su mi misli ovako skorenom, misli kakve mi nikada nisu došle ni na kojem groblju, jer je ovo jedini grob bez travke, korova i puža. I sve zbrke misli koje donosi i strah od vlastitog postojanja na rubu ovog puta u ništa, izdvojiti ću samo jednu: gdje je taj netko da sazove kongres atomskih stratega ovdje, gdje bi vidjeli, gdje bi se prepali ovog potpunog ništavila, kakvo i oni nose, kakvo mogu donijeti svojom teškom vodom, za mene sličnoj ovoj tu predamnom... I još mi je jedna misao došla kad sam se upitao, kako sam ja uopće dospio ovdje... Da... Proces Ajhmanu... Dva mrtva mora...

PRIKAZI KNJIGA

PROBLEM ČOVEKA

Radomir Konstantinović: „Izlazak”, Izdanje SKZ, Beograd 1960.

U romanu *Izlazak* dobili smo jednu modernu verziju novozavetne priče o Isusu i Judi. Konstantinovićev roman dosledno je napustio dva shvatanja; prvo, koje u Judi vidi simbol za izdaju i izdajstvo; drugo, koje u Judi vidi čoveka pobunjenog protiv jednog lažnog božanstva. Kao što je poznato, prvo shvatanje pripada literaturi dogmatičke hrišćanske inspiracije; drugo shvatanje nastalo je u znaku jedne romantične pobune protiv hrišćanstva. Kako je prvo shvatanje dobro poznato, ovde ćemo pokušati da damo prilog objašnjenju drugog shvatanja.

U modernoj evropskoj literaturi bilo je više pokušaja da se lik Jude rehabilituje; da se biblijskom junaku koga su hrišćanska teologija i literatura učinile najomrznutijim među svim biblijskim junacima oda pravda u ime jednog shvatanja sveta i čoveka koje je drukčije od hrišćanskog shvatanja. Ovi pokušaji naročito su vidno došli do izraza u delima izvesnih pesnika ekspresionističke škole. Dok konvencionalna misao vezana za hrišćanstvo vidi u Judi poreklo izdaje, ovi pesnici videli su u njemu početak čovekovog suprotstavljanja božanstvu u ime čoveka i čovečnosti. U našoj književnosti ovo shvatanje najsugestivnije je izrazio Dušan Vasiljev. Ovde navodimo stihove iz njegove pesme *Pláč matere čovekove*:

Ustani, sine, da se svetimo,
da krvlju vekovnih namesnika boga
posvetimo forume Rima,
i da kopljem ponovo probodemo rebro
Učitelju iz Jerusalima.
Da iskopamo Judino srebro,
i da na tome svetom mestu
podignemo Čoveku hram...

Kao što smo rekli, Konstantinović u svom romanu ne usvaja ni jedno od ova dva shvatanja; kao što nema veze sa hrišćanskom osudom Jude, Konstantinovićev roman nema veze ni sa njegovom romantičnom apologijom.

Konstatinović ne priznaje dilemu koja i u jednom i u drugom od navedena dva suprotna shvatanja predstavlja odnos između Jude i Isusa. Njegovo je shvatanje da u svetu sa modernim iskustvima ova dilema ne može da se održi. U Konstatinovićevom romanu Isus i Juda nisu dva principa koji se spolja suprotstavljaju jedan drugome; to nisu ni dva principa koji se jedan drugome suprotstavljaju u samom čoveku, iznutra; to su dve mogućnosti, ali dve mogućnosti za svakog čoveka. Kod Konstatinovića odnos između Jude i Isusa nije jedan statičan odnos; otuda i nema dileme, pošto je dilema uvek jedan statičan odnos. U Konstatinovićevom romanu u Isusu je Juda, ali je i Isus u Judi. Oni su jedan u drugom i preobražavaju se jedan u drugog. Kod Konstatinovića nema samo jedan Isus, ni samo jedan Juda. Kao što se preobražavaju, oni se i umnožavaju. U Konstatinovićevom romanu to, otprilike, izgleda ovako: ima jedan Isus koji je Juda; ima, takode, jedan Juda koji je Isus; kraj ove priče se ne može sagledati.

Konstatinović je u svom romanu hteo da kaže da su problemi čoveka mnogo složeniji nego što ih vide religiozni i pesnički mitovi. U Konstatinovićevom shvatanju čoveka nema romantične egzaltacije, kao što nema ni moralnog dogmatizma. Konstatinović je pisac bez ukusa za mistiku, kao što je pisac bez želje za mistifikacijom. Duh bez predrasuda, sa poznavanjem modernog života i sa osećanjem za sudbinu modernog čoveka, Konstatinović je u romanu *Izlazak* i pisac koji o vrlo složenim problemima morala i egzistencije raspravlja na jedan vrlo jednostavan način. Kada je reč o jednoj knjizi tako izuzetne sadržine kao što je *Izlazak*, mislimo da je ovo naročito trebalo naglasiti.

LUDVIG HIRŠFELD: ISTORIJA JEDNOG ŽIVOTA

Naslov originala: *Ludwig Hirsfeld: Historia jednego zycia*
Preveo Đorđe Živanović, Izdanje SKZ, Beograd 1962.

Ovo je autobiografija poljskog lekara, naučnika i humaniste jevrejskog porekla, profesora d-ra Ludviga Hiršfelda (1884—1954). Delo je štampano prvi put na poljskom 1946, a zatim, posle pišćeve smrti, ponovo je izdato 1957. god. Predgovor srpskohrvatskom izdanju napisao je profesor univerziteta u Beogradu i akademik dr Kosta Todorović, koji je za vreme prvog svetskog rata bio saradnik i učenik autorov.

Delo je poprečni presek ambijenta u kome je živeo i radio naučnik širokih pogleda i shvatanja — krajem prošlog i u prvoj polovini ovog veka. Profesor dr Hiršfeld rodio se u Varšavi. srednju školu je završio u Lodu. medicinu je studirao u Virzburgu i Berlinu, a po završenim studijama radio je u Hajdelbergu i Cirihi, gde je postao docent 1914. god. na katedri higijene. Javio se 1915. kao dobrovoljac iz Švajcarske da bi organizovao službu suzbijanja pegavca u Srbiji. Sa srpskom se vojskom povlačio preko Albanije i bio njen bakteriolog higijeničar na solunskom frontu.

On i njegova supruga, lekar dr Hanka Hiršfeld, spremaju u primitivnim uslovima preko 100 litara efikasne antitifusne-paratifusne vakcine, koja je zaštitila od pegavog tifusa i trbušnog tifusa 100.000 srpskih vojnika na solunskom frontu. Posle rata je do 1920. bio šef bakteriološke laboratorije Glavne vojne bolnice u Beogradu. Potom se vratio u Poljsku, gde je rukovodio serološkim institutom, a docnije bio redovni profesor bakteriologije i imunologije Državnog univerziteta u Varšavi. Period okupacije Poljske (1939—1944) sa ženom i jedinom kćerkom provodi delom u varšavskom getu, a delom u ilegalnosti pod tuđim imenom. Po oslobođenju Poljske je prorektor univerziteta u Lublinu (1944) i prvi dekan Medicinskog fakulteta u Vroclavu (1945), član je poljske Akademije nauka, nosilac mnogih odlikovanja (i jugoslovenskih), počasni član mnogih akademija nauka i počasni doktor Univerziteta u Pragu i Cirihi, autor bezmalo 300 naučnih publikacija na raznim jezicima i saradnik najuglednijih naučnih časopisa.

Za našeg čitaoca su od naročitog interesa prikaz perioda koji je prethodio propasti Poljske, a još više izveštaj o stanju u varšavskom getu. Ovo

je prvi put da na srpskohrvatskom jeziku čitamo zabeleške očevidca — lekara-naučnika svetskog glasa o događajima u kojima je uništeno 6,000.000 Jevreja u centru civilizovane Evrope, sredinom XX veka, od strane pripadnika naroda koji se nekad zvao narod pesnika i mislilaca.

Autor sa Jevrejstvom nije nikada imao veze. Samo su ga Nirnberški zakoni proglasili Nearijevcem. Pitanje antisemitizma u predratnoj Poljskoj lično ne oseća (jer ga ne smatraju Jevrejnom), a i ne sagledava njegove prave korene. Opisujući političke prilike u Poljskoj pred II svetski rat, on veli, između ostalog, da je Poljska bila formalno bolesna od problema Jevreja. On lično, pošto je poticao iz potpuno asimilovane porodice, a uz to godinama žive u inostranstvu — nije razumeo problem antisemitizma u čitavoj njegovoj dubini. Bio mu je ogavan stav nekih medicinskih fakulteta koji Jevrejima nisu uopšte dozvoljavali upis. On doslovce veli: „Za mene je bolna uspomena bila poslednje otvaranje univerzitetske godine pre rata. Tada su univerziteti dali godine 1938. ministru Beku i maršalu Ridzu Smiglom naučne titule doktora honoris causa... Rektor je pozvao diplomate stranih država i u njihovu prisustvu održao govor... posle je u ime studenata govorio mladić, tvrdeći da je omladina vođ naroda, da ona zahteva potpuno odstranjenje Jevreja” itd. Jedan strani diplomata, potresen ovim, veli Hiršfeldu da je za zapadne demokratije veoma nezgodno da Poljska uvodi hitlerovsko zakonodavstvo, jer se u ovom slučaju ne radi samo o odbrani istočnih Jevreja, nego o odbrani načela jednakosti, koje je osnova demokratije. Rezonujući dalje o rasizmu i diskriminaciji, autor smatra da je to u Nemačkoj imalo nekakvu teoretsku podlogu, makar i lažnu, a da je u Poljskoj ovo podražavanje bilo besmisleno, „a kako nam je bilo stalo do naših demokratskih saveznika, to je dokazivalo da nismo imali političkog smisla. Još više: to je dokazivalo da je poljska inteligencija više mrzela Jevreje nego što je volela svoju zemlju. Ili pak da ništa, ama baš ništa nije razumela od onog što se u svetu zbiva”. Po zauzeću Varšave počinje prvo pljačkanje Jevreja, na žalost toliko poznato u našoj sredini. Dojučerašnji prijatelji pljačkaju i denunciraju. Autor, naučnik svetskog glasa, čije su knjige važile kao univerzitetski udžbenik, nije izbegao sudbinu ostalih, te je i on opljačkan i odveden u geto. To u njemu izaziva ovu reminiscenciju u vezi sa Nemačima: „Što su mi ukrali čitavu imovinu, plod čitavog života — opraštam im. Jer je razbojništvo, na žalost, stvar ljudska. Ali što su za to načinili pogled na svet i što je krala njihova elita a ne ološ — to im neću oprostiti. Ni ja, ni svet, ni istorija.”

Geto je posebna stvar. Autor gleda očima lekara i konstatuje da u zidovima ograđenom getu okupator dopušta dovoz samo male količine prehrambenih artikala — do 200 kalorija dnevno na čoveka, deseti deo količine neophodne za život — tako da je glad neminovna. Razlika između onog što je van zidova geta i unutar geta autor gleda očima naučnika i konstatuje: „Imamo utisak da smo prešli iz hladne sobe u prepunu, smrdljivu tamiću, gde prestajemo da budemo ljudi, gde nas svako može udariti i gde smo samo čestica prezrene mase. Upravo stižemo u koncentracioni logor stvoren za to da se ljudi uzajamno poždiru i da pomru od gladi, epidemija i odvratnosti. U arijevskoj četvrti dolazi na hektar deset puta manje ljudi nego ovde. Tamo su odlučili da unište pre svega inteligenciju, ovde sve. Tamo dopuštaju da

čovjek živi životom sluščadi, ovde treba da je suđeno prezreno umreti". Autor priča o masovnim grobnicama, o gladi, prosjačenju i najbrutalnijem ubijanju, o nepokopanim leševima i o ubijanju dece koja se iskradaju iz geta da nabave roditeljima hranu. O prisilnom radu, zlostavljanju, ponižavanju, o ljudima kojima je naredeno da bosu trče preko razbijenog stakla, o žednima koji moraju da ližu vodu prosutu na patos. Potresnih scena ima na pretek. „Mala devojčica pokušava da se iskrade iz geta, vojnik ju primeti i zove k sebi i skida karabin. Dete mu grli čizmu i moli za milost. Vojnik se osmehuje i govori: „Nećeš umreti, samo nećeš više želeći da krijumčariš". — I gada u obe nožice. Dečje nožice su smrskane. Treba ih amputirati. Doista više se neće baviti krijumčarenjem. Ili druga scena. Vojnik naređuje detetu da ide ispred njega i nišani. Dete se okreće, pada na kolena i moli da mu pokloni život. Vojnik ponovo naređuje detetu da ide i hicem u leđa ubija ga. U tome trenutku pritrčava mali psić. Nemci vole životinje. Ubica se saginje i miluje psića. Desilo se to u ulici Hlodnoj u Varšavi u dvadesetom veku posle Hristova rođenja. Pitali jednom malu Jevrejčicu šta bi želela da bude — Želela bih da budem pas, Nemci vole pse, ne bih se morala boriti da će me ubiti."

U ovim prilikama se nužno javlja vašljivost i epidemija tifusa. Autor kao imunolog opisuje šta se sve preduzima, ne da se broj žrtava smanji, nego da se njihov broj poveća. Kao stručnjak ima uvida u rad zdravstvenog saveta osnovanog po naređenju okupatora, te iznosi: „Video sam sedmogodišnje dete kada je išlo u prošnju i brinulo se o dvogodišnjem bratiću, jer je ostalu porodicu uništila zaraza."

Ovo je ipak bio period kada su ljudi živeli u getu i imali bar zračak nade da će preživeti rat. Međutim, jula 1942. godine je stiglo naređenje da se vrši raseljavanje geta. Govorilo se: ide se na rad, a u stvari vodili su ljude u logore uništenja. Opisuje se lov na ljude, kao i trikovi Nemaca da pričama o odlasku na rad može neko da iskupi svoju porodicu. Vršila se racija u blokovima određenim za iseljenje, ko se uhvatio da se krije bio je streljan na licu mesta. Ljudi se tovari u vagonu gore nego stoka, jer ih pre toga i tuku i muče. Naređuju nekima da bosu putuju u vagonima posutim negašenim krečom. Negde stanovništvo teraju van grada da sebi kopa raku. Stavljaju ljude jedne pored drugih, na njih stavljaju daske, po dasci šeta Nemač i ubija sve. Na taj prvi sloj ide drugi, treći...

Opisujući tu beznadežnu situaciju koja ga je naterala da iskoristi šansu koja mu se pružila da nestane iz ovog pakla, autor veli: „Prvi put u životu odlučio sam da odem. Reći ću iskreno: nisam mogao podneti misao o smrti u sramoti i preziru. I nisam mogao podneti misao da takva smrt očekuje ne samo mene nego i moju ženu i dete." — Pomoću lažnih isprava spasava se on i porodica, ma da mu dete umire u izgnanstvu od bolesti i sahranjuju ga pod tuđim imenom.

Govoreći o antisemitizmu Poljaka, autor tvrdi da su mnogi bivši antisemiti prestali to da budu kada je prestala vizija moćnog Jevrejina, mada je bilo i mnogo slučajeva pljačke i denuncijacije.

Tretirajući pitanje moralne odgovornosti nemačkih intelektualaca, autor rezonuje: „Postoji činjenica da su nemački intelektualci i naučnici pokleknuli. Eksperimenti na ljudima su u načelu neizbežni, ali se to čini sa ogrom-

nom oprežnošću, u klinikama i bolnicama, pod kontrolom stručnjaka, radi uvođenja novih načina lečenja. Smatram da su valjda prvi put u istoriji medicine vršeni eksperimenti na zatvorenim ženama stranih naroda, eksperimenti koji nemaju nikakve veze s lečenjem određene žene... Nisam u stanju da prosudim da li su u Nemačkoj bile poznate te strašne činjenice koje svedoče o padu lekarske etike." — Meditirajući o nemačkom javnom mnjenju i metodama zaglupljivanja Gebelsove propagande putem radija i štampe, autor dolazi do sarkastičnog zaključka: „Ako poštovanje prema štampanoj reči treba da prouzrokuje takav gubitak vlastitog suda, onda je bolje da niko ne ume da čita i da bude primoran da samostalno razmišlja o onome što se zbiva”.

Posle stravičnih opisa ustanka u varšavskom getu 1943. godine i logorima smrti (ove je stvari autor saznao od preživelih očevidaca) — knjiga se završava iznošenjem motiva koji su autora naveli da sve ovo stavi na hartiju: „Neću da bude slobodno pobiti nekoliko miliona ljudi i reći kao da se čovečanstvu stalo na žulj: Oprostite, to nije namerno, ja to nisam želeo. Neću, jer sam bio sa onima koji su bili određeni za klanicu i poznajem njihov bol. I ne stidim se toga što sam bio sa njima. I zato što sam bio i sa onima koji su bili prisiljeni da učestvuju u ubijanju, a ta me uspomena peče. U očima nosim viziju pobijenih. Da li ih je bilo na milione ili na hiljade gubi se u svesti onih koji su bili daleko od zločina. Dakle: neću da se to izgubi iz svesti. Ali, na žalost, umem da opisujem samo ono što sam preživio. Od svojega života morao sam načiniti pripovest da biste znali kako su tamo pobijeni milioni ljudi... Umrli nemaju pravo glasa. Ovu knjigu sam napisao da bi imali pravo glasa. Jer je svet čuo njihove jauke. I slušao ih je toliko vremena koliko će delovati bezmernost njihova bola i moja vatrena reč. Ne smeju se ubijati nezaštićeni. Želeo bih da to zvuči sve do desetog pokoljenja, da se ureže u savesti, da se zarije u duše za sva vremena. Ne smeju se ubijati nezaštićeni. — Ovu knjigu nisam pisao s namerom da pišem roman, strana mi je bila pomisao da od svoga bola i od bola čitavih naroda pravim zabavu. Ovu sam knjigu napisao krvlju iz srca, da bih se borio za izvesna gesla i izvesne ideje. Borim se protiv ekstremnih nacionalizama, borim se za pravu ulogu naučnika — ulogu promotora i borca za istinu. Ali kada sam već opisao istoriju svoga života, postala mi je daleka i strana uloga književnika, i ponovo sam zaželeo da budem naučnik koji — loše ili dobro — formuliše probleme. Problem nacionalizma došao je do kulminacione tačke i do najtragičnijeg rešenja u jevrejskom pitanju. U nemačkim teorijama rasizma došao je do vrhunca prelom savremene nauke, podređivanje nauke kao težnje za istinom osvajačkim ciljevima države...”

Ova knjiga, i pored toga što sadrži i gledišta sa kojima se ne možemo složiti (kada autorovo mišljenje prelazi u hrišćansko-teološki misticizam), čita se bez predaha. I uprkos neslaganju sa autorom u tumačenju nekih pojava, smatramo da je to delo poštenog čoveka, iskrenog humaniste i kičmenog naučnika i mora se pozdraviti poduhvat izdavača što je našoj publici omogućio da pročita ovo delo koje sadrži i martirologiju evropskog Jevrejstva u drugom svetskom ratu.

DNEVNIK ŽENJE KOZINSKOG

Obradio *Sima Karaoglanović*; predgovor *Ota Bihalji-Merina*
Izdanje „Prosveta”, Beograd 1961.

Iz zarobljeništva, iz jednog dalekog već trenutka, iz jednog neumitno lepog osećanja otpora i stvarno organizovanog Otpora, drugovi koji su preživeli doneli su listiće dnevnika jednog borca, jednog mladog čoveka koji je, idući za svojom čestitom i moralnom suzom, danonoćno činio napore da pomogne zarobljenim borcima Crvene armije, tamo gde je i sam bio zarobljenik.

Ovaj dnevnik je pun prigušene poezije i pun one drugarske odanosti koje ga vaspitava i kvalifikuje u prvorazrednog borbenog brata. Iz života, iz Beograda u kome je bio bezbrižan i nežan, u kome je bio razmažen u porodici gde je bio jedina i gde je živeo pored guvernanata, gde su roditelji svoju neiživljenu ljubav ispoljavali kupujući mu bezbroj igraćaka, gde je učio, studirao, zaljubljavao se i oženio, Ženja Kozinski je otišao u zarobljenički logor sa dvostrukim nemirnom: mladića porobljene zemlje i mladića koga je pratio žig njegovog semitskog porekla.

Ipak u neredu misli koje je morao da ima i koje je nosio sa onom imaginarnom dužom što stoji negde iznad njegovog dečastva i mladosti. Ženja Kozinski oseća i onaj drugi nemir, nemir otpora. On nije politički izrazito opredeljen i organizovan, ali on ume sebi i pred sobom da objasni sve te događaje, ume da se budno i drugarski ponaša i da na oskudnom suncu ispred barake, u očima zarobljenika-Rusa pronađe onaj plamićak koji nije samo plamićak pojedinačnog revolta, očajanja ili gneva.

Jednostavno, skromno, bez demoralizacije i iznurenosti intelektualca, Ženja Kozinski piše svoj dnevnik, beleži ono što je osećao i saznavao u dugim zarobljeničkim noćima. On bez oklevanja, čak i bez rutiniranog lukavstva izvodi svoje male i velike akcije, neprestano sa glavom u torbi, neprestano na domaku kazne iako je već kažnjenik i zarobljenik. Njegova akcija, njegova ilegala ima nečeg od nežnosti i smionosti mališana na periferiji kada ulaze u život i kada im oči sjaje od oštre pravdoljubivosti i solidarnosti sa borcima fizički i idejno jačim i većim. Jednostavne i skromne stranice ovog dnevnika imaju tako mnogo žeravica i tako mnogo očiju nena-

metljivog, iskrenog, živahnog borca. Sa slikom otadžbine, sa slikom Beograda, porodice, Zenja Kozinski gradi sliku svakidašnjice u kojoj svetlost opušaka često biva dovoljnom da se osvetli čitavo jedno drugarsko kolo nepokornih a zarobljenih, izmoždenih a nepobedenih. I u trenucima zlo-kobne opasnosti, Zenja Kozinski ostaje čvrst, nepatetičan čovek. On nije nikoga izdao, on jednu jedinu reč nije pustio preko raskrvavljenih usana. dopustio je da ga Gestapo ubije svirepo, i da se tako završi obična a velika ljudska poema, bez suza, bez oprostaja. Njegov posao, njegova akcija nije bila čudna i nije bila neočekivana. Put mladog čoveka od kuće prepune igra-čaka i bezbrižnog života do dobrovoljnog ilegalca u zarobljeničkom logoru, put je svesti i nežnosti, jedinstvene sudbine mladića koji je u ledu i mraku zarobljeništva sačuvao ponos svoga nasleđa i svoga naroda, svoje lične časti i moralnog čojstva. Na 300 stranica ovog dnevnika, koji je jedino što je sačuvano od Zenje Kozinskog, „tog neborbenog borca za socijalizam”, razvija se jedan roman, razvija se jedna uspomena. Zbilo se nešto veliko i svetlo u tom čoveku, a to što je on žrtvovao svoj život nije bila epizoda u takvom životu već neusiljeni odgovor na ono što je svojom ličnom nežnošću bio i nosio. Zato je njegov dnevnik isto toliko povest o stradanju koliko i povest o pobedi, o prevazilaženju smrti.

JEVREJSKA KULTURA I UMETNOST

Katalog izložbe „Sinagoga”

Izložba koja je od novembra 1960. do januara 1961. god. pod nazivom „Sinagoga” bila otvorena u Recklinghausenu (Zap. Nemačka), pobudila je veliko interesovanje u svetu izvanrednim bogatstvom i celovitošću prikaza jevrejske sakralne, a delom i profane umetnosti od doba patrijaraha do naših dana. Oko organizovanja ove jedinstvene izložbe bili su okupljeni najistaknutiji judaisti Evrope, Amerike i Izraela, a eksponati su prikupljeni iz mnogobrojnih muzeja i privatnih zbirki raznih zemalja.

Izložba je bila podeljena na četiri odeljka: prvi je nosio naziv „Biblija u ogledalu arheologije”, u drugom su obuhvaćeni rukopisi, štampane knjige i nadgrobni spomenici, u trećem kultne sasude za sinagogalnu i kućnu upotrebu, a u poslednjem su prikazane starozavetne teme i scene iz jevrejskog života obuhvaćene u likovnoj umetnosti.

Katalog štampan povodom ove izložbe, bogato opremljen reprodukcijama eksponata, crno-belim i u boji, objavljuje mnoge priloge istaknutih naučnika za svaki pojedini odeljak izložbe.

Dr H.L.C. Jaffé, pom. direktora Gradskog muzeja u Amsterdamu, u uvodnom članku ističe nepromenljivost osnovnih oblika jevrejskih spomenika kulture i umetnosti kroz tri milenije, bez obzira na tlo gde su nikli, kao posledicu tradicionalnog jevrejskog učenja o čovekovom životu, delatnosti i moralu, bez teritorijalne i vremenske ograničenosti.

O prvom odeljku izložbe piše Dr Penuel P. Kahane, direktor Arheološkog muzeja u Jerusalimu. On podvlači zadatak arheologije da svojim rezultatima pruži mogućnost vizuelne predstave života i događaja iz vremena koje opisuje Stari i Novi zavet, počevši od doba patrijaraha (u XX v. pre n.e.) pa sve do tzv. „Doba sinagoga” (od II do VI v. n.e.). Dr Kahane daje kraću analizu dragocenih eksponata na ovoj izložbi, počevši od kanaanskih statueta, izraelske keramike (kultne sasude, svjetiljke, posude za domaću upotrebu) i fragmenata arhitektonskih spomenika, do nadgrobni ploča i osuara.

O značajnoj, iako maloj izloženoj zbirci starog jevrejskog novca, kao istorijskim dokumentima od metala, piše Arie Kindler, kustos muzeja

Haaretz u Tel-Avivu. Prvi jevrejski novac iskovan na palestinskom tlu nastao je u IV veku pre n.e. iz doba persijske dominacije i kovan je po grčko-feničanskom uzoru. Pojedini primerci nose natpis „JHD” (Jehud). Zatim je nastao prekid od preko 250 godina u kovanju jevrejskog novca, te je u vreme dinastije Makabejaca, za vlade Jovana Hirkana I (135 — 104 pre n.e.) ponovo kovan jevrejski novac — malih dimenzija, od bronz, sa jevrejskim natpisima. Grčki uticaj je i ovde vidljiv. Novac su kovali i naslednici Hirkana I — Juda Aristobul, Aleksandar Janaj (koji se prvi na novcu nazivao kraljem) i Matatja Antigon. Za vlade ovog poslednjeg Makabejca pojavio se prvi novac sa predstavom minore. Novac kovan za vreme Iroda i njegovih naslednika ima raznovrsniji amblematski sadržaj, helenističkog i rimskog uzora. Natpisi na novcu su grčki. Agripa I (37 — 44 god. n.e.), unuk Irodov, kovao je prvi novac sa svojim likom, namenjen oblastima pod njegovom vlašću sa nejevrejskim stanovništvom. Novac rimskih imperatora za porobljenu Palestinu nosio je natpis JUDAEA CAPTA i figuru skrušene Jevrejke pod palmom.

Za vreme jevrejskog ustanka od 66 — 70 god. n.e. kovan je novac sa jevrejskim simbolima (palma, lulav, etrog i dr.) i jevrejskim natpisima („Sveti Jerusalim”, „Izraelski šekel”). Najlepši jevrejski novac kovan je za vreme ustanka pod vodstvom Bar-Kohbe 132 god. n.e. u kratkom periodu slobode, sa bogatom čisto jevrejskom amblematikom i simbolikom i jevrejskim natpisima.

Uz kraći članak prof. M. Avi-Yonaha o ranim sinagogama (od II do VII veka n.e.) koji je izvod iz njegovog veoma značajnog rada „Arhitektura prvih sinagoga u Palestini i Diaspori”, prikazano je nekoliko fragmenata arheoloških iskopina sinagoga u Beth She’arimu, Beth Sheanu i Tirat-Zvui (kultne sasude, natpisi na kamenu, podni mozaik). To je samo mali deo velikog perioda sinagogalne umetnosti Palestine.

Rukopisi nađeni 1947. u pećinama kraj Mrtvog mora — koji su senzacionalno otkriće najstarijih jevrejskih biblijskih tekstova, i o kojima je svojevremeno pisao i jedan od najistaknutijih izraelskih arheologa, pok. prof. Eleazar Sukenik, takođe su jednim delom prikazani na izložbi i reprodukovani u katalogu.

O jevrejskim rukopisima, prikazanim u drugom delu izložbe, piše prof. dr Ernst Roth, glavni rabin (Landesrabbiner) iz Majnza, podvlačeći njihovu raznovrsnost, koja je adekvatna raznovrsnosti duhovne preokupacije Jevreja (biblijski tekstovi, verski zakoni, liturgijski tekstovi, pesme, pripovetke, Kabale, tekstovi iz oblasti morala, etike, istorije, medicine, astronomije, astrologije, a rede matematike i prirodnih nauka) i dajući ujedno i kraću analizu jevrejskog pisma koje je upotrebljavano u tim rukopisima (kvadratno, kurzivno i tzv. masket).

U kraćem izvodu iz raznih jevrejskih enciklopedija dat je u katalogu presek istorijata štampane jevrejske knjige od XV veka nadalje. Sačuvano je 150 najstarijih jevrejskih štampanih tekstova — inkunabula, nastalih u Italiji, Španiji, Grčkoj, Turskoj, Belgiji, Nemačkoj, Poljskoj, Holandiji i Engleskoj, i takođe i onih tekstova koji su štampani u Africi i Aziji posle izgonu Jevreja iz Španije 1492. god.

Knjiga Abudraham štampana 1512. god. u Fezu, slogom koji potiče iz Portugalije, ujedno je i prva štampana knjiga nastala na tlu Afrike. U Kairu je 1912. god. postojala jevrejska štamparija. Štampani Komentar Daniela iz Safeda (1563) je najstarija očuvana jevrejska štampana knjiga u Aziji.

Veoma su zanimljivi i podaci o prvim jevrejskim štamparima i štamparskim porodicama — na pr. porodica Soncinos bavila se štamparstvom sa kolena na koleno u XV i XVI veku; porodica Bomberg u XVI veku.

Štampane su ne samo verske knjige, već i almanasi, sanovnici i dr. Jevrejska štampana knjiga prodire u XIX veku i na Daleko istok, pa se tamo čak i štampa (Cochin-China, Bombay, Poona, Calcuta i dr.).

Mnogovekovna cenzura kojoj su bile izložene jevrejske knjige u katoličkim zemljama, uništavanje jevrejskih štamparija i knjiga prilikom opštih progona Jevreja, sprečavali su veći razvoj jevrejske štampane knjige. i bogatiji fond najstarijih primeraka. Ipak i na ovoj izložbi prikazano je preko 100 rukopisa i štampanih knjiga (Tora, Biblija, Mahorim, Hagadot, Talmuda, kalendara, filozofskih radova, Megila i dr.).

Očuvan je velik broj starih nadgrobnih ploča u zemljama Evrope, od kojih je izloženo nekoliko, datiranih od XII do XVII v. sa jevrejskim natpisima.

Umetničko zanatstvo zauzima istaknuto mesto u jevrejskoj umetnosti još od njenih početaka. O predmetima umetničkog zanatstva upotrebljavanim u kultne svrhe piše u katalogu Franz Landsberger, v.d. direktora Jevrejskog muzeja u Cincinnatiju, SAD, pominjući i ugled koji su uživali zanatlije-umetnici, kako oni koji su izradivali predmete od metala, tako i stvaraoci skupocenih vezenih tkanina, kao što su zavese i navlake za Toru. Zatim slede u katalogu opisi preko 300 izloženih kulturnih predmeta uz opšte podatke o njihovom nastanku i upotrebi.

U poslednjem poglavlju kataloga, Heinz Skrobucha, kustos muzeja u Recklinghausenu, piše o starozavetnim temama u jevrejskoj umetnosti, napominjući da se umetnici nisu dosledno pridržavali stroge zabrane figuralnih predstava u jevrejskoj umetnosti. H. Skrobucha piše i o obilju biblijskih tema u hrišćanskoj umetnosti.

Izložba obuhvata 160 eksponata skulpture i slikarstva sa starozavetnom tematikom od rimskih sarkofaga, romanskih reljefa od slonovače, srednjevekovnih ikona i minijatura, radova velikih flandrijskih i holandskih majstora XVI i XVII veka, evropskog slikarstva XVIII i XIX veka do brojnih radova umetnika XX veka. Ogromni raspon od sedamnaest vekova, mnogobrojni i raznovrsni umetnički stilovi, nacionalna raznorodnost umetnika — dobili su na ovoj izvanrednoj izložbi zajednički okvir kroz jevrejsku tematiku.

Katalog izložbe „Sinagoga” ostaje, zbog obilja podataka koje pruža i odličnim reprodukcijama, vrlo koristan priručnik za sve one koji žele da upoznaju i proučavaju jevrejsku umetnost.

ERIH KOŠ: „NOVOSADSKI POKOLJ“

Izdanje „Rad“, Beograd, 1961.

Jednog januarskog jutra, kada sam hteo da predem preko današnjeg bulevara Maršala Tita, da bih preko Dunavskog parka stigao na vreme u gimnaziju, primetio sam na stubu za oglase plakat koji je zabranjivao kretanje po ulici. Bilo je veoma hladno. Osvrtao sam se oko sebe, na širokom bulevaru zaista nigde nikog nije bilo. Vrlo zadovoljan što imam izgovor da ne idem u školu, vratio sam se u stričevu kuću. On je, naravno, bio daleko više zabrinut. Ali za sva tri dana takozvane „novosadske racije“ tog januara 1942 godine, mi nismo znali šta se zaista zbiva. Policajci koji su u dva maha pretresli stan i pitali za oružje, bili su sasvim pristojni, čak su i čizme pažljivo brisali. Zahvaljujući tome što je u ovom kraju stanovalo najviše Mađara, žandari i pijani vojnici ovde uopšte nisu „dejsstvovali“. Dvadeset i četvrtog januara, na moj trinaesti rodendan, opet smo smeli da izlazimo iz stanova. Neke ulice su još bile krvave. Tek tada sam shvatio da je vreme, za mene vezano za prijatan izostanak iz škole, za nekoliko hiljada isto tako nevinih ljudi u istom tom gradu donelo neočekivanu brutalnu smrt.

Prirodno je da sam se posle interesovao za sve što sam saznao o novosadskom pokolju, a 1945 u poznu jesen sedeo sam među publikom u Domu kulture (predratnom „Spomendomu“) za vreme suđenja glavnim krivcima zločina. Na neke od njih sećao sam se sasvim dobro. Nisam bio osvetnički raspoložen, iako sam dve godine posle racije i sam uhapšen i iskusio njihovu ruku. Ali osećao sam veliki gest pravde u tome što im je sudeno u istoj zgradi, u kojoj su oni sami zasedali rukovodeći masovnim ubistvom i pljačkom.

Prirodno je da zbog toga ne mogu Koševu knjigu na tu temu da gledam istim očima kao čitalac koji će tek zahvaljujući njoj saznati za događaje onih jezivih zimskih dana. Ali mi se nameće i principijelno pitanje, da li je dozvoljeno postupiti tako, kao što je autor ove knjige učinio. Iako sam to pitanje morao da postavim, neću se usuditi da odgovorim na njega, samo ću osvetliti zašto mi se čini neophodnim da se razmotri. Koš je pomešao neke pripovedačke elemente sa dokumentovanim činjenicama. Većina mađarskih vojnih ličnosti koje opisuje, istorijski su tačno dati sa svojim činom, sa svojim fizičkim izgledom. To je svojstvo istorijskog rada. Ali Koš opisuje i

šta su oni mislili, pokušava da shvati njihovu ličnost, njihove motive, traga za njihovom individualnošću. To je postupak romansijera. Naravno, postoji i istorijski roman, u kome pisac ima pravo da i istorijske ličnosti pokreće na sceni svoje radnje kao svoje izmišljene likove, ali očigledno Koš u „Novosadskom pokolju” nije ni pomišljao da napiše roman ili pripovedačku prozu.

Bilo bi, čini mi se, nevažno insistirati na tome da li je Koš tu i tamo faktografski pogrešio, ili je izostavio relativno prilično značajne činjenice. (Navešću samo jedan primer: u Koševoj knjizi se uopšte ne srećemo sa imenom brigadnog generala Ferenc Bajora, koji je tada bio komandant novosadskog vojnog okruga, a koji je zbog svoje delatnosti januara 1942. od našeg suda posle rata osuđen na smrt vešanjem. A baš taj Bajor je mogao da posluži kao primer kako su neki viši oficiri koristili raciju kao mogućnost za pljačku — ne samo pojedini žandarmi — jer je taj general toliko „prekardašio” da je čak i Horti bio prinuđen da ga nešto docnije smeni i penzionise).

Teško je suditi o jednoj knjizi za koju ne znamo tačno kome rodu pripada. Nikakav podnaslov, predgovor ili pogovor nam u tome ne pomaže. Moramo da zabeležimo kao propust izdavača i autora, što nam nisu dali podatak o tome kako je ovaj tekst nastao, koje je istorijske materijale i dokumente pisac upotrebio, u kakav se odnos prema činjenicama postavio. Ako je ovo istorijska knjiga, možda smemo da kažemo: isuviše je bilo reči u relativno nevažnom generallajtnantu Feketehalmi-Čajdneru, koji je na pokolj takoreći došao samo „u goste”, dok se o Bajoru čuti... Ili: malo je rečeno o stavu i postupcima komunista i skojevaca u okupiranom Novom Sadu, o zgražanju mnogih domaćih Madara, koji su se trudili da spase živote i imovinu svojih srpskih i jevrejskih sugrađana, i tako dalje. Ali ako Koš ovu knjigu smatra umetničkom prozom, sve te zamerke naravno, otpadaju, samo je onda trebalo da nam kaže u kakvom je odnosu ono što je svojom maštom stvorio prema onom što je iz dokumenata preuzeo. Kod čitavog niza ličnosti ni ja, koji relativno poznajem materijal, ne znam jesu li stvarne ili izmišljene, kao što ne znam je li Koš stvarno video Feketehalmijeva pisma, ili ih je izmislio. (I jedno i drugo je dozvoljeno, ali čitalac ima prava da zna na čemu je).

Pored svih tih zamerki valja zabeležiti i jednu pozitivnu činjenicu, koja je možda važnija od svih narednih detalja: knjiga se tako lako čita, to je toliko tečna, dopadljiva, uzbudljiva proza, da će novom čitaocu, koji se zasitio dokumentarnih grozota, dati svakako lako shvatljivu sliku suštine zbivanja za vreme novosadskog pokolja.

ANDRE ŠVARC-BART: „POSLEDNJI OD PRAVEDNIKA”

Prevod *Kaće Samardžić*
Izdanje „Rad”, Beograd. 1961.

Knjige o patnjama Jevreja mogu unapred da računaju na izvesnu simpatiju, što za trajno i sigurno ocenjivanje njihove stvarne književne vrednosti nije uvek sasvim povoljno. Savremena Evropa pati od nečiste savesti, jer je prilično pasivno posmatrala ubijanje šest miliona svojih sugradana. Ali neminovni i neprijatni obračun sa tom prošlošću doveo je i do toga, da je u modi pomalo i filosemitizam. U većini zemalja prosto je nemoguće negativno oceniti delo koje govori o trpljenju i proganjanju jevrejskih ljudi. Zbog toga baš sa jevrejske strane uvek nanovo treba ukazati na opreznost, kada se govori o mestu u svetskoj literaturi ostvarenja pisaca koji su obrađivali ovakav „konjunkturni materijal”, pogotovu ako su i sami bili Jevreji, dakle žrtve.

Roman Andrea Švarc-Barta, koji nam dolazi sa toliko cenjenom Gonkurovom nagradom i brojnim pozitivnim kritikama iz celog sveta, zbog toga neminovno zahteva da ga hladno i ozbiljno ponovo ispitamo, odnosno da posvetimo više pažnje delu nego reminiscencijama koje je izazvalo kod trećih. Odmah na početku moraćemo da konstatujemo da smo se sreli sa neobično neujednačenom knjigom. Biografija njenog autora nam daje objašnjenje zašto se ona tako lako može raščlaniti na delove razne vrednosti — Švarc-Bart je sporo pisao i uvek nanovo prepisivao stranice ovog romana, a nije imao snagu umetnika da je sažme u celovitost i jedinstvo.

Ako zbog toga posebno budemo posmatrali pojedine nejednake delove knjige, ustanovićemo da je početak, sama legenda o pravednicima, najznačajniji odeljak. Tu je pisac — služeći se lepotama Talmuda i starih tužbalica — pronašao metod koji je zaista dostojan legende o večitim patnjama. Neobično tanano treperenje jezika (koje je svuda korektni prevod Kaće Samardžić u potpunosti uspeo da sa francuskog prenese na naš jezik) u potpunom je skladu sa fabulom. Stil i odnos autora prema materiji menjaju se pri opisu mladosti Mardohaja i njegove ljubavi. Švarc-Bart iznenada otkriva da se i humor može koristiti i kad je reč o ozbiljnoj temi. Ne možemo reći da je vrednost tih stranica ravna legendi, ali to je zanimljiva i dopadljiva lektira.

Sin Mardohajev, Venijamin, a naročito njegovo detinjstvo i odlazak u Nemačku slaba su poglavlja. Tu je pisac postao suvi racionalista i realista — on ima ideja, ali ne uspeva da ih ostvari literarnim sredstvima. Ponekad je ton mudrijaški. tekst razvučen, suptilne ideje se gube pod teretom reči bez pravog pokrića. Približavajući se vrhuncu dela, Švarc-Bart opet nalazi dublje i sočnije boje: detinjstvo Ernija, poslednjeg pravednika, i u formalno umetničkom maniru, i u onom što se čitaocu saopštava, treba da bude sinteza svega napred pokušanog. I zaista tu ima grandioznih momenata kada se doživljaj deteta XX veka uzdiže do potresnog dostojanstva legende iz trinaestog, četrnaestog veka. Po tim mestima je knjiga „Poslednji od pravednika” zaslužila zaista svetsku pažnju, jer pokazuje da srednji vek nije prošao, i da nikad neće proći, dok se sami ne izmenimo. I sam Erni je i sadista i mazohista, i da nije slučajno Jevrejin, što se tiče karaktera, mogao bi da se zamisli i u ulozi svojih malih mučitelja iz istog razreda, ali situacija u kojoj se rodio prisiljava ga da bude ono što jeste. Kasnije, kad se u Francuskoj otrgne od jevrejstva, kada jede sirovo meso, izigrava ludaka u bordelu. čini u stvari sve grehove koje zakon zabranjuje, on postaje čovek u punom smislu te reči. U odeljcima koji o tome govore dolazi do najvećeg raskoraka između ideje i jezika — ponovo do književnog pada. Shvatamo šta je pisac želeo da nam kaže, ali razumom, ne srcem. Najpotresnije stranice su i najveća potvrda neujednačenosti i nedostatka sigurnog stvaralačkog metoda. Ta nesigurnost kako da se obradi ono što se toliko snažno želi, ostavlja traga i na opisu ljubavi Ernija i Golde i njihove smrti u Aušvicu.

Bilo je primedbi na račun katalizma autora Švarc-Barta, pogotovu što je on sam kao čovek bio borac francuskog pokreta otpora. Švarc-Bart o tome kaže: „Hteo sam samo da govorim o jednoj vrsti Jevreja. A desilo se da su oni u većini... Nisam govorio o borcima Pokreta otpora. Vrlo je dobro što ih je bilo.” Ovde se u potpunosti slažemo sa piscem. „Desilo se da su oni bili u većini...” Nikad nijedna knjiga ne može da ostvari celokupnost bilo kog zbivanja, uvek dodiruje više nego što može u potpunosti da obuhvati. Zbog toga nimalo nije slabost Švarc-Barta što je opevao onu osobinu jevrejstva, za koju mnogi smatraju da je hrišćanska, iako je baš ono „najjevrejskije” u hrišćanstvu, veru da neki moraju da trpe da bi svet opstojao. „Kad se nepoznati Pravednik popne na nebo, kaže jedna hasidska priča, on je toliko sleden da Bog mora hiljadu godina da ga razgreva između prstiju pre nego što njegova duša uzmogne da se preda raj. I zna se da više njih zauvek ostanu neutešni nad ljudskom nesrećom, tako da sam Bog ne uspeva da ih razgreje. Onda, s vremena na vreme, Stvoritelj, neka je blagosloven, za minut ubrza časovnik Strašnog suda.” U stvari, cela knjiga „Poslednji od pravednika” zbirka je varijacija na tu temu, datih na razne načine, pomoću različitih tehnika, raznorodnim bojama, raznolikim stilom. U tome je i njena vrednost, kojom ni jednog trenutka nismo hteli potceniti razmatranjem njenih neuglačanih detalja. U tome je, doduše, i izvor njene neujednačenosti, koja ne sme da se prećuti zbog simpatije prema piscu.

AUŠVIC — SVEDOČANSTVA I IZVEŠTAJI

Sastavili *H. G. Adler, Herman Langbajn i Ela Lingens-Rajner*
Izdanje „Europäische Verlagsanstalt“, Frankfurt na Majni 1962.

To je do danas najkompletniji izveštaj o najvećem gubilištu istorije — koncentracionom logoru koga su Nemci zvali Aušvic, a koji se nalazio u blizini poljskog grada Osviecim. U stvari, to je antologija spisa o Aušvicu, sastavljena od četrdeset pojedinačnih napisa, sećanja, odlomaka iz dnevnika, opisa pojedinih događaja i analiza različitih postupaka zatvorenika, odnosno esesovaca i drugih. Sastavljači su namerno i — to se odmah u početku slobodno može reći — vrlo vešto i efektno poredali jedne do drugih tekstove intelektualaca i jednostavnih radnika, Jevreja i Cigana uhapšenih samo zbog svog porekla, političkih boraca i profesora univerziteta, pripadnike raznih narodnosti, fataliste i optimiste, čvrste i herojske likove i tupe rečenice onih koji su izgubili svaku nadu. Nažalost, pored Nemaca, Austrijanaca, Poljaka, Rusa, Italijana, Francuza, Belgijanaca, Holandana, Grka i Madara nema ni jednog jedinog autora iz Jugoslavije.

Uvod poznatog jevrejskog publiciste H. G. Adlera — koji je pored ostalog autor i izvanredne sociološke studije o Terezienštat — kratak je, ali potpun prikaz istorije logora Aušvic. „U Aušvicu su surove teorije nacionalsocijalizma prikazane sveobuhvatnije nego bilo gde drugde“, kaže pisac predgovora, naglašavajući da knjiga o Aušvicu istovremeno predstavlja i studiju o nemačkom fašizmu. On naročito insistira na tome da nije dovoljno jednostavno samo zabeležiti grozote koje su se dogodile, nego razumeti ih kao određenu posledicu koja neizbežno proističe iz Hitlerovog političkog sistema.

U uvodu je data i do danas najtačnija statistika o Aušvicu. Logor je primio prve zatvorenike 14. juna 1940. Oslobodile su ga sovjetske jedinice 27. januara 1945. Za to vreme 405.000 ljudi je uvedeno u spisak zatvorenika. Od njih je 261.000 ubijeno u Aušvicu. Oni koji su pravo odvedeni u gasne komore nisu uneseni u logorski spisak. Koliko ih je bilo miliona, nije izvesno. Ali broj je svakako sedmocifren.

Ovde možemo upozoriti samo na neke od najzujbudljivijih priloga knjige. Svakako na prvom mestu treba pomenuti napis Madara dr Mikloša

Njislija, koji je, patolog po struci, morao stručno da radi za logorskog esesovskog lekara Mengelea i tako imao pristup i u gasne komore. Pored tačnog medicinskog opisa smrti od plina, on priča i o jednom strahovitom slučaju: jedna petnaestogodišnja devojka nije umrla, nego je, onako gola, od specijalnog komandosa izvučena živa ispod gomile leševa iz gasne komore. Njisli je uspeo injekcijama da je dovede do svesti, ali jedan esesovski podoficir ju je nekoliko sati docnije otkrio i streljao. Možda je još jeziviji izveštaj drugog lekara, d-ra Eduarda de Vinda, Holandanina, koji je odmah posle oslobođenja Aušvica napravio protokol o eksperimentima koji su vršeni nad ženama. De Vind je poznat kao autor jedne knjige o Aušvicu, ali pored odlomka iz tog dela, ovde su prvi put objavljeni i neki detalji onog njegovog originalnog izveštaja o pokušajima da se postigne sterilizacija žena putem rendgenskih zračenja i raznih tečnosti ubrizganih u materici. To je dovodilo do teških, često smrtonosnih oboljenja. Da bi esesovski lekari videli rezultate, oni bi operativno otvarali utrobe svojih žrtava i posle ih puštali da umru. Rukovodilac tih dela, ginekolog profesor Klauberg, umro je 1957. godine u Kulu, u istražnom zatvoru, ali je jedno vreme posle rata, slobodno prakticao u Zapadnoj Nemačkoj.

Teško je reći šta više deluje na čitaoca, konkretni užas, kakav — na primer — opisuju ovi lekari, ili skoro groteskne neobičnosti, o kojima govore muzičari Simon Laks i Rene Kudi. U svom članku o logoraškom orkestru, oni navode da su oni koji su aranžirali pojedine melodije za logorski orkestar, usput morali da posmatraju i fizičko stanje svojih kolega — muzičara zatvorenika — da nagadaju kojim će redosledom umreti, jer su tako otpadali i pojedini instrumenti, pa bi se u zvuku osećao nedostatak. Naglašavaju da je valjalo paziti i na psihičko, ne samo na zdravstveno stanje, jer je i samoubistava bilo mnogo. I „aranžeri” su se navodno tako izveštili da su skoro uvek blagovremeno stizali da poprave note, još i pre nego što bi smrt na ovaj ili onaj način nastupila.

Potpuno su novi mnogi podaci o ustanku „posebnog komandosa” u gasnoj komori. Znalo se da su ti hrabri ljudi bili naoružani eksplozivom, koji su dobili od nekih devojaka — radnica u fabrici oružja. Ali do pojave ove knjige tok istrage nije bio poznat. Sada je objavljeno sećanje jedne bivše zatvorenice, koja je bila stenograf političkog odeljenja Gestapoa. Njeno ime ni sada nije objavljeno, jer je — iz razumljivih razloga — postavila uslov da ostane anonimna. Ali njena ispovest u potpunosti razjašnjava tihu, herojsku smrt onih mladića i devojaka koji su se usred pakla usudili da se suprotstave đavolu.

Između napisa bivših zatvorenika — umesto ilustracija, a kao čudni kontrast — štampani su neki već poznati, a mnogi do sada neobjavljeni podaci koje daju sami esesovci, među njima i komandant logora Hes i sam Ajhman.

Ali danas je možda ipak najpotresnije na kraju knjige pročitati registar imena stražara, esesovskih oficira, službenika Gestapoa i drugih nacističkih ličnosti koje se pominju u knjizi. U tim personalijama kod ponekog je označeno kako je i od koga kažnjen posle rata. Ali ne retko se vidi da su u slobodi, pa čak i na funkcijama. Tako je Oto Ambroz, koji je inspicirao u ime koncerna IG Farben logorska postrojenja, danas član nadzornog od-

bora jedne fabrike u južnoj Nemačkoj. Karl Broh, esesovski „oberšarfirer“ političkog odeljenja logora, danas mirno stanuje u Langenfeldu. Joahim Cezar, esesovski kapetan i šef poljoprivrednih radova u Aušvicu, živi u Konstanci. Johannes Gebel, stručnjak za sterilizaciju i mučenje žena, umro je prirodnom smrću 1952, a da ga niko nikada nije pozvao na odgovornost. Takvih podataka ima mnogo. Još je više imena zločinaca koji su neometano živeli do 1960. godine, pa su ih tek valovi uzbuđenja zbog procesa Ajhmanu izbacili na videlo — i u istražni zatvor. Iza najvećeg broja najkrvoločnijih mučitelja, međutim, stoje podaci kao što su: „posle 1945. godine mu nestaje trag“, „iščezao“, ili „navodno živi negde u Južnoj Americi“.

DANILO NAHMIJAS: „OGANJ”

Izdanje „Otokar Keršovani”, Rijeka 1963.

Teme koje obraduju minuli rat i događaje vezane za njega, još uvek zaokupljaju one koji imaju i mogu o tome nešto da kažu. Možda čak, što se vremenski više udaljujemo od tog rata, sve više se, a sigurno bolje i rečitije, o njemu piše i govori. I sve češće iz pera pisaca saznajemo ono o čemu se još ni danas ne zna koliko bi trebalo — da se Jevreji nisu u tim danima nalazili samo u logorima, deportaciji, izbeglištvu i ilegalnosti, već su se s oružjem u ruci, bukvalno rame uz rame, nalazili sa borcima protiv fašizma i borili se, patili, radovali se i ginuli kao i drugi sinovi sa tla na kojem su se vekovima radali, množili se i umirali njihovi preci. Još uvek se nesrazmerno malo govori o tome kako su se mnogi Jevreji koji su i bili iza rešetaka i žica, kada im se pružila prilika, a „prilika” im nije doneta na srebrnom poslužavniku, pridružili partizanskim jedinicama deleći s njima dobro (ako ga je bilo) i zlo (čega je tada bilo na pretek). O takvim Jevrejima govori „Oganj”.

Danilo Nahmijas ne predstavlja se prvi put jugoslovenskoj čitalačkoj publici, a pogotovo ne jevrejskim čitaocima u Jugoslaviji. Poslednjih je godina objavljeno više knjiga Danila Nahmijasa u kojima se sa različitih aspekata govori o Jevrejima, njihovom stradanju i borbi da se odupru zlu koje ih je snašlo.

„Oganj” — koji je neosporno piščeva autobiografija negde od polovine 1943. godine pa do kraja rata — ne bi se mogao nazvati romanom, već pre možda zbirkom pripovedaka sa mnogobrojnim, ali manje-više istim ličnostima. Od vatrenog krštenja („Ubio sam čovjeka... čovjeka... ponavljao je preneraženo”) do svečanog, slavolucima i cvećem ukrašenog ulaska u oslobođene krajeve — kroz „Oganj” defiluje cela plejada raznolikih ličnosti: od hrabrih, u borbi izraslih u svesne borce, do priprostih i podlih sebičnjaka koje je samo životna slučajnost svrstala u jedinice koje su se borile pod crvenom petokrakom, pored ličnosti sa manama i vrlinama svojstvenim svakom, ma gde bio i bez obzira na položaj i mesto u društvu. I uz likove ovih sirovih seljaka Krajine, Like, Banije i drugih krajeva, pisac sistematski, ali neupadljivo pušta da defiluje i niz jevrejskih ličnosti, od svojih drugova iz pred-ratnog Hašomer-hacaira, do različitih ličnosti jevrejskih mahala.

Međutim, čini nam se, čono što dominira knjigom, njen lajtmotiv, jeste sva besmislenost rata, fašističkog ubijanja sveg tog i tolikog nedužnog sveta,

od odojčadi do staraca, Jevreja i nejevreja, svih onih muka i, mirnodopskim merilima posmatrano, neshvatljivo izdržanih patnji i napora, ta užasna cena u krvi i stradanjima. Kao moto za celu knjigu, pisac je mogao uzeti reči iz pesme koju je ko zna koji borac u svom bolu zbog nečega spevao: „Oj, slobodo, alaj si krvava...“, a koju i sam navodi.

I dok on, David, tj. pisac, okićen i slavljen jaše uz svoju jedinicu u praznično zaodnutu Ljubljanu, kličući oslobođenju i kraju rata, svestan je da ulazi u nov život ne samo po društvenim normama nego i po tome — u ovom času opšteg slavlja i rađanja novog osećao je to još jače — što nov život znači samoću, prazninu ostalu iza ubijenih, nestalih, najbližih. Kroz takav čas Davidov prošli smo, takoreći. svi mi Jevreji, a i milioni nejevreja, kada smo sa rancem na leđima (ako smo ga imali) i sa cokolama na nogama (često različitih brojeva) stajali pred tamo nekom našom Ljubljanom i pitali se, sami i usamljeni, isto tako — šta sad, kuda, kako, s čim.

Nahmijas ima šta da kaže i nama i onima koji dolaze iza nas. I ume da kaže. Nadamo se da će to da čini i u buduće. Mi bismo to želeli i bili mu zbog toga zahvalni.

P R I L O G

HRONOLOGIJA VAŽNIJIH DOGAĐAJA IZ ŽIVOTA JEVREJSKE ZAJEDNICE U JUGOSLAVIJI (1961. I 1962. GODINE)

Hronologija je dosada objavljena u sve četiri sveske „Jevrejskog almanaha”, a obuhvatila je važnije događaje od 1944. do zaključno 1960. godine, tako da sa periodom koji sada obuhvata predstavlja celinu za čitavi posleratni period sve do kraja 1962. godine.

I ovoga puta, kao i ranije, ona obuhvata i neke važnije događaje iz života pojedinih opština, koji po svom značaju prelaze lokalne okvire, kao i događaje koji su značajniji za jevrejsku zajednicu Jugoslavije, iako nemaju neku neposrednu vezu sa sumim radom i životom Saveza. Ovde na prvom mestu dolaze neka zbivanja u oblasti saradnje naše zemlje sa Izraelom.

Iz same hronologije, kao što smo i ranije napomenuli, i kada bi ona bila mnogo potpunija, ne može se videti sav mnogostrani rad Saveza naše jevrejske zajednice, koji se pretežno, kao i svake druge ustanove i organizacije, ne sastoji samo iz važnih događaja, nego i iz svakodnevnne i raznovrsne, redovne i vanredne delatnosti.

Ovoga puta hronologija ne obuhvata sve posete mnogih jevrejskih javnih radnika i ličnosti iz inostranstva, s obzirom na to što su one u ovom periodu bile česte, niti sve događaje iz međusobnih odnosa Jugoslavije i Izraela, nego samo neke značajnije.

1961. godina

1. januar	Savez jevrejskih opština Jugoslavije* uputio je čestitku Predsedniku Republike Josipu Brozu Titu povodom Nove 1961. godine, na koju se Predsednik zahvalio ličnim pismom.
5. januar	U Tel-Avivu je prikazan jugoslovenski film „Deveti krug”.
19. januar	Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu priredilo je svečani prijem u čast novog jugoslovenskog poslanika u Izraelu Jože Zemljaka.

---

* U daljem tekstu Savez

21. januar   Koncert Zagrebačkog jevrejskog zbora u sali Jevrejskog doma u Beogradu.
22. januar   U Beogradu je održano XIV zasedanje Glavnog odbora Saveza.
25. januar   Otpravnik izraelskog poslanstva u Jugoslaviji, g. Moše Guron, za vreme posete Zagrebu, posetio jevrejske institucije.
- januar   Ustanova za jevrejska materijalna potraživanja od Nemačke (Jewish Claims Conference) raspisala je VIII konkurs za judaističke studije za školsku 1961-1962. godinu.
- Na Jevrejskom groblju u Beogradu otkriven je spomenik Bulini Baruh, majci trojice narodnih heroja, čija su četiri sina i jedna kći poginuli u narodnoj revoluciji.
- Savez je raspisao VII nagradni konkurs za radove sa jevrejskom tematikom iz oblasti nauke i književnosti i za muzičku kompoziciju za mešoviti hor, kao i nagrade za pripovetke, iz „Fonda Romana Šmucera“.
4. februar   U Haifi je preminuo Jova Beraha, aktivni saradnik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
9. februar   Jugoslovenski konzul u Izraelu Viktor Štark, sa suprugom. priredio je svečani prijem u čast novog jugoslovenskog poslanika u Izraelu Jože Zemljaka.
- februar   U okviru međunarodne saradnje Glavnog saveza zemljoradničkih zadruga Jugoslavije sa sličnim organizacijama u drugim zemljama, zadružna delegacija Jugoslavije posetila Izrael.
- U Petah-Tikvi, u Izraelu, otvorena je međunarodna izložba dečije knjige, na kojoj je učestvovala i Jugoslavija.
11. mart   Povodom osamnaestogodišnjice pogibije makedonskih Jevreja održane su komemorativne svečanosti u Skoplju i Bitolju. U Skoplju otkriven je na groblju u Butelju spomenik za uspomenu na 7144 makedonska Jevreja; otvorena je izložba „Dokumenti koji optužuju“ i izložba grafike i skulpture vajara Bore Krstevskog sa istom tematikom. U Bitolju je priređeno komemorativno veče, položeni venci na spomenik Jevrejima žrtvama fašizma, otkriven spomenik Narodnom heroju Streji Ovadiji-Mari i otvorena izložba o životu bitolskih Jevreja.

17. mart Jevrejska opština u Beogradu priredila je književno veče na kome su čitani radovi nagrađeni na VI nagradnom konkursu Saveza.
- mart Učešće predsednika Saveza prof. d-ra Alberta Vajsa na koneferenciji za socijalne i humanitarne aktivnosti jevrejskih zajednica u Evropi, u Amsterdamu.
9. april U Zagrebu je u prisustvu gostiju iz inostranstva i zemlje svečano proslavljena pedesetogodišnjica Doma staraca. U okviru ove proslave položeni su venci na spomenik Jevrejima žrtvama fašizma na groblju na Mirogoju i održane svečana akademija i sednica Kuratorija Doma.
10. april U Zagrebu je održan sastanak predstavnika i rukovodilaca socijalnih sekcija nekih većih jevrejskih opština iz zemlje.
11. april U Jerusalimu, u Narodnom domu, otpočeo je proces ratnom zločincu Adolfu Ajhmanu. Kao posmatrač Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije sudenju je prisustvovao prof. beogradskog univerziteta dr Dušan Nedeljković.
13. april Povodom dvadesetogodišnjice početka stradanja jevrejske zajednice u Jugoslaviji, Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu organizovalo je kolektivnu posetu „Šumi mučenika“, u kojoj je posađeno i 60.000 stabala za uspomenu na pogibiju Jevreja Jugoslavije.
- 14—23. april Učešće Izraela na Zagrebačkom prolećnom velesajmu.
20. april Učešće d-ra Aleksandra Švarca, predsednika Jevrejske opštine u Ljubljani, na proslavi trinaestogodišnjice nezavisnosti Izraela, kao predstavnika jevrejske zajednice Jugoslavije.
U Beogradu je otvorena izložba o stradanju makedonskih Jevreja pod fašizmom.
26. april U Beograd je doputovao novoimenovani izvanredni poslanik i opunomoćeni ministar Izraela u Jugoslaviji, Aviezer Šluš.
- april Povodom trinaestogodišnjice nezavisnosti Izraela za čitaoce „Jevrejskog pregleda“ dali su izjave o međusobnim odnosima Jugoslavije i Izraela jugoslovenski poslanik u Izraelu Jože Zemljak i izraelski poslanik u Jugoslaviji Aviezer Šlus.

U Jerusalimu je za dalju godinu dana produžen ugovor o trgovinskoj razmeni između Jugoslavije i Izraela. Za vreme kraćeg boravka u Beogradu. Savez je posetio jugoslovenski poslanik u Izraelu Jože Zemljak.

1. maj Savez je uputio Predsedniku Republike Josipu Brozu Titu čestitku povodom Prvog maja.
15. maj Povodom Dana pobede, Narodni odbor grada Beograda, Savez i Jevrejska opština u Beogradu položili su vence na spomenik Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma, na Jevrejskom groblju u Beogradu.
21. maj Beogradski ilustrovani časopis „Duga“ doneo je intervju svoga saradnika sa prof. d-rom Albertom Vajsom, predsednikom Saveza, o nekim pravnim problemima u vezi sa suđenjem Ajhmanu.
- Izraelski poslanik u Jugoslaviji Aviezer Šluš posetio je jevrejsku opštinu u Subotici.
23. maj Savez je priredio prijem u čast novog izraelskog poslanika u Jugoslaviji Aviezera Šluš i njegove supruge.
25. maj Savez je uputio čestitku Predsedniku Republike Josipu Eroz u Titu povodom njegovog 69. rođendana.
- maj Kao gost Sindikata prosvetnih i naučnih radnika Jugoslavije, u Jugoslaviji je boravila delegacija Sindikata prosvetnih radnika Izraela.
- Aron Alkalaj, publicista i poznati jevrejski javni radnik, izdao je brošuru „Put u Izrael“.
- Učešće Izraela na Medunarodnom poljoprivrednom sajmu u Novom Sadu.
- maj—juni U Jugoslaviji je boravio Mihael-Šmule Engelman, predsednik telavivskog snifa Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
6. juni Prilikom posete Sarajevu, ambasador SAD u Jugoslaviji Dž. Kenan posetio je i Jevrejsku opštinu u Sarajevu i rabina Menahema Romano.
8. juni U auli Tehničkog fakulteta u Sarajevu otvorena je izložba o stradanju makedonskih Jevreja za vreme fašizma.
11. juni U Beogradu je izvršeno svečano osvećenje obnovljene sinagoge u Kosmajskoj broj 19.

- juni U Jugoslaviji je boravio predsednik Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD, Roman Šmucer.
- U Beogradu je boravio dr Emanuel Bulc, veliki rabin Luksemburga. Pored učešća na osvećenju obnovljene beogradske sinagoge, posetio je Savez, a bio je primljen i u Saveznoj verskoj komisiji.
- U Izraelu je gostovao poznati zagrebački ansambl narodnih pesama i igara „Lado”.
- Savez su posetili Samjuel Fišer, Hari Braun i Lesli Sinkler, koji su kao članovi delegacije 14 laburističkih gradonačelnika boravili u Jugoslaviji.
1. juli Povodom kongresa boračkih organizacija u Beogradu. Savez boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije položio je venac na spomenik Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma, na Jevrejskom groblju u Beogradu.
2. juli U čast proslave dvadesetogodišnjice revolucije naroda Jugoslavije, kolektiv mašinske radionice u Đakovu otkrio je spomen-ploču žrtvama logora u Đakovu, u kome su stradali i mnogi Jevreji.
- juli U Jugoslaviji je boravio dr R. Edelman, docent na Univerzitetu i rukovodilac Udruženja biblioteka juda-ike i hebraike u Kopenhagenu. U Zagrebu je pomagao pri uredenju velike judaističke biblioteke dr Lavoslava Šika.
- Trećem svetskom kongresu judaističkih studija u Jerusalimu kao gost iz Jugoslavije prisustvovala je M. Bošković-Stulli.
- U izdanju Saveza izišao je iz štampe „Jevrejski almanah za 1959—1960 godinu”.
- juli—avgust Oko 375 jevrejske dece i omladinaca iz cele Jugoslavije letovalo je u tri smene u Malom Lošinjju.
- Učešće Zagrebačkog jevrejskog zbora na IV svetskom festivalu jevrejskih horova u Izraelu.
- 20—23. avgust U Ženevi je održana redovna sednica egzekutive Svetskog jevrejskog kongresa i proslava 25-godišnjice od njegovog osnivanja, na kojoj je kao predstavnik Saveza i član njene egzekutive učestvovao predsednik Saveza prof. dr Albert Vajs.
- avgust Posle četiri meseca sudenja, u Jerusalimu je završen proces ratnom zločincu Adolfu Ajhmanu.
- U izdanju Saveza izišao je iz štampe jevrejski kalendar za 5722. godinu.

7. septembar Savez je posetio Mordehaj Oren, istaknuti javni i politički radnik iz Izraela, član Centralnog komiteta Ujedinjene izraelske radničke partije MAPAM.
26. septembar Savez je posetio Leo Kramer, istaknuti sindikalni funkcioner iz SAD, koji je boravio u Jugoslaviji kao gost Saveza sindikata Jugoslavije.
- septembar U našoj zemlji boravio je David Horovic, guverner Izraelske narodne banke.
- Učešće Izraela na Međunarodnom zagrebačkom velesajmu.
- septembar—
oktobar—
novembar U svim većim jevrejskim opštinama u Jugoslaviji održane su svečane akademije povodom dvadesetogodišnjice ustanka naroda Jugoslavije.
- U Beogradu i Zagrebu boravio je David Alkalaj, iz Jerusalima, istaknuti jevrejski javni radnik, jedan od rukovodilaca Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu.
1. oktobar U kasarni koja je 1941. godine u Zrenjaninu služila kao koncentracioni logor za Jevreje i antifašiste, svečano je otkrivena spomen-ploča žrtvama fašističkog terora za uspomenu na 1450 zrenjaninskih Jevreja.
20. oktobar U Brčkom, u kome je za vreme rata okupator pobio 130 Jevreja iz Brčkog i oko stotinu izbeglica Jevreja iz raznih krajeva Evrope, održane su svečane komemorativne priredbe.
- oktobar Jevrejsku zajednicu Jugoslavije posetio je Mark Uveler, direktor odeljenja za kulturna i vaspitna pitanja Jewish Claims Conference iz Njujorka.
- U Beogradu je održan sastanak Koordinacionog odbora Saveza za omladinu, koji sačinjavaju predstavnici svih omladinskih klubova.
11. novembar U Jerusalimu je sud izrekao smrtnu kaznu vešanjem ratnom zločincu Adolfu Ajhmanu.
- 27—28. novembar Učešće Zagrebačkog jevrejskog zbora na akademijama povodom Dana Republike i dvadesetogodišnjice ustanka naroda Jugoslavije.
29. novembar Čestitka Saveza Predsedniku Republike Josipu Brozu Titu povodom Dana Republike.
- Povodom Dana Republike Savez je sedmi put podelio nagrade za književne i naučne radove i muzičke kompozicije sa jevrejskom tematikom.

- novembar Učešće delegata Saveza Benciona Levija, člana Izvršnog odbora Saveza, d-ra Ota Centnera, potpredsednika Jevrejske opštine u Zagrebu, i Davida Levija, sekretara Saveza, na svečanom otvaranju izložbe posvećene borcima i žrtvama varšavskog i drugih geta, u Parizu. Na izložbi su bili izloženi i eksponati istorijsko-muzejskog odeljenja Saveza o borbi i stradanju jugoslovenskih Jevreja za vreme drugog svetskog rata.
16. decembar Savez i Jevrejska opština u Beogradu, zatim Jevrejska opština u Sarajevu, priredili su svečane akademije povodom dvadesetogodišnjice ustanka naroda Jugoslavije.
- decembar Štićenici Doma staraca u Zagrebu sakupili su između sebe priloge za postradale od zemljotresa u Dalmaciji. Iz štampe je izišao dvobroj „Jevrejskog pregleda” za mesece novembar—decembar 1961. godinu, posvećen dvadesetogodišnjici ustanka naroda Jugoslavije.
- 1962. godina**
1. januar Novogodišnja čestitka Saveza Predsedniku Republike Josipu Brozu Titu, na kojoj se Predsednik zahvalio ličnim pismom.
28. januar U Beogradu je održano XV zasedanje Glavnog odbora Saveza.
- januar Velika jevrejska humanitarna organizacija JOINT priložila je Crvenom krstu Jugoslavije dolara 2.500 za postradale od zemljotresa u Dalmaciji i Hercegovini. U Ljubljani su izrađeni klišeji ilustracija znamenite sarajevske „Hagade”.
4. februar U Savezu je održano savetovanje o problemima rada sa omladinom, kome su prisustvovali predstavnici omladinskih sekcija jevrejskih opština iz Beograda, Zagreba, Sarajeva, Osijeka, Novog Sada, Subotice i Ljubljane.
20. februar U dvorani Kolarčevog narodnog univerziteta, na koncertu Beogradske filharmonije, učestvovala je kao solistkinja i izraelska pijanistkinja Lola Granetman.
26. februar Jevrejska opština u Beogradu priredila je književno veče povodom VII nagradnog konkursa Saveza na kome su čitani odlomci iz nekih nagrađenih radova.

- februar Ustanova za jevrejska materijalna potraživanja od Nemačke (Jewish Claims Conference) raspisala je IX konkurs za judaističke studije za školsku 1961/1962. godinu.
- 17—18. mart U Beogradu je gostovao Jevrejski omladinski tamburaški orkestar iz Sarajeva.
15. mart Petogodišnjica smrti Moše Pijade, velikog revolucionara i državnika.
15. mart Desetogodišnjica od osnivanja i rada beogradskog jevrejskog hora.
Desetogodišnjica rada zabavišta Jevrejske opštine u Beogradu.
Produžen je ugovor o robnoj razmeni između Jugoslavije i Izraela do kraja 1962. godine.
- april U Osijeku je boravio Oskar Nemon, poznati kipar iz Engleske, rodom iz Osijeka.
U izdanju Saveza iz štampe je izašla Kratka istorija jevrejskog naroda od Simona Dubnova.
Za novog upravitelja Doma staraca u Zagrebu izabrana je Adela Vajs.
Savez je raspisao VIII nagradni konkurs za naučne i književne radove sa jevrejskom tematikom i za nagrade iz „Fonda Romana Šmucera“.
- april—maj Prof. dr Albert Vajs, predsednik Saveza, boravio je u Izraelu kao određeni stručnjak od strane jugoslovenskih vlasti u vezi sa postupkom protiv ratnog zločinca Adolfa Ajhmana.
1. maj Savez je uputio čestitku Predsedniku Republike Josipu Brozu Titu povodom Prvog maja.
7. maj Svečana akademija, izložba o delatnosti hora i prijem povodom desetogodišnjice osnivanja i rada Beogradskog jevrejskog hora.
- 6—12. maj Učešće muzeja Saveza u „Nedelji muzeja“, koja se ogledala u pojačanoj saradnji muzeja i škola, te su muzej Saveza posetili učenici triju beogradskih škola.
18. maj Učešće Zagrebačkog jevrejskog zbora na priredbama povodom proslava Dana mladosti i rođendana druga Tita.

20. maj Savez je izabrao Rafaela Montilija za doživotnog počasnog predsednika Kuratorija Doma staraca u Zagrebu.
25. maj Savez je uputio čestitku Predsedniku Republike Josipu Brozu Titu povodom njegovog sedamdesetog rođendana.
- Povodom Dana mladosti i rođendana Predsednika Republike Josipa Broza Tita, deca Jevrejskog zabavišta u Beogradu poklonila su mu za uspomenu album sa više fotografija iz desetogodišnjeg rada zabavišta.
29. maj U Izraelu je izvršena smrtna kazna nad ratnim zločincem Adolfom Ajhmanom.
- maj Učešće predstavnika Saveza Zlate Margulies, člana Izvršnog odbora Saveza, i Alberta Papa, člana Nadzornog odbora Saveza na proslavi Dana nezavisnosti Izraela.
- maj—juni U Beogradu je boravio dr Haim Jahil, generalni direktor Ministarstva inostranih poslova Izraela.
6. juni Jubilarni koncert beogradskog jevrejskog hora povodom desetogodišnjice rada, u sali Radničkog univerziteta „Đuro Salaj”.
16. juni Koncert Zagrebačkog jevrejskog zbora u dvorani Hrvatskog glazbenog zavoda u Zagrebu.
30. juni Učešće Zagrebačkog jevrejskog zbora na festivalu najboljih amaterskih horova Hrvatske, u Šibeniku.
- U izdanju Saveza izišao je broj 11 „Kadima” — časopisa jevrejske omladine Jugoslavije.
- juni U Jugoslaviji je boravio dr Branko Grosman, rukovodilac odeljenja za reparacije pri jevrejskom narodnom fondu u Jerusalimu.
- Predstavnici Saveza posetili su Saveznu versku komisiju i komisiju za verska pitanja NRS, kojom su prilikom vođeni razgovori od interesa za jevrejsku zajednicu Jugoslavije.
- U Jugoslaviji su boravili Josef Maestro, predsednik snifa Udruženja jugoslovenskih Jevreja u Izraelu i mr. ph. Hans Bramer, apotekar iz Jerusalima, specijalni dopisnik „Jevrejskog pregleda”.
- Udruženje muzeja u Izraelu, u saradnji sa Modernom galerijom iz Ljubljane, organizovalo je u nekoliko gra-

- dova Izraela izložbu radova savremene jugoslovenske grafike.
- Premijera komedije „Eksperiment“ Zaka Konfina, književnika i uglednog jevrejskog javnog radnika iz Beograda, u Državnom jevrejskom pozorištu u Varšavi.
12. juli Predstavnici Saveza prof. dr Albert Vajs, Aleksandar Štajner i Bencion Levi posetili su Savezni odbor Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, gde su sa Krstom Popivodom i Dobrivojem Vidićem, članovima Glavnog odbora, vodili razgovore o vidovima saradnje Saveza i SSRNJ.
- juli—avgust Učešće omladinaca iz Izraela u Međunarodnoj omladinskoj radnoj brigadi sastavljenoj od omladinaca iz 17 zemalja, na Auto-putu „Bratstvo-Jedinstvo“.
- Na Cresu, u Dečjem domu, letovalo je u tri smene oko 400 jevrejske dece i omladinaca na letovanju koje je organizovao Savez.
- 12—17. avgust Učešće predsednika Saveza, prof. d-ra Alberta Vajsa na Svetskoj konferenciji za jevrejsko vaspitanje, u Jerusalimu.
- avgust U Beogradu je u privatnoj poseti boravio Abraham Šenker, predsednik Američke sekcije izraelske radničke partije MAPAM i član američke sekcije Svetskog jevrejskog kongresa.
- avgust—septembar U Izraelu je kao gost kibuca Gat, čiji članovi pripadaju levoj socijalističkoj partiji MAPAM, boravila grupa od 26 jevrejskih omladinaca.
- Doc. dr Zdenko Levntal, član Izvršnog odbora Saveza, rukovodilac kulturne komisije Saveza, boravio je dva meseca u obilasku kulturnih i istorijskih ustanova jevrejskih zajednica u Mađarskoj, Čehoslovačkoj i Poljskoj.
28. septembar Na svečanosti Doma staraca u Zagrebu predata je Romanu Šmuceru, počasnom predsedniku Udruženja jugoslovenskih Jevreja u SAD, diploma o izboru za počasnog člana Kuratorija Doma.
- septembar Prilikom boravka u Jugoslaviji jevrejsku zajednicu i institucije posetili su dr Amir Ofner, dopisnik listova „Observer“ i „Christian Science Monitor“, gospoda Rozen Blum, saradnik naučnih i socijalnih ustanova u

- septembar Partzu, i dr Z. Rode, ugledni pravnik iz Vašingtona, poreklom iz Jugoslavije.
- Savez je izdao jevrejski kalendar za 5723. (1962/63.) godinu.
- Na poziv Centralnog komiteta Narodne omladine Jugoslavije boravila je u prijateljskoj poseti našoj zemlji delegacija rukovodilaca omladinske organizacije MAPAM.
- Novonaimenovani konzul SAD u Sarajevu, Robert George Shockleton, učinio je kurtoaznu posetu Jevrejskoj opštini u Sarajevu i rabinu Menahemu Romano.
- Sedmo učešće Izraela na Međunarodnom zagrebačkom velesajmu.
- U Jugoslaviji su boravili članovi levog krila izraelske radničke partije MAPAM, sa ciljem da upoznaju socijalistički put Jugoslavije.
- septembar—oktobar U Jugoslaviji je nekoliko nedelja boravio g. Nahumi, spoljnopolitički urednik uglednog izraelskog dnevnika „Al Hamišmar“, organa leve socijalističke partije MAPAM.
17. oktobar U Modernoj galeriji u Ljubljani priredena je izložba savremene izraelske grafike.
22. oktobar U Novom Sadu, u 63. godini života, umro je dr Franjo Fišer, lekar, istaknuti jevrejski javni radnik i predsednik Jevrejske opštine u Novom Sadu.
- oktobar Koncertna turneja Beogradskog jevrejskog hora sa koncertima u Brislu, Liježu, Luksemburgu i Milanu.
- Prilikom boravka u Beogradu, Savez su posetili L. Telč, ugledni jevrejski javni radnik iz Meksika, i S. Efrati, rabin i član vrhovnog rabinata u Izraelu.
- 1—2. novembar Učešće predsednika Saveza prof. d-ra Alberta Vajsa na godišnjoj konferenciji velike jevrejske humanitarne organizacije JOINT, u Ženevi.
3. novembar Mađarski ansambl Narodnog pozorišta u Subotici prikazao je premijeru domaćeg pozorišnog komada „Kuća na obali jezera“ od subotičkog pisca Ištvana Kvazimodo Brauna, bivšeg predsednika Jevrejske opštine u Subotici.
4. novembar U emisiji „majstori humora“, emitovao je televizijski studio Beograd dramsku obradu priče „Prvi ljubavni doživljaj“ od Šaloma Alejhema, velikog pisca na „jidiš“ jeziku.

- 5—6. novembar Sastanak stalne konferencije službi jevrejskih opština u Evropi, u Ženevi, na kojoj je učestvovao i prof. dr Albert Vajs, predsednik Saveza.
16. novembar Učešće Lole Granetman, izraelske pijanistkinje, na koncertu Beogradske filharmonije u dvorani Donu sindikata.
17. novembar U Savremenom pozorištu u Beogradu data je premijera pozorišnog komada Maksa Friša „Andora”, u kome se tretira pitanje antisemitizma.
27. novembar Učešće Zagrebačkog jevrejskog zbora na svečanoj akademiji članova Sindikata javnih službenika povodom 29. novembra.
29. novembar Čestitka Saveza Predsedniku Republike Josipu Brozu Titu povodom Dana Republike i lično zahvalno pismo Predsednika Republike.
- Učešće Saveza na Međunarodnom sajmu knjiga u Beogradu sa svojim izdanjima: „Fašistički zločini protiv Jevreja u Jugoslaviji”, „Jevrejski almanah” (četiri godišta), „Kratka istorija jevrejskog naroda” od Simona Dubnova, „Jevrejski pregled” i „Kadima”.
- novembar U svojstvu stipendiste OUN u Jugoslaviji je boravio Reuven Adivi, načelnik centralne službe za organizaciju i metode rada Ministarstva finansija Izraela.
- 1 decembar Bencion Levi, član Izvršnog odbora Saveza, posetio Jevrejsku opštinu u Subotici i održao predavanje o aktuelnim događajima u jevrejskom svetu.
- 1—2. decembar Učešće predstavnika Saveza d-ra Andrije Zadora, potpredsednika Jevrejske opštine u Novom Sadu, na proširenoj sednici evropskog dela Izvršnog odbora Svetkog jevrejskog kongresa u Londonu.
5. decembar Učešće Beogradskog jevrejskog hora na velikom nagradnom takmičenju beogradskih amaterskih horova u dvorani Kolarčevog narodnog univerziteta u Beogradu.
9. decembar Savez je priredio ručak u čast sedamdesetogodišnjice Žaka Konfina, književnika i biv. člana Izvršnog odbora Saveza i predsednika Jevrejske opštine u Beogradu.

23. decembar   Predavanje prof. d-ra Alberta Vajsa, predsednika Saveza, u Zagrebu sa temom: „Moji utisci sa puta po Izraelu”.
29. decembar   Edita Vajs i prof. dr Albert Vajs, članovi Izvršnog odbora Saveza, posetili Jevrejsku opštinu u Splitu.
- decembar   Objavljeni su rezultati VIII nagradnog konkursa Saveza za naučne i književne radove i muzičku kompoziciju sa jevrejskom tematikom.
- Predsednik Saveza, prof. dr Albert Vajs, na poziv istorijske katedre Filozofskog fakulteta u Beogradu za doktorande i naučne stipendiste istorijskih nauka održao je šest časova predavanja o najnovijoj jevrejskoj istoriji.
- Omladinski klub Jevrejske opštine u Sarajevu organizovao je doček Nove 1963. godine za članove omladinskih klubova iz Beograda, Zagreba i Osijeka.

BELEŠKE O NEKIM SARADNICIMA I NJIHOVIM PRILOZIMA

Beleške su sredene redom kojim se autori pojavljuju u ovoj knjizi. Odnose se samo na one koji prvi put saraduju u Jevrejskom Almanahu, dok se podaci za ostale mogu naći u ranijim tomovima ove edicije.

Vidosava Nedomački — Beograd, istoričar umetnosti, kustos Muzeja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

Don Krsto Stošić — Šibenik, kanonik i istoričar. Do svoje smrti bavio se istorijom grada. Objavljen prilog je deo njegovog velikog neobjavljenog dela „Povijest Šibenika“.

Duško Kečkemet — Split, istoričar, direktor Muzeja grada Splita. Rad objavljen u ovom Almanahu je izvod iz njegove velike studije „Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu“ koju je objavio časopis „Mogućnosti“ (Split).

Stana Đurić-Klajn — Beograd, muzički pisac i kritičar, naučni saradnik Muzikološkog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti, profesor Muzičke akademije u Beogradu.

Samuilo Alkalaj — Boston (SAD), do 1941. živeo u Beogradu kao direktor banke „Metropol“ i dugogodišnji javni radnik.

Dr Nada Čalić-Perišić — Beograd, lekar Dečje klinike. Posle Banjice, kao komunista bila internirana u nacističkom logoru uništenja Aušvic.

Jelena Vasiljević — Beograd, bibliotekar. Posle banjičkog logora bila je u Aušvicu i Ravensbriku. Kao i dr Nada Čalić bila je na Banjici član partijske organizacije.

Emma Časar — Beograd, saradnik Tanjuga, učestvovala u NOR od 1943. Saradnik je Muzeja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, gde radi na prikupljanju podataka o učešću Jevreja u NOB.

Aba Kovner — Izrael, pre rata član levičarskog cionističkog omladinskog pokreta Hašomer Hacair u Poljskoj, za vreme nacističke okupacije jedan od rukovodilaca jevrejskog učešća u oružanom pokretu otpora. Posle rata živi u Izraelu kao književnik, istoričar i član rukovodstva socijalističke radničke partije MAPAM.

Prof. Dr Mr Andrija Mirković — Novi Sad, dugo godina načelnik za apotekarstvo u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja predratne Jugoslavije. Bavio se prikupljanjem podataka i predmeta iz istorije naše farmacije. Osnivač Muzeja za istoriju farmacije u Beogradu i autor velikog broja radova iz ove oblasti. — Objavljen rad je skraćeni tekst rukopisa koji je dobio III nagradu na Konkursu Saveza jevrejskih opština 1962. god.

Prof. Dr Dušan Nedeljković — filozof i etnolog, autor brojnih knjiga i članaka, redovni član Srpske akademije nauka i umetnosti. Učesnik NOR od 1941. Posle Oslobođenja bio je predsednik Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Prisustvovao je procesu protiv Adolfa Ajhmana kao delegat Saveza boraca Jugoslavije.

Ante Kesić — Zagreb, novinar i pisac, saradnik Radio-televizije Zagreb. Bio je izveštač RT Zagreb s Ajhmanovog procesa i tom prilikom objavio je i niz članaka iz Izraela.

Dr Duško Hr. Konstantinov — pravnik i istoričar, ranije direktor Sreskog istorijskog arhiva, a sada Narodnog muzeja u Bitolju. Specijalno se bavi istorijom makedonskih Jevreja.

Dr Zvonko Rosenberg-Rode — Washington, do 1941. advokat u Beogradu i jevrejski javni radnik. U SAD član advokatske komore D.C. Radi isključivo kao pravni konsultant Komisije SAD za utvrđivanje odštetnih zahteva od stranik država.

Šalom Ben-Horin — Jerusalim, književnik i publicista, objavio je nekoliko zapaženih dela; urednik jednog od izraelskih dnevnika na nemačkom jeziku.

Hans Bramer — Jerusalim, magister farmacije, publicista i pisac. saradnik „Jevrejskog pregleda“ i nekih jugoslovenskih listova.

Ivan V. Lalić — Beograd, književnik, generalni sekretar Saveza književnika Jugoslavije. Njegov esej u ovom Almanahu čitan je preko jugoslovenske radio mreže povodom antisemitskih izgređa u Kolnu, 1960. godine.

Evgenije Jevtušenko — SSSR, jedan od najistaknutijih mladih sovjetskih pesnika koji uživa i svetski glas. Njegova poema „Babin Obronak“ bila je predmet i negativnih kritika, ali je u SSSR i u svetu doživela ogroman uspeh i popularnost. Njen tekst koristio je sovjetski kompozitor D. Šostaković u svojoj najnovijoj simfoniji.

Petar Andrić — Beograd, književnik, bavi se i pitanjima filma i izdavačkom problematikom.

Dr Đuro Tamarin — Tel-Aviv, psihijatar i pisac; „Glavni grad Evrope“ nagrađen je prvom nagradom za pripovetke na konkursu Saveza jevrejskih opština 1960. godine.

Ljubivoje Ršumović — Beograd, „Pesma progonjenog kojom se obraća svojoj zvezdi“ nagrađena je prvom nagradom za pesme na konkursu Saveza jevrejskih opština 1961. god.

Slavko Mićanović — Sarajevo, književnik i javni radnik, rodom iz Bijeljine (1914). Prvoborac. Zauzimao je visoke funkcije u kulturnom i prosvetnom životu Bosne i Hercegovine. Sada je direktor Državnog arhiva B i H. Objavio je nekoliko knjiga iz NOB, kao n. pr. „S Majevice i Semberije“. — Pripovetka koju objavljujemo je iz njegove prve zbirke „U procjepu“.

Mirko Srećković — Beograd, saradnik Radio-televizije Beograd, objavljeni odlomak je iz romana koji je nagrađen prvom nagradom za roman i dramu na nagradnom konkursu Saveza jevrejskih opština 1961. god.

Milosav Mirković — Beograd, književni kritičar, urednik „Beogradske nedelje“.

Miodrag Protić — Beograd, književni kritičar, urednik Radio-televizije Beograd.

Prof. Karlo Kovač — Novi. Sad, profesor, saradnik „Jevrejskog pregleda“.

UZ LIKOVNE PRILOGE

Daniel Ozmo — Sarajevo, akademski slikar, antifašista, ubijen u Jasenovcu. O njemu je u Jevrejskom almanahu 1954. pisao A. Čelebonović. Skice koje ovog puta objavljujemo, Ozmo je radio na logorovanju Hašomer hacaira u Gozd Martuljku, 1932. god.

Avram Omri (Štajndler) — Saar Haamakim, Izrael, poreklom iz Beograda; bio je član Hašomer hacaira. Sada živi u kibucu gde se pored redovnog rada bavi slikarstvom. Priredio je već nekoliko uspešnih izložbi.

IZDANJA SAVEZA JEVREJSKIH OPŠTINA
JUGOSLAVIJE

Beograd, 7. jula 71a

**ZLOČINI FAŠISTIČKIH OKUPATORA I NJIHOVIH
POMAGAČA PROTIV JEVREJA U JUGOSLAVIJI**

Dokumentarna knjiga sa 245 strana teksta. 93 fotografije
i predgovorom d-ra Alberta Vajsa. Urednik dr Zdenko
Levntal.

Cena 300.— dinara

Drugo izdanje sa engleskim rezimeom na 40 strana

Cena 400.— dinara

JEVREJSKI ALMANAH

Na oko 400 strana donosi niz članaka o savremenim
zbivanjima u jevrejskoj zajednici, priloge za istoriju Jevreja,
književne priloge, hronologiju važnijih događaja iz života
jevrejske zajednice u Jugoslaviji itd.

Za godinu 1954

rasprodato

za godine 1955/56

Cena 400.— dinara

za godine 1957/58

Cena 400.— dinara

za godine 1959/60

Cena 500.— dinara

SIMON DUBNOV:

KRATKA ISTORIJA JEVREJSKOG NARODA

275 strana — Cena 800.— dinara

JEVREJSKI PREGLED

Organ Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, izlazi od
1951. godine (do 1958. godine kao „Bilten“).

Donosi obaveštenja o životu i radu jevrejske zajednice
u Jugoslaviji i u svetu.

Izlazi mesečno.

Godišnja pretplata 500.— dinara.